



НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

І.М. ЛЕОНОВА

**ПСИХОЛОГІЯ ЖІНОЧОЇ САМОТНОСТІ:
СОЦІАЛЬНО-ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД**

Монографія

КИЇВ 2023

УДК 159.9:364.624.4-055.2

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного Університету Біоресурсів і Природокористування України
(Протокол № 12 від 21 червня 2023 року)*

Рецензенти: *В.М. Шмаргун*, доктор психологічних наук, професор кафедри
психології Національного університету біоресурсів

і природокористування України

В.Й. Бочелюк, доктор психологічних наук, професор, заслужений
працівник освіти України, професор кафедри спеціальної освіти та
психології КЗВО «Хортицька національна навчально-
реабілітаційна академія» ЗОР

О.Г. Льовкіна, доктор філософських наук, професор, професор
кафедри психології, педагогіки та соціології Університету
державної фіскальної служби України

Леонова І.М.

Психологія жіночої самотності: соціально-гендерний підхід : монографія. –
К. НУБіП України, 2023. – 406с.

ISBN

Монографію присвячено дослідженню самотності, як однієї з найбільш значущих проблем суспільства. Обґрунтуванню цілісного підходу до розуміння феномена самотності, реалізація якого дає змогу розкрити його генезу як багатовимірного конструкту; розробці концептуальної моделі самотності для виявлення: структурних складових даного феномену, чинників, ресурсів, бар'єрів, особливостей розвитку самотності жінок з урахуванням їхньої групової приналежності; розкриттю соціально-психологічних особливостей групової приналежності жінок.

УДК 159.9:364.624.4-055.2

ISBN

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ I. САМОТНІСТЬ, ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА	
1.1. Самотність, як екзистенційна категорія.....	14
1.2. Аналіз основних понять-аналогів феномена самотність.....	29
1.3. Загальні підходи до аналізу проблеми самотності особистості	49
1.4. Теоретичний аналіз самотності як багатовимірного конструкту....	67
<i>Висновки.....</i>	<i>80</i>
Розділ II. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ЖІНКАМИ З РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП	
2.1. Соціально-психологічні чинники самотності жінок (об'єктивні та суб'єктивні чинники).....	84
2.2. Переживання самотності у жінок, які перебувають в умовах соціальної ізоляції (виправна колонія ВК)	96
2.3. Аналіз проблем соціально-психологічної адаптації та переживання самотності внутрішньо переміщених осіб (вимушених переселенців) в Україні.....	104
2.4. Особливості переживань самотності мешканців тимчасово окупованих територій.....	113
2.5. Особливості впливу релігійності, віри та самотності на формування особистості в сучасному світі.....	118
2.6. Проблема слуху як причина сенсорної ізоляції.....	124
<i>Висновки</i>	<i>127</i>
Розділ III. ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ	
3.1. Концептуальне обґрунтування мети дослідження.....	130
3.2. Організація, методи і методики дослідження.....	143

3.3. Суб'єктивне ставлення жінок до самого почуття і явища самотності.....	153
3.4. Вплив дитячо-батьківських стосунків на самотність жінок у дорослому віці.....	184
3.5. Почуття самотності у міжособистісних стосунках.....	201
<i>Висновки</i>	222

Розділ IV. ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ЖІНКАМИ, ЩО ОПИНИЛИСЬ В РІЗНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

4.1. Індивідуально-психологічні особливості схильності мешканок тимчасово окупованої території до переживання самотності.....	230
4.2. Особливості переживання самотності у релігійних жінок.....	240
4.3. Особливості переживання самотності у ув'язнених жінок з виправної колонії.....	249
4.4. Почуття самотності у внутрішньо переміщених осіб.....	258
4.5. Ставлення до самотності у жінок з особливими потребами.....	267
4.6. Особливості переживання самотності жінок киянок.....	275
<i>Висновки</i>	283

Розділ V. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОТНОСТІ З СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ ОСОБИСТОСТІ

5.1. Характеристика соціальної взаємодії самотніх жінок.....	288
5.2. Аналіз структурних чинників самотності жінок.....	315
5.3. Фактори самотності жінок з урахуванням їхньої групової приналежності	327
5.3. Особливості переживання почуття самотності жінками з різних соціальних груп	348
<i>Висновки</i>	356

Висновки	360
Список використаних джерел	371

ВСТУП

В останні роки особливого значення набуває проблема самотності та її тлумачення в соціології та психології. Разом з тим, дослідники погоджуються, що самотність є не тільки психологічним станом особистості, а й станом її фізичних, фізіологічних і соціальних взаємостосунків з іншими людьми, з різним соціальним статусом і з соціальним положенням в конкретному соціальному оточенні (середовищі). Вчені стверджують, що людина у ХХІ ст. відчувається все більш ізольованою, відчуженою, відірваною від оточення.

Найбільшою мірою почуття соціальної самотності загострюється в часи переломних періодів у соціумі, що обумовлено трансформацією соціальної структури суспільства загалом та окремих соціальних груп зокрема. Це зумовлено руйнуванням зв'язків як окремого індивіда, так і соціальних груп з оточенням, в якому вони жили, усвідомлюючи себе повноцінними членами суспільства. При цьому актуалізується проблема самотності з ускладненим процесом соціальної адаптації індивіда. Отже, самотність як переживання зумовлюється значною кількістю причин об'єктивного і суб'єктивного характеру, які, у свою чергу, залежать як від мікро-, так і макросередовища.

Проблема самотності виникла не сьогодні, але в умовах сучасного постіндустріального суспільства вона є однією з актуальних соціальних проблем, що має глобальний характер та важкість розв'язання. З одного боку, самотність є невід'ємною частиною людського існування, необхідною умовою продуктивного мислення, творчості; з іншого – виступає деструктивним чинником, який заперечує комунікацію і взаємодію з іншими, замикаючи людину у собі.

У житті людини самотність присутня завжди, але в різних формах, видах та вимірах. Саме тому цей феномен не завжди розуміється у всій своїй багатогранності і багатоаспектності.

Актуальність даної проблеми також обумовлена тим, що на сьогодні відбуваються політично-воєнні, соціально-економічні, демографічні, політичні

та культурні зміни, які вимагають від жінки перебудови свідомості, усталених стереотипів в поведінці, у відносинах, змушуючи її до пошуку нових стилів взаємодії. Помітно змінюється ставлення жінок до самотності, яка зачіпає широкий віковий діапазон з різноманітними чинниками переживання даного почуття (стану).

Слід відзначити, що проблема самотності, її чинників та впливу на особистісне та соціальне життя особистості все частіше стає предметом вивчення у психологічних та соціальних дослідженнях. Разом з тим, вивчення статевої особливостей самотності у розрізі жінок, які належать до різних соціальних груп, все ще залишається малодослідженим.

Отже, на сьогодні дуже багато досліджень і праць присвячені проблемі самотності, яку дослідники визначають, як одну з найгостріших в сучасному суспільстві проблему. Існує велика кількість підходів зарубіжних авторів, які вивчали проблему самотності: психодинамічний (Дж. Зілбург, Х. Салліван, З. Фрейд, Е. Фромм, Ф. Фромм - Рейхман); інтеракціоністський (Р. Вейс), інтимний (В. Дж. Дерлега, С. Т. Маргуліс); когнітивний (Л.Е. Пепло, Д. Перлман); феноменологічний (К. Роджерс); екзистенційний (А. Камю, К. Мустакас, Ж.П. Сартр, В. Франкл, І. Ялом); соціологічний (К. Боумен, Д. Рісмен, Ф. Слейтер); теоретико-системний (Дж. Фландерс). У сучасній зарубіжній науковій літературі проблема самотності представлена дуже широко і активно досліджується з 50-х років ХХ ст. (Р. С. Вейс, Т. Б. Джонсон, К. Е. Мустакас, Л. Е. Пепло, У. А. Садлер, П.Є. Слейтер та ін.).

Багато аспектів самотності знайшли своє відображення в працях дослідників Н.В. Туліної (соціально-політичний), N. Savikko, P. Routasalo, R. S. Tilvis, T.E. Strandberg, K. H. Pitkälä (соціально-економічний), Ж.В. Пузанової, О.О. Мазуренко, І.М. Слободчиков; Ф.Г. Майленова, Л.Ф. Новіцька, В. І. Молчанов (соціально-філософського осмислення та визначення понять і функцій самотності в умовах, що змінюються у сучасному суспільстві), Ю.М. Швалба та О.В. Данчової, В.І. Сіляєва (соціально-психологічний); B. Nilsson, Cattan, M., &

Ingold, K. у своїх працях висвітлювали соціальні характеристики самотності (як соціального явища).

Проблеми виникнення самотності та її причини у контексті самостійного психологічного феномену, якому властива амбівалентність розглядалися вченими P.A. Dykstra, T. Fokkema, M. Piquart, S.Sörensen; як проблема соціальної сфери яка загострюється віковими і особистісними змінами проявляючись у дезадаптації і у погіршенні психічного стану здоров'я (J.T.Cacioppo і L.C. Hawkley); як комунікативна тривога і комунікативна компетентність (W. R. Zakahi & R. L. Duran); як потребу побути на самоті, яка є відображенням самосвідомості і рефлексії, людини що розвивається (А.В. Мудрик і Дж.Р. Олді).

Значна кількість праць присвячена чинникам, які сприяють почуттю самотності у жінок, а саме: соціально-психологічні, економічні, особистісні, здоров'я, стосунки з оточуючим середовищем, професійно-матеріальні, незадоволеність образом – Я (Ш.М. Берн, Douglas, Plugge & Fitzpatrick); расової / етнічної приналежності, які впливають на соціальне неблагополуччя (Adams, Kaufman & Dressler).

Аналіз сучасної наукової літератури показує наявну значну кількість досліджень, присвячених висвітленню психології самотності жінок, що пов'язана з іменами: Дж Мак й А. Шеріф (функція статево-рольових стереотипів), Б. Ананьєва, Ж.Г. Дусказієва, Л.Г. Степанова (процес статевої соціалізації (фемінність) й системи диморфізму); В.І. Сіляєва (соціально-психологічні особливості жінок, які мають негативний вплив на комунікацію, самооцінку, підвищуючи рівень тривоги, та особливості самотніх жінок і формування статусу і образу-Я у соціумі); P. A. Dykstra і T. Fokkema, (соціальна та емоційна самотність серед розлучених і одружених чоловіків і жінок: порівняння дефіциту та когнітивної перспективи); Ш. Берн, Malin Lindberg, Lena Forsberg, Helena Karlberg; Sharon Foley, Frank Linnehan, H. Jeffrey Greenhaus, Christy H. Weer (самовизначення жінок з різними типами гендерної ідентичності, що безпосередньо позначається на проблемах сучасної сім'ї).

Досліджувались окремі аспекти самотності у яких розглядається: вплив порушення слуху на фізичне та психічне здоров'я, а також на особистісний добробут у соціумі жінок, де є наявність великого ризику самотності (S. J.Owens & C. H. Swensen; Padden & Humphries; Hauser, O'Hearn, McKee, Steider & Thew); психологічні особливостей релігійності які визначають характер і спрямованість розвитку особистості і його форми взаємодії зі світом (соціумом) (MacDonald; R.L. Piedmont; K. Lee, M. C. Ashton, Y. Griep, M. Edmonds; Л.Г.; Т. Флурнуа; В.Д. Шадриков; R.A. Emmons & R.F. Paloutzian, M. Argyle; етіологія індивідуальних відмінностей у почутті самотності пов'язані із соціальною ізоляцією, фізичною та психологічною захворюваністю, а також зі смертністю (M. A. Distel, I.Rebollo-Mesa, A. Abdellaoui, C. A. Derom, G. Willemsen, J. T. Cacioppo & D. I. Boomsma, Karin Dahlberg); зв'язок відчуття щастя з суб'єктивною самотністю, індивідуалізмом / колективізмом та задоволеністю / незадоволеністю міжособистісними стосунками (Є.І. Гловаха, Н.В. Паніна, W.A. Sadler, T.B. Jonson); проявлення и причины делинквентного женского поведения в социально-психологических и нравственных ценностях (Ю.В. Александров, З.Ковальчук, М.П. Федорів, Т.М. Явгуновська та ін); складність соціальної адаптації вимушених переселенців (E. Tartakovsky; C. Ward, S. Bochner, A. Furnham; J.W. Berry, D.L. Sam; G.Roysircar-Sodowsky & M.V. Maestas, Н.К. Іконнікова, C. Ward, S. Bochner, A. Furnham, J.W. Berry, J.S. Phinney, D.L. Sam, P. Vedder та ін.).

Виходячи з актуальності цієї проблеми та недостатності її розробки, запропоноване нами дослідження має актуальний характер і має намір у певній мірі доповнити існуючі прогалини в теорії і зробити значний внесок у дослідженні жіночої самотності враховуючи групову приналежність.

Об'єкт дослідження є стан самотності особистості.

Предмет дослідження – особливості прояву самотності у жінок з різних соціальних груп.

Спираючись на теоретичні основи підходів самотності, *мета нашого дослідження* полягає у тому, щоб виявити індивідуально-особистісні та

соціально-психологічні особливості жінок, а також об'єктивні і суб'єктивні чинники, які сприяють переживанню стану самотності. Також за мету було поставлено теоретико-емпірична розробка концепції жінок членів різних соціальних груп.

Для дослідження зазначеної мети визначено такі *завдання дослідження*:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз сучасного стану розроблення проблеми самотності.
2. Розробити концепцію жіночої самотності, яка б включала її структуру, чинники, механізми, ресурси і бар'єри.
3. Визначити особливості суб'єктивного ставлення жінок з різних соціальних груп до самотності.
4. Встановити взаємозв'язок між дитячо-батьківськими стосунками у дитинстві та переживанням жінками у дорослому віці.
5. Визначити соціально-психологічні чинники самотності жінок з урахуванням їхньої групової приналежності.

Теоретико-методологічну основу дослідження стали положення підходів до дослідженні самотності, в яких самотність розглядають як: екзистенціал, що концентрує сенсожиттєву проблематику на Я (Bolmsjö I., Tengland Per-Anders, and Rämngård M.); як почуття яке має інтенціональну структуру (У.А. Садлер, Т.Б. Джонсон), розпад стосунків та зв'язків внутрішнього світу особистості (М. Хайдеггер, М. Мерло-Понти (Merleau-Ponti)); динамічний процес взаємодії (Е. Гуссерля); негативний досвід, що переживається в момент дефіциту соціальних зв'язків (Д. Перлман, Л. Е. Пепло, Е.Фром, та ін.); переживання, що викликає комплексне та гостре почуття, яке виражає певну форму самосвідомості, що показує розкол основної мережі стосунків зі зв'язком внутрішнього світу особистості (Ю.М. Швалб, О.В. Данчева, Sartre J.P.); психогенний фактор що впливає на емоційний стан і психічне здоров'я людини (С.Г. Уварова, Н.Г. Бойченко, С.О. Гришкан, Н.М. Улько); стан і відчуття комунікативної депривації (Я.О. Гошовський); ізолюваність та відсутність соціальних контактів (Д.В. Ягунов); як суб'єктивне переживання (Ф.І. Фурдуй, Н.В. Хамітов тощо); як

психічний стан, що супроводжується важкими емоційними переживаннями своєї віддаленості від себе та соціуму в цілому з відчуттям неможливості здійснення бажаних взаємин (Ю.Х. Хачатурян, Р.А. Dykstra, Т. Fokkema, E.L. Deci, R.M. Ryan та ін.).

Дослідження проводилось у 2016-2018 році на тимчасово окупованих територіях так званих ЛНР та ДНР, на базі Червонопартизанської виправної колонії мінімального рівня безпеки для жінок №68 Луганської області у м. Свердловськ, а також жінок з різних регіонів України. В цілому, у пілотажному та констатуючому етапах дослідження взяли участь різні групи жінок віком від 25 до 55 років. Загальний обсяг вибірки 270 осіб по 45 осіб у кожній групі: 1) жінки, які проживають на тимчасово окупованій території; 2) релігійні; 3) перебувають у виправній колонії ВК (Червонопартизанська виправна колонія мінімального рівня безпеки для жінок №68 обл. Луганськ м. Свердловськ); 4) внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території; 5) з особливими потребами (глухонімі), 6) киянки.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалися методологічною й теоретичною обґрунтованістю вихідних положень дослідження; експериментальною перевіркою гіпотез; репрезентативністю вибірки; кількісним та якісним аналізом отриманих результатів; статистичною оцінкою експериментальних даних.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

вперше:

- *представлено* концепцію самотності жінок з урахуванням їхньої групової приналежності;
- *розкрито* соціально-психологічні особливості жінок з різних соціальних груп, які підвищують рівень самотності;
- *визначено* чинники та рівні самотності жінок залежно від їхньої групової приналежності;
- *доведено*, що самотність обумовлюють як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, які можуть виступати як бар'єр, так і ресурс;

- *доведено*, що групова приналежність жінок позначається на суб'єктивному ставленні, усвідомленні і тривалості переживання самотності;
- *доведено*, що переживання самотності жінок у дорослому віці пов'язана із стосунками з батьками в дитинстві;
- *запропонований* «соціальний» вимір самотності як тип суспільної єдності, до якої належить людина (культура, гендер, етнічність, професійна визначеність, простір (довкілля), рольовий аспект, конфесія (віросповідання) тощо);

Доповнено та уточнено наукові уявлення про:

- психологічний зміст та складові самотності феномену;
- чинники і причини самотності жінок;
- соціально-психологічні особливості груп до яких належать досліджувані жінки;

Набули подальшого розвитку:

- теоретико-методологічні підходи до проведення психологічного дослідження самотності як цілісного феномена жінок з урахуванням їхньої групової приналежності.

Теоретичне значення результатів роботи полягає в: обґрунтуванні цілісного підходу до розуміння феномена самотності, реалізація якого дає змогу розкрити його генезу як багатовимірного конструкту; розробці моделі самотності; розкритті соціально-психологічних особливостей групової приналежності жінок.

Практичне значення результатів дослідження, полягає в тому, що розроблено операціональну модель для виявлення: структурних складових даного феномену, чинників, ресурсів, бар'єрів, особливостей розвитку самотності у жінок з урахуванням їхньої групової приналежності. Окрім того, результати дослідження можуть бути застосовуватися під час викладання навчальних курсів з психології («Соціальна психологія», «Кризова психологія», «Психологія особистості», «Гендерна психологія», «Сімейне консультування»,

«Юридична психологія» та ін.) та навчальних курсів з психології («Психологічне консультування», «Психологія міжособистісних взаємин та комунікації», «Психологія сім'ї», «Психологія травмуючих ситуацій» та ін.) в закладах вищої освіти та в інститутах післядипломної освіти для підготовки майбутніх психологів. Також результати дослідження, які отримано на базі Червонопартизанської виправної колонії мінімального рівня безпеки для жінок №68 Луганської області у м. Свердловськ, можуть бути використані для організації діяльності психологічної допомоги з означеної проблеми жінкам, які перебувають у містах позбавлення волі, або у виправних колоніях.

Теоретичні положення та емпіричні результати дослідження можуть бути використані у процесі організації заходів з цілеспрямованої соціалізації психологами у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців-психологів, соціальних працівників, у практиці адаптації, ресоціалізації та реабілітації клієнтів соціальних служб системи освіти та психологічних центрів.

Окремі положення, що стосуються особливостей переживання самотності в залежності від групової приналежності, можуть бути використані для практичної роботи з певними категоріями людей, які потребують допомоги (внутрішньо переміщені особи, жінки які перебувають на тимчасово окупованих територіях, особи які перебувають у релігійних спільнотах, у яких є вади слуху тощо).

Практична значимість роботи полягає у можливості використання її результатів для розробки програм надання психокорекційної допомоги у профілактиці та терапії негативних наслідків самотності.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОТНОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ

1.1. Самотність як екзистенційна категорія.

Ще у XX столітті така екзистенційна проблема людського буття, як самотність, страх, страх самотності мали резонанс у філософії і культурології, тим самим надали великого впливу на весь спектр розвитку процесів соціалізації, культури і цивілізації загалом. Маючи великий науковий інтерес разом із наздогнавшою кризою світогляду у Європі, ці екзистенціали отримали концептуальні варіанти філософської інтерпретації місця і власного значення у житті сучасної людини.

Сам екзистенціал самотність як феномен висвітлено у багатьох науково-психологічних джерелах, де його кордони часто змішано з численними аналогами. Також не існує єдиного погляду на визначення феномену «самотність», що, у свою чергу, ускладнює його теоретичний аналіз та проведення емпіричних досліджень. Ще одна складність у вивченні цього феномену – брак чітких уявлень про причини виникнення переживання самотності. Зокрема І. Кант вбачав причину самотності у зміні не в кращий бік моральних норм, Ф. Ніцше та Е. Фромм – як наслідок повернення потреб, що суперечать здоровому глузду [197; 188], К. Хорні – у конкуренції між людьми, В. Франкл — у втраті сенсу життєвих цінностей [184], Д. Рісмен Р. Денні та Т. Глезер (Risman, Denney & Glazer, 1950) – у науково-технічній революції [321; 185; 311], Є.І. Головаха та Н.В. Паніна [16] – у спілкуванні (міжсуб'єктних відносинах), М. Barreto, С. Victor, С. Hammond, А. Eccles, Matt T. Richins, Р. Qualter [131], Borys S., Perlman D. [134], П.П. Горностай [17], – у вікових та гендерних особливостях, Mushtaq R., Shoib S., Shah T., and Mushtaq S. [278], West Donald A, Kellner Robert, Moore-West Maggi [379] та Acharya A.

[122], D.M.Doyle, M.Barreto [30], L.C. Heu, M. van Zomeren, N. Hansen [213] – у соціально-психологічних причинах тощо. Низка вчених, зокрема I.C. Кон [42], A.Rubin [322], J.Jong-Gierveld, T.G.Tilburg, P.A Dykstra [229], P.A. Dykstra [171] бачили причини самотності у розриві чи втраті стосунків з близькими або оточуючими людьми, у втраті життєвих цінностей, у відчутті власної непотрібності, а також у боязні наслідків самотнього існування [42]. Як можна побачити, що багато досліджень зводилися виключно до вивчення окремих складників цього феномена.

Тож побудувати наукове уявлення про феномен самотності як поняття складно з огляду на його глобальність, зумовлену певними об'єктивними (соціальні процеси) та суб'єктивними (внутрішні процеси – рефлексія, інтимність, суб'єктність тощо) чинниками, що глибоко зачіпають свідомість індивіда.

Аналізуючи історію розвитку та становлення терміна «самотність», можна помітити певні прогалини, пов'язані з його підміною іншими словами-аналогами (усамітнення, пустельництво).

У XII ст. у давньоруській літературі, в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха, терміни «самотність» та «усамітненість» вживалися як синонімічні та означали замкнене аскетичне життя (чернече). Наведемо цитату: «...Не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони. [Се] ні самотина, ні чернецтво, ні голод, як інші добрії [люди] терплять, а малим ділом [сим] досягти [можна] милості божої». У 1704 р. в словнику «Лексикон тримовний» (слов'янський, грецький та латинський), у першому виданні, що вийшло друком на Печатному дворі, поняття «самотність» та її аналоги (крім «усамітнення» (с. 712), сенс якого відбивав життя ченців), не згадується [393]. Також немає терміна «самотність» і в «Целларіусі, або Етимологічному російському лексиконі» 1771 р. [170].

Швейцарська дослідниця І. Ракуза [308] в 1979 р. провела дослідження мотиву самотності у вітчизняній літературі. Вона зазначає, що в книзі П.В. Побєдоносцева «Плоди Меланхолії, поживні для чутливого серця» (1796 р.),

крім «усамітнення», з'являється термін «самотність», що супроводжує скорботу та гіркоту втрати коханої жінки чоловіком.

У «Повному церковно-старослов'янському словнику» (1900 р.) було включено термін «самотність» – стан самотньої, безсімейної, віддаленої від суспільства людини. Тут важливо відзначити, що поняття самотності, досі обмежене значенням «усамітнення», стає новим засобом розуміння дійсності, тлумачиться як соціальний чинник і негативний феномен.

На думку філософів, саме буття екзистенціалів – самотність, страх самотності, самотність і смерть, можливо у межах суб'єктивної діалектики свідомості (раціо) – почуття, тобто «думки-почуття». Іншою особливістю є проблема відповідності «спосіб життя – способу думок», де філософ, досліджуючи перед усім самого себе, свій спосіб життя, події, біографію, занурюється у власні екзистенції, які в подальшому спонукають його власну філософську позицію вибудовувати у відповідності із життєвою позицією та способом життя, набуваючи звання «Самотня Людина – Homo Solus» [212]. А сам феномен самотності розглядається як необхідний екзистенціал, що концентрує сенсожиттєву проблематику на «Я», вибудовує кордони із соціумом та дистанціює особистість – вільно (усамітнення) або вимушено (ізоляція), закріплює та утверджує автономію особи. Спрямованість цього екзистенціалу (самотності) на самого себе, на свої інтимні переживання, організовує змістовну самоданість та ідентифікує із «автентичним» Я [15].

Незважаючи на розмаїття феноменологічних тлумачень поняття «самотність», воно, за словами У.А. Садлера та Т.Б. Джонсона, сприяло розумінню переживання як почуття, що має інтенційну структуру. Вказуючи на інтенціональність, феноменологія наголошує, що переживання не є повністю суб'єктивними чи внутрішніми, а навпаки, є невід'ємними від контексту життєвих відносин та зв'язків. Тим більше поле інтенціональних відносин є динамічним процесом, де переживання завжди спрямоване всередину форми взаємозв'язку [327]. Ми цілком поділяємо цю думку, причому вважаємо за

необхідне ще раз підкреслити: самотність не можна розглядати виключно як суб'єктивне почуття без контексту соціальних відносин (об'єктивних чинників).

У.А. Садлер (Sadler, 1969) [327] у своїх ранніх роботах зазначав: основою всіх переживань є особистісний (внутрішній) світ людини, орієнтований на реалізацію чотирьох екзистенційних можливостей: 1) унікальність долі та актуалізація «Я»; 2) традиції та культура; 3) соціальне оточення; 4) сприйняття інших у відносинах: «Я – Ти» чи «Ми».

Ця концепція підштовхнула Е. Гуссерля до спроби визначити фундаментальну цілісність особистісного досвіду, визначивши його як «життєвий світ особистості», що стосується не просто суб'єктивного реагування на зовнішнє оточення, а радше позначає «світ Я», який мислиться як динамічний процес взаємодії (події, зіткнення, становлення особистості) [323; 236]. Інакше кажучи, «життєвий світ особистості» – це інтенційна структурована мережа, що має плюралістичну будову та встановлює всеосяжні рамки, всередині яких події стають значущими. З одного боку плюралізм розглядає життєвий світ особистості як основні екзистенційні можливості, що формують та обґрунтовують наші глибинні тривоги та турботи, створюючи фундамент для особистих очікувань, надій та цінностей. З іншого боку – як унікальну людську історію, яка може мати різні напрями та можливості у встановленні різноманітних типів відносин (спосіб життя).

На внутрішній світ особистості, де відбуваються динамічні, просторові та зумовлені часом аспекти подій та вимірів, вказували німецький мислитель М. Гайдеггер (Heidegger, 1967) [218; 112] та французький філософ М. Мерло-Понті (Merleau-Ponty, 1962, 1964) [262; 257], які у своїх роботах приділили увагу екзистенційній феноменології самотності, трактуючи її як розпад відносин і зв'язків внутрішнього світу особистості (проблема існування – розгортання «Я»: від самоідентифікації «Я» зі смисловим центром до нав'язаного зовні ототожнення «Я» з характеристиками та ціннісними орієнтаціями). При цьому самотність не ототожнюється зі станом фізичної ізоляції – вона може переживатися людиною в сім'ї, у натовпі, у звичній компанії, у буденності.

М. Гайдеггер визначив екзистенціал для буття у світі як «занедбаність»; буття-з-іншими-людьми – як подію; буття-з-самим собою – як буття-до-смерті [102], вказуючи на те, що присутність людини «відкрита» і виражається у трьох модусах (схильності, розуміння і мови), в яких вона знаходить себе у світі, не тільки розуміючи, а й відчуваючи себе всередині нього. У разі порушення одного з модусів людина відчуває страх, який супроводжується почуттям самотності [219].

Варто зазначити, що зв'язок самотності і страху (страх самотності, страх бути самотнім, страх бути відторгнутим і залишитись самому, страх втрати близьких у майбутньому, страх Божої кари тощо) є фундаментальним, онтологічним. Багато дослідників вважають, що страх є основою самотності і виступає конститууючим чинником. Страх виявляється як у глибині самотності, так і в крайніх точках у момент активності «Я-концепції». Але той же страх спонукає особистість шукати і знаходити сенсожиттєві опори самотнього буття, застосовуючи креативні, культурні, психолого-компенсаторні і філософсько-ідеологічні функції. Отже, самотність виступає як генератор захисту, умова для творчості, культури і філософії, як цінність для усвідомлення сенсожиттєвих орієнтацій.

Дослідники Л. Пепло та Д. Перлман (Peplau & Perlman, 1979) у своєму підході до розуміння самотності спиралися на два основні положення: 1) природа самотності як такої — вона є нормальним чи ненормальним станом? 2) причини самотності — вони перебувають всередині особистості чи укорінені в її оточенні? Вони визначили самотність як негативний досвід, що переживається у моменти дефіциту соціальних зв'язків (кількісних чи якісних) [294; 295].

Негативний сенс самотності артикульовано також у роботі «Втеча від свободи» (2006) Е. Фромма. Автор зробив висновок: сучасна людина, звільнившись від рамок доіндивідуалістичного суспільства, котрі забезпечували їй безпеку та спокій, не змогла реалізувати себе як особистість, оскільки одночасно створила нові рамки-обмеження, які, в обмін на свободу, незалежність та раціональність існування, зробили її ізольованою, поселивши в ній почуття

безсилля й тривоги. Е. Фромм стверджував, що невід'ємною рисою людського існування в наш час є самотійність, ізоляція і відчуження, а почуття самотності, що виникло, супроводжується агресивністю, насильством, тероризмом та анархією.

Ми не можемо цілком погодитися із зазначеними твердженнями, оскільки самотність у такому розумінні відображає лише негативні характеристики, при цьому виключається позитивний досвід добровільного усамітнення (творення, творчість, медитація, саморозвиток тощо).

На відміну від Е. Фромма, Л. Пепло та Д. Перлмана, М. Гайдеггера та інш., Н.Є. Покровський у своїй роботі «Самотність і аномія» (1996) проаналізував визначення самотності різними західними науковими школами і виділив такі три уявлення про неї: 1) як результат дефіциту соціальних зв'язків та спілкування; 2) як внутрішній суб'єктивний досвід, який не тотожний об'єктивній соціальній ізоляції; 3) як неприємний стресовий стан психіки. Він тлумачив самотність як переживання, що викликає в індивіда, гостре комплексне почуття, виражається у певній формі самосвідомості, показує розкол реальної мережі стосунків із внутрішнім світом особистості (замкненість, відчуження, неконтактність тощо) [41].

Також важливо зазначити, що в науковій літературі поняття «самотність» має різні трактування, тому розглянемо і проаналізуємо деякі з них.

У психологічних словниках, як пишуть у роботі «Психологія та психопатологія самотності» Нау T.F. [214], West Donald A, Kellner Robert, Moore-West Maggi [379], R.B.Lower [252], J.H. Berg [139] самотність тлумачиться як один із психогенних факторів, що впливає на емоційне та психічне здоров'я людини. Саме емоційна або фізична ізоляція індивіда зумовлює самотність, при якій гостро відчувається незадоволена потреба у спілкуванні (комунікативних зв'язках), що, у свою чергу, може стати причиною гострих психічних станів (напруга та депресія, що супроводжуються вираженими вегетативними реакціями) або психічних розладів (галюцинації, деперсоналізація, надцінні ідеї).

Таке трактування наявне і в «Філософському енциклопедичному словнику» В. І. Шинкарук, де поняття самотності тлумачиться як стан та відчуття індивіда, який перебуває в умовах реальної чи уявної комунікативної депривації (ізоляції від інших людей, розриву соціальних зв'язків, відсутності значущого спілкування, недостатності спілкування тощо). Інакше кажучи, як втрата чи позбавлення можливості повноцінно задовольняти потребу в адекватному спілкуванні із соціальним середовищем. Схожої думки був А.І. Кравченко, який визначав самотність як соціальний стан, що відображає психологічний і фізичний статус особистості, який стає перетином для встановлення і підтримування нових та старих контактів та зав'язків [105 ; 104].

Про недостатнє задоволення потреби у спілкуванні при самотності йдеться також і в Соціологічних словниках [1; 77], де самотність трактується як ізолюваність, відсутність соціальних контактів, допомоги та розуміння. Але водночас це визначення покликається на аутизм, чим акцентується увага на замкненості та активному відстороненні від зовнішнього світу. Таке зіставлення самотності з аутизмом означає виключно низьку якість наявних відносин, що з погляду змістового аналізу не може бути правомірним.

У сучасних тлумачних словниках Шапар В. Б [116], В.В.Синявський, О.П.Сергєєнкова [68] та В.І.Войтка [69], а також у «Малому академічному словнику» [97] під самотністю розуміється стан самотньої людини. Таке трактування доповнене у тлумачному словнику Д.В. Дмитрієва: самотність – як стан людини, яка не має сім'ї та близьких. На нашу думку, це визначення є однією із складових аспектів феномену самотності, але не розкриває його сутність повною мірою.

У «Психологічній енциклопедії» за редакцією О.М.Степанова феномен самотності визначений як хворобливе усвідомлення (когнітивна оцінка відчуття самотності) внутрішньої віддаленості від інших людей (усамітнення), на тлі якого виникає туга за людським зв'язком, вказуючи на те, що однією з головних складових сенсу життя є відносини [72]. Під людським зв'язком тут розуміється усвідомлення схожості цінностей, переконань, переживань та інш., що робить

відносини між людьми осмисленими і задоволеними. Можна помітити: тут йдеться виключно про суб'єктивне переживання цього феномена, що не дає повної картини його розуміння.

Розглянемо ще кілька визначень, що акцентують увагу на суб'єктивному переживанні самотності.

До них належить трактування Nemov R.S., який визначає самотність як важкий психічний стан, що зазвичай супроводжується поганим настроєм та негативними емоційними переживаннями. Такий стан пов'язаний із суб'єктивним переживанням дефіциту спілкування, нестачею позитивних інтимних і дружніх відносин із оточуючими. Емоційні прояви самотності виражаються у тривожності та нудьзі, страху та спустошеності, у депресивному стані, у відчутті занепокоєння та напруги [281].

Є.М. Заворотних визначала самотність як суб'єктивне переживання, що позиціонується самою особистістю та визначається особистісними особливостями людини, незалежно від кількості та частоти міжособистісних контактів, стану психічного здоров'я та домінуючого емоційного тону [249; 306].

N.V. Shitova у своєму дослідженні визначила самотність як психічний стан, що супроводжується тяжкими емоційними переживаннями відокремленості від інших людей, від себе, від світу загалом, відчуттям неможливості здійснити бажані взаємини [123].

Спираючись на ці визначення, ми можемо погодитися з тим, що усвідомлення індивідом неповноцінності своїх взаємин у соціумі та дефіциту в комунікаціях спричиняє суб'єктивний стан самотності. Але важливо відзначити, що це не завжди супроводжується віковими кризами, соціальною ізоляцією чи погіршеним станом здоров'я.

Загострюючи увагу на визначенні самотності, важливо розуміти: вона є певною формою самосвідомості і самосприйняття, що має суто суб'єктивний характер. Самотність виступає одним із факторів, що впливають на психічне та емоційне благополуччя людини. Крім цього, самотність можна трактувати як необхідний щабель у процесі визначення своїх можливостей і самовизначення,

тобто як одну з умов формування особистості. Таким чином, ми приходимо до двох – негативної та позитивної – оцінок феномена самотності.

Розглядаючи самотність як психічний феномен, можна говорити про неї з різних позицій: як почуття, як процес, як стан, як ставлення та як результат.

Самотність як почуття (належить до емоційно-психічних процесів, що її супроводжують) зумовлена суб'єктивним переживанням своєї несхожості (інакшості) з іншими людьми. Унаслідок цього виникає певний психолого-комунікативний бар'єр, що викликає внутрішній конфлікт та відчуття відкидання, нерозуміння та неприйняття себе оточуючими. Також пов'язана із суб'єктивним переживанням власної соціальної ізоляції при об'єктивній включеності до різноманітних міжособистісних взаємин – родинних, дружніх, робочих (професійних) тощо [108; 73]. Характеризується стійким емоційним ставленням відносно самотності, що відображає її значення у зв'язку з потребами та мотивами.

Самотність як стан (тимчасове психічне явище, завершене переживання, результат процесу) – це переживання людиною втрати внутрішньої цілісності та зовнішньої дисгармонії із соціумом, усвідомлення невідповідності між бажаними або реалізованими внутрішніми потребами - з одного боку та якістю соціальної комунікації – з іншого. Також трактується як фізичне, фізіологічне, соціально-психологічне та соціальне почуття відчуження від суспільства та всього, що суперечить особистим інтересам та потребам людини. Проявляється у трьох формах: нормальна, межова (гостро виражена потреба у спілкуванні, аж до втрати реальності, що супроводжується персоніфікацією предметів), та патологічна (психічні розлади, аутизм, галюцинації) (Данильчук Л.О., Н.В.Хамітов; О.В. Помазова; N.V. Shitova, S. E. Mc Comb, J. O. Goldberg, G. L. Flett and A. L. Rose тощо). Характеризується особливостями функціонування психіки людини на даний час у зв'язку із самовизначенням себе як самотньої людини [261; 16; 73; 110; 22].

Самотність як процес (психічне явище в динаміці) – це відображення та усвідомлення людиною впливу навколишньої дійсності. Супроводжується

поступовим руйнуванням особистості та втратою статусу суб'єкта соціального життя внаслідок неприйняття загальноприйнятих у соціумі норм, принципів і цінностей та втрати здатності їм відповідати [110; 73].

Самотність як ставлення – це неможливість прийняття індивідом світу і життя як самоцілі та самоцінності. Супроводжується відчуженням у діях та спілкуванні з іншими людьми, а також усвідомленням своєї нетотожності з навколишнім соціальним простором [110].

Самотність як наслідок – це свідомий чи вимушений вибір особистістю соціального статусу, відмова на рівні світогляду або повсякденного спілкування ототожнювати себе з іншими членами соціальних груп [80].

Самотність як життєва позиція – це усвідомлено обране і вироблене небажання індивіда підтримувати близькі стосунки з будь-ким (матір'ю, батьком, братом, сестрою, дітьми, друзями тощо), тобто із соціальним оточенням в цілому. Це відчуження також і від світу загалом, його цінностей, ідеалів, норм [75].

Відштовхуючись від аналізу літературних джерел, що розкривають феномен самотності, далі зупинимося на основних психологічних поняттях, які найбільше відповідають його сутності.

Емоції та почуття. Численні роботи дослідників – О.В.Скрипченко, Л.В. Волинська, З.В. Огороднійчук (2005), Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук (2001), П.А. М'ясоїд (2001), Максименко С. Д. (1998), К. Ізарда (2006), К. Рубінстайн (2002) та інш. – показали, що будь-яка людина, залежно від певних умов і ситуацій, відчуває характерні для неї стійкі переважні емоції (радість, смуток, гнів, образа тощо). Автори виділяють дві базові емоції: радість (задоволення, внутрішнє почуття гармонії) та горе (страждання, нещастя, дуже глибокий смуток). Якщо радість досягається в результаті конкретних подій і дій, гармонійно поєднує в собі всі чотири функції (інстинктивну, рухову, емоційну та інтелектуальну), то горе – це стан, який відбувається після втрати (смерть, зрада, крах надій). У міру дорослішання людини, емоції поступово диференціюються за силою виразності, внаслідок чого горе набуває відтінків

печалі, смутку, туги, страху, тривоги, ізоляції, самознищення тощо, що, на думку К. Rubinstein and F. Shavera, G.R. Shagivaleva та інш., безпосередньо перегукується з типовими негативними емоціями самотньої людини [333; 334; 32; 71; 62; 54; 316].

Сучасні емпіричні дослідження дозволяють виявити чотири групи емоцій, які мають безпосередній зв'язок із самотністю людини: беззахисність і страх, внутрішнє відчуження та зовнішнє відчуження, туга по конкретній людині. Виходячи з цього можна стверджувати, що самотні люди відчувають себе гірше за несамотніх, мають поганий настрій і низьку активність.

Отже, потрапляючи протягом життя у різноманітні ситуації, людина відчуває різні емоції та почуття, які можуть нашаровуватися одне на одне, слідувати одне за одним і спричиняти той чи інший психічний стан, який не обов'язково властивий самотності. Тому немає можливості виділити лише ті почуття та емоції, які властиві виключно самотності, так само як і психічні стани.

Психічний стан. Особливу увагу проблемам психічних станів людини приділяли Ю.Л. Трофімов (1999), Болтівець С. І., Бастуй Н. А., Васьківська С. В. (1992), Головаха Є. І. (1989), Д. Карнегі (2001), Д. М. Дубравська (2001), Т. В.Дуткевич (2005), С. Д. Максименко (2004), О. В.Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук (2005) та інш.. Практично всі автори найважливішою функцією психічних станів вважали регулювання (адаптацію до довкілля – «адаптаційний ефект»), а також інтеграцію окремих психічних станів з утворенням функціональних одиниць, як процес-стан-властивість. Адаптивна функція стану полягає у встановленні відповідності між актуалізованими потребами індивіда та його можливостями і ресурсами з урахуванням конкретних умов існування, особливостей діяльності і поведінки. Отже, стан є цілісною формою саморегуляції психіки та найважливішим механізмом інтеграції людини (її духовного, психічного та тілесного). Схожа думка простежується у С. Вербицької, яка визначає самотність як психічний стан, що активує емоційне переживання процесу взаємодії між суб'єктом і життєвою

ситуацією, регулює ступінь внутрішньо-зовнішньої активності суб'єкта [70; 5; 38; 26; 27; 29; 30; 16].

У науковій праці М.Д. Левітова (1964), що привернула увагу психологів до проблеми психічних станів, були достатньо представлені і сформульовані загальні завдання вивчення психічних станів.

Якщо в психології під «станом» розуміють якусь відносно незмінну в часі внутрішню характеристику психіки людини, яка є складовою психічного процесу, а психічну властивість розглядають без урахування часу як зовнішню константну характеристику системи, то він у своїй роботі описав «психічний стан як цілісну характеристику психічної діяльності людини за певний період часу, що показує своєрідність перебігу її психічних процесів залежно від предметів, що відбиваються, і сприйманих явищ дійсності навколишнього світу, від її попереднього стану і характерних для неї психічних властивостей. Час та його властивості служать однією з найважливіших ознак, що відрізняють психічний стан».

Таким чином, «психічний стан» виступає багатогранною змістовою вимірною характеристикою психічних процесів людини, що проявляється в зміні суб'єктивного ставлення до ситуації, що відображається як явище і як механізм оцінки дійсності, що відображається, зі зміною мотивів відносно розв'язуваної задачі.

Отже, на самоті в людини виникають різні психічні, зокрема емоційні, стани, тому поняття психічного стану відбиває не цілісну реакцію на ситуацію самотності, а часткову.

Переживання. Дослідження проблем переживань представлені у роботах С. С. Занюка (1997) [33], А.Т.Ішмуратова (1996) [36] G.R. Shagivaleva [333; 334], Т. С.Кириленко (2007) [39], К. Леонгарда (2001) [48], S.L. Rubinstein (2002) [316], А.І. Веракіса, Ю. І.Завалевського, К. М. Левківського (2005) [66], О. В. Киричука, В. Роменця (2002)[67] та інш.

У «Психологічному словнику» за редакцією В.І.Войтка, а також В.В.Синявського та О.П.Сергеєнкова поняття переживання має три тлумачення:

1) будь-який емоційний стан, що відчувається суб'єктом, і реальна дійсність світу, що представлена в його свідомості та є подією в його особистому житті; 2) наявність прагнень і бажань, що в особистій свідомості представляють процес вибору суб'єктом мотивів і цілей його діяльності, сприяючи усвідомленню особистістю ставлення до подій її життя; 3) форма активності, що з'являється у момент руйнації ідеалів і цінностей, коли провідні мотиви у житті суб'єкта неможливо досягти, та спрямована на переосмислення свого існування. Перше тлумачення акцентує увагу на безпосередній даності для свідомості суб'єкта, друге розкриває функції прагнень і бажань у регуляції діяльності особистості, а третє фіксує переживання як особливу форму активності, що дозволяє індивіду адаптуватися у стресових життєвих ситуаціях, переоцінити власні цінності і усвідомити своє життя (існування) [68; 69].

Прикметно, що одні дослідники пов'язують переживання лише з емоціями та почуттями (афективною сферою), і між ними можна виділити два підходи: 1) переживання як конкретна емоція, що охоплює людину в даний момент, стаючи одним із суттєвих параметрів психічного стану; 2) переживання як процес єдиного і багатостороннього усвідомлення ситуації або події, що складається з низки послідовних мінливих емоційних станів. Таке «переживання-як-процес» розглядається як психічне явище, а не як характеристика дій.

Інші ж дослідники, наприклад, К. Rubinstein, G.R. Shagivaleva, Є.М. Заворотних [316; 333; 334] вважають, що цього недостатньо, і вказують на те, що переживання людини – це суб'єктивна сторона її реального життя.

Сіляєва В.І., G.R. Shagivaleva визначає «переживання як процес відчуття усвідомлення сенсу суб'єктивного значення факту, події чи ситуації, в якому відбувається безперервна взаємодія когнітивних (процес сприйняття та оцінки самим суб'єктом міжособистісних зв'язків та їх дефіциту) та афективних компонентів. Запропонована нею структура суб'єктивного переживання самотності включає: 1) самовизначення «самотній» чи «не самотній» та його відповідність дійсності, що, у разі розбіжності, дає підстави стверджувати про

об'єктивне і суб'єктивне переживання самотності; 2) цілісне сприйняття та ставлення до нього, як до позитивного (нейтрального) чи негативного явища, якого слід уникати; 3) певні почуття та емоції. Отже, самотність – це особлива форма самосприйняття та самосвідомості особистості, що проживається у контексті взаємозв'язків з іншими людьми. Про порушення цих зв'язків свідчить виникнення в людини суб'єктивного переживання самотності (реальної або уявної), де з'являється гостра потреба бути включеним в яку-небудь соціальну групу [333; 334; 75].

Про суб'єктивне (внутрішнє) переживання та відчуття самотності у своїх роботах писала і І.В. Сіляєва, а також О.В. Помазова, вказуючи на те, що воно є не що інше, як стан, який відчуває людина внаслідок усвідомлення ситуації власної депривації [75; 73]

Радянський психолог Л.С. Виготський (1983) розглядає переживання як центральну психічну одиницю, що в процесі психічного розвитку змінює своє місце і функцію в структурі особистості. На його думку, переживання складається з акту (діяльність, що пов'язана з виникненням цього переживання) та змісту (склад того, що переживається). Він стверджував, що переживання є початковою орієнтацією людини у її взаєминах із соціальним середовищем.

Такої позиції дотримувався також І.М. Слобідників [103], розуміючи під переживаннями самотності «сутнісну характеристику особистості, а саме те опорне переживання, що супроводжує процес особистісного розвитку у взаємозв'язку із самосвідомістю, рефлексією та становлення власного Я».

Отже, ми можемо говорити про те, що самотність, як екзистенціаль людського буття, концентрує сенсожиттєву проблематику на особистісному «Я» з певними межами. Самотність тісно взаємопов'язана з переживаннями, емоціями та почуттями, а також із психічними станами та явищами (властивості, стани, процеси, реакції). У різних ситуаціях і за певних умов вона може переходити з одного психічного стану (явища) в інше, тим самим викликаючи різні переживання, почуття та емоції, виступаючи з різних позицій (як почуття, як процес, як стан, як ставлення, як життєва позиція та як результат).

Проаналізувавши наукові праці про феномен самотності, ми погоджуємося з тим, що самотність є суб'єктивним переживанням. Людина може жити і бути фізично одна, але при цьому не почуватися самотньою за рахунок свого зв'язку з іншими людьми (ідеї, цінності, соціальні стандарти та норми, погляди, етнічна приналежність тощо), тобто всього того, що дає їй почуття спільності (приналежності до інших), соціальної єдності.

І навпаки, людина може жити в сім'ї, перебувати серед інших і навіть у центрі уваги, задовольняти свої фізіологічні потреби, і при цьому відчувати себе самотньою та ізольованою, переживаючи гострий дефіцит емоційного спілкування, зв'язку з навколишнім світом, причетності. Такі переживання здатні призвести до руйнування особистості.

Однак варто підкреслити, що самотність має не тільки негативне забарвлення (дефіцит спілкування, ізольованість, відсутність соціальних контактів, допомоги та розуміння тощо), сягаючи корінням у дитячі переживання, як стверджують представники психоаналітичного підходу. Вона також може бути позитивною: у разі нагальної потреби людини побути наодинці із собою (усамітнення) для самопізнання, саморозвитку, самовідновлення сил (духовних, фізичних та психічних), для розуміння власної унікальності та усвідомлення свого буття. Вона відіграє позитивну роль для творчих та духовних особистостей, оскільки саме на самоті нерідко з'являються наукові відкриття та художні шедеври.

Екзистенціали самотність і страх взаємопов'язані між собою, і цей зв'язок є фундаментальним у самотності. Страх як екзистенціал людського буття виступає як обов'язкова умова екзистенційної напруги, що призводить не тільки до самотності, яка є деструктивною для особистості, а й спонукає особистість до пошуку нових сенсожиттєвих орієнтацій самотнього буття.

Також треба визначити, що незадоволена потреба час від часу побути наодинці із самим собою безпосередньо стає основою психологічного вигорання, втоми, напруги, роздратування, агресії, конфліктів, зривів і часом неврозів.

Аналіз поняття самотності дає підстави нам говорити про те, що вона включає в себе: 1) дефіцит соціальних зв'язків і спілкування; 2) суб'єктивний досвід (особистісні, внутрішні переживання), що не є тотожним об'єктивній соціальній ізоляції; 3) неприйнятний стресовий стан психіки (депресія, напруження, ізоляція тощо); 4) позитивний стан (актуалізація власного «Я», самопізнання, саморозвиток); 5) об'єктивні чинники (соціальне оточення, життєві ситуації).

Найбільше суб'єктивне переживання самотності є невід'ємним від контексту життєвих відносин та зв'язків, тобто від об'єктивних чинників.

1.2. Аналіз основних понять-аналогів феномена самотність.

У розмові про феномен самотності постає певна проблема використаних понять. Одні науковці підкреслюють відмінності понять самотність, усамітнення, відокремленість та ізоляція та роблять акцент на тому, що контекст підмінності цих понять суттєво впливає на зміст переживання самотності особистістю, який має специфічний суб'єктивний контекст, а інші науковці, навпаки розглядають ці поняття як синоніми, з чим ми повністю не можемо погодитись [273].

Приступаючи до аналізу існуючих понять, які часто використовують як аналоги феномену самотності, ми передусім їх диференціюємо і доведемо, що це не аналоги. Спочатку виділимо значущий зміст, що притаманний кожному із визначень, потім порівняємо їх, простеживши закономірності використання їх у науковій літературі, тобто взаємозамінність із поняттям «самотність».

У першу чергу варто звернути увагу на те, що в англійській, німецькій та українській мовах, досліджуючи структуру змістовності понять, які відносяться до тематики самотності, можна виокремити такі, як:

- самотність, loneliness, einsamkeit – суб'єктивний негативний психічний стан, який виключає спільність, що характеризується покинутістю,

роз'єднаністю, порушенням у міжособистісних стосунках та комунікативною безпорадністю;

- відокремлення, *aloneness*, *trennung* – внутрішня потреба побути на самоті, набути самодостатності, духовного розвитку;
- бути самому, *being alone*, *allein bleiben* – перебувати і знаходитись без оточуючих;
- відчуження, *alienation*, *entfremdung* – негативне переживання, яке з'являється в особистості через відсутність психологічного зв'язку з оточуючими, навіть тоді, коли вона перебуває серед них;
- усамітнення, *solitude*, *abgeschiedenheit* – об'єктивний стан добровільно обраної фізичної віддаленості від інших без включення суб'єктивного переживання, що не виключає спільність;
- ізоляція, *isolation*, *isolierung* – зовні обумовлене, вимушене, просторове, тимчасове, соціально-психологічне або фізичне виключення людини із соціального середовища.

Аналіз змістовності, дає можливість побачити певну різницю між ними: добровільність чи вимушеність, позитивний чи негативний прояв та деяку полярність у понятійних парах таких, як: усамітнення – ізоляція; самотність – ізоляція, самотність – самітнення.

Окрім цих понять-аналогів, що найчастіше замінюють самотність, є ще три, які взагалі практично не використовуються в соціумі, а підміняються одним тільки поняттям «самотність», ігноруючи істинний контекст:

– **аскетизм** – термін, який використовують у релігії та філософії для визначення способу життя, що пов'язаний із добровільним утриманням від різноманітних світських задоволень (сексуальна активність, алкоголь, розкіш), досягненням духовних цілей через самодисципліну, самообмеження, самовідданість (молитва, обітниця, самокатування, умертвіння плоті);

– **індивідуалізм** (фр. *individualisme* від лат. *Individuum* – неподільний) – моральний, політичний та соціальний світогляд (філософія, ідеологія), згідно з

яким інтереси окремої особистості (свобода, незалежність) вищі за інтереси суспільства;

– **соліпсизм** (від лат. *Solus* – єдиний і *ipse* – сам) – філософська позиція, згідно з якою безперечно даними є лише власний суб'єктивний досвід, зміст індивідуальної свідомості, а все, що вважається незалежно існуючим (включаючи власне тіло, світ фізичних речей, інші люди), насправді є лише частиною цього досвіду.

Але докладніше ми зупинимося на шести основних поняттях-аналогах: «ізоляція», «усамітнення», «відчуження», «відокремлення», «аномія» та «депресія», які близькі за змістом і часто ненавмисно підмінюються.

ІЗОЛЯЦІЯ

Спочатку наведемо кілька основних визначень цього терміна:

- ізоляція (фр. *isolation*) як відокремлення, відділення будь-кого чи чогось, позбавлення зв'язку з довкіллям [2; 229];
- ізоляція як вилучення індивіда зі звичних відносин, що часто спостерігається за особливих умов (експериментальне дослідження, космічний політ) або при психічних захворюваннях. Має свої наслідки у вигляді станів млявості та апатії, порушень мислення, втраті відчуття часу (дезорієнтація), дратівливості, можливих галюцинацій [229; 2; 6; 9].

Насамперед основна понятійна ознака, що відрізняє «ізоляцію» від «самотності», – це вилучення із системи. У такому тлумаченні самотність сприймається як змістовна складова стану ізоляції.

Ми вважаємо, що у «Психологічному словнику» зміст визначення самотності явно стосується ізоляції, а не «самотності» як такої. Процитуємо: «Самотність – один із психогенних чинників, що впливають емоційний стан людини, яка перебуває у змінених (незвичних) умовах ізоляції від інших людей. Як тільки люди потрапляють в умови самотності, що зумовлена експериментальною, географічною, соціальною або тюремною ізоляцією, то відразу ж усі безпосередні («живі») зв'язки з іншими людьми перериваються, що

викликає появу гострих емоційних реакцій (психологічний шок, тривожність, депресія, деперсоналізаційні переживання (роздвоєння особистості), надцінні ідеї, реактивні галюцинації, екстеріоризаційні реакції (захисні, компенсаторні) тощо)». Отже, таке тлумачення самотності як психогенного чинника має виключно негативне забарвлення та акцентує увагу на зміні життєвих умов, що певною мірою обмежує зміст цього поняття, наближаючи його до аналогів: ізоляції, депресії, аномії.

Натомість ми не можемо повністю погодитися із тлумаченням ізоляції в роботі «Самотність: соціально-психологічні проблеми» Ю.М. Швалба і О.В. Данчева (1991), в якій вони розглядають ізоляцію як необхідну умову тимчасового відокремлення (обмеження) індивіда, що сприяє становленню його самосвідомості та розвитку особистості, з неодмінним поверненням у звичну сферу спілкування, але вже в іншому психологічному стані. На їхню думку, це створює загальне позитивне, емоційно сприятливе тло, що супроводжує переживання самотності. Такий контекст означає не вимушене обмеження людини (ізоляцію) з негативним забарвленням, а добровільне тимчасове усамітнення з позитивним емоційним тлом [117].

А ось у психології особистості, також як і в гештальт-терапії, ізоляцію розглядають як одну із форм психологічного захисту, вважаючи її наслідком стійкої фрустрації, де за рахунок усвідомленого переривання зв'язку між негативними емоціями вони виключаються або блокуються у свідомості людини [229; 2; 130].

Дослідники Виноградова С.О. [10] R.S. Weiss [374], P.Treacy, M. Butler, A.Byrne [251], J. Jong-Gierveld, T.G. Tilburg, P.A Dykstra [229] поділяють ізоляцію на фізичну: об'єктивну ізолюваність індивіда від інших людей в особливих умовах, що унеможлиблює (частково або повністю) контакти з ними (виправна колонія, психіатрична клініка тощо) і психологічну – емоційні переживання людини.

Також розрізняють ізоляцію:

1. Групову, що передбачає вимушене і тривале перебування певної групи осіб в умовах обмеженого простору, внаслідок чого з'являється емоційна напруга та виникають конфлікти (міжособистісні, внутрішньогрупові, міжгрупові);
2. Індивідуальну (одиначне ув'язнення, усамотнення), що призводить до порушень особистості, включаючи психози [2].

Дослідження І.Г. Богатирьова, Є.М. Бодюл [64], О.О. Стулова [78] і Голіна В.В. [18] в колоніях суворого режиму показали, що ізоляція людини в умовах суворих обмежень сприяє розвитку дезадаптації, що супроводжується у багатьох засуджених психозами, основою чого є втрата соціальних зв'язків. На клінічні аспекти психічних станів особи, яка перебуває в умовах ізоляції (у загальних та одиночних камерах виправної колонії), також вказували Т. Г. Харченко [113], Якимчук Т. В. [118], психіатр П.Б. Ганнушкін (1904) у своїй роботі «Гостра паранойя», West Donald A, Kellner Robert, Moore-West Maggi (1986) [379], М.М. Гарнет (1951), а також Т.Соловей та М.Сова [76].

Під час ізоляції (соціальної, пенітенциарної або експериментальної), коли зв'язок з оточуючими переривається, самотність стає негативним чинником, що спричиняє такі гострі емоційні реакції, як психози. Однак важливо відзначити, що не завжди фізична ізоляція супроводжується самотністю в сенсі обділеності – вона може сприйматися суб'єктом як усамотнення (джерело задоволення, творення, саморозвитку). Тобто від того, як сприйме ситуацію ізоляції суб'єкт, залежатиме результат (стрес чи задоволення).

Таким чином, якщо самотність – суб'єктивне внутрішнє психічне переживання, то ізоляція є об'єктивною, зовні обумовленою з фізично-просторово-тимчасовим вилученням особистості з соціального оточення, що сприяє появі самотності, але не завжди супроводжується нею.

УСАМОТНЕННЯ

У сучасній науковій літературі, як зазначають Ю. М. Швалб, О. В. Данчева (1999), С. R. Long (2003), А. Acharya (2012), R.A. Beeson (2003), J.Jong-

Gierveld, T.G.Tilburg, P.A Dykstra (2006), I.M. Leonova, O. B. Kiz, N. A. Dobrovolska, K. O. Chyzhyk, T. V. Novorun (2021), Хамитов Н.В. (1995) та інш., самотність (*loneliness*) найчастіше має негативне тлумачення (асоціюючись із нудьгою, відсутністю друзів, смутком, втратою, депресією, покинутістю, ізольованістю тощо), тобто негативний стан особистості, що зумовлений відсутністю чи дефіцитом (відсутністю) соціальних взаємин. А поняття усамітнення (*solitude*—усамітнення, стан відірваності від світу, ізоляції від інших людей «наодинці з собою») несе добровільний, суб'єктивно позитивний контекст (асоціюючись із духовним розвитком, медитацією, творчістю, саморозвитком тощо), який, супроводжується психологічною стійкістю, саморегуляцією, рефлексією та оптимальним співвідношенням процесів ідентифікації та відокремлення в житті людини.

На думку А. Маслоу (1999), основою тлумачення усамітнення є теорія самоактуалізації, яка трактує усамітнення, як сприятливий стан самотності, що суб'єктивно приймається [260; 271].

Такої ж думки дотримуються і Л.О.Данильчук (2020) [22], О.В. Тимченко (2018) [80], Н. М.Бугайова (2020) [6], М. М. Мовчан (2005) [58], М.В. Хамітов (1995), акцентуючи увагу на усамітненні як усвідомлено-добровільному рішенні, що прийняте самою людиною та зумовлене особистісною потребою (інтровертність, самоаналіз, травмуюча життєва подія, страх спілкування, соціофобія тощо). Це трактування доповнює Є.М. Заворотних добровільним фізично-просторовим станом, що унеможливорює (частково або повністю) контакти з іншими людьми.

А ось науковці Ю.М. Швалб та О.В. Данчева, (1991) [117], пов'язують самотність як добровільне фізичне усамітнення з пустельництвом і аскетизмом, тобто з відходом від мирського життя суспільства, що передбачає внутрішню зосередженість і спрямованість до пізнання вищої сутності. З погляду релігії, пустельник не самотній у побутовому значенні цього слова, він завжди перебуває з Богом і з ним завжди його янгол-охоронець. Отже, між людиною та Божественною сутністю відбувається процес уявного (умовного) спілкування,

яке перешкоджає розвитку негативних проявів самотності як ізоляції. А почуття самотності, що виникає, пояснюється як «...одна із спокус відлюдництва, один із проявів дії духу і подолання його – необхідний етап очищення і порятунку душі».

Також усамітнення пов'язують із культурно-історичним розвитком ціннісно-мотиваційних процесів творчості, що безсумнівно впливає на розвиток не тільки духовності, а й естетичного, художнього виховання та соціалізації особистості (А. Ейнштейн, Ж.-Ж. Руссо), виступаючи необхідною ланкою в осмисленні світу загалом і себе у ньому.

Багато дослідників, відзначають, що для здорової психіки необхідне періодичне усамітнення, занурення в себе з метою переробки та переосмислення отриманої ззовні інформації.

Таким чином, усамітнення як об'єктивний добровільний відхід людини від контактів з оточуючими залишає можливість виходу з цього стану, будучи плідною суб'єктивно обумовленою позитивною умовою розвитку особистості у певному періоді часу. Це діаметрально протилежно соціально-психологічній характеристиці поняття самотності, хоча обидва ці явища взаємопов'язані та взаємозумовлені одне одним. Часом добровільне фізичне усамітнення робить щасливими людей у самотництві, що абсолютно не пов'язане з самотністю. А може згодом призвести до самотності як суб'єктивного переживання, так само, як і самотність може сприяти прийняттю людиною рішення про добровільне обмеження взаємодії з іншими людьми.

ВІДЧУЖЕННЯ

Уперше про відчуження як про особливе психологічне явище писав З. Фрейд (Freud, 1930) [191] у роботі, присвяченій проблемам сімейної ідентифікації. Власне цей феномен він пов'язував із патологічним розвитком особистості, для природи якої соціальна культура є чимось чужим та ворожим. Самовідчуження людини, на його думку, призводить або до деперсоналізації, коли індивід втрачає почуття свого «Я», або до дереалізації, коли в індивіда

порушується сприйняття навколишнього світу, що сприймається як нереальний і далекий.

Неофрейдисти, послідовники З. Фрейда, вказували на прояви відчуженості у підлітковому віці, під якими вони розуміли самоідеалізацію з подальшим її руйнуванням внаслідок суперечностей між прагненнями до автономії (емансипація) і до залежності у своїх цінностях і стандартах від інших [195;196].

Подібної позиції дотримувалися М.Г.Миронець [56], Л. А.Терещенко, В. В.Москаленко, О. М.Мойзріст та інш. [103], де на основі теоретичного аналізу вони дали загальне визначення відчуженості як нездатності до прихильності та любові, холодності, відсутності спільності з іншими людьми, відкидання себе та інших. Вони також розглядали відчуженість як чинник, що призводить до депривації на різних рівнях (емоційному, когнітивному, соціальному) та як результат (похідну) переживання стану самотності.

Поняття «відчуження» у межах соціальної психопатології використовував один із дослідників у руслі гуманістичного психоаналізу Е. Фромм [197]. На його думку, концепція відчуження сягає своїм корінням у старозавітне вчення про пороки. Він вважав, що відмінність між монотеїзмом і язичницькими релігіями полягає не у «кількості богів, а у факті відчуження». У цьому сенсі Е. Фромм вважав, що відчуження укорінене у самому факті ідолопоклонства, де людина сама створює ідола, витрачаючи на це сили та енергію, а потім поклоняється результату своєї праці, відчужуючи його від себе, тим самим стаючи рабом частини себе. Він виділив шість позицій (форм) відчуження: 1) від інших (використання іншої людини з власною метою); 2) від своєї праці (потреба ринкового обміну); 3) від потреб (у спілкуванні з іншими, почутті приналежності); 4) від держави (верховенство над людиною); 5) від природи (рутинізація та витіснення усвідомлення основних проблем людського існування); 6) від самого себе (сприйняття себе виключно як річ, вигідно себе продавати) [215]. Також він зазначав, що відчуження може набувати деструктивних форм: агресія щодо себе та інших; конформізм (відмова від власного «Я», своєї індивідуальності через розчинення себе в натовпі); мазохізм

і садизм (ілюзія власної ідентичності за рахунок підпорядкування або панування); деструктивність (самоагресія) тощо.

У своїх роботах К. Хорні акцентує увагу на розвитку особистості за допомогою суперництва та переваги над іншими, що призводить до почуття ізольованості та ворожості до оточуючих. Це спричиняє відторгнення людиною своїх істинних почуттів, призводячи до відчуження від себе та свого справжнього «Я». Типовим прикладом відчуження людини, на думку авторки, є ідеалізоване «Я», що створюється індивідом для вирішення внутрішньоособистісних конфліктів. Ототожнюючи себе з ідеалізованим «Я», приймаючи його за дійсне, людина втрачає реальне «Я», тим самим відчужуючись від самої себе [216].

З погляду французьких екзистенціалістів Ж.-П. Сартра та Г. Марселя, проблема відчуження особистості полягає у відмові людини від свободи (автономії у відносинах з іншими) та відповідальності за своє існування [330].

Подібної думки дотримувався німецький філософ Ludwig Feuerbach (Л. Фейєрбах), який спирався на категорію відчуження у своїх міркуваннях про релігію. Він писав, що релігійна людина відчужує себе і свою реальну сутність, наділяючи ними Бога. «Теологія роздвоює і відчужує людину, щоб цю відчужену сутність знову з нею ототожнити» [182].

Першим, хто розробив психологічний підхід до відчуження, розглядаючи його як специфічне переживання індивіда, був американський соціолог М. Сімен (1976). Він виділив п'ять модальностей відчуження: 1) безсилля – індивід вважає себе не здатним контролювати події у своєму житті та досягти бажаних результатів у своїй діяльності; 2) безглуздість – індивіду не зрозумілі події, у яких він бере участь (для чого, навіщо, чому саме так?), а також присутнє відчуття незбагненності громадських і особистісних справ; 3) дезорганізація норм, або аномія (нормативна дезорієнтація), – ситуація, де індивід зустрічається з суперечливими рольовими очікуваннями і змушений вдатися для досягнення поставлених цілей до соціально несхваленої поведінки; 4) ізоляція – відчуження і розбіжність в оцінці домінуючих цілей, цінностей і вірувань індивіда у даному

суспільстві, а також почуття відторгнення і неприйняття суспільством самого індивіда; 5) самовідчуження (самовідсторонення) – відчуження індивіда від себе, сприйняття себе та своїх здібностей як чогось стороннього, що не привласнене собі [340].

Також особливої уваги вимагає психологічний підхід до відчуження професора Гарвардського університету К. Кеністона (Keniston, 1965) [231], оскільки він ставив досить складні запитання, що викликають неабиякий інтерес у дослідників цього напрямку: 1) відчужений від кого та від чого? 2) якщо відчуження передбачає втрату якихось взаємозв'язків, то що займає їхнє місце? 3) як воно проявляється? 4) хто чи що є його агентом? Він розрізняв індивідуальне відчуження, космічне вигнання, безповоротну втрату старих взаємин, історичну втрату, і навіть самовідчуження. У своїх роботах він пропонував дуже складну класифікацію відчуження, що включала такі виміри, як ідеологія, політика, культурні цінності, діяльність і норми поведінки (революція, делінквентність, тероризм, злочин), власне особистість (самоізоляція, шизофренія, саморуйнування), узгодження та інтернаціоналізацію.

Зокрема термін «відчуження» аналізував і російський соціолог та психолог І.С. Кон, вказавши на його походження від латинського «*alienus*», що означає «інше місце або людина»; у соціальній сфері це означає відділення, відхід або ізоляцію індивіда від інших людей, своєї країни чи богів; у медико-психологічній сфері – порушення розумових функцій, психічну хворобу [41; 42]. В англomовній літературі термін відчуження (*alienation*) означає стан людини, що супроводжується негативними переживаннями через відсутність психологічного взаєморозуміння та контакту з оточуючими. А ось у «Психологічному словнику» за редакцією В.І. Войтка (1982), та В.В.Синявського, О.П.Сергеєнкова (2007)[68; 69] під відчуженням розуміють «...прояв таких життєвих відносин суб'єкта зі світом, за яких продукти його діяльності, він сам, а також інші індивіди та соціальні групи, що є носіями певних норм, установок та цінностей,

усвідомлюються як протилежні йому самому (від несхожості до неприйняття та ворожості)».

Наведемо ще одне, з нашого погляду, важливе тлумачення поняття відчуження, що трактується як втрата людиною почуття своєї суб'єктності у спілкуванні зі значущими іншими та із самим собою при самовідчуженні [69; 72]. Отже, «бути відчуженим» означає відчувати самовтрату і не відчувати свого зв'язку з близькими.

Таким чином, аналізуючи зазначене, можемо мовити про те, що відчуження – це неможливість для індивіда бути відображеним в оточуючих людях і, як наслідок, у собі самому. Інакше кажучи, відчуження – це втрата почуття власної суб'єктності у спілкуванні зі значущими іншими або із самим собою (самовідчуження, що супроводжується процесом деперсоналізації). Отже, зв'язок між відчуженням та самотністю існує лише на рівні актуалізованої емоції, що переживається індивідом у даному стані.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ

У психологічній і філософській літературі можна знайти багато понять, що близькі за змістом терміну «відокремлення» і багатьма авторами використовуються як синоніми, наприклад: відчуження, відторгнення (Ж. Лакан) [235], заперечення та відмова від реальності, деперсоналізація (З. Фрейд, Г. Марсель), відсторонення (К. Хорні), втрата ідентичності (Е. Еріксон) [196] тощо.

У класичній німецькій філософії поняття «відокремлення» вживається в контексті питань людської самосвідомості, де, за І. Фіхте, самосвідомість, чи чисте «Я», відчужує у своїй діяльності предмет «не-Я».

З погляду представників екзистенційної філософії та психології (С. К'єркегор, М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, Р. Мей, Г. Марсель, М.В. Жог [291; 108; 112] та інш.), особистість розвивається через відокремлення від інших, усвідомлюючи свою неповторну індивідуальність. А здатність усвідомлювати себе та своє буття дає змогу побачити, що загальнолюдських

якостей не існує. У своїх трактатах С. К'єркегор ставить акцент саме на самодостатності особистості та на замкненому внутрішньому світі індивіда, де він на психологічному рівні переживає свою унікальність. А свободу і владу над буттям він може отримати тільки через пережиті страждання, зберігаючи себе окремість. Філософ підкреслював, що індивід може існувати перед Богом виключно «наодинці з собою» [291]. М. Хайдеггер акцентував увагу на здатності людини бути в умовах соціального оточення, при цьому не розчиняючись і не втрачаючи в натовпі свою справжню самість та індивідуальність, але залишаючись незалежною та вільною від впливу зовнішнього світу, приймаючи відповідальність та роблячи самостійний вибір у власному житті [266]. На думку К. Ясперса, людина втрачає свою індивідуальність за рахунок того, що, потрапляючи в суспільство, починає поводити себе відповідно до норм соціальної поведінки, посідаючи позицію функціонера, і тим самим роблячи свою свідомість соціальною. Але для того щоб людина могла стати самою собою, вона повинна приректи себе на самотність. Головну причину відмови людей від своїх потенцій та справжньої самості М. Хайдеггер та К. Ясперс бачили в страху відокремлення від інших людей. Тобто, проблема втрати своєї індивідуальності за рахунок знеособлення у соціумі.

Аналіз проблеми відокремлення особистості також представлений у роботах З. Фрейда, К.-Г. Юнга та К. Хорні. Так З. Фрейд підкреслював, що зі справжньої любові до себе з'являється відокремлення від інших. К.-Г. Юнг пов'язував проблему відокремлення із розвитком особистості, коли внаслідок розкриття відбувається «свідоме і неминуче відокремлення окремої істоти зі стадної нерозрізненості і неусвідомленості» [228]. Підкоряючись колективності, людина зрікається своєї особистості і починає поводитися відповідно до встановлених норм, порядків, установок, спираючись на думку соціальної групи. Згодом це неминуче приводить її до конфлікту роздвоєння свідомого і несвідомого, коли свідомість вже не може придушувати свої інстинкти [388; 227]. Як самостійний механізм, виділивши два його різновиди К. Хорні визначала відокремлення як: 1) відокремлення як усвідомлене конструктивне

усамітнення, що має позитивний вплив на розвиток особистості; 2) відокремлення як нездатність спілкуватися з навколишнім світом, що призводить до неврозу [216].

На думку Е. Фромма, відокремлення—це природна характеристика буття людини, де вона знаходить свою індивідуалізацію. У міру посилення відокремленості збільшується усвідомлення особистістю своєї самотності у соціальному оточенні, що породжує страх і почуття тривоги. Як наслідок, надалі це стає причиною відмови людини від своєї індивідуальності на користь перемоги над самотністю [197; 198].

У працях С. Rubenstein, П. Г. Гасанова, М. К. Омарова, Н. О. Гусейнова, проблема відокремлення аналізується через призму індивідуального та суспільного. Так С. Rubenstein, наголошує на взаємозв'язку розвитку особистості та внутрішньої детермінації поведінки, що зумовлена зовнішніми та внутрішніми чинниками. Позиція людини проявляється у її вчинках: «вчиняти як всі», відмовляючись від своєї індивідуальності, чи прийняти відповідальність за вчинки, ставши на позицію «я сам» [14; 21; 316]. Розвиваючи таку думку, К.О. Абульханова-Славська (1985) пише: «Спочатку індивід не виступає як суспільно відокремлений, а лише як частина колективного суб'єкта. Тільки потім формується його соціальна особливість...». Вона визначає відокремлення як можливість і необхідність індивіда, як суб'єкта, самому визначати зв'язок із життєдіяльністю.

Отже, розвиток особистості неспроможний без відокремлення, а відокремлення—без спілкування; «кожний момент відокремлення певною мірою є наслідком попереднього моменту спілкування».

Виходячи з концепції соціалізації та розвитку особистості, поняття відокремлення визначається як виділення із загального, цілого, дію з метою посісти особливе місце [60]. Відокремлення та ідентифікацію вона розглядала як єдиний механізм розвитку індивіда, пояснюючи це тим, що через ідентифікацію індивід присвоює соціальні норми поведінки та структури самосвідомості, а через відокремлення індивідуально розвиває кожну із структур самосвідомості.

В.В. Москаленко характеризувала людську здатність до відокремлення як позитивну –таку, що допомагає захистити, утримати і зберегти індивідуальність. Але також підкреслювала, що переважання цієї здатності може призвести до відчуження (відхід у себе), спричинити агресивність і схильність до афектів [60].

Отже, відокремлення взаємодіє з механізмом ідентифікації та грає власну роль у розвитку особистості. Якщо ідентифікація постає як механізм привласнення соціального досвіду, то відокремлення визначає індивідуальний зміст привласненого досвіду. Саме через відокремлення людина як особистість індивідуалізується, формуючи внутрішню позицію (внутрішню детермінацію), і зберігає свою індивідуальність у соціальних відносинах. Відокремлення може мати як позитивний (власна індивідуальність), так і негативний (відхід у себе, відчуження) вплив на розвиток особистості; бути зовнішнім (усунення індивіда від навколишніх соціальних чинників), і внутрішнім (неприйняття свого «Я», своєї індивідуальності). Відмова людини від своєї індивідуальності породжує страх самотності та тривогу відокремлення від інших. Отже, відокремлення – це переживання індивідом (суб'єктом) відстороненості від об'єкта відокремлення. Головне, що відрізняє відокремлення від самотності, – це результат усвідомленого індивідуального вибору зі становленням власного «Я».

АНОМІЯ

Поняття «аномія» вживається ще в працях античних мислителів Евріпіда і Платона понад 25-столітньої давності, де «*anomos*» означало «беззаконний», «ненормований», «некерований». Також це поняття вжито в роботах англійського історика В. Лембейрда (XVI ст.) і французького філософа, соціолога Ж.-М. Гюйо (XIX ст.); останній вважав аномію позитивним явищем, розглядаючи її як процес звільнення індивіда від влади жорстких і догматичних правил, що мають загальний та універсальний характер.

У соціологію цей термін запровадив французький класик Durkheim, E. (Е. Дюркгейм 1897) [172], який, на відміну від Ж.-М. Гюйо, пов'язував аномію зі швидкими соціально-економічними змінами, що вносять хаос в організацію

внутрішнього, духовного життя, з наслідками краху традиційних орієнтирів та нехтуванням законністю. Інакше кажучи, він розглядав аномію як форму соціальної патології, пояснюючи її поведінкою, що відхиляється, в абсурдному світі, де особисте існування стає безглуздом, а потенційним завершенням такого процесу стає саморуйнування (самогубство, апатія, агресія) [172].

Це поняття розширив американець Р. Мертон, який описав аномію як результат неузгодженості, конфлікту між різними складовими ціннісно-нормативної системи суспільства, між культурно визначеними загальними цілями та законними, інституційними засобами їхнього досягнення. Він виділив такі способи індивідуальної адаптації до структурної аномії (аномічне пристосування): конформізм, інновація, ритуалізм, ретритизм та бунт [263].

Згодом типологію Р. Мертона розширив Т. Парсонс, який у своїй «соціальній системі» описав вісім типів девіантної поведінки, пояснюючи їх виникнення невинуватими невиконаними очікуваннями. Ставлення індивіда до джерела такої фрустрації є амбівалентним: позитивне – пристосування (придушення незадоволеної потреби) та негативне – відчуження (потреба уникнути фрустрації). Амбівалентність спостерігається і в поведінці – активна та пасивна. Отже, на думку Парсонса, пристосувальна активна орієнтація призводить до інновації, а негативна – до ритуалізму. Відчужена активна орієнтація – до бунту, а пасивна – до ретритизму [290].

Крім Т. Парсонса, концепцію Р. Мертона модифікував американський соціолог Р. Дубін, який розмежував інституціоналізовані норми та дійсну поведінку індивідів та груп, а також розширив типологію девіантних адаптацій від чотирьох до чотирнадцяти [125].

Аномії також присвячувалися роботи Р. Макайвера, який визначив її як дозвіл на почуття приналежності індивіда до суспільства, пов'язуючи її із трьома проблемними характеристиками сучасного демократичного суспільства: 1) конфлікт культур; 2) капіталістична конкуренція; 3) стрімкість соціальних змін [283; 351]. Д. Рісмен розглядав її як синонім непристосованості, виділивши «автономних» індивідів, які здатні відповідати поведінковим нормам суспільства

та самостійно визначати ступінь даної відповідності, та «аномічних» індивідів, які слідують поведінковим нормам, що відрізняються від панівних [313].

Американський дослідник С. де Гразія поділив аномію на «просту», коли конфлікт цінностей приносить занепокоєння (у мистецтві, конкурентних відносинах, безособовості), та «гостру», де повний розпад системи переконань викликає психічні розлади (суїцид, масові рухи) [221; 375].

Наведемо ще кілька тез про аномію: Р. Дарендорф пов'язував її з послабленням суспільних прихильностей, Р. Макайя – з нерозвиненими соціальними та емоційними контактами, Ю. Габермас – із суперечностями між інтеграцією режиму (ідентифікація з громадським устроєм, його легітимація) та культурною інтеграцією, М. Вебер підкреслював важливість суб'єктивних смислів, значень, що приносяться індивідом до соціальної дійсності. Дослідники Х. Руйтенбік, К. Фішер, С. Мілгрем, Д. Рісмен та інші. Пов'язували аномію з індустріалізацією та урбанізацією, К. Бей – з необхідністю максимальної свободи внаслідок надмірних обмежень в суспільстві, розвитку здатності індивіда до самостійного судження. Його тезу емпірично підтвердив Е. Дімен, показавши, що діти, яких заохочують до автономії, менш схильні до аномії, ніж діти, які піддаються постійному батьківському контролю [125].

Натепер у соціології термін «аномія» (*anomie*) використовується для опису стану соціальної безнормності у застосуванні до великих та малих груп (Е. Дюркгейм, Р. Мертон), а в психології цей термін описує стан індивідуальної депривації (Л. Сроле).

«Соціологічний словник» за редакцією В.В.Синявського, О.П.Сергеєнкова [68] тлумачить це поняття як «ситуацію у суспільстві, що характеризується розпадом норм, які регулюють соціальну взаємодію».

Щодо індивідуально-психологічного стану аномії, то він характеризується деморалізацією, послабленням зв'язку з соціумом, відчуженістю, втратою життєвого сенсу тощо, стаючи причиною девіантної поведінки. Наслідки можуть бути різними – від затяжної кризи до агресії проти суспільства (злочинність) чи

проти себе (суїцид, самотність). Аномічний стан суспільства впливає на психологічний стан окремих індивідів, груп та угруповань.

Таким чином, різноманіття та суперечливість підходів згаданих учених свідчить не про різні погляди на суспільство, а про різні аспекти єдиної соціальної реальності даного суспільства, де багатозначність самого феномену зумовлена його багаторівневістю. З одного боку, суспільство, будучи об'єктивним фактом, формує індивідів і примушує їх до чогось (Е. Дюркгейм), з іншого – на їхніх діях і пов'язаних з ними сенсах тримається засадничий фундамент суспільства (М. Вебер). Отже, суспільство здійснює вирішальний вплив на індивіда, а він, своєю чергою, визначає суспільство [172].

Самотність та аномію досліджували вчені: Р. Вейс [1973], К. Лоу та Ф. Даманкос [1968], Л. Пепло [1979], У. Садлер і Т.Б. Джонсон [1989], Л. Сроле [1956], та інш., які виділяли генетичний, смисловий та методологічний зв'язки цих понять [250; 296].

Аномія створює сприятливий ґрунт для виникнення самотності як своєрідної форми свого прояву, або опредметнення на рівні особистості. На відміну від самотності, що сприймається як усунення від певних життєвих зв'язків і основних джерел соціального існування (тобто суб'єктивне переживання дефіциту значущих взаємодій), «аномія» характеризує людське буття (існуванням) загалом, створюючи деструктивний ціннісний фон. У ситуаціях, коли значні соціальні зміни руйнують встановлений порядок і соціальні зв'язки, що склалися (тобто, зв'язки із суспільними регресивними і прогресивними процесами), людина виявляється немов у вакуум, у порожньому соціальному просторі, без орієнтирів (установок та норм), зіштовхуючись із кризою невиправданих очікувань (надій на майбутнє). Це і є класичний стан аномії, що розглянутий в індивідуально-психологічному плані.

Таким чином, аномія – це негативний психічний стан індивідуальної депривації, що супроводжується некерованістю, саморуйнуванням і девіантною поведінкою і може стати індикатором самотності. Тоді як самотність, яка є

суб'єктивним переживанням, не може проявити себе поза контекстом часткової або повної аномії (у разі переважання негативних емоцій).

ДЕПРЕСІЯ

Депресія (від лат. *Depressio* – придушення) – психічний стан, що іноді набуває патологічного характеру і включає почуття безнадійності і неадекватності, іноді непереборні [163; 156].

У «Психологічному словнику» за редакцією В.В.Синявського, О.П.Сергєєнкова (2007) термін «депресія» визначається як афективний стан, що характеризується негативним емоційним тлом, зміною мотиваційної сфери, когнітивних (пов'язаних із пізнанням) уявлень та загальною пасивністю поведінки. Людина суб'єктивно відчуває тяжкі емоції: пригніченість, тугу, відчай – її вольова активність пригнічена. Переважає почуття провини, самооцінка знижена, змінюється сприйняття часу. У стані депресії у людини падає продуктивність, вона стає повільною, безініціативною, швидко втомлюється [179; 380; 68; 241; 242; 243].

У науковій літературі виділяють характерну тріаду симптомів при депресії: пригнічений, тужливий стан; загальмованість психічних процесів; скутість рухової сфери. Характеризується зниженням нервово-психічного тону, негативним сприйняттям реальності та самого себе (самообвинувачення, самознищення) [307; 381]. Подібна симптоматика спостерігається у разі негативної самотності, але за позитивної вона відсутня.

Люди, які переживають депресію, як і самотні з негативним стилем атрибуції, вірять у те, що оточуючі ставляться до них з презирством і засудженням. У незадовільних соціальних зв'язках вони перекладають більшу частину провини на ситуацію, що склалася, а також на соціальне оточення, сприймаючи його негативно та будучи переконаними у тому, що від них мало що залежить [124; 142; 347]. Такі люди переконані, що всі оточуючі знають, наскільки вони нікчемні і не пристосовані до життя. Минуле, сьогодення та майбутнє у них забарвлено в похмурі тони з переважанням песимізму, безвиході

та непоправності [348; 244], і жодна позитивна зовнішня подія не може відвернути їх від цього стану туги, самобичування та почуття неповноцінності. Отже, їхній песимізм і поганий настрій стають причинами соціальної ізоляції [335; 164], яка у свою чергу супроводжується психофізіологічними порушеннями або зниженням психофізичної активності (втрата енергії, м'язова слабкість, млявість, сповільненість, відчай, песимістичний настрій, апатія тощо), нерідко супроводжуючись соматичними захворюваннями (порушення сну, апетиту та уваги), а також відчуттям порожнечі та безглуздості, почуттям провини, самотністю, безпорадністю, суїцидальними думками.

Характерним для депресивного стану є і так зване скорботне безпочуття—психічна анестезія (неможливість виконувати сімейні обов'язки, байдужість, відсутність почуттів, холодність до дітей, рідних та близьких). При цьому, як правило, зберігається критична оцінка свого стану, однак індивід нічого з цим не може вдіяти, через що сильно страждає [307; 381; 260].

Частою причиною появи депресії в людини, як зазначають В.Л. Гамільтон зі співавторами (Hamilton et al., 1993) та К.С. Кендлер зі співавторами (Kendler et al., 1993), є стресові або важко травмуючі ситуації (втрата роботи, розлучення, фізична травма, розрив дружніх чи любовних взаємин, смерть) [204; 279; 245]. Ці причини сприяють і появі самотності, що робить схожими дані феномени.

Тут важливо зазначити, що низка авторів – Д. Рассел, Л. Пепло та М.Л. Фергюсон (Russell, Peplau & Ferguson, 1978), Дж. Янг (Young, 1979; 1982) [323; 388; 389], спираючись на клінічні результати досліджень, зазначили: між самотністю та депресією спостерігається кореляція, і вони значною мірою збігаються одне з одним. Вчені зробили висновок про те, що самотність є лише різновидом депресії, що не заслуговує на окреме вивчення. Такої ж думки дотримувалися і Л. М. Горовіц, Р. Френч і К. А. Андерсон (Horowitz, French & Anderson, 1982), розглядаючи самотність як підтип депресії [222; 246].

Натомість Д.Г. Вікс, Дж.Л. Мічела, Л. Пепло та М. Брегг (1981) за допомогою структурного аналізу довели, що самотність та депресія—різні явища,

що не є взаємозалежними, хоча і виникають з певної спільної для них причини; швидше за все, цією причиною є розрив значущих відносин [376].

М. Брегг (Bragg, 1979) у своєму дослідженні показав і зв'язок, і відмінність цих понять. Він зазначив, що самотні особи відчувають лише соціальну незадоволеність, у той час як пригнічені та самотні особи відчувають незадоволеність як соціальними, так і несоціальними аспектами свого життя. Він також простежив перехід стану самотності до депресії, де втрата чи дефіцит соціальних зв'язків, у яких індивід сам себе звинувачує, безумовно призводить до депресії. Найбільш поширеними афективними станами, що супроводжують самотність, є сум і депресія. Що найбільше депресія часто характеризується глобальною тенденцією негативного ставлення до життя [143; 370].

Зіставивши поняття «депресивна особистість» та «самотня особистість», в них виявляються спільні ознаки, які вказують на те, що прототип «самотня особистість» вже закладений в прототипі депресивної особистості. Але якщо в самотньої особистості проявляються деякі основні ознаки депресії, зворотне твердження неправильне. Встановлення діагнозу депресії з необхідністю не передбачає, що певна особистість є самотньою. До депресії, крім самотності, ведуть також інші шляхи.

Отже, з огляду на зазначене та погоджуючись із тлумаченням депресії П.М. Левінсона (Lewinsohn et al., 1985) та його колег [238; 371; 326], ми можемо стверджувати про те, що негативні очікування і негативний «Я-образ» людини, яка перебуває в депресивному стані, є наслідком стресів як негативного особистісного досвіду: професійних невдач, сімейних конфліктів (розлучення, втрата) та соціальної ізоляції, які підштовхують індивіда до самозвинувачень, самокритики та негативного мислення, внаслідок чого змінюється хід його думок, поведінка та вчинки.

Хоча депресія і самотність саморуйнівні для соціального пізнання та соціальної поведінки, головною ознакою депресії, на думку Ю.І. Александровой [339; 368; 369], є порушення настрою (внутрішній емоційний стан), афект (зовнішнє вираження) та негативне мислення. Тоді як самотність, на її думку,

означає усвідомлення того, що ані кількість, ані якість соціальних відносин (зв'язків) не задовольняють бажання та потреби (очікування) індивіда.

Таким чином, якщо самотність розглядати лише як негативне явище з тяжкими почуттями, то справді самотня особа поводитиметься як депресивна особистість. Але самотність, що має негативне забарвлення, не обов'язково призводить до депресії. Якщо ж розглядати самотність як позитивне явище (що асоціюється з умиротворення, творчістю, самопізнанням та саморозвитком), то депресія тут буде недоречною. Це означає, що депресія і самотність хоча й можуть бути певним чином пов'язані, але жодне із цих явищ не є причиною іншого – і вони є різними.

Тож основна відмінність між цими явищами полягає в тому, що самотність – це насамперед соціальна проблема, а депресія може не бути соціальною проблемою, або поєднувати в собі соціальну і не соціальну проблему.

1.3. Загальні підходи до аналізу проблеми самотності особистості.

Самотність є досить складним багатовимірним та неоднозначним явищем, вивчення та трактування якого можна простежити у великій кількості теоретичних, емпіричних підходах та у поєднанні теоретичного положення з клінічною практикою. Але всі вони акцентують увагу на будь-яких особливостях психічного феномену самотності, вибудовуючи тим самим унікальну перспективу цілісного його сприйняття.

Незважаючи на існування різноманітних поглядів на проблему самотності, основними вважаються такі підходи: психодинамічний, феноменологічний, соціологічний, інтеракціоністський, когнітивний, приватний (самота, інтимність), екзистенційний, гуманістичний, біологічний, загальносистемний, синтетичний та когнітивно-біхевіоральний. Більш детально зупинимося на аналізі кожного з них:

1. **Психодинамічний підхід** (психоаналітичний підхід) [80; 58; 53] (З. Фрейд, К. Хорні, Д. Зілбург, Г. Салліван, Ф. Фромм - Рейхман, Е. Фромм). З

точки зору прихильників цього напрямку, самотність — це наслідок існування таких рис особистості людини, як нарцисизм, манія величі і агресивність. Ці вроджені або набуті властивості психіки поступово формують комплекс «самотності». Узагальнюючи положення деяких психоаналітичних теорій можна сказати, що самотність розцінюється в цій психологічній парадигмі як негативний стан, що має витоки з дитинства, що формує «синдром самотності». Така нарцисична орієнтація починає формуватися в ранньому віці, коли дитина разом з відчуттям радості бути коханою відчуває потрясіння, викликане тим, що вона — маленька, слабка істота, вимушена чекати задоволення своїх потреб від інших.

3. Фрейд сам прямо не писав про самотність, але запропонував концептуальні рамки, де самотність розглядалась не тільки як емоційне переживання, але і як теоретичний конструкт [190; 194; 106]. Він зумів внести деяку психологічну ясність в дослідженні самотності, суть якої полягала в тому, що прагнення до спілкування з іншою свідомістю стає нічим іншим, як зворотною стороною потреби уникнути самотність.

Також З. Фрейд стверджував, що розчаровані люди в житті шукають місце усамітнення в монастирі, де вони не відчуватимуть себе вигнанцями, але при неможливості зречення від світу, людина «йде» в невроз, тобто, невроз слідує за самотністю.

Послідовниця і учениця З. Фрейда, Карен Хорні, характеризує типи невротичних особистостей, як поступливий, відсторонений, агресивний, описуючи прояви самотності кожного з них [216; 217].

У 1938 році представник психодинамічної теорії самості Д. Зілбург опублікував перший психологічний аналіз поняття самотності, де чітко розрізняє патологічну і нормальну самотність, та позначив межу між самотністю і відокремленістю. Автор вважав, що відокремленість — це «нормальний» та «перехідний умонастрій», що виникає в результаті відсутності конкретного «когось», а самотність — як постійне, неприємне, непереборне, константне відчуття [384; 353].

За Д. Зілбургом в основі хронічної самотності лежить своєрідна тріада: ранній нарцисизм, егоцентризм, манія величі і ворожість з боку оточення, а також прагнення зберегти інфантильне почуття власної всемогутності (всесилля). Також він вважав, що самотній людині притаманна неповноцінність, яку він ховає за скритністю, та ворожість, яка обумовлена захисним механізмом [384; 312; 53].

Також, концепцію психодинаміки патологічної самотності запропонував Лейдерман, який пояснив ідею самотності, як відірваності людини від власного «Я» і від інших людей, яка виявляється як страх, пов'язаний з почуттям провини і ворожості [237].

Американський психолог і психіатр Г. Салліван (Sullivan) відносить самотність до п'яти елементарних потреб: голод, спрага, сон, насолода, самотність [384]. Також він вважав, що самотність дорослого криється у його дитинстві. Простеживши вікову динаміку потреби людини в інтимній близькості, він писав, що потреба в людській близькості починається з дитинства, де дитина прагне контакту з дорослим, у підлітковому віці, ця потреба набуває форми потреби в приятеліві, з яким можна поділитися власними думками і набути підтримки у своїх поглядах. Г. Салліван встановив, що взаємостосунки з батьками чинять значний вплив на успішність у встановленні приятельських стосунків з однолітками, і якщо підліток не може задовольнити цю потребу, то у нього може розвинутися глибока самотність. Він уважав, що самотність — це надзвичайно неприємне і гнітюче почуття, яке пов'язане з недоліком, боязню або втратою взаємостосунків, які формуються на певних етапах розвитку особистості [25].

Подібної думки дотримувався американський дослідник Болбі, який підкреслював вплив природнього страху розлучення дитини з матір'ю на появу самотності. А різниця та рівень переживання самотності дорослою людиною залежить від раннього дитячого розвитку, яка визначається трьома основними ознаками:

- 1) можливістю мати завжди поруч людину, якій довіряєш;

- 2) наявністю сформованого в дитинстві почуття довіри;
- 3) якістю батьківських взаємин.

Фріда Фромм-Рейхманн вважала, що самотність — це екстремальний стан, котрий носить руйнівний характер, здатний повністю деморалізувати людину і розвинути психотичні стани, призводячи до девіацій. Дослідниця вбачає одну з головних причин самотності — згубний наслідок передчасного відлучення від материнської ласки. Вона дійшла висновку, що самотність небезпечна тим, що її межа розпливається, а здатність розрізняти між собою і світом втрачається [25; 310].

Представник неопрейдизму Е. Фромм підкреслює, що сама природа людини не може бути згодна з самотністю та ізоляцією, оскільки є людські потреби у спілкуванні, прихильності, в контактах і зв'язках з іншими людьми, у самоствердженні, у володінні самосвідомістю тощо. На його думку, почуття самотності фрагментує особу, розкладаючи її на дискретні частини, що призводить до агресії, насильства, анархії і тероризму. Він уважав, що самотність — це пошуки сенсу, власної цінності і особистого значення, незадоволеність яких призводить до самотності [198].

Особливе місце в психодинамічній теорії займав дослідник Віннікот, який розглядав самотність з позитивної точки зору, маючи на увазі «досвід усамітнення». Також він стверджував, що «здатність людини до самотності — одна з найважливіших ознак людської зрілості».

Отже, можна стверджувати, що представники психодинамічної моделі, крім Віннікотта, розглядають самотність, як негативний феномен, як патологію. Вони вважають, що самотність є результатом ранніх дитячих впливів на особистісний розвиток, які, в свою чергу, обумовлені дефіцитом досвіду соціалізації.

2. Феноменологічний підхід (особистісно-орієнтована модель) (К. Роджерс).

Один із головних представників феноменологічного підходу Карл Роджерс, який розробив особистісно (клієнт) — центрований підхід, вважав що самотність — це прояв слабкої пристосованості особи до зовнішніх умов і до зовнішнього «Я»,

а причина його знаходиться усередині індивіда — феноменологічна невідповідність уявлення індивіда про власне «Я». Тобто індивід, прагнучи до самовдосконалення, вступає у протиріччя з вимогами суспільства [309; 287; 298; 25].

Якщо розділити процес виникнення самотності на 3 етапи і схематично уявити його, то вийде наступна картина:

1. Суспільство впливає на людину, змушуючи її вести себе відповідно до соціально виправданих норм, обмежуючих свободу дій, зразків (ідеалів) (як хотілося б вчинити — і як потрібно вчиняти).
2. Через це виникають протиріччя між внутрішнім «Я» індивіда і проявом його «Я» в стосунках з іншими людьми, що призводить до втрати сенсу існування.
3. Індивід стає «жертвою самотності», коли, усунувши звичний захист (охоронні бар'єри) на шляху до власного «Я», упевнений в тому, що буде знехтуваний усіма іншими.

І тут виходить замкнуте коло: людина, вірячи в те, що її істинне «Я» знехтуване іншими, замикається у своїй самотності і, щоб не бути знехтуваною, продовжує дотримуватися своїх соціальних «фасадів», що призводить до спустошеності. Іншими словами, розрив між дійсним і «Я», що ідеалізується, призводить до слабкої захисної реакції — до самотності.

Але іноді ми можемо спостерігати модель творчу, конструктивну, непасивну, де людина або створює новий громадський ідеал, або ж взагалі не звертає уваги на ідеали суспільства. Інакше кажучи, ми можемо побачити борця за нові ідеали або ж людину, занурену у світ творчості, де і одному, й іншому потрібний стан зосередження і самотності.

Тут важливо відмітити, що феноменологічний підхід, розвинув переживання як почуття, що має інтенціональну структуру. А саме те, що переживання не є повністю суб'єктивним або внутрішнім почуттям, так як переживання невіддільне від контексту життєвих відносин і зв'язків. Поле інтенціональних взаємин — це динамічний процес, де переживання завжди

направлено всередину форми взаємозв'язку, тому самотність загрожує розколоти інтенціональну структуру особистості, особливо в інтерсуб'єктній галузі. Ця самосвідомість самотності близька до переживань самовідчуження. Відповідно з цим, Роджерс розглядав самотність як відчуження особистості від її витоків [25; 309; 287; 298].

Представники феноменологічного підходу Уільям Садлер і Томас Джонсон, виділяючи феноменальні і когнітивні компоненти самотності, вважають, що в сучасному суспільстві самотність — це всеосяжне, універсальне явище, яке повністю занурює людину в саму себе, що це особлива форма самосприйняття і гостра форма самосвідомості [53;328].

Певний внесок у феноменологічну модель зробив німецький вчений Кельбель, який представив феномен самотності в різних проявах: зовні і внутрішньо піднесене, і гнітюче почуття.

На противагу Кельбелю, вчена Гаєв визначає самотність як почуття смутку і туги, яке проявляється тоді, коли ми розчаровуємося в нашому ставленні до певних аспектів навколишнього нас світу. Вона врахувала, що самотність можна розглядати в площині людської екзистенції «як нормальну частина досвіду людського буття», тому поділила її на екзистенціальну і патологічну [199].

Отже, на основі клінічної практики, самотність у феноменологічній моделі виступає як патологічний, негативно забарвлений стан, який має прояв слабкої пристосовності особистості, та відчуження особистості від її істинних внутрішніх почуттів.

Пояснення причин самотності зосереджується на внутрішньоособистісних чинниках і зв'язується з входженням людини в соціальний світ (соціальне поле), у якому особистість переживає розбіжність між реальним і ідеальним «Я», а також тим, як її сприймають інші. Зміст досвіду самотності, який відчуває особистість, становлять поточні впливи. Звідси виникає своєрідний зв'язок між самотністю і самоактуалізацією. З одного боку це порятунок від самотності і можливість особистої самотійності, з іншого — самоактуалізація сприяє появі

самотності в тій мірі, в якій підвищується вразливість внутрішнього «Я-індивіда».

Отже, хоча сама особистість і є причиною самотності, але феноменологія підкреслює, що переживання самотності є невід'ємним від контексту життєвих стосунків і зав'язків.

3. Соціологічний підхід (Карл Боумен, Девід Рісмен, Р. Слейтер) [53]. При полярному психодинамічному і клієнт-центрованому (роджеріанському) підході, де представники соціологічного підходу покладають відповідальність за виникнення самотності на суспільство, де переживання самотності зумовлено дією зовнішніх чинників, і пояснюється як модальна якість особи і продукт соціальних сил.

Так К. Боумен (Bowman C.C.) називає самотність побічним наслідком соціальних змін, що відбуваються в суспільстві, і вважає, що причини самотності знаходяться поза індивідом: самотність особи — це продукт дії соціальних сил [25; 146]. Він виділив три основні чинники, які посилюють самотність у сучасному світі: 1) послаблення зв'язків у первинній групі (сім'я або її замісник); 2) збільшення сімейної мобільності (урбанізація, міграція, розлучення, укладення других або третіх шлюбів, змішані статеворольові сім'ї та інш.); 3) збільшення соціальної мобільності (нестабільність економічна, політична тощо ситуація, що відбивається на сфері життя соціума). Об'єднуючи ці три чинники, можна зробити висновок про те, що це призводить до нестійкості зв'язків і втрати глибини людського спілкування, а самотність стає побічним наслідком соціальних змін, що відбуваються в соціумі.

Аналізуючи поведінку американців з точки зору включення до суспільства і соціальної групи, пов'язуючи дослідження самотності із вивченням їх характеру та потребу у визнанні, Д. Рісмен вважає, що його члени утворюють «самотній натовп» [311; 312; 313]. Водночас аналізуючи задоволеність потреб членів соціуму, він виводить три види соціального характеру: *традиційно орієнтований, ззовні орієнтований, зсередини орієнтований*. На його думку, самотній натовп створюється саме ззовні орієнтованими індивідами, тобто

спрямованими зовні або орієнтованими на інших, тому вони не підготовлені до самотності і індивідуального самознаходження. Люди з такою орієнтацією хочуть подобатися, постійно пристосовуються до обставин, а також відособлені від свого істинного «Я», своїх почуттів і очікувань. Причину цього Рісмен вбачає у громадському нормативному тиску, якому підпорядковані всі індивіди. Це призводить до того, що така особа може набутися «синдрому стурбованості» (тривожності) і залежності від уваги оточення до себе. Причому важливо відмітити, що ця потреба ніколи не може бути задоволена.

Р. Слейтер вважає сучасне суспільство індивідуалістичним, оскільки в ньому неможливо досягти задоволення потреби у спілкуванні, причетності і залежності, у людини виникає самотність [345; 346].

Таким чином, представники соціологічної моделі, хоча самотність оцінюють негативно, але не вважають її патологією. Вони розглядають самотність як загальну соціальну ознаку, розуміючи під цим результат нормативного соціального тиску і впливу соціоструктурних факторів. Самотністю на їх думку — це втрата власної ідентичності і власного самоздійснення внаслідок надмірного пристосування до соціокультурних структур і норм.

4. Інтеракціоністський підхід (Р. Вейс (R.S. Weiss), Велло Серма (Sermat Vello), Е. ДіТомасо Б. Спіннер. Представники цього підходу виділяють ситуативний аспект (соціальні ситуації), який може призвести до сприйняття соціальної ізоляції, і особовий аспект (суб'єктивно-особова схильність), що призводить до емоційного переживання самотності.

Якщо представник цього підходу Велло Серма, досліджував самотність як прояв глибокої особистісної кризи, наводячи дані, що причиною зростання кількості самогубств серед підлітків і молодих людей віком старше 20 років є «соціальне і майже непередаване відчуття самотності» [342].

То головний основоположник інтеракціоністського підходу Р. Вейс вважав, що самотність — це поєднання або інтеракція двох чинників: особового і ситуативного і є нормальною реакцією особи на дефіцит соціальних взаємодій,

що задовольняють основні соціальні запити індивіда. Він виділяв два типи самотності: 1. *Емоційний тип* – який є наслідком відсутності тісної інтимної прихильності до конкретної людини, водночас відчуваючи тривожне занепокоєння та глибоке усамітнення. Цей тип самотності можливо подолати, лише встановивши нову емоційну прихильність або відновивши раніше втрачену. 2. *Соціальний тип* самотності – який є наслідком дефіциту або взагалі відсутності значущих дружніх стосунків, у яких бракує почуття спільності, і має прояви у переживанні нудьги, у втраті сенсу життя, у почутті соціальної маргінальності і навмисного відторгнення. Науковець підкреслював, що ці типи самотності можуть поєднуватись, або переходити один в одного. Ключовим фактором формування самотності в особистості на його думку є поточні події її життя, поділяючи самотність на звичайну: як нормальна реакція і тривалу (хронічну) – як клінічний феномен психопатологічного стану [374].

Отже, представники інтеракціоністського підходу виділяють ситуативний і особистісний аспекти самотності, вважаючи, що з одного боку індивід має суб'єктивно-особистісну схильність до самотності, а з іншого – поточні події в житті особистості, які детермінують виникнення емоційної самотності або соціальної ізоляції.

5. Когнітивний підхід (Енн Пепло, Деніел Перлман та інші) [296; 297; 298]. Згідно з думкою представників когнітивного напрямку в психології, пізнання вважається одним з чинників, що пояснює зв'язок між недоліком соціальності і почуттям самотності. Вони вважають, що самотність – це суб'єктивний феномен, що включає в себе невідповідність між бажаним і досягнутим рівнем власних соціальних контактів. А природа її є нормальною, а не патологічною і клінічною. На відміну від інших концепцій дефіциту, самотність постає як результат суб'єктивної, когнітивної оцінки соціальних контактів. Отже, самотність – це конструкт свідомості.

Головні представники когнітивного підходу: Летиція Енн Пепло і Даніель Перлман, вважають, що специфікація переживання самотності виростає з усвідомлення його причин, які можуть знаходитись як в особистості (низька

самооцінка, боязкість, поведінка, соціальні вміння тощо), так і в ситуації (соціальні та культурні норми чи ситуативний тиск). Крім цього, на виникнення переживання самотності впливає минуле і сьогодення. Таким чином, людина стає самотньою тоді, коли усвідомлює неповноцінність своїх соціальних відносин в будь-якому важливому аспекті [53; 297].

До подібного висновку прийшли теоретичні роботи Вайнера і його колег Рассела і Лермана, які показали, що пояснення причин самотності можуть бути класифіковані за двома первинними змінами: місце розташування (внутрішня, особистісна або зовнішня, ситуативна причинність) і стабільність (причинність постійна або змінюється в часі) [372].

Також щодо тривалості часу, протягом якого людина відчуває себе самотньою, американський психотерапевт Джеффри Янг виділив перехідну, ситуативну і хронічну самотність [388; 389; 390; 345].

За допомогою когнітивної моделі дисонансу, Попело і Перлман встановили відмінності між численними диспозиціональними факторами, які роблять особистість вразливою для самотності. Якщо до перших вони віднесли події, пов'язані з розривом близьких відносин (втрата партнера, розлучення, зміна соціального статусу), то до інших – зв'язок із фазовими змінами життя (повноліття, зрілість, також ситуаційні зміни: завдання, оточення, настрій, зміна поведінки близької людини). Вони вважали, що саме певні неузгодженості по відношенню до тих стандартів, які обрані індивідо в його особистісному досвіді, де «інший (і)» поступово перестає відповідати очікуванням, і його уявленням про те, що і як він повинен робити по відношенню до нього особисто, призводить до виникнення стіни когнітивного «дисонансу», яка відділяє особистість від зовнішнього світу [345].

Цієї ж ідеї дотримувався психотерапевт когнітивного напрямку О. Бек, який стверджував, що коли «внутрішня реальність» людини не відповідає «зовнішній реальності» в значущих співвідношеннях, вона може відчувати емоційні розлади (депресію), тривогу і почуття самотності [137].

Відносно суб'єктивних стандартів, когнітивісти вказують на формування їх двома способами: минулий досвід, який доставляв почуття задоволення і порівняння соціальних взаємин, що впливають на наші самооцінки.

Представник когнітивного підходу М. Джонс припускає, що прояв цинізму та міжособистісної недовіри разом з тенденцією низько оцінювати нові знайомства (давати низьку оцінку іншим) можуть сприяти стійкості самотності у особистості [53].

Особливу увагу Л. Попело звертає на теорію атрибуції, де індивід, якщо виробляє ясне пояснення себе як самотньої людини, то його власне почуття самотності зростає і зміцнюється. На це також вказали отримані емпіричні дані Кутрона [158].

Важливо відзначити, що Карен Рук і Летиція Попело виділяють три аспекти самодіагнозу самотності: афективні, поведінкові (біхевіоральні) і когнітивні: саме докази або саме пояснення свого стану [53].

Отже, когнітивна модель самотності підкреслює значення самопізнання і самооцінки індивіда як самотнього. Відповідно до цієї теорії, індивід, визнаючи себе самотнім, набуває реальних рис цього стану. Основним аспектом цієї моделі є «когнітивна активність» особистості, під час якої індивід усвідомлює і наділяє сенсом свої особисті переживання. Причини ж самотності на їхню думку, криються як в особистості, так і в ситуації. Психотерапевтичні методи, запропоновані прихильниками цієї моделі, припускають переосмислення і позбавлення від оцінки пацієнтом себе як самотнього (щитова).

6. Приватний підхід (самота, інтимність) (Валеріан Дерлега, Стефан Маргуліс, Вінстед). Прихильники приватного підходу за основу беруть інтеракційний мета-концепт і вважають самотність результатом взаємодії особистісних і соціальних факторів [259]. На їхню думку, самотність виростає з почуття відірваності від соціально значущих зв'язків, з усвідомлення втрати або відсутності соціального партнера — «центральної особистості». Це свідчить про потребу людини у базовій довірі, тому поверхневі міжособистісні контакти формують у людини почуття самотності.

Головні представники інтимного підходу Валеріан Дерлега і Стефан Маргуліс [272], самотність тлумачать як — «інтимність», «приватність», «саморозкриття», фокусуючись на аналізі кількості та якості міжособових стосунків, а не на формальному спілкуванні. Порухення балансу між інтимністю і формальним характером спілкування може стати чинником виникнення самотності, з цієї причини особистість повинна мати рівновагу між інтимністю і формальністю міжособистісного спілкування. Також самотність розглядається ними як нормальний досвід в умовах суцільної авторизації суспільства, де причиною виступає сьогодення.

Ще дослідники виділяють поле глибинних (ступінь вираження нездорової залежності від інших осіб) і поверхневих зв'язків людини, які передують самотності. Якщо при порушенні глибинних зв'язків, які викликають хронічну самотність, особистість руйнується, то при порушенні поверхневих зв'язків — ні.

Хронічна самотність, на думку авторів, — це дефіцит соціальних здібностей, стосунків, особливо коли це стосується «центрального соціального партнера», який би не був їх родичем, а також негативне оцінювання самого себе, яке триває роками і яке навряд чи можна перебороти [390].

Таким чином, в основі інтимного підходу лежить припущення про те, що людина прагне до рівноваги між бажаним і досягнутим рівнем соціального контакту. А поява самотності пов'язана з наявністю або відсутністю центрального соціального партнера.

Чим вище значимість і залежність від відсутнього партнера, тим більше ризик самотності. Але якщо центральний партнер замінюється, то наступ самотності малоймовірний.

7. Екзистенційний підхід (І. Ялом, К. Мустакас, С. Кьєркегор, Е. Фромм). Представники екзистенціального напрямку В. Франкл, К. Ясперс, К. Ясперс та інші [268], стверджують, що здатність особистості до переживання самотності трактується як необхідна умова її формування і розвитку, а в масі особистість перетворюється на щось. Згідно з екзистенційною моделлю, всі люди спочатку і зазвичай самотні. На їх думку, самотність є «самосвідоме усвідомлення» власної

ізоляції, яке притаманне людській психіці, і здолати його неможливо. Тому самотність, як явище, характерне, перш за все для свідомості.

У своїх роботах К. Мустакас [269;270] на основі клінічного базису вказує на необхідність відмінності між самотою і самотністю. Самотність він ділить на: «страх самотності» (комплекс захисних механізмів) і «істинну (спражню) самотність» (екзистенційні кризи, критичні ситуації: смерть, розлучення, народження та інш.), яку людина повинна пережити і осмислити самотійно [391]. Також він підкреслює позитивний сенс істинної самотності [272], який може стати джерелом творчих сил, а також стимулом до нових життєвих орієнтацій.

Згідно з теорією Бена Міюсковіча, самотність спочатку властива людині. Він вважав, що, задовольнивши свої фізіологічні та біологічні потреби, людина прагне полегшити свою самотність. Досліджуючи проблему самотності, автор стверджував, що людина боїться не смерті, а самотності [267]. Згідно із теорією Б. Міюсковіча, свідомість може бути «екстрарефлексивним» (звернуто зовні) або ж «інтрорефлексивним» (звернено всередину), тобто рефлексивно усвідомлює себе самого. Останнє, на його думку, особливо схильне до самотності.

І. Ялом, аналізуючи ізолюваність як даність буття, підкреслював що це не є окремою ізолюваністю особистості від інших людей і не є окремою внутрішньою ізоляцією від частини власного «Я», а являє собою фундаментальну ізоляцію як міжособистісну (від іншого), так і внутрішньо особистісну (від світу). Отже, він виділяв два види ізоляції: екзистенційну і фундаментальну, розглядаючи усвідомлення екзистенційної ізоляції як конфронтацію зі смертю і свободою. Знання про кінцівку власного буття змушує людину зрозуміти, що ніхто не може померти разом або замість когось. Свобода ж — це прийняття відповідальності за своє життя [389].

Говорячи про зв'язок зростання та ізоляції, І.Ялом наводить приклад Ранка, який вважав, що процес зростання тісно пов'язаний із сепарацією, за яку людина розплачується ізоляцією. І.Ялом вказує на те, що є два способи захистити себе

від «жаху нескінченної ізоляції» — часткове прийняття цієї даності і ставлення [388].

У роботі Чернобай В.А. [115] «Богословське осмислення феномена самотності», самотність трактується як внутрішня ізолюваність людини, що є основою будь-якого індивідуального буття. Тому, якщо людині у спілкуванні не вдається знайти емоційний відгос, вона віддає перевагу самотності, а неможливість отримати адекватний, іноді катастрофічно необхідний душевний відгос і є найжорстокішим переживанням самотності. Отже, створюється замкнене коло: неможливо отримати необхідний емоційний відгос, усвідомлення самотності — обмеження довірливих контактів — стан самотності, в якому ніхто не прийде на допомогу, бо нікому.

Розглядаючи характеристики людей, які уникають усвідомлення самотності як даності буття, Хельмут Кайзер виділив три тенденції, характерні для клієнтів з екзистенційним неврозом:

- 1) сплав — бажання втратити власну особистість, злитися з іншим, тому що самотність нестерпна для особистості;
- 2) універсальний симптом — стан злиття, спроба злиття (або його ілюзія) з іншим і переживання при цьому почуття двоїстості;
- 3) універсальний конфлікт — це переживання, як страждання, не бажаного відчуття самотності.

Ці тенденції дозволяють клієнту уникати переживань, викликаних усвідомленням самотності.

Отже, узагальнюючи все сказане раніше, можна зробити висновок, що представники екзистенціального підходу, не вважають самотність хворобою, екстремальним станом, патологічним почуттям, клінічною проблемою та дефіцитом соціальних зв'язків, вони бачать його причини в умовах людського буття. Також вони відносять самотність до найважливішої з умов для повноцінного існування людини, так як воно забезпечує систему захисних механізмів і безпосередньо пов'язано з самосвідомістю людини, з неповторністю його «Я», з моментом істини і саморозуміння. Таким чином, самотність — це

необхідний елемент екзистенції людини, що надає сенсу людському життю і сприяє розвитку особистості.

8. Гуманістичний підхід (А. Маслоу, Л.Г. Грімм та ін.) робить акцент на конструктивній і позитивній стороні самотності, стверджуючи, що даний стан нерозривно пов'язаний із особистісним зростанням, розвитком і актуалізацією. А. Маслоу [260], визначає самотність як потребу в самоактуалізації особистості, визначаючи її як нормальну, абсолютно необхідну людині, що прагне до самопізнання, самовдосконалення і власної актуалізації. Від того, як використовує для себе людина самотність, залежить «позитивний» або «негативний» вплив на неї. Наприклад, одні люди хочуть бути зрозумілими іншим і готові для цього щось робити, хоча можуть і не знати, що саме, а інші доходять до відчаю, але вперто стоять на своєму, не бажаючи щось змінювати у власній презентації світу. Л.Г. Грімм стверджував, що для нормального розвитку організму і психіки людині абсолютно необхідно періодично залишатися у повній самоті. Філософи гуманістичного підходу розглядали самотність як проблему духовної і культурної кризи людства, де основна причина — втрата сутності морального єднання людського роду, втрата істинного смислового змісту цього поняття.

9. Біологічний підхід (Дж.Релф Оді). Дж.Релф Оді стверджує, що самотність людини має біологічні корені. Він пише, що самотність в основі своїй пов'язана не з тим станом, коли людина одна, а радше з її самоусуненням, незалежно від того, хто оточує людину: люди або природа. Крім того, він дає наступне пояснення силі і складності людської самотності:

1. Розвиток людського мозку дозволив їй виділити себе з живої системи Землі.
2. Розвиток розуму дав людині розуміння своєї можливості управляти і підпорядковувати собі природу, яку вона називає «навколишнім середовищем», підкреслюючи свою унікальність і окремість.

3. Частина мозку, що знаходиться в прямому контакті з природою, реалізувалася великою мірою в свідомості і практично втратила здатність підтримувати зв'язок з іншими глибинними частинами мозку.
4. Людське середовище принципово відрізняється від тваринного. Людина сама створила це середовище — суспільство, з його засадами, законами, цінностями, структурою і т.п. Але при цьому не врахована власна людська сутність і власні людські потреби. В результаті людині ніде прихилити [53].

10. **Загальносистемний підхід** (Дж. Фландерс, Дж. Міллер). Дж. Міллер стверджував, що всі живі системи прагнуть до виживання [25]. І для того, щоб функціонувати, організмам необхідно відносно стабільне існування. Цьому допомагає механізм зворотного зв'язку, який має дві складові: негативну і позитивну. Якщо позитивний зв'язок розглядає самотність як мотиваційну силу, яка здатна поліпшити стан рівноваги індивіда, то негативний зв'язок — як систему попередження, яка орієнтована на стабілізацію і відновлення вже наявної рівноважної системи.

Послідовник Дж. Міллера, Дж. Фландерс вважав, що самотність — це не патологічний феномен, але являє собою дефіцит або відхилення від існуючої рівноваги, психічне і соціальне самопочуття, а також є наслідком порушення адаптивного механізму зворотного зв'язку, допомагаючи індивіду і суспільству в цілому зберегти оптимальний рівень людських стосунків. Тобто концепція Фландерса, дозволяє проаналізувати бажаний і досягнутий рівень соціальних відносин у соціумі, а також встановити невдачі в них [108].

Часто людина намагається реалізувати свої задуми, не маючи для цього бази — інтелектуальної, матеріальної, соціально-економічної та інш., тобто рівень домагань людини неадекватно високий, але сам індивід це не визнає і наштовхується на велику кількість перешкод, подолати які не здатен, і потрапляє врешті-решт під фрустрацію і депривацію своїх потреб, що загрожує переживанням самотності.

Отже, загальносистемна теорія підпорядковує обидва мотиви поведінки: індивідуальний і ситуативний, які включені в розвиваючу динаміку загальної структури.

11. Когнітивно – біхевіоральний підхід.

Представник даного підходу Д.І. Янг, вважає що самотність – це самотійний феномен, що має клінічну сутність. Визначає його, як відсутність або уявна відсутність задовільних соціальних відносин, що супроводжується симптомами психічного розладу (страх, тривога, прийом наркотиків та інше). При відсутності даних симптомів, на його думку, людина не самотня, навіть якщо вона позбавлена суспільства.

Він також, як і дослідники Пепло, Перлман, Шмідт і Бек, пояснює самотність як невідповідність між бажаним і досягнутим рівнем соціальних контактів [128].

Виходячи з цього пояснення, виділяють основні ознаки самотності: характер соціальних відносин, недолік яких веде до зміни поведінки і емоційного стану людини, а також симптоми психічного розладу, тобто негативно забарвлений афективний стан – депресія, страх, гнів та інш. Від того, як людина буде інтерпретувати або пояснювати свою самотність і її причини, залежить афективний стан. Янг пояснює цей зв'язок, теорією атрибуції [265; 298], де **зовнішня атрибуція** спостерігається, коли люди звинувачують у своїй самотності інших, при цьому відчують гнів і гіркоту, **внутрішня атрибуція**, коли людина впевнена, що сама винна у відсутності друзів і **стійка атрибуція**, коли людина має сумнів у тому, що сама зможе змінити свою особистість. На основі цих концептуальних ознак Янг формує гіпотезу того, що зміна атрибуцій може призводити до зміни негативних станів і подолання самотності.

Також Янг розрізняє самотність з тимчасової тривалості, протягом якої людина залишається самотньою: перехідне, ситуативне і хронічне. Але також ним було відзначено, що ситуативна самотність може переходити в хронічну.

Таким чином, Янг розглядає самотність на основі свого клінічного досвіду і вважає його багаторівневим феноменом, виділяючи рівень дефіциту соціальних

зв'язків, рівень негативних афективних станів, рівень когнітивної інтерпретації афектів та рівень реакції на відсутність важливих соціальних підкріплень [390]

12. Синтетичний підхід.

Розробник синтетичної моделі, німецький вчений Ельбінг, в основу своєї моделі поклав концептуальні рамки для оцінки і класифікації даних. Він вважав, що самотність, як соціальний феномен має екзистенціальну основу і виникає з антропологічної взаємодії соціального, і індивідуального. Тому її поява очікувана і виходить за рамки клінічного феномена, пов'язаного з девіантною поведінкою [174].

Самотність і усамітнення як результати психічного процесу протікають на багатьох рівнях. Тому самотність можна визначити як переплетення психічних процесів на когнітивному (сприйняття, порівняння, інтерпретація, визначення причин), емоційному (порожнеча, ізолюваність, відкидання, втрата та інш.) і діяльнісному рівнях.

Першочергово синтетична модель враховує когнітивні процеси, де спільною ознакою є моменти оцінювання, а саме об'єктивні умови і суб'єктивні оцінки як зумовлюючі чинники (негативно або позитивно) ставлення до подій, осіб та ситуацій. Вона через оцінки пов'язує фізичні (бути разом або одному) і психічні (бути пов'язаним з іншими або бути наданим самому собі) рівні буття. Отже, центральним фактором когнітивної діяльності при переживанні самотності або усамітнення, є процес оцінювання [356].

Розуміючи під психічною динамікою взаємодію фізичних і психічних рівнів буття, синтетична модель виділяє вісім основних модусів переживання спільності і протилежності, усамітнення і самотності: 1. «Не самотній» (прийняте усамітнення); 2. «Самотній» (зовнішній і внутрішній розрив зв'язків); 3. «Не самотній» (зовнішнє усамітнення при збереженні внутрішніх зв'язків); 4. «Самотній» (незадоволеність зв'язком з іншими); 5. «Не самотній» (самостійність у соціальному контексті); 6. «Самотній» (самотність удвох); 7. «Не самотній» (соціальний і емоційний зв'язок); 8. «Самотній» (пригнічений

іншими). Як видно з моделі, модуси 1–4 показують форми фізичної роздільності, а 5–8 відображають форми переживання спільності.

У моделі підкреслюється інтеграція конструкту динамічної взаємодії соціоструктурних, ситуативних і індивідуальних ознак, їх вплив на особистість. Ці конструкти описують не особистісні або ситуативні детермінанти поведінки або переживання, а модус «прийняття позиції» – через процес оцінки. Тому процеси оцінки, які зумовлюють переживання спільності і протилежності, можна трактувати як вираження дезінтеграційних процесів розвитку особистості [53; 356].

Отже, аналіз основних підходів до проблеми самотності дозволяє зробити наступні висновки. Кожен з представлених підходів до вивчення самотності відрізняється глибоким розумінням питання і ретельним теоретичним аналізом, який частіше базується на клінічній практиці дослідників. Саме визначення самотності трактується дослідниками неоднозначно, тому кожен підхід акцентує свою увагу на розгляді його окремих сторін, зовнішніх і внутрішніх причинах виникнення, ролі ситуативного чинника, залежно від соціуму і соціальних перетворень у суспільстві та інших, тим самим вибудовуючи унікальну перспективу цілісного сприйняття феномену самотності.

1.4. Теоретичний аналіз самотності як багатовимірного конструкту.

У сучасній науці дефініція видів, типів та класифікацій самотності здійснюється у психологічному, соціологічному та філософському підходах, але разом з тим слід констатувати, що єдиної типології самотності досі не створено.

Тому в межах даної роботи ми розглянемо феномен самотності як багаторівневий конструкт і об'єднаємо існуючі класифікації за вимірами.

Описані в літературі дослідження демонструють дуалістичність підходів до вивчення феномену самотності, що можна узагальнити як одновимірний та багатовимірний конструкти (перші дослідження у цьому напрямку були розпочаті американськими вченими в 1960-х роках). Одновимірний конструкт

розглядає самотність як цілісне (єдине, глобальне) явище, що відрізняється виключно частотою та інтенсивністю переживання даного феномену індивідом. Другий підхід виходить з концептуалізації самотності як багатогранного явища, що неможливо підвести під єдину мірку «генералізованої» самотності, що гіпотетично дозволяє операціоналізувати різні форми і прояви самотності у типи і види: від двох (Р. Вейс) до дванадцяти (Дж. Янг). Тут напрошуються паралелі із генералізованим інтелектом Ч. Спірмена (1904) та подальшим дробленням його g-фактора у працях подальших дослідників. На наш погляд, оскільки феномен самотності є складним, багатоаспектним соціально-психологічним, а почасти і філософським явищем, він може бути адекватно репрезентований тільки за допомогою багатовимірних і багаторівневих класифікацій.

Аналізуючи представлені у науковій літературі типології та класифікації самотності, можна виділити три основних виміри, що покладені в їхню основу (і де задіяні **зовнішні і внутрішні чинники**):

- **якість:** суб'єктивна оцінка індивідом власної самотності (позитивна чи негативна);
- **топология:** сфери, де індивід відчуває дефіцит соціальних відносин, та ситуації, що призводять до самотності (сімейний стан: розлучення, вдівство; професійна сфера: відрядження; новий колектив);
- **хронологія:** тимчасова перспектива, що пов'язана із переживанням самотності (хронічна самотність, короткочасна самотність, ситуативна самотність (при стресових ситуація) і перехідна самотність (найбільш поширена форма, що проявляється у короткочасних нападах самотності)) [52].

На наш погляд, до цих трьох основних вимірів, з якими ми безумовно згодні, хотілося б додати ще **генетичний вимір** – походження (причини, факторна структура), що представлений у роботі Г.Р. Шагівалєєвої (G. R. Shagivaleeva) [333]; він є суттєвим для **типологізації та класифікації самотності**, а тому використовується в роботах багатьох авторів. Не менш доцільно, на нашу думку, було б звернути увагу на той факт, що багато вчених досліджують культурні,

гендерні, етнічні, професійні особливості індивіда, які також впливають на переживання почуття самотності, при цьому не об'єднуючи їх в окремий вимір, що підштовхнуло нас до виділення ще одного **виміру – соціального**, що описує тип суспільної єдності (спільноти), до якої належить людина.

Відповідно до змісту **першого, якісного, виміру**, в основу якого покладена суб'єктивна оцінка індивідом свого становища, можна побачити дві тенденції: 1) *самотність як позитивно-активний стан* – якому властиво добровільне усамотнення, тобто відмова від зовнішніх зв'язків та стосунків заради зосередженості на внутрішньому діалозі, єднання з природою; 2) *самотність як негативно – пасивний стан*, що руйнує і деформує людську особистість, викликаючи стан душевної ізольованості [309]. У даному вимірі самотність розглядається у двох аспектах: негативному та позитивному, де негативний аспект самотності називають соціальною самотністю, а позитивний – екзистенціальною самотністю; при цьому, як можна помітити, емоційний фон, що супроводжує переживання екзистенціальної самотності, в їхній моделі тотожний емоційному фону, що супроводжує переживання соціальної самотності.

Самотність як суперечливий багатосторонній феномен також розглядається в класифікації американських психологів Д. Джонг-Гірвельда і Д. Раадшелдерса, які виділяють типи самотності на основі опозицій «позитивне–негативне» і «зовнішнє–внутрішнє» [14].

В основу класифікації німецького вченого Г. Кебеля [14] покладено більш суперечливі критерії. Так ним було виділено такі типи: 1) позитивно-внутрішній тип (особиста незалежність, здатність жити без інших); 2) негативно-внутрішній тип (самовідчуження, відчуження від інших); 3) позитивно-зовнішній тип (мистецтво; спілкування з друзями, які допомагають зрозуміти цінність дружби і осмисленість життя, життєвий досвід, де відбувається внутрішнє збагачення); 4) негативно-зовнішній тип (смерть близької людини, втрата друга, розлучення).

Зауважимо, що автори представлених класифікацій дотримуються позиції, що переживання самотності є суперечливим феноменом, який носить зовнішній

(об'єктивний) або внутрішній (суб'єктивний) характер, а також забарвлений негативними чи позитивними переживаннями.

Виходячи з визначення самотності як суб'єктивного феномена, виділяють наступні види самотності:

1. *maestum et praeteritum* – негативне трактування минулого досвіду;
2. *maestum et praesentia* – негативне трактування справжнього;
3. *interior causa* – особистісні якості, які трактуються як причина самотності [14; 52].

Не менш цікава класифікація яка розглядає самотність тільки з суб'єктивної сторони, де переживання індивіда обумовлені деформацією його зв'язків з різноманітними аспектами реальності, які більш-менш незалежні від об'єктивних умов і мають як позитивний (самотність як ресурс), так і негативний (самотність як проблема) потенціал [249; 280]:

- суб'єктивно-негативні, що обумовлені особистісним вибором (інтернальна самотність);
- суб'єктивно-негативні, що обумовлені зовнішніми причинами (екстернальна самотність);
- суб'єктивно-позитивне, що обумовлені зовнішніми причинами (екстернальна самотність);
- суб'єктивно-позитивні, що обумовлені особистісним вибором (інтернальна самотність).

Складається, однак, думка, що самотність розглядається автором тільки у випадку переживання індивідом суб'єктивного ставлення до власної самотності.

До найбільш значущих класифікацій **другого, топологічного, виміру**, в основу яких покладено сфери, де індивід відчуває дефіцит соціальних відносин, ми віднесли насамперед типологію, яка за критерієм порушення механізмів ідентифікації – відособленості запропонувала таку типологію: відчужуюча самотність – проявляється домінуванням в особистості тенденції до відокремлення; самовідчужуюча (дифузна) самотність – результат надмірної ідентифікації з іншими, що призводить до відчуження суб'єкта від власного «Я»;

усамітнення (дисоційована самотність) – оптимальне співвідношення процесів ідентифікації та ізоляції [52]. Варто зауважити, що екзистенціаліст І. Ялом [383; 384], визначаючи самотність як суб'єктивний психічний стан, що обумовлений психічними і соціально-економічними причинами, виділяє типи самотності: 1) внутрішньоособистісна самотність (ізолюваність від себе); 2) міжособистісна самотність (ізолюваність від інших); 3) екзистенційна самотність (ізолюваність від життя). У представлених класифікаціях можна спостерігати нездатність і невміння індивіда конструктивно взаємодіяти і вибудовувати адекватні соціальні зв'язки із навколишнім світом (соціумом), що безпосередньо призводить до самоізоляції та самотності.

Аналогічний підхід простежується в типологіях Д.В. Віннікотта, Ф. Фромма-Рейхманна, Д. Гаєвої і Х.Д. фон Віцлебена. Так Д.В. Віннікотт [378] розглядає людину як ізолювану істоту, яка ніколи не зможе повністю пізнати іншого, але тільки через іншого може стати зрілою особистістю, виділяючи при цьому дійсну самотність і витончену самотність. На відміну від Д.В. Віннікотта, Ф. Фромм-Рейхман розглядає самотність як екстремальний стан, що призводить до розвитку психотичних станів, перетворюючи людей в емоційно паралізованих і безпорадних істот, виділяючи при цьому шизофренічну самотність (розрив зі світом взагалі) і депресивну самотність (в якій присутній інтерес до міжособистісних зв'язків). Виходячи з розуміння самотності як універсального людського досвіду буття, Д. Гаєва виділила: екзистенціальну (відокремленість від інших) і патологічну самотність (хронічне відокремлення від себе (від власного «Я»), нездатність подолати емоційні бар'єри на шляху до інших, нездатність знайти місце в соціумі, нездатність відшукати сенс життя) [52].

А ось на думку Х.Д. фон Віцлебена, залежно від виду втрат слід розрізняти «первинну» самотність (як наслідок втрати власної самості) та «вторинну» самотність (як наслідок втрати об'єкта) [363].

Таким чином, ми вважаємо, що типології Д.В. Віннікотта, Ф. Фромма-Рейхманна, Д. Гаєвої і Х.Д. фон Віцлебена розглядають самотність як втрату соціальних відносин, де в індивіда з певних об'єктивних чи суб'єктивних причин

розпливається межа самості, втрачається здатність розрізняти себе та світ, що безпосередньо веде до його самоізоляції від суспільства.

На відміну від вищезазначених авторів, соціолог Д. Рісмен [311; 312; 313] у своїй роботі «Самотній натовп» проаналізував структуру соціального характеру як суспільно-історично детерміновану форму задоволення суспільством потреб його членів. Ним було виділено три типи соціального характеру, які впливають на переживання почуття самотності: традиційний (орієнтований на традиції) – суспільство з консервативними установками, звичаями; зовнішній (орієнтований на іншого) – де людина, відокремлена від самої себе, її поведінка детермінується зовнішніми факторами і бажанням перекласти відповідальність на іншого; внутрішній (орієнтований на себе) – індивідуалізм. У цій класифікації очевидним для нас виступає той факт, що ззовні орієнтовані індивіди, які відчужені від власного «Я» та потребують постійного схвалення з боку суспільства, утворюють в сукупності самотній натовп.

Схожі позиції представлено у роботах Т. Бреннана (Brennan, 1982) [144] і Д. Гаєв (Gaev, 1976) [199], згідно з якими психологічна самотність є багатофакторним явищем, як за змістом, так і за вимірами, яке важко досліджувати, оскільки відсутня єдина позиція щодо нього. Вони виділяють такі види самотності: 1) загальна самотність (general loneliness) – самотність внутрішнього «Я» (відчуження від власної особистості); 2) емоційна самотність (emotional loneliness) – «самотність удвох» (емоційна близькість з іншими неможлива); 3) соціальна самотність (social loneliness) – нездатність знайти своє місце в соціумі; 4) духовна самотність (spiritual loneliness) – нездатність відшукати сенс життя. Крім цих чотирьох видів, Д. Гаєв виділила ще один – фізичну самотність (почуття фрустрації, що пов'язане із тугою за фізичною присутністю інших людей і за фізичним контактом з ними), що відрізняє її класифікацію від класифікації Т. Бреннана. На наш погляд, представлена класифікація наочно демонструє багатовимірність феномену самотності, що також відображено в результатах дослідження У.А. Садлера, Т.Б. Джонсона і Л. Пепло [328; 330; 331], де самотність розглянуто як конфлікт між відносинами

з соціумом (міжособистісні стосунки, переживання екзистенційного характеру) і суб'єктивним світом індивіда. Вони виділили чотири типи самотності, що поєднують у собі теологічні, психологічні та філософські трактування суті цього явища:

- космічна самотність (теологічний аспект) – втрата зв'язку між людиною і реальністю (Богом, Природою, світом людей);
- культурна самотність – втрата відчуття духовного зв'язку із соціальним середовищем – соціальне відчуження, невідповідність соціокультурним нормам суспільства, розрив між старою і новою культурою і поколіннями (емігранти, зміна віри);
- соціальна самотність – обмеженість контактів і спілкування (відставка, пенсія, судовий вирок та засудження);
- міжособистісна самотність – відсутність емоційної та інтимної близькості (смерть, міграція, розлучення).

Представлені класифікації Т. Бреннана, Д. Гаєв, У.А. Садлера, Т.Б. Джонсона і Л. Пепло дають можливість усвідомити, що самотність як динамічний процес, що є багатовимірним конструктом, обумовлена різними життєвими ситуаціями і соціальними зв'язками, де втрата одного або декількох з них призводить до фрустрації особистості, коли вона втрачає свою цілісність, потрапляючи в переживання своєї самотності, тобто у відчуття повного занурення в себе.

А ось болгарський психолог Л. Сімеонова визначила типи поведінки людей, які схильні до самотності: 1) ненаситна потреба людини до самоствердженні; 2) одноманітність у власній рольовій поведінці; 3) надмірна зосередженість на своїх відчуттях та здоров'ї; 4) нестандартність поведінки, які не відповідають соціально встановленим нормам; 5) знецінення себе як особистості.

Узагальнюючи погляди науковців, можна також виділити три види самотності: 1) сутнісна самотність – необхідна умова життя для кожної людини, що обумовлена її унікальною і неповторною сутністю; 2) самотність існування – протиріччя між двома складовими життя людини: сутнісної самотності та

почуття спільності, які визначені взаємодіями: «Я – Інший» (міжіндивідуальні), «індивід – суспільство» (соціокультурні), «людина – світ» (трансцендентні); 3) інтегральна самотність – злиття самотності існування із сутнісною самотністю, взаємодія «Я – Я»[52].

Якщо осмислювати самотність з позиції філософської антропології (G. Cronk (1987)) [392], то можна виділити: самотність – бездомність (переживання людиною невизначеності сенсу свого перебування у світі); самотність – незлиття (непереборна відособленість існування «Я» та «Іншого»; самотність – відповідальність (людина приречена на свободу (Ж.П. Сартр)); самотність – усамітнення (добровільна ізоляція від соціуму з метою зосередження на своїх потребах). Таким чином, це дає підставу відокремити конструктивний вплив самотності (розуміння значущості власного «Я», трансформацію взаємодії «Я – Інший» на «Я – Ти» і «Ми») і деструктивний вплив самотності (втрата зв'язку зі світом, ущербність існування,).

У свою чергу, хоча Р. Вейс і розділив самотність на два основних типи: соціальну та емоціональну самотність, але у 1974 році він опублікував роботу, де показав модель шести типів соціальних потреб, задоволення яких співвідноситься з певними видами соціальних зв'язків: 1) потреба в інтимних зв'язках; 2) потреба у соціальному оточенні; 3) потреба в турботі про іншого; 4) потреба в підтвердженні власної значущості; 5) потреба в надійному союзі; 6) потреба в сприянні, захист [373]. Отже, за твердженнями Вейса, дефіцит цих зв'язків породжує почуття недостатності і неповноцінності. Зокрема дефіцит інтимних зв'язків породжує емоційну самотність, а нестача соціальних зв'язків – соціальну самотність.

Також важливо відмітити типологію самотності N.Z. Lopata (1973), яку він запропонував як серйозну проблему:

1. Самотність, яка представляє собою бажання продовжити взаємодію з кимось, кого більше немає;
2. Самотність, яка походить від відчуття, що тебе більше не люблять.
3. Самотність в силу відсутності об'єкта турботи або любові.

4. Самотність від ностальгії за стосунками аналогічної глибини із втраченими зв'язками.
5. Самотність від відсутності іншої людини в одному будинку.
6. Самотність або смуток від неможливості спільної роботи.
7. Самотність або ностальгія по колишньому стилі життя або діяльності.
8. Самотність в формі відчуження в силу зниження соціального статусу.
9. Самотність в результаті втрати кого-небудь, наприклад, чоловіка, що може позначитися на взаємодіях з іншими і викликати ускладнення, тим самим посилюючи самотність.
10. Самотність, яка ускладнена невмінням заводити нових друзів або нові стосунки.
11. Самотність у вигляді поєднання будь-якої кількості перерахованих вище пунктів.

Відзначимо, що пункти з 1 по 4 відповідають самотності з емоційною ізоляцією, пункти з 5 по 8 – із соціальною ізоляцією, а пункти 9 і 10 говорять про взаємовідносини соціального і емоційного типів самотності.

З цих позицій самотність може відображати сутність людини, яка формується в процесі її індивідуального існування (живуть разом, а вмирають поодиноці), в певному соціальному середовищі конкретного суспільства, де вона знаходиться; отже, це середовище своїм конструктивним або деструктивним впливом накладає свій відбиток або обмеження, що згодом формує якості і властивості особистості, змінюючи не тільки існування людини, а й її сутність.

Найбільш значущими класифікаціями **третього, хронологічного, виміру**, де переживання самотності пов'язане із часовою перспективою, ми вважаємо класифікацію Р. Вейса [373], який розділяє самотність на гостру та хронічну. А також класифікацію соціологів Д. Янга і А. Бека [382], яких цікавила тривалість переживання самотності, в результаті чого вони виділили три типи самотності: 1) хронічна; 2) ситуативна; 3) тимчасова. Таким чином, ми стикаємося із розумінням схильності людини переживати тривалість почуття самотності

залежно від її реакцій на усвідомлення протиріччя між бажаними і дійсними стосунками.

У ході проведеного нами теоретичного аналізу, до **четвертого, генетичного, виміру**, ми включили класифікації, в яких автори розглядали проблему жіночої самотності вивчаючи альтернативні форми сімейно-шлюбних стосунків. Так, ґрунтуючись на результатах своїх досліджень, Л.Б. Шнейдер (L.B. Schneider) виділяє: 1. добровільний/недобровільний вибір не перебувати у шлюбі – монада; 2. незареєстроване життя; 3. відкритий шлюб (партнер може мати інших партнерів); 4. розлучені; 5. вдови; 6. такі, що перебувають у шлюбі, але не задоволені сімейними стосунками.

Подібну типологію запропонували також й Semenova N.D, L.K. Shaydukova [52; 341], але з певним акцентом на проблемі взаємозв'язку жіночого алкоголізму і подружніх взаємин: 1) повна самотність; 2) неповна самотність (відсутність чоловіка, проживання з дітьми); 3) співпроживання; 4) сім'я. У цих двох типологіях добре простежується ставлення жінок до значущості шлюбних зв'язків, до сімейних цінностей і до своєї соціальної ролі дружини.

У свою чергу соціологи К. Боумен, Д. Рісмен і Ф. Слейтер [146; 345; 346; 308], розробили класифікацію яка використовувалася в контексті аналізу жіночої самотності, виділяючи такі типи за змістом:

- безнадійно самотні – жінки, які повністю не задоволені своїми стосунками із соціумом, що отчує їх, вони живуть без партнера і подруг;
- періодично і тимчасово самотні – жінки, які відчують брак інтимності та прихильності при наявності у своєму оточенні близьких людей; такі, що часто вступають у конфлікти, або такі, що ніколи не перебували у шлюбі (типаж – бізнес-леді);
- пасивно і стійко самотні – жінки, які змирилися із браком соціальних зв'язків і дружніх контактів, не виражають незадоволеності з цього приводу, але і не намагаються змінити своє становище (вдови).

Вони самотність поміщали поза індивідом, а акцент робили на вивченні характеру суспільства. Їм вдалось на їх думку виділяти три основні чинники, що

ведуть до самотності: 1) послаблення зв'язків у первинній групі; 2) зростання сімейної мобільності; 3) зростання соціальної мобільності.

У роботі В.І. Сіляєвої [75] причини жіночої самотності представлені в іншому аспекті – на основі диференціації суб'єктивних уявлень про актуальність життєвій ситуації. Автором було виділено такі типи самотності: 1) самотність жінки без чоловіка; 2) самотність жінки без конкретного чоловіка; 3) самотність як непорозуміння; 4) самотність нереалізованої жінки; 5) самотність жінки, яка нереалізована як мати; 6) самотність залишеної жінки.

Помітним характерним явищем у жіночій самотності є відмінність між власним уявленням про себе та реальною ситуацією, в якій знаходиться жінка. Тому провідну роль відводили особливостям самої особистості, віддавши перевагу критерію комбінації кількох факторів (зокрема стилю спілкування та поведінки), виділяючи: «самотність на комплексах», «самотність на ідеалах», «самотність на амбіціях». Окрім цього було показано, що самотність жінок продукує почуття відчуженості у стосунках, ворожого ставлення до оточуючих, відсутність самореалізації та самовизнання.

У свою чергу, літературний аналіз вивчення жіночої самотності дозволив теоретично обґрунтувати наступні типи суб'єктивного сприйняття самотності жінками: негативно-пасивний (критична оцінка стану самотньою жінкою, переживання з приводу ситуації, що склалася), негативно-активний (пошук виходу із ситуації і активні дії щодо подолання самотності), позитивно-пасивний (задовільний стан, відчуттям спокою), позитивно-активний (позитивне ставлення і активне використання часу для творчості, розвитку та самовдосконалення) [52; 37].

Таким чином, негативний аспект самотності проявляється в порушенні внутрішньої цілісності особистості та уникнення соціальних контактів. А позитивний – в реалізації особистості у напрямку самопізнання, творчості і в суспільно-культурної діяльності.

Зауважимо, що аналіз жіночих типологій самотності демонструє негативний вплив самотності на психічний стан жінок, на їхні уявлення про себе, на їхнє

ставлення до шлюбу і до сімейних цінностей; таким чином, тут задіяні як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Незважаючи на значущість кожного із проаналізованих нами вимірів, самотність стає більш загостреною і обтяжливою, коли зачіпає суб'єкта одночасно у кількох вимірах. Тому приділимо більше своєї уваги тим класифікаціям, які містять **максимальну кількість вимірів**.

Однією із таких є класифікація Дж. де Джонг-Гірвельда і Д. Раадшелдерса [52]. Вони виділили **три виміри самотності**: 1) емоційна характеристика самотності (наявність негативних і відсутність позитивних емоцій); 2) тип збитку (визначає природу відсутності стосунків: а) відчуття меншовартості, що викликане відсутністю інтимної прихильності; б) відчуття спустошення; в) відчуття покинутості); 3) тимчасова перспектива: безнадійно самотні люди (хронічна самотність); пасивно і стійко самотні (довготривала самотність); періодично і тимчасово самотні люди (ситуативна самотність). Таким чином, автори даної класифікації дотримуються позиції, що є люди, які пристосувалися до самотності і не пробують що-небудь змінити; також є люди, які надмірно стурбовані своїм самотнім становищем.

Також цікава класифікація самотності дослідниці Shagivaleeva G. R. (2003), яка включає в себе три виміри: 1) рівень взаємодії особистості з оточуючим соціальним середовищем (фізична (просторове), комунікативна, емоційна і духовна самотність); 2) тимчасова протяжність (епізодична і хронічна самотність); 3) походження, причина (добровільна та вимушена самотність) [333; 52].

Прихильницею багаторівневого підходу до класифікації самотності є й сучасна українська дослідниця Н. Олейник. В основу її класифікації покладено суб'єктивне переживання самотності «Я-інші» [65 С.125], в якому авторка виділяє чотири типи, що описують стан самотніх осіб на різних рівнях:

Тип 1 – дефіцитарний (ціннісно-смысловий) – детермінований незадоволеною потребою у соціальному оточенні, у прийнятті групою («мені не вистачає...», «я б хотів...»).

Тип 2 – унікаючий (мотиваційний) – детермінований неконструктивними комунікативними стратегіями: агресивними (конфліктність, домінування) і пасивними (сором'язливість, страх неприйняття), а також бажанням перекласти відповідальність на іншого («мене не приймають», «інші висувають до мене завищені вимоги»).

Тип 3 – відчужуючий (поведінковий) – детермінований потребою у побудові жорстких особистісних кордонів з метою збереження безпеки. «Я» обмежене емоційним бар'єром, а Інший не переживається, а сприймається як об'єкт («я не хочу спілкуватися з іншими людьми», «мені достатньо самого себе», «інші можуть заподіяти біль»).

Тип 4 – «self-самотність» (ціннісно-смысловий) – детермінований переживанням Іншого як головної цінності («мені знайома самотність у натовпі», «я серед людей, але не з ними»).

У двох останніх класифікаціях автори розглядають свої типології як прототип самотньої особистості, об'єднуючи людей за загальними ознаками суб'єктивного переживання почуття самотності, спираючись на ціннісно-смыслові, мотиваційні та поведінкові фактори, можна стверджувати, що в основі даних типологій покладено провідні джерела значущих для людини життєвих сенсів, а саме: спрямованість особистості на вибудовування своїх особистісних кордонів, рівень її домагань, ціннісно-смыслові орієнтири, а також індивідуалізоване ставлення до певних об'єктів і ситуацій. Крім того, можна говорити про те, що ціннісно-смыслова сфера особистості є стійким мотиваційним і поведінковим утвореннями, оскільки без її урахування неможливо вивчати поведінки і спонукання людини.

Оскільки самотність є особливою формою самосприйняття і самосвідомості, для якої властивий пізнавальний характер, вона також є специфічним почуттям заглибленості в самого себе, що сполучається із потребою у соціальній взаємодії (на груповому або персональному рівні). Тому великий інтерес представляє наступна класифікація яка ґрунтується на

об'єктивних та суб'єктивних факторах, що забарвлені негативними або позитивними переживаннями [52]:

- самотність – самота, або «Я» без «Іншого» – тимчасовий, добровільний або об'єктивно вимушений неконфліктний тип самотності, де присутній відрив особистості від соціуму, в результаті якого «Я» знаходить нові зв'язки із ним;
- самотність – ізоляція, або «Інший» без «Я» – тимчасове, об'єктивно-примусове негативне дистанціювання об'єкта з боку Іншого або соціуму в цілому, неконфліктний тип;
- самотність – самоізоляція, або «Я» проти «Іншого» – конфліктний, суб'єктивний тип самотності, якому властиво відчуження «Я» від інших людей, неможливість міжособистісного спілкування і замикання у своєму власному світі;
- абсолютна самотність, або «Я» проти світу – конфліктний, суб'єктивний тип самотності, якому властивий стан тотальної внутрішньої дисгармонії, причиною якої є конфлікт «Я» зі світом, де самотність розуміється як влада над собою і світом, а комунікація з іншими – як підпорядкування чужій владі.

Отже, можна говорити, що важливим критерієм для виділення типів самотності є об'єктивні і суб'єктивні причини її виникнення, а також особливості сприйняття і ставлення індивіда до виникнення почуття самотності; саме від цього залежить, чи буде самотність деструктивно або конструктивно впливати на особистість, приймати негативне або позитивне забарвлення, а також визначати її тривалість, походження і спільноту до якої належить людина. Тому найбільш багаторівневою класифікацією самотності повинна **поєднувати в собі всі чотири виміри.**

Висновки

1. Самотність як екзистенціал людського буття, концентрує сенсожиттєву проблематику на особистісному «Я» з певними межами, які вміщують у себе або

усвідомлено невимушене, або вимушене дистанціювання особистості від соціуму. Тим самим набуваючи розвиток негативного чи позитивного забарвлення усвідомленого відношення особистості до самотності, яке відбивається на суттєвому характері взаємин між особистістю і соціумом в цілому, а також на здатності особистості стверджувати власну значимість і цінність для самого себе. Самотність як екзистенціал супроводжується різними індивідуальними переживаннями, емоціями, почуттями, а також психічними станами та явищами, які за певних умов і життєвих ситуацій можуть переходити з одного психічного стану (явища) в інший, тим самим викликаючи різні переживання, почуття та емоції, виступаючи з різних позицій. Взаємозв'язок екзистенцій самотності і страху є фундаментальним, де страх є суттєвим екзистенціалом буття людини, що вміщає в себе умову екзистенційного напруження і набуває або деструктивного характеру в самотності, або стає генератором пошуку сенсожиттєвих опор у самотньому бутті. Аналіз самотності дав змогу побачити, що вона включає в себе: дефіцит соціальних зв'язків і спілкування, негативний або позитивний стан психіки, суб'єктивний досвід і об'єктивні чинники.

2. У зв'язку з тим, що самотність у XXI сторіччі все більше набирає обертів своєї актуальності і їй все частіше дають негативну характеристику і розглядають як негативне явище, але не можна ігнорувати її інший бік - як сприятливий чинник у розвитку особистості, який виступає ресурсом. Разом з тим, не меншою проблемою є підмінність феномена самотність іншими поняттями, як: усамітнення, ізоляція, відокремлення, аномія, депресія, відчуження, значення яких суттєво впливає на зміст переживання самотності особистістю, який має свій власний специфічний суб'єктивний контекст. Але на рівні тенденції, ми можемо говорити про те, що ці поняття-аналоги, які насправді не є аналогами самотності, а являються особливістю переживання самотності, тобто явищами, що відображають різні боки і глибину, набуваючи різний сенс для людини.

3. У результаті теоретичного аналізу з'ясовано головні підходи щодо тлумачення самотності, що трактуються дослідниками неоднозначно: психодинамічний, феноменологічний (особистісно-орієнтована модель), гуманістичний, біологічний підходи вважають, що причиною самотності є сама особистість; соціологічний підхід - причиною самотності є суспільство; інтеракціоністський, когнітивний, когнітивно-бехевіоральний, приватний, загальносистемний, синтетичний підходи вважають причиною самотності взаємодію та взаємовплив соціуму і особистості; екзистенційний підхід - умови життя людини, які цілком є причиною самотності.

4. У науковій літературі дослідження демонструють дуалістичний підхід до вивчення феномену самотності, що можна узагальнити як: *одновимірний конструкт* - самотність як цілісне явище, що відрізняється виключно частотою та інтенсивністю переживання даного феномену індивідом і *багатовимірний конструкт*, що неможливо підвести під єдину мірку «генералізованої» самотності, що гіпотетично дозволяє операціоналізувати різні форми і прояви самотності у типи і види: від двох (Р. Вейс) до дванадцяти (Дж. Янг). На наш погляд, оскільки феномен самотності є складним, багатоаспектним соціально-психологічним, а почасти і філософським явищем, він може бути адекватно репрезентоване тільки за допомогою багатовимірних і багаторівневих класифікацій.

Спираючись на проведений теоретичний аналіз самотності як багатовимірного конструкту, аналізуючи типології і класифікації, ми об'єднали існуючі класифікації за вимірами: **якість** (суб'єктивна оцінка індивідом власної самотності (позитивна чи негативна)); **топологія** (сфери, де індивід відчуває дефіцит соціальних стосунків, та ситуації, що призводять до самотності); **хронологія** (тимчасова перспектива, що пов'язана із переживанням самотності: хронічна самотність, короткочасна самотність, ситуативна самотність і перехідна самотність). До цих трьох основних вимірів ми додали **генетичний вимір** походження (причини, факторна структура), а також запропонований нами **соціальний вимір**, що описує тип суспільної єдності (спільноти), до якої

належить людина (культурні, гендерні, етнічні, професійні особливості індивіда, які також впливають на переживання почуття самотності).

РОЗДІЛ II.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ЖІНКАМИ З РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП.

Загально групу розглядають як конкретну спільноту людей, які включені до типових для них різновидів і форм діяльності, та об'єднані системою взаємин, поведінка та діяльність яких регулюється спільними цілями, нормами, цінностями.

Однією з головних ознак включення людини до соціальної групи є усвідомлення своєї приналежності до неї, тобто самокатегоризація як її представника, де виникає почуття «Ми» (Свої) з позитивною оцінкою і «Вони» (Чужі) з критикою та зазначенням певних недоліків інших [40].

Розглядаючи соціальний аспект феномену самотності, треба зазначити важливість соціальних умов, цінностей і норм культури, які мають безумовний вплив на виникнення самотності у людей. Також цей аспект включає в себе питання існування у суспільстві певних соціальних груп населення, які мають власну субкультуру, духовні пріоритети і світогляд. Тому наше дослідження соціального аспекту феномена самотності призвело до необхідності виділити і визначити певні особливості груп (категорії) суспільства, які є найбільш вразливими, щодо їх займаного специфічного соціального положення у соціумі.

Отже, перед тим, як проаналізувати і охарактеризувати групи за певними соціально-психологічними ознаками, розглянемо соціально-психологічні чинники самотності жінок.

2.1. Соціально-психологічні чинники самотності жінок (об'єктивні та суб'єктивні).

Проблема самотності в XXI столітті є однією з найбільш актуальних проблем сучасного суспільства, яка вимагає серйозного осмислення, теоретичних та експериментальних досліджень. Актуальність даної проблеми

зумовлена також тим, що в даний час відбуваються соціально-економічні зміни, які вимагають від жінки перебудови свідомості, усталених стереотипів у поведінці, у стосунках, змушуючи її до пошуку нових стилів взаємодії. В останні роки помітно змінюється ставлення до самотності у жінок. Нині жіноча самотність – це поширена проблема, яка зачіпає широкий віковий діапазон з різноманітними чинниками переживання даного почуття (стану). І справа не в тому, що у нас недостатня кількість чоловіків, а в громадському стереотипі: якщо чоловік живе один – він вільний, якщо жінка живе одна – вона самотня. Адже кожна жінка мріє зустріти того самого єдиного, але часто неусвідомлено залишається самотньою, бо переконана, що так склалися обставини. Отже, можна говорити, що самотність, як об'єктивна психологічна проблема сучасності, не втрачає своєї актуальності.

Проаналізувавши джерела, можна виокремити основні чинники жіночої самотності.

Відомо, що жінки страждають від самотності через ряд причин, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Об'єктивна сторона – це ті умови, які схиляють до самотності і фактично створюють сприятливе середовище (атмосферу) для занурення людини в цей стан. Суб'єктивною гранню самотності виступає деформація особистості, яка зумовлює самотність [309; 217].

Розглянемо і проаналізуємо основні причини жіночої самотності.

1. Розлучення. Україна входить в десятку провідних країн з високими показниками розлучень, а отже, сім'я як соціальний інститут переживає не найкращі часи. Згідно з даними статистики, в Україні з усіх укладених шлюбів 42% закінчуються розлученнями. При цьому велика частина розлучень відбувається з ініціативи жінки. Основними чинниками виступають алкоголізм, фінансові труднощі, низький рівень життя. Варто зауважити, що деяким жінкам так і не вдається вийти повторно заміж, але не через те, що їм цього не хочеться, а у зв'язку з обставиною (немає претендента, страх невинуватених надій і нових розчарувань, небажання своїм дітям іншого (чужого) батька тощо), тому розлучена жінка більш вразлива і знаходиться в нерівних умовах з чоловіком.

Слід зазначити, що багато жінок ще в період сімейного життя відчують себе самотніми, і в момент розлучення вони не відчують таких емоційних труднощів, як жінки, яких залишили несподівано (незатребуваність, зрада, кинута жінка тощо) [121; 142; 132; 162].

2. Покинута дружина. За статистикою 65% розлучень відбувається з ініціативи жінок, і лише 35% – з ініціативи чоловіків. Погодившись з позицією кинutoї дружини, жінка мимоволі стає заручницею переходу в стан об'єкта-речі з особистості, додатком в житті чоловіка, яку можна кинути, замінити іншою. Слід зазначити, що за власною ініціативою чоловік найчастіше йде до іншої жінки, а це вдвічі важче переживати, що нерідко викликає у жінок стан депресії, а часом і спроби суїциду, адже для неї більше немає «МИ», є тільки «Я». Зберігаючи позицію кинutoї дружини, жінка починає грати роль жертви [150; 148; 183].

3. Демографічна. Об'єктивно у всьому світі жінок більше, ніж чоловіків і вони живуть в середньому на 11 років довше. Також на зменшення потенційних партнерів впливає: армія, місця позбавлення волі, психоактивні речовини, війна.

4. Вдівство. У сучасному світі слова «вдова», «вдівець» легко замінюються словами «самотня жінка», «самотній чоловік». Після втрати одного з подружжя, може виникнути стан переживання: самотність як звільнення, або самотність як втрата [107]. Таким вдовам, які декларацією своєї ідеї: «Таких, як мій Ваня більше немає і не буде!» самотність забезпечена, оскільки вони викреслюють зі свого життя чоловіка взагалі – як матеріальний об'єкт. Отже, можна говорити, що вдівство стало однією з найсумніших привілеїв жінки і нині. Суспільство переконане, що жінці набагато простіше прийти в себе після смерті чоловіка – жити заради дітей, онуків. Також можна стверджувати, що вдови залишаються найчисленнішою групою жінок після тих, хто перебуває у шлюбі [108; 272; 151; 168; 303].

5. Відсутність дітей. У 50-і роки суспільство змушувало сімейні пари народжувати дітей, і тільки в останні десятиліття серйозні соціальні зрушення зробили людей відкритішими для більшої різноманітності в способі життя,

знявши почасти клеймо «бездітних». Проте самотність без дітей має поляризацію, з одного боку – жінка не може мати дітей (безплідна) – вимушена самотність, а з іншого боку – жінка не хоче мати дітей «вільна від дітей» (child-free). Жінки, які не бажають мати дітей, частіше високоосвічені, цінують свою особистісну свободу, домоглися кар'єрного успіху і переконані в тому, що діти їм заважали б у досягненні кар'єрного росту, а материнство не принесло б задоволення [205; 198; 332].

6. Емоційна ізоляція. Однією з причин жіночої самотності вважається емоційна ізоляція, що супроводжується депресією, тривогою і почуттям неадекватності. Багато жінок мають велике коло знайомих, спілкування, але їм не вистачає міцності в зв'язках зі своїми подругами, друзями. У них добре виходить будувати поверхневі дружні взаємини, але в цих стосунках вони не здатні довіряти більшості людей. Тому такі жінки відчують себе самотніми і нездатними знайти спільну мову з іншими, дистанціюючись від інших людей, відчують низький інтерес до їх почуттів [102; 331; 349].

7. Соціальна ізоляція. Це соціальне явище, при якому відбувається відторгнення індивіда чи соціальної групи від інших індивідів або соціальних груп в результаті припинення чи різкого скорочення соціальних контактів і взаємин [63]. Почуття самотності в соціальній ізоляції відображається у відсутності доступного кола спілкування, а саме у відсутності або недостатності людей у власному оточенні, які б могли би задовольнити потребу у спілкуванні як такому, не вимагаючи обов'язково глибоких і близьких стосунків. На переживання самотності впливають *типи соціальної ізоляції*: 1) повна ізоляція (одиначне ув'язнення); 2) фізична ізоляція (чернецтво, карантин); 3) формальне (побутове або ділове) спілкування (переїзд в інше місто, в'язниця, армія). А також *види* (за ініціатором): 1) примусова ізоляція (суспільство); 2) добровільна ізоляція (індивід); 3) мимовільна (вимушена) ізоляція (випадок); 4) розрив відносин, бойкот.

8. Жіночий кар'єризм. Часом, коли в житті жінки відсутні чоловіки, вона захоплюється побудовою кар'єри. На роботі це самостійна, сильна, успішна

жінка, де все зрозуміло, її професійна діяльність і кар'єрне зростання залежить від неї самої, то в особистому житті вона відчуває напругу, яка зумовлена почуттям непередбачуваності, невизначеності, нестійкості, адже вона змушена будувати свою поведінку, перебуваючи в парі з іншою людиною, від якої також залежить багато чого в їхніх стосунках. Побоюючись нестійких стосунків з чоловіком, вона прагне заздалегідь передбачити і знайти кілька варіантів вирішення реальної проблеми або проблеми, якої ще в реальності не існує. Нерідко ця жінка, рятуючись від громадського ярлика – «стара діва», і від питань: «ну коли ж ти вийдеш заміж?», найчастіше вискакує заміж по безглуздості, що приречено на провал («шлюб-одноденка») або ж створює міцну залежну «схему» – звичка. У результаті жінка, втомлена на роботі, вдома не має можливості відпочити і розслабитися, адже від неї залежить домашня атмосфера, затишок, комфорт тощо. Беручи відповідальність за все, що відбувається, у неї виникає внутрішній дисонанс, який може призвести до стану фрустрації, дратівливості, депресії, що ще більше посилює відчуття відчуженості і самотності («все на мені») [19; 362; 377; 206].

9. Шлюб за розрахунком – це, насамперед, шлюб, укладений за взаємною згодою двох людей, в якому чи одна сторона, або відразу обидві переслідують комерційний, матеріальний інтерес замість любові і взаємного потягу. Шлюб за розрахунком – це всього лише угода між чоловіком і жінкою, іноді шлюб на рівних умовах, і подружжя свідомо йде на такий союз, але найчастіше один з подружжя «продає» себе заради матеріального благополуччя чи інших цілей, наприклад, бажання підвищити статус, знайти батька своїм дітям, можливість мати прописку; чоловік який бажає мати побут і красиву дружину, з якою не соромно показатися в суспільстві, не залишитися самотньою чи самотнім тощо. Вже саме поняття «шлюб за розрахунком, а не по любові» містить в собі сенс – самотність удвох, оскільки дві зовсім чужі людини проживають під одним дахом, створюючи ілюзію сімейної пари [108; 206; 207].

10. Самотність у шлюбі. Досить часто в шлюбах настає момент, коли люди, живучи в сім'ї, відчувають себе самотніми. Кожен з членів сім'ї сидить у різних,

а то і в одній кімнаті, і займаються кожен своєю справою. Багато дослідників вважають, що самотність у сім'ї – це недолік спілкування, адже сімейні стосунки можуть будуватися виключно на діалозі і порозумінні. Що безпосередньо відриває людину від сім'ї: 1) **робота** – один або обидва з подружжя всі будні дні знаходяться на роботі, будують кар'єру для забезпечення матеріальним благом сім'ю, при цьому спілкування вдома зводиться до мінімуму, що робить обох партнерів самотніми; 2) **інтернет** (мережа) – більшість чоловіків віддають перевагу роликам в інтернеті, ніж обговоренню з дружиною, як пройшов день або яких-небудь побутових питань; 3) **різні інтереси, культурний рівень, цінності** – після кількох років подружнього життя, почуття відступають, спільні походи стають одноманітними і нецікавими, і у чоловіка з'являються чоловічі захоплення (футбол, риболовля, лазня), а у дружини жіночі інтереси (шопінг, серіали, кулінарія тощо), виявляються розбіжність у друзях, смаках, манерах і оцінках, цінностях – творчій та матеріальній мотивації, що призводять до почуття самотності удвох [208]. Таке спільне страждання, закріплене сексуальним тяготінням і спільними дітьми, може тривати нескінченно довго; 4) **небажання заводити дітей одного з партнерів** – більшою мірою це прерогатива чоловіків; 5) **маленькі діти** – приблизно 85% жінок у віці від 20-35 зайняті доглядом за маленькими дітьми, на свого чоловіка часу і сил не вистачає, з цієї причини у чоловіків може виникати відчуття самотності, адже йому необхідно боротися за увагу дружини; 6) **побут заїв** – сірі будні з їх неминучими проблемами і потребами кожного члена сім'ї притупляють початкові почуття закоханості людей один в одного, секс стає одноманітним і нецікавим, подружжя розслабляється і не прагне справити один на одного враження, почуття охолоджуються, лагідні слова і компліменти зникають з мови, поступаючись місцем дріб'язковим причіпкам і критицизму. Вони стають менш уважними один до одного, менш чуйними, більш егоїстичними; 7) **невміння сприймати себе як «пару»** – в даній ситуації один з подружжя висуває на перший план тільки особисті бажання, ігноруючи думку іншого, а в лексиконі домінує поняття «Я», а не «МИ». Це може відбуватися в результаті владності одного і нерішучості,

слабохарактерності іншого. Як наслідок, стан слабшого з подружжя супроводжується пригніченістю, смутком, а інший з подружжя висловлює нетерпимість до його слабкостей; 8) **на стосунки в сім'ї впливає наша сімейна система** – батьківський вплив: невидимі нитки нас міцно пов'язують з нашим родом, всі дійові особи нашої сімейної історії, померлі або живі, нез'ясованим чином впливають на нашу поведінку і наше світосприйняття; 9) **злиття і вихід з нього** – під час закоханості ми знаходимося в злитті з об'єктом (партнером), якого любимо і відповідно сприймаємо його через призму власних почуттів та власного досвіду, наділяючи його якостями, навіть такими, якими він не володіє, але настає момент, коли ілюзія злиття і повного взаєморозуміння зникає і настає розчарування – близька людина виявляється зовсім не тією, якою здавалась; 10) **страх самотності** – багато хто з нас боїться почуття самотності і робить все можливе, щоб уникнути його: йдуть на жертви, щоб зберегти стосунки, які вже «відновленню не підлягають», живуть інтересами іншого – все життя присвячують іншому для задоволення його потреб, прощають жорстоке ставлення до себе (б'є - значить любить, я сама цього заслуговую), нехтують своїми потребами тощо [15; 17; 108; 117; 217; 309; 287; 345; 346].

Можна також говорити про наступні **ознаки самотності в сім'ї** [49; 108], такі як:

- подружжя прокидаються в різний час доби (не виникає бажання побути ще в ліжку, почекати, поки другий чоловік прокинеться, щоб відчувати переваги спільного ложа);
- подружжя не харчується за одним столом в один час (вони можуть готувати їжу один одному, чисто формально піклуватися, але бажання провести час за обідом відсутнє);
- вихованням займається тільки один з батьків, другий з батьків не має бажання виховувати і ростити дитину разом;
- подружжя не цікавиться життям один одного (не знають, ким і де працює чоловік (дружина), не має інтересу знайомитися з друзями чоловіка (дружини));

- сім'я не розвивається (подружжя не говорить про спільне майбутнє);
- подружжя не з'являються разом на людях і в компаніях, не запрошують до себе друзів у гості, кожен має свою компанію окремо;
- відсутність реакції на кардинальну зміну зовнішності, роботи, хобі партнера;
- інтимне життя сприймається тільки як обов'язок.

11. Мати-одиначка. Упродовж останніх п'яти років кількість одиноких матерів в Україні зросла у 20 разів і становить близько 600 тисяч. Це можна пояснювати багатьма чинниками, наприклад: жінка перестала поважати чоловіка, як голову сім'ї; вплив гомосексуальної культури, психоактивних речовин; економічна криза, коли чоловік не здатний забезпечити сім'ю тощо. Самотність таких матерів наповнена стражданням і прихильністю до дитини, в якій вона шукає сенс життя. Вона стикається як з фінансовими проблемами, так і з тим, що «мама не тато» – їй доводиться грати дві ролі для малюка «МаПа», що незаперечно впливає на виховання дитини. Також мати-одиначка несвідомо завжди знаходиться в пошуку чоловіка, щоб зняти ярлик «ганьба без заміжжя [378; 108] та безбатченка».

12. Алкоголізм. Ще однією причиною жіночої самотності є пияцтво чи алкоголізм одного або обох із подружжя, що робить нещасним всю сім'ю і веде до неминучого розриву стосунків [108; 28].

13. Сексуальна слабкість чоловіків або еректильна дисфункція – поширеною причиною жіночої самотності є сексуальна слабкість чоловіків [108]. У шлюбі інтимне життя має велике значення, особливо в перший період спільного життя. За статистикою в середньому кожен десятий чоловік у віці від 20 до 50 років страждає порушеннями ерекції, а у віці 30-37 половина випадків із ста. Н.В. Хамітов стверджує, що чоловік при сексуальній слабкості відчуває себе невпевненим, тим самим уникає близьких стосунків із жінками або ж взагалі не наважується на створення тривалих стосунків. У шлюбі, коли пара стикається з цією проблемою в сексуальному житті, а невдалі спроби повторюються, і ця проблема не вирішується, то врешті-решт подружжя втрачить інтерес до

статевого життя або до шлюбу, в результаті чого він розпадається. Половина чоловіків, помітивши у себе деякі ознаки еректильної дисфункції, схильні тікати від проблеми в наркоманію і алкоголізм, замість того, щоб її вирішити з коханою жінкою. Не можна зменшувати роль жінки в підтримці свого партнера, адже лікування чоловіка без корекції поведінки дружини малоперспективне, адже чимало випадків, коли дружина всього однією-двома фразами руйнувала те, що вдавалося досягти кількома тижнями і навіть місяцями лікування. Отже, можна стверджувати, що сексуальні розлади чоловіків стають одним з чинників самотності жінок.

14. Набутий досвід в батьківській родині. Відомо, що найсуттєвіший вплив на ранніх етапах формування особистості відіграє сім'я. Безсумнівно, найважливішу роль в засвоєнні підростаючою особистістю тих чи інших атрибутів своєї статі відіграють батьки, чия поведінка визначає майбутнє ставлення дитини до навколишнього середовища (світу). У сім'ї дитина засвоює модель і сценарій поведінки своєї статі (гендеру), з якою вона себе ідентифікує, як модель мужності чи жіночності, як зразок взаємин статей і під впливом статевої ролі стереотипів у неї можуть закладатися передумови неадекватної самосвідомості, негативної самооцінки, комплексів, невміння розпізнавати і усвідомлювати свої власні почуття, бажання і можливості. В основі такого засвоєння лежить механізм інструментального та поведінкового наслідування, причому дівчатка точніше і повніше копіюють своїх матерів, ніж хлопчики батьків. Таким чином, навколишнє соціальне мікросередовище, психологічний клімат у сім'ї, умови виховання, взаємини з батьками і особистість самих батьків в обов'язковому порядку позначаються на дитині і, в першу чергу, на особливостях її характеру та становленні гендерної ідентичності, що безпосередньо має значення в зрілому віці і пізніше стає однією з причин жіночої самотності [43;108; 217; 117].

15. Особливості характеру. Особистісні риси жінки – характер чи акцентуації характеру є однією з причин самотності. Чимало жінок через особливості характеру не можуть ужитися з чоловіками. Деякі з них істеричні,

скандальні, конфліктні. Життя з такою жінкою перетворюється на справжній кошмар. Розглянемо деякі акцентуації характеру, які є сприятливими чинниками самотності жінок і викликають труднощі у спілкуванні з людьми, а особливо з протилежною статтю: а) психастенія – нерішучість (трудність у прийнятті рішення), постійні сумніви, навіть тоді, коли рішення прийнято, «мямлі», невпевненість у собі, почуття власної неповноцінності; б) астенічні риси – основна риса – загальна «нервова слабкість». Такі жінки із заниженою самооцінкою, з почуттям неповноцінності, дуже вразливі, боязкі, сором'язливі, сприйнятливі, чуттєві, але разом з тим самолюбиві, ранимі й уразливі, дратівливі з підвищеною втомлюваністю і психічною виснаженістю; в) сенситивні риси – таким жінкам властиво відчуття власної неповноцінності з високими моральними вимогами до себе, надмірна чутливість і вразливість, образливість і ранимість. Вони боязкі і сором'язливі, що заважає їм вибудовувати стосунки з людьми, бути «душею компанії», лідерами, відстоювати свою позицію, вступати в авантюри, ризикувати, тому їх часто сприймають як замкнутих інтровертів; г) гіпотимія – жінки-гіпотими песимісти з низькою самооцінкою, схильні до самознищення і самозвинувачення, що знаходяться більшу частину часу в зневірі і пригніченому настрої, однак у звичній обстановці у своєму колі, це тихі, сумні, делікатні, тактовні та інтелігентні жінки, чуйні і привітні.

Крім перерахованих типів акцентуацій, де основною причиною труднощів у стосунках і спілкуванні з протилежною статтю виступає сором'язливість, боязкість, комплекс неповноцінності, є ще одна причина – це «складний характер», коли жінка не може ні з ким ужитися. Таким жінкам властива скандальність, конфліктність, істеричність, запальність, вони фіксовані тільки на темних, похмурих сторонах життя, чіпляються за кожну дурницю, вишукуючи на кому зірвати накопичене зло, самі провокують скандал, щоб розрядитися. Але такі жінки впевнені в собі, тому чоловіки на них «клюють», але ужитися з такою жінкою важко. Чоловіки та коханці довго не витримують, і жінка залишається на одинці, при цьому не усвідомлюючи, що саме власна невжитність є причиною розриву відносин [108].

Також у науковій літературі наводиться типологію феномена самотності, яка є результатом теоретичного узагальнення найважливіших його характеристик: «самотність на комплексах», «самотність на ідеалах», «самотність на амбіціях» [31]:

Самотність, яка ґрунтується на комплексах – неадекватна (занижена) самооцінка, яку багато жінок не можуть подолати протягом всього свого життя. Такі жінки невисокої думки про себе (я не красива, я не цікава для інших, я не приваблива для протилежної статі тощо) і схильні або нехтувати, ігнорувати оцінки оточуючих, або ж навпаки намагаються дуже сподобатись і заслужити загальне схвалення;

Самотність, яка ґрунтується на ідеалах – два основних стереотипи: 1) деś існує бездоганна «друга половина», ідеал, який чекає зустрічі з вами (приречення долі); 2) створене уявлення жінки про кохання цілком можливо знайти у реальному житті (полон ілюзій, ґрунтом якої виступають романтичні фільми, історії).

Ці два переконання серйозно ускладнюють спілкування з реальним партнером, їхні постійні сумніви в партнері зводяться до нескінченного перебору різних варіантів. Наслідком такої орієнтації є сформовані в жіночій психіці комплекси потреб, до задоволення яких жінки прагнуть у своєму житті. Розглянемо кілька основних потреб, виходячи з яких жінки формують свого ідеального партнера:

– *фізична потреба* (першочергово) – це ті переваги, які вони віддають життєвому стилю і фізичним якостям (брюнет з блакитними очима; атлетична статура);

– *емоційна потреба* – це потреба в «безумовній любові», в увазі і захисту, в духовному зростанні, у творчості та самовираженні.

– *матеріальні потреби* – це автоматична оцінка чоловіка, його соціальне становище, його майно (матеріальний стан), дохід [108].

У результаті приходить час, коли ілюзії розсіюються, виникає відчуття безцільно прожитих років, і незаслужена образа на всіх чоловіків, і довга

самотність зі створеним образом «містера досконалості» змушує жінку погодитися практично на будь-який союз, тільки б не залишитися самотньою. Такі союзи не дають партнерам нічого, крім взаємного незадоволення. Однак люди через страх самотності можуть жити роками в такому шлюбі;

– *самотність на амбіціях* – абсолютний пріоритет творчої самореалізації в роботі («заручниця кар'єри»). Для таких жінок характерні доглянутість, впевненість, підтягнутість, цілеспрямованість, високий інтелект, знання мов, вона завжди благополучна, незважаючи на всі злети та падіння у її житті, де сльозам немає місця, бо це доля слабких жінок, присутність шанувальників. Для неї робота – це засіб довести свою непересічність, і в діловій сфері їй доводиться бути сильнішою за своїх партнерів-чоловіків, щоб бути з ними на рівних, адже компаньйони її завжди розцінюють як менш сильного партнера.

Однак особисте життя і стосунки з протилежною статтю у таких жінок складаються не найкращим чином, адже вона звикла командувати і бути лідером, і тому в особистому житті (в шлюбі) вона також стає лідером, зрівнявши себе з чоловіком, але далеко не кожному чоловікові до вподоби «мужик у спідниці». Її високі амбіції в кар'єрі, де частиною цієї кар'єри стає супутник життя, який повинен відповідати її соціальному стану, роблять її союзи крихкими, оскільки партнер не відповідає її очікуванням. Бізнес-леді через свою прагматичність бачить чоловіка наскрізь і швидко втрачає інтерес до свого супутника, адже його вчинки та спілкування стають не несподіваними, а передбачуваними для неї, тому у них до 37 років вже є один або кілька шлюбів за плечима (незареєстрованих шлюбів).

Заглибившись одного разу в свою роботу, ця жінка вже через певний час залишається в повній самоті: раніше вона добровільно жертвувала особистим заради кар'єри, тепер кар'єра вимагає жертв від неї. Але настає час, коли вона досягає всього, чого хотіла в кар'єрі, а сімейного життя немає, і тоді жінка має звичай мертвою хваткою чіплятися за одну-єдину можливість позбутися самотності [303].

Таким чином, теоретичний аналіз наукової літератури дозволив розглянути та проаналізувати об'єктивні чинники, де виступають тільки ті умови, які схилиють до самотності і фактично створюють сприятливе середовище для занурення жінки в цей стан і суб'єктивні чинники, які зумовлені деформацією особистості. Такими чинниками, які впливають на самотність жінок, є розлучення, покинута дружина, демографічність, вдівство, відсутність дітей, емоційна ізоляція, соціальна ізоляція, жіночий кар'єризм, шлюб за розрахунком, самотність у шлюбі, мати-одиначка, алкоголізм, сексуальна слабкість чоловіків або еректильна дисфункція, набутий досвід в батьківській родині, особливості характеру, а також комплекс потреб, самотність, яка ґрунтується на комплексах, на ідеалах, на амбіціях. Це дозволяє говорити про те, що певними чинниками самотності жінок є не тільки проблема у самій жінці особисто, а й у впливі суспільства в цілому.

2.2. Переживання самотності у жінок, які перебувають в умовах соціальної ізоляції (виправна колонія ВК).

За даними звіту Ради Європи за 2021 рік, Україна входить до числа країн з найбільшим числом ув'язнених (52 973), і головне те, що у виправних колоніях поступово збільшується частка жінок з 4,6% в 1995 році до 8,7% у 2019-2021 роках, до того ж при жіночих колоніях є будинки дитини, в яких проживають діти.

У наукових дослідженнях відзначається зростання уваги до проблеми деформації особистості жінок в умовах соціальної ізоляції, де одним з основних факторів є самотність, яка впливає на міжособистісну інтеракцію в умовах групової ізоляції в пенітенціарних установах, а також на їх адаптацію та ресоціалізацію. Розвиток, діяльність та формування особистості безпосередньо пов'язані з соціумом, а соціальна ізоляція виступає потужним фактором модифікації людської поведінки, адже кожна особистість по-різному адаптується до деприваційних умов існування.

Перш ніж аналізувати детермінанти, що впливають на деформацію і виникнення почуття самотності в засуджених осіб, уточнимо саме поняття ізоляція, самотність в ізоляції, те, як ми його розуміємо.

У поняття самотності за умов ізоляції, ми вкладаємо сукупність чинників, які впливають на стан і поведінку людини, яка перебуває у незвичних умовах.

Ізоляція у соціальній психології передбачає вимушене тривале перебування людини за умов обмеженого соціально-комунікативного простору і навіть відсутності соціальних контактів [2; 328].

Соціальна ізоляція – соціальне явище, у якому відбувається відторгнення індивіда чи соціальної групи від інших індивідів чи соціальних груп у результаті припинення чи різкого скорочення соціальних контактів, і взаємин [7; 353].

Соціальна ізоляція (позбавлення волі) – сильний чинник модифікації людської поведінки. Особа злочинця у місцях позбавлення волі модифікується на особистість засудженого [2; 355]. Кожна особа, незалежно від причин потрапляння до умов ізоляції, по-різному адаптується до деприваційних умов існування, які характеризуються насамперед підвищеною напругою, труднощами, обмеженими міжособистісними інтеракціями, відривом від близьких та рідних людей, а також стресовими умовами пенітенціарної установи, які безпосередньо впливають на соціально-психологічну деформацію особистості.

Також на деформацію особи засудженого, впливає характерна обстановка вимушеної ізоляції. Насамперед, руйнується звичний спосіб життя і змінюється правовий статус засудженого. Перебування в місцях позбавлення волі регламентується становищем як офіційними (розпорядок дня, правила спілкування з персоналом, регламентація виходу за межі виправного закладу, обмеження у сфері прав і свобод (обшук, огляд) тощо), так і неофіційними (займана в середовищі засуджених ієрархія становища, ступінь особистої співучасті в криміногенному суспільстві тощо) структурами, нормами та правилами [366; 292; 293].

Очевидним є той факт, що знаходження особистості в пенітенціарній установі, кримінальна структура (норми, звичаї, традиції та ритуали), відсутність позитивного життєвого зростання та особистого життя в даних деприваційних умовах руйнують раніше сформовану систему стосунків і формують нову.

У засуджених жінок у пенітенціарних установах переважає потреба зберегти втрачені соціальні зв'язки, контакти, інтеракції та отримати підтримку та захищеність у міжособистісних стосунках. Однак дана потреба не задовольняється, а атрибутивні елементи кримінальної субкультури мають морально-деформуючий вплив на особистість засуджених жінок та характер їх інтеракцій, в яких переважають конфліктні неконструктивні міжособистісні взаємини, які можуть провокувати злочини у виправних установах [143].

Слід зазначити, що виправна колонія – вид виправно-трудова установа для утримання повнолітніх громадян, засуджених до позбавлення волі. А виправний заклад – це державна установа, яка примусово обмежує свободу пересувань, укладених у межах певного простору. Внаслідок цього може виникати підвищене психічне напруження, що супроводжується відчуттям туги (за домом, рідними, близькими, друзями), яке поступово формує почуття самотності [119].

На сьогодні загальновідомий встановлений факт, що умови ізоляції мають певний вплив на психічну діяльність особистості, а наслідки переживання самотності через вимушену ізоляцію спостерігаються у поведінці, і психоемоційному стані, як окремо, так і в комплексі [2; 47].

Розглянемо детермінанти, які впливають на переживання самотності і деформацію особи ув'язнених у місцях позбавлення волі [366; 292; 293]:

1. Різка зміна життя. Змінюється правовий статус громадянина, соціальні ролі, спрямованість, мотивація, стосунки з іншими людьми. Ув'язнені, які перебувають у шлюбі, позбавлені можливості прямого виховання дітей, несімейні – позбавлені інтимних емоційних контактів.

2. Субкультура соціальної ізоляції. У місцях позбавлення волі існують свої закони та правила, де є місце насильству, розпачу, наркоманії, конфліктам між ув'язненими, персоналом чи членами сім'ї.

3. Поява психологічного вакууму, порожнечі, безперспективності свого життя. Через тривалість строків позбавлення волі у в'язнів часто з'являється стан відсутності майбутнього, свого роду феномен «відсутності себе у своєму житті».

4. Відсутності особистого життя. Ув'язнені практично позбавлені особистого життя та інтимних стосунків. Як показують багато досліджень, в цей час розривається багато шлюбів, і у в'язнів навіть немає можливості порозумітися. Певна частина ув'язнених взагалі не мають жодних контактів із родичами та іншими людьми поза стінами місць позбавлення волі. Тут постає проблема статевої дезінтеграції, пов'язаної з гомосексуальними зв'язками.

5. Жорстка регламентація життя. Повсякденне життя ув'язнених регламентовано до дрібниць: це поширюється як на особистий розпорядок дня та його проведення, так і на можливість працювати.

6. Стиль управління, заснований на авторитарності та на підпорядкуванні. Ув'язнені позбавлені можливості самостійно приймати важливі рішення, всі потреби вирішуються за допомогою або під контролем адміністрації. Отже, особистість ув'язненого стає безініціативною, при цьому навіть позитивні комунікативні зв'язки стають непотрібними, тому що особистість діє стереотипно. До того ж виникає й амбівалентний характер реакцій, коли чиєсь незначне зауваження дає дуже сильний емоційний вибух.

7. Камерно-групове спілкування та життєдіяльність. Можливості усамітнитися (особливо у камерах) не існує. Робота, вільний час, сон, харчування, проживання – все відбувається на тому самому місці. Виникає своєрідна депривація – квазіспілкування.

8. Відсутність позитивного життєвого зростання. У багатьох пенітенціарних установах можливість працювати та навчатися обмежені: відсутні пропозиції працювати через переповненість пенітенціарних установ. Якщо існує робота, то вона являється скоріш заохоченням і дуже мало оплачується. Дослідження показують, що ув'язнені приречені на «нічогонероблення» через відсутність освіти.

Іншими словами, людина, яка виявилася виключеною зі звичайного соціального середовища, відчуває самотність в умовах групової ізоляції, що викликається сукупністю психоемоційних станів, обумовлених об'єктивними (попередній досвід перебування в ізоляції, вік, тривалість перебування в цих умовах) та суб'єктивними (особливості психічних реакцій, соціально–психологічна адаптація до умов ізоляції) чинниками. Інакше кажучи, самотність у груповій ізоляції є як об'єктивним, так і суб'єктивним явищем, незалежно від цього усвідомлюється воно чи ні самим ув'язненим. Однак об'єктивні причини переломлюються через особистість і набувають суб'єктивного характеру, тому стан самотності може проходити у двох формах: *позитивна самотність* (як ресурс) – є провідником адаптації до умов ізоляції та реадaptaції до умов громадянського життя та *негативна самотність* (як проблема) – руйнує цілісність особистості виступаючи механізмом психологічного захисту [2; 47; 292].

Сучасні наукові дослідники зазначають, що умови тюремної ізоляції, крім підвищеної напруги, характеризуються і труднощами адаптації в середовище, де перебуває ув'язнених. Пристосовування, негативний вплив оточення і робітників колонії та адміністрації, погані побутові умови, кримінальна субкультура, міжособистісні та міжгрупові конфлікти, грубість, тиск та насилля з боку інших засуджених жінок, всі ці чинники в подальшому стають причиною особистісних розладів, депресії, формування почуття самотності в ув'язнених жінок, які можуть бути наслідком суїцидальних дій (Mahmood, Tripodi & Vaughn, Bender, & Schwartz, 2012; Fritch, 2007; Loucks & Zamble, 2000) [366].

Дослідники В. Сулицкий (2003), R.W.Blood & J. Pirkis (2001); J.J. Mann, A. Apter, & J. Bertolote, (2005); J.V.Penn, C.L. Esposito, L.E. Schaeffer, G.K. Fritz & A. Spirito, (2003) [2], довели, що на суїцидальну поведінку індивіда у виправній колонії, впливають наступні чинники: низька самооцінка, втрата, глибока депресія, психічна хвороба, проблеми, які пов'язані із сім'єю та грошима, приниження та придушення від оточуючого середовища, фізична хвороба, соціальна ізоляція.

Ряд досліджень виявили зв'язок між антисоціальними, прикордонними і нарцисичними розладами особистості жінок і інституціональним насильством у виправній колонії, що вказує на присутність криміногенного ризику насильства і жорстокого поводження серед жінок-ув'язнених у місцях позбавлення волі (Warren, Burnette, South, Chauhan, Bale, & Friend, 2002) [282; 230; 2; 47].

Також було зазначено, що стрімка зміна способу життя та основних життєвих планів шляхом соціальної ізоляції формує у людини «синдром позбавлення волі». У психології виділяють наступні рівні переживання самотності за умов групової ізоляції [282; 2]:

- 1) *фізіологічний* (порушується біосоціальна потреба бути разом із собі подібними);
- 2) *комунікативний* (спілкування та взаємодія (міжособистісні інтеракції) обмежено та утруднено або має епізодичний характер, як із зовнішнім, так і з внутрішнім оточенням);
- 3) *емоційний*;
- 4) *духовний*.

Дослідники D. G. Myers, J.P. Flanders, L.A. Peplau, D. Perlman та інші розглядають самотність через поняття «ситуації», характеризуючи зв'язок суб'єкта (особистості) із соціальним середовищем (соціумом), де відбувається злиття об'єктивних та суб'єктивних явищ. Саме переживання самотності вони розглядають як ситуаційне, короткочасне явище, яке триває доти, доки його хтось не порушить, або доти, доки не зміняться параметри взаємодії з навколишнім соціумом. До хронічної самотності, яка перетворюється на спосіб життя людини, вони відносяться так само, як і до ситуаційного, вказуючи на те, що скільки б не тривала ситуація в часі, реально вона існує зараз, все інше – лише минуле та майбутнє [190].

Залежно від ситуації можемо виділити види ізоляції: 1) вимушена; 2) добровільна. А якщо до виділених критеріїв застосувати тимчасовий чинник, то отримаємо: 1) період ізоляції заздалегідь визначено; 2) період ізоляції не

визначено; 3) наявність можливості перервати ізоляцію (якщо немає такої можливості, то вплив ізоляції на самотність буде сильнішим) [119].

Проте, на думку Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, найточніше поняття цілісної реакції людини на ізоляцію, є поняття «переживання». С.Л. Рубінштейн вважає, що переживання людини – це суб'єктивна сторона його реального життя, він завжди присутній у кожному реальному психічному явищі [316], а Л.С. Виготський стверджував, що «у кожному переживанні розрізняють акт і зміст переживання: 1 – є діяльність, пов'язана з виникненням даного переживання, 2 – зміст, склад, того, що переживається» [292;293].

Переживання включає когнітивний, афективний компонент та цінності особистості. Кожна особистість виходить із структури цінностей, що склалася в неї, які не можуть бути миттєвими потребами та інтересами. Таким чином, переживання виникає в результаті співвідношення своїх цінностей і пріоритетів (когнітивний процес), але це може призвести до позиції релятивізму.

Безумовно, переживання нерозривно пов'язані з різноманітними, а часом і суперечливими емоціями (афективний компонент), які можуть поділятися на: 1) конкретну емоцію (на даний момент, зараз); 2) ряд послідовних емоцій (станів), що змінюють одна одну [2].

Причиною самотності є сам суб'єкт, тобто, причина у самій особистості, у її особистісних особливостях, у характері, спрямованості, здібностях, у навичках, звичках, знаннях тощо. Виділимо деякі особистісні особливості засуджених [44; 166]:

- особистість як ціле, де є системотворчі якості, відображення оточуючого здійснюється в єдності з переживанням;
- особистість єдина з умовами довкілля;
- особистість суб'єктивно може виступати як «Я у майбутньому», тобто у самоактуалізації;
- особистість може змінити свою поведінку, здійснивши самовиховання;
- людина як особистість перетворює себе та інших настільки, наскільки це вимагають обставини;

- розвиток особистості здійснюється в умовах соціалізації та виховання.

На особистісні особливості засуджених також впливають психічні стани, що розвиваються у місцях позбавлення волі [2; 173; 200]:

- стан очікування змін (перегляд справи, звільнення, амністія);
- стан нетерпіння;
- стан безнадійності (апатія, пасивність у всьому)
- пригнічений стан (невіра в себе, у набутті нормального життя).
- стан туги (за рідними, за друзями, за домом тощо).

Також однією з детермінант переживання самотності особистістю засудженого є його ставлення до самого факту позбавлення волі з його різними періодами відбування покарання в місцях позбавлення волі. Ю.В. Александров, Д.В. Ягунов, М.П. Федоров та інші. [2; 47; 119], описують кілька основних періодів зміни психічних станів засудженого:

1 період – початок позбавлення волі, звикання до нових умов життя, боротьба за утвердження себе у виправному трудовому закладі (перші 3-4 місяці);

2 період – зусилля утримання статусу, поява та розвиток інтересів у нових умовах життя (позитивні емоції);

3 період – поява самовиховання, що характеризується появою цілей у житті, виробленням шляхів їх досягнення;

4 період – очікування звільнення, що характеризується наростаючою тривожністю, що може спровокувати несподівану поведінку засудженого, наприклад, втечу, бійку, агресію на персонал тощо.

Також можна поділити засуджених за спрямованістю домінуючих переживань: 1) домінує категорія минулого; 2) домінує категорія майбутнього; 3) домінує категорія сьогодення.

Причини переживання самотності найчастіше виявляються в комплексі, у певній взаємопов'язаності та взаємозумовленості [2; 292]. Проаналізуємо деякі з них:

- тип злочину (залежно від типу злочину, існують різні міжособистісні інтеракції);
- наявність (рецидив) або відсутність попереднього досвіду ізоляції;
- займане становище у формальній та неформальній групах;
- статус, який закріплюється на весь термін, навіть при переведенні в іншу колонію: «злочин у законі», «авторитет», «ображені» тощо, де кожен, хто належить до тієї чи іншої категорії, несе на собі вантаж привілеїв та обов'язків, що полегшує чи обтяжує перебування у місцях позбавлення волі. Отже, від займаного статусу, самотність переживатиметься по-різному;
- тривалість знаходження в умовах ізоляції (термін);
- перспектива на довгострокове звільнення (амністія);
- вікові домінанти у психосоціальному розвитку особистості: вікові особливості, типологічні вікові властивості та риси особистості, враховуючи факт ізоляції засудженого та вплив обтяжених аморальних, кримінальних умов відбування покарання.

Таким чином, можна стверджувати, що ізоляція (групова ізоляція) – відділення людини або групи людей від соціального оточення – це, насамперед, проблема свободи людини, яка в апріорі відбивається на психічній діяльності, деформації особистості, її інтеракціях, адиктивних формах поведінки у в'язнів. Розрив як емоційних, так і комунікативних стосунків для багатьох ув'язнених залишається непоправним, тому не дивно, що самотність є серйозною проблемою серед засуджених, особливо тих, хто вперше засуджений. Отже, самотність ув'язнених жінок є вимушено, а ситуація «позбавлення волі» стає деструктивною і породжує комплекс психопатологічних реакцій, тобто має негативні наслідки.

2.3. Аналіз проблем соціально-психологічної адаптації та переживання самотності внутрішньо переміщених осіб (вимушених переселенців) в Україні.

Згідно з даними ООН, у зв'язку із подіями в Україні 2014 р., кількість вимушених біженців і переселенців з Криму, Луганської та Донецької областей на сьогоднішній день складає 1 млн 230 тис. осіб. ЗМІ називають ще більшу кількість – 2,5 млн осіб (і це ще не остаточна їхня кількість!), що є рекордним значенням за останнє десятиліття в межах усієї Європи. За даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, станом на 22 лютого 2021 року, взято на облік 1 460 806 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим [396]. Та попри те, що кримські та донбаські вимушені переселенці є переселенцями внутрішніми, що мало би істотно сприяти їхній соціальній адаптації та подальшому повноцінному життю, насправді вони знаходяться в положенні біженців у власній країні. У зв'язку із масштабною внутрішньою міграцією в Україні постало безліч соціальних проблем, які досі є не відрегульованими і залишаються актуальними, проте вимагають різнорівневих рішень, наприклад: статус переселенців, гуманітарна та медична допомога, житло, безробіття, шкільна освіта тощо. Все це безпосередньо чинить величезний тиск на людей, які у зв'язку із відносно мирними (Крим) або відверто військовими діями (Донбас) вимушені тікати зі своїх будинків, переживаючи стрес, втрати, недовіру до власної країни, – і це на фоні ситуації соціально-правової та економічної нерівності, що деморалізує.

Отже, доленосні зміни, що мали місце в українському суспільстві за останні роки, спричинили не тільки прямі військово-політичні зіткнення, але й потужні соціально-економічні кризи та виражені етнічні конфлікти; все це неминуче призвело до істотних змін у настроях та світогляді людей, в їхньому способі життя, соціальних установках та психічних станах. Зазначене стосується не тільки власне вимушених переселенців, а й місцевого населення, яке безпосередньо контактує з ними.

Проблеми, з якими доводиться стикатися переселенцям, є не тільки соціальними та юридичними (нормативно-правове регулювання статусу,

працевлаштування, переоформлення пенсії тощо), а й соціально-побутовими (житло та облаштування на новому місці проживання).

Очевидним є той факт, що багато вимушених переселенців, не були готові до поспішного виїзду з окупованих територій, також до цього не була готова столиця і більшість регіональних і місцевих адміністрацій, оскільки досвіду розв'язання подібних проблем в Україні не було.

Таким чином, перед сучасним українським суспільством постає гостра і складна проблема соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб (вимушених переселенців), а також проблема коадаптації місцевих громад (що приймають або вимушені приймати внутрішніх мігрантів).

Перед тим, як перейти до розгляду проблеми соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб (вимушених переселенців), розглянемо власне сам феномен вимушеної міграції, що є складним і багатограним процесом, в якому протягом останнього десятиліття стали чітко вираженими етносоціальні та етнополітичні детермінанти [365; 385; 387]. Для цього необхідно почати із визначення дефініцій.

Під *міграцією населення* (від лат. *migratio* – переселення) розуміється переміщення людей (мігрантів) через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час [386].

Мігрант – особа, що здійснила переміщення на нове місце проживання на території своєї держави (тимчасове, сезонне, постійне) [23].

Вимушений переселенець – громадянин, що змінив місце проживання внаслідок вчиненого щодо нього або членів його сім'ї насильства або інших форм переслідування, або внаслідок реальної небезпеки стати об'єктом переслідування за ознакою расової чи національної приналежності [23; 367; 364].

Біженець – це особа, яка в силу цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознакою раси, громадянства, національності і т. п., знаходиться поза кордонами країни своєї громадянської належності та не може або не бажає користуватися захистом цієї країни [23].

Вимушена міграція – це сукупність територіальних переміщень, що пов'язані з постійною або тимчасовою зміною місця проживання людей з незалежних від них причин та, як правило, всупереч їхньому бажанню [360]; іншими словами – переміщення людей з метою пошуку безпеки та притулку [23; 352]. В нашій статті як причина такої вимушеної міграції розглядається військово-політичне зіткнення, що стало розгортатися в Україні на початку 2014 р.

Нашу країну торкнулися обидва типи міграції: *зовнішня міграція* – виїзд українських громадян зі своєї країни в іншу країну на постійне місце проживання або на тривалий термін з надією на повернення, і *внутрішня міграція* – переміщення населення всередині території України.

Вивчаючи проблему вимушеної міграції населення, В.О. Васютинський, О.В. Дрозач, А.С. Дмитровська, О.П. Ілларіонова та G. Roysircar-Sodowsky, M. V. Maestas та інші. [315; 350; 359] розділяють мігрантів на чотири групи: 1) біженці; 2) реальні вимушені мігранти; 3) вимушені мігранти страху; 4) переселенці.

Нас цікавить проблема соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів, до яких відносяться такі категорії, як вимушені переселенці, біженці та шукачі притулку, тобто та група осіб, що зовсім недавно мігрували, перебувають на початковій стадії соціально-психологічної адаптації, і які зазнають значних труднощів у зв'язку із переселенням.

Проблема адаптації людини відноситься до кола найважливіших загальнотеоретичних проблем сучасної соціології і соціальної психології.

Вперше термін «*адаптація*» (від лат. *adapto* – пристосовую) був використаний американськими соціологами У. Томасом і Ф.Л. Знанецьким для характеристики соціальних процесів. Вони вважали, що процес адаптації завжди має соціальний характер і розкривається такими значеннями: пристосування, взаємодія, сходження, уживання [304]. А на думку таких постатей західної соціології, як Е. Дюркгейм, М. Вебер і Т. Парсонс, адаптація людини є її пристосуванням до суспільних норм і правил [211; 305].

З поняттям адаптація тісно пов'язаний термін «*адаптивність*» – здатність суб'єкта (соціальної системи) здійснювати адаптацію. Від того, наскільки врівноваженим є функціонування цілеспрямованої системи, що визначається мірою відповідності – невідповідності між цілями і результатами, що досягаються в процесі її діяльності, залежить адаптивність або неадаптивність особистості [276; 277].

Слід відзначити, що негативний вплив на процес соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів можуть надавати, як зовнішні чинники (умови зовнішнього середовища: політичні, економічні, культурні тощо), так і внутрішні – індивідуальні та особистісні особливості людини (мігранта, переселенця).

У сучасному глобалізованому суспільстві, де інститут національного громадянства давно став обов'язковим атрибутом кожного дорослого індивіда (тут криється безсумнівний парадокс), вимушений мігрант опиняється поза межами громадянської приналежності. Отримання статусу переселенця легалізує його життя і наділяє його певними правами, на відміну від тих, хто такого статусу не отримав. Оскільки людина, що не належить до будь-якої держави, відчуває себе поза законом, це відбивається у її переживанні власного безправ'я, беззахисності, вседозволеності по відношенню до неї. На питання «хто я?», що вона ставить сама собі, слідує відповідь: «ніхто»; з цього випливає порушення самоідентичності, невпевненість у собі, знижується самооцінка [23; 34; 255], що у подальше є передумовою появи самотності, відчуттю власної відчуженості.

Ті форми, що знаходить вимушений переселенець для своєї адаптації, знаходяться у прямій залежності від причин його переселення, актуальних обставин і умов життя. Однією із вагомих змінних є установка переселенця на те, чи орієнтується він на міцну інтеграцію в новому середовищі, чи здатний зберегти свій спосіб життя, чи розглядає переселення як тимчасове, сподіваючись на повернення, або ж як постійне. Отже, саме від власної

установки людини і буде залежати те, наскільки переселенець буде відчувати себе самотнім, соціально ізольованим і «чужим» у приймаючому середовищі.

Разом з тим вимушені переселенці стикаються із низкою житлово-побутових проблем. Серед них найбільш розповсюдженими є такі: придбання або оренда житла, отримання реєстрації, влаштування дітей у школи або в дитячі садки; найбільш гостро постає проблема працевлаштування. На нашу думку, через високе міграційне навантаження на ринку праці посилюється конкуренція і знижується заробітна плата, що безпосередньо спричиняє накопичення конфліктного потенціалу у місцевого населення. А це також являється одним з факторів, що посилює почуття «Ми не свої, а Чужі» у переселенців.

Крім того, варто відзначити, що на успішність адаптації переселенця (мігранта) впливають уклад, звичаї, мова – культура загалом – того місця та його населення, куди він переїхав.

Важко не погодитися з тим, що однією із першочергових проблем для вимушених переселенців є психологічні наслідки *соціальної депривації та ізоляції*.

Сучасна наука виділяє два аспекти дослідження соціальної депривації, які видаються важливими для розуміння психологічних проблем вимушених переселенців: 1) соціальна ізоляція – недостатність контактів з навколишнім середовищем, що негативно впливає на психічний стан людини і механізми її соціальної адаптації, і в подальшому може призвести до самотності, депресії, інших психічних розладів; 2) розбіжності між очікуваннями і реальним станом ситуації, що призводить до фрустрації [226; 234]. Виходячи з цього, можна говорити про те, що вимушені переселенці стикаються із проблемою прийняття або неприйняття їх тим соціальним оточенням, в яке вони вимушено потрапили, а також з високим ступенем фрустрації їхніх базових потреб.

Отже, ступінь переживання індивідом своєї соціальної депривації та ізоляції залежить від соціальних параметрів суспільства, що приймає, а також міграційної політики країни, що приймає, в цілому [248].

Ще однією проблемою адаптації вимушених переселенців є взаємини між ними та місцевими мешканцями, на що впливає: рольова і статусна структура (господарі і гості; ми – свої, вони – чужі); розселення переселенців – дифузне або компактне; кількісне співвідношення переселенців та місцевих; ступінь включеності їх у суспільство (активні актори або пасивні спостерігачі); наявність соціальної ніші для них. Не останню роль грає й мігрантофобія – різновид ксенофобії, що проявляється з боку приймаючої громади та призводить до виникнення у вимушених переселенців ізоляціоністських установок і орієнтації на «своїх»; посилення таких настроїв може призвести, наприклад, до ефекту гетто [24; 51; 111].

Згідно з результатами дослідження В.В. Копіна, R.F. Chapdelaine, L. R. Alexitch, взаємостосунки між вимушеними переселенцями та місцевим населенням складаються не кращим чином через негативні уявлення по відношенню одне до одного. В очах місцевих мешканців вимушені переселенці представляються агресивними, дратівливими, недоброзичливими, пристосуванцями і нахабами. Якщо переселенцям вдалося щось з собою привезти із нажитого майна, то у місцевих мешканців виникають почуття роздратування і заздрості, що неодноразово простежується у висловленнях на кшталт: «Які ж вони вимушені переселенці, якщо живуть краще за нас». Натомість в очах вимушених мігрантів – переселенців, місцеві мешканці виглядають байдужими, лінивими, жадібними, продажними, лицемірними, заздрісними. Тільки деякі із них відзначають позитивні якості місцевих: чуйність, порядність, добродушність тощо [43; 153; 202].

Ми вважаємо, що взаємне непорозуміння, недовіра, упередження і хибні уявлення є одними із провідних чинників, що впливають на складність соціокультурної адаптації з обох сторін, адже не тільки вимушені переселенці мають адаптуватися в нових умовах соціального оточення, але й місцеві мешканці мають адаптуватися до нової ситуації – ситуації прийому переселенців і спільного із ними проживання.

Відсутність конструктивних комунікацій та взаємодії з місцевими мешканцями призводить до появи дезадаптивних почуттів у вимушених переселенців – відчуженості, ізоляції, непотрібності і даремності [135; 136]. І навіть через певний час, коли основні побутові питання більш-менш вирішуються, вимушені переселенці переживають «почуття самотності», «брак дружніх стосунків», почувають себе «чужими, зайвими, небажаними гостями», внаслідок чого навколо переселенців створюється «соціальний вакуум».

Таким чином, вимушені переселенці, переживаючи соціально-психологічні труднощі в процесі адаптації, можуть переживати «культурний шок», відчувають себе «іншими» в оточенні людей своєї ж національності. Дослідники А. Фернхейм і С. Бочнер визначали термін «культурний шок», як шок від нового; ситуацію, коли досвід нової культури є несприйнятливим або навіть шокуючим, оскільки може призвести до негативної переоцінки власної культури [23; 127; 61].

Виділив такі складові «культурного шоку» [23]:

- напруга, до якої призводять зусилля, що необхідні для досягнення необхідної психологічної адаптації;
- почуття втрати, позбавлення кола друзів і близьких, соціального статусу та власності;
- збій в цінностях та самоідентифікації;
- несподівана тривога від усвідомлення культурних відмінностей;
- почуття неповноцінності, безпорадності від нездатності «впоратися» з новим середовищем.

Ми вважаємо, що «культурний шок», що переживає вимушений мігрант-переселенець, характеризується високим ступенем стресогеності і може викликати в нього різноманітні соматичні, фізіологічні та психічні дисфункції.

Наше припущення засноване на численних твердженнях самих мігрантів-переселенців, які перебувають у стані стресу. Прикметними висловлюванням респондентів цієї категорії були такі: «Перебування тут – повна морока»; «Немає впевненості у майбутньому»; «Немає перспектив у роботі»; «Необхідно мати

міцні нерви, для того, щоб хоча б вижити»; «Набридло постійно доводити, що ти українець, хоча і спілкуєшся російською мовою».

Грунтуючись на двох критеріях: характері адаптивної діяльності та часовій протяжності, були виявлені три фази соціокультурної адаптації переселенців [180]:

1. Орієнтування – прояв «культурного шоку», що зумовлений втратою соціальних, міжособистісних, професійних і дружніх стосунків, професійною невитребуваністю, збоєм у соціальних ролях і самоідентифікації, що супроводжується депресивними станами у зв'язку із невідповідністю реальних обставин очікуваним можливостям.
2. Оцінка – оцінювання нового оточення, насамперед, соціонормативної сфери та етнокультурних відмінностей спільноти, що приймає;
3. Сумісність – досягнення взаємної відповідності середовища, що приймає, групи переселенців. Переселенці відчують себе більш пристосованими та інтегрованими в життя нової спільноти. Депресія поступається місцем оптимізму, відчуттям впевненості і задоволення.

Незважаючи на безліч негативних факторів, які впливають на соціально-психологічну адаптацію вимушеного мігранта-переселенця, виділимо чинники, що позитивно впливають на його адаптацію:

- наявність минулого адаптивного досвіду (зміна робочого місця, переїзд у нове житло тощо);
- освіта (не тільки наявність диплома, але й рівень розвитку здібностей, вміння, навички, готовності вчитися тощо);
- здатність ідентифікуватися в новому середовищі;
- наявність мети і мотивації.

Таким чином, процес соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців є однією із найважливіших складових міграційного процесу в цілому. Ті форми, які знаходить вимушений переселенець для своєї адаптації, знаходяться в прямій залежності від причин його переселення, актуальних обставин і умов середовища, що приймає (інтеграція; соціальна деривація та

ізоляція; розбіжність між очікуваним і реальним станом ситуації, що приводить до фрустрації; рольова і статусна структура «ми – свої, вони-чужі»; соціальний вакуум, культурний шок тощо). Разом з тим, гостре переживання самотності переселенцями безсумнівно пов'язане з почуттям відчуженості, соціальною ізоляцією, незрозумілістю і ворожістю з боку місцевого населення, а також із власними установкам і сприйняттям середовища, як дискомфортне «чуже» і «тимчасове». Отже, можна говорити про те, що самотність має зв'язок із ефективною соціально-психологічною адаптацією вимушених переселенців, яка залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників.

2.4. Особливості переживань самотності мешканців тимчасово окупованих територій.

На сьогодні політичний конфлікт між Україною і Росією, який набув воєнних дій на території Донбасу, донині є не вичерпаним. Тому невизначені зони, які зафіксовані в Мінському договорі – Луганська і Донецька область вважаються тимчасово окупованими територіями, де проживає український народ, у якого кардинально змінилось життя.

Тимчасова окупація негативно позначилась на всьому спектрі прав їх мешканців, та, в багатьох випадках, спровокувала їх вимушене переселення, або міграцію [35]. Внаслідок отриманого травматичного досвіду, фінансової кризи і політичної невизначеності, мешканці тимчасово окупованої території відчують соціально-психологічних труднощі (безробіття, матеріальні труднощі, низький рівень освіти, нестача підтримки від оточуючих, тривога і страх щодо майбутніх перспектив, складність в отриманні документів, пільг, субсидій, пенсій тощо). А це, в свою чергу, спровокувало виникнення депресивного тла спільноти, яка переживає психічні стани, пов'язані з нестабільністю, тривогою, занепокоєнням втрати контролю над ситуацією власного життя, розлукою із сім'єю, яка переїхала на інші території України, а також почуття соціальної ізоляції, яке зумовлене обмеженістю кордонів і

переживанням самотності [51; 55].

У своєму дослідженні І. Губеладзе (2016) [223; 19], звертає увагу на сімейні непорозуміння, які торкнулися в тій, чи іншій мірі кожную родину і посилили почуття самотності у мешканців окупованих територій. У когось залишилися родичі на окупованій території внаслідок внутрішнього переміщення в безпечну зону України, хтось мігрував на територію країни-агресора, хтось через різні політичні погляди припинив спілкування та інше.

Але певними чинниками, які впливають на вибір стратегії підтримання родинних зв'язків, є ступінь спорідненості, довжина психологічної дистанції – близькість-віддаленість і проекція внутрішніх переживань – симпатія – антипатія. На думку Л.А. Мельнік, Г.В. Остапчук, Ю.В. Піліпас та І.М. Семенко, ступінь спорідненості є складним особистісним утворенням, стійких кордонів психологічного простору, у структуру якого входить: загальне уявлення про себе і про іншого, про свої можливості та обмеження з іншим та інш.[55]. В залежності від довжини психологічної дистанції, виділяють три види відносин: 1. симбіотичні; 2. конструктивні; 3. відчужені [19]. І саме у відчужених відносинах і вимушено розірваних симбіотичних стосунках (міграція деяких членів сім'ї), особистість найбільше відчуває власну самотність.

Також у своїх дослідженнях, І. Губеладзе [223] визначила шість стратегій поведінки психологічних особливостей підтримання родинної взаємодії в умовах воєнного конфлікту:

- повна сепарація – цілковите невизнання поглядів інших осіб і розрив стосунків із ними;
- часткова сепарація – уникання draжливих питань та обмежене спілкування нейтральними темами;
- конфронтація – емоційно насичений деструктивний конфлікт;
- присутність – спонукає одних членів родини (сім'ї) приховувати свої погляди заради збереження спокою;
- домінування – домінування однієї особи над іншими, чийі думки знецінюване, також може забезпечувати відносний спокій;

- прийняття – прийняття різноманіття позицій вимагає постійного балансування між поглядами різних осіб, що буває психологічно складним [8].

Аналізуючи ці стратегії, можна побачити, що тільки стратегія «прийняття» є конструктивним засобом для продовження і підтримки міжособистісних сімейних стосунків, а всі інші в тій чи іншій мірі призводять до самотності, яка набуває негативних наслідків.

Згідно з опитуванням у 2018 р., головною проблемою країни 72% українці вважають війну на Донбасі. 58% вважають ситуації в Україні «напруженою», а 31% – критичною [59 С.156].

Науковці Е. С. Dupuis і Е. С. Cohn, В. Bizumic, N. Van der Linden, G. Grossman та інші. [169; 141; 240; 203] займалися феноменом індивідуального й колективного ставлення до війни, де були багаторазово встановлені зв'язки в різних контекстах, як прийняття / неприйняття війни, як засіб розв'язання політично-ідеологічних проблем. І хоча ставлення до миру і війни зазвичай розглядається, як два протилежних полюса одного виміру, але вони у своїх роботах показали, що воно може представляти зовсім два різних виміри. А саме, де ставлення осіб до миру включає егалітарні ідеологічні переконання, гармонічні міжнародні цінності, рівність, а також емпатичну турботу про інших. Тому в них виявлявся намір у контексті мирного розв'язання брати участь у мирній діяльності. І навпаки, ставлення до війни позитивно пов'язане з не егалітарними, авторитарними, ідеологічними переконаннями, цінностями національної сили і порядку, що не пов'язані з особистими бідами і переживаннями, з наміром брати участь у воєнній діяльності.

У своєму дослідженні Е.С. Dupuis виділяє три відповідні фактори, щодо війни: етику війни, підтримку війни та вплив на війну. А прогностичними чинниками ставлення особистості до воєнних подій, визначає: патріотизм-націоналізм, соціальний критицизм, віру в ефективність війни, підтримку влади та гендер [169; 8].

Тому ставлення мешканцями окупованої території до війни розділилось.

Одна частина підтримувала війну, ставлячи за мету – автономію і доєднання до Російської Федерації, відіграючи роль ізоляції та виключенні різних меншин водночас на протиположному єднанню. А друга частина і донині вважають себе українцями, підтримуючи суверенність України, маючи надію на припинення воєнних дій і зняття кордонів.

Саме формування у громадян колективного психологічного почуття власності «ми» і «наше» щодо своєї країни, яке виникає в результаті певних подій і дій, які групою визнаються і переживаються, відіграє певну роль в інтеграції, єдності і цілісності суспільства. Але надмірне негативне почуття власності колективу, може призвести до загострення стосунків між меншинами всередині самої країни, посилюючи стигматизацію мігрантів та вимушено внутрішньо переміщених осіб, а також послаблювати і навіть нівелювати глобалізаційні інтеграційні стратегії (Donais, 2012; Ellis, Bianchi, Griskevicius & Frankenhuis, 2017; O'Reilly, 2013, Губеладзе І.Г., 2021; Pierce & Jussila (2011, с. 827) [20; 167; 176; 284; 301].

Життєва ситуація мешканців тимчасово окупованої території, які живуть в умовах змін глобалізаційних процесів, ускладнюється впливом негативних соціальних (воєнні дії, економічні і політичні реформи, матеріальні втрати, встановлення меж, окупація тощо) та індивідуальних чинників, і низькою життєвих втрат (втрата сенсу життя, втрата рідної людини, близьких, домівки, роботи тощо). Це, як стверджує Копин В.В. [43 С.76-77], безпосередньо впливає на психологічну, фізичну і емоційну травматизацію особистості мешканців Донбасу і на виникнення в них, так званого синдрому АТО (психологічні розлади, масова істерія, ажіотаж навколо ситуацій).

Українські дослідники Н.Г. Бойченко, С.О. Гришкан, С.Г. Уварова, Н.М. Улько [101; 102] вважають, що «втрата» особистості призводить до психотравми, яка переживається, як невідповідність між загрозливими чинниками ситуації та індивідуальними можливостями їх подолання. Ці втрати супроводжуються страхом, гострим відчуттям безпорадності, відчуттям втрати контролю над ситуацією і над собою, когнітивними змінами та змінами у засобах регуляції

афективних станів, що сприяють появі фізичних, психічних, емоційних і особистісних розладів, сприяючи складностям у соціальній адаптації, стаючи сприятливим середовищем для формування почуття самотності.

Наслідками психотравмуючої ситуації можуть бути стреси і посттравматичні розлади, тяжкість яких виявляється в залежності від ставлення людини до травми або стресу. Науковці вважають, що чоловіки частіше за жінок піддаються впливу травматичних подій, але посттравматичні стресові розлади у жінок розвиваються в два рази частіше, тому вони займають найбільшу групу страждаючих від ПТСР (побутове фізичне чи психологічне насильство, втрата дитини або коханої людини, впізнання загиблої рідної людини під час і поза воєнних обстрілів, перепоховання, сповіщення про загибель, тощо) [111 С.163; 24 С.57; 74].

Дослідники Б.В. Михайлов, В.В. Чугунов, В.О. Курило, С.Н. Саржевський, визначали загальні психологічні наслідки, які властиві для жертв будь-якого насильства, це: втрата віри і поваги до себе і до оточуючих, несприйняття свого тіла, свого образу – Я, почуття обурення, яке з часом переходить у відчуття провини, самозвинувачення та ненависті до себе [57 С.62; 24 С.57], супроводжуючись відчуженістю і депресією.

Специфічні стани і переживання травмованої особистості, часто сприймаються пересічними громадянами, як психічне відхилення або вади характеру і замість отримання підтримки і співчуття, той, хто страждає, отримує засудження та неприязнь, що надалі стає фактором їх ретравматизації. Тому О.П. Ілларіонова у своїй роботі звертає особливу увагу на надання травмованій людині підтримку соціального оточення, яка є найкращим «лікувальним фактором» [34].

Проте зарубіжні дослідження свідчать, що внаслідок травматичної події тільки близько 10–20% осіб демонструють негативні зміни у вигляді посттравматичного стресового розладу, інші особи мають позитивний адаптаційний досвід (С.Г. Уварова, Н.Г. Бойченко, С.О. Гришкан, Н.М. Улько) [7]. Це також підтримували дослідники Р. Тедескі і Л. Калхоун, які визначали

посттравматичне зростання, як «позитивна психологічна зміна, що виникли внаслідок боротьби з травматичними або складними життєвими обставинами» (R.G. Tedeschi & L.G. Calhoun, 1996) [358; 101; 102].

Таким чином, можна говорити про те, що невирішений політичний конфлікт з бойовими діями на території Донбасу, із зазначенням невизначеної зони, як тимчасово окупованими територіями, безпосередньо негативно позначилося на колективному ставленні до війни, на успішній інтеграції єдності і цілісності суспільства, а також на всьому спектрі прав їх мешканців. Внаслідок отриманого травматичного досвіду, фінансової кризи і політичної невизначеності, мешканці тимчасово окупованої території відчують соціально-психологічних труднощі. А це, в свою чергу, спровокувало виникнення депресивного тла спільноти, переживання психічних станів пов'язаних з нестабільністю, тривогою, втратою контролю, непорозуміння у сім'ї, розлукою чи втратою близьких у разі внутрішнього переміщення, міграції, конфлікту чи загибелі. А також почуття соціальної ізоляції, яке обумовлене обмеженістю кордонів. Все це в свою чергу вплинуло на розвиток так званого синдрому АТО (страх, біль, переживання за майбутнє України). Отже, переважна більшість життєвих втрат призводить до психологічної, психоемоційної травматизації людини, де головним лікувальним фактором є підтримка соціального оточення.

2.5. Особливості впливу релігійності, віри та самотності на формування особистості в сучасному світі.

На сьогодні різноманітні проблеми щодо релігії і віри (особливий тип світосприйняття, виховання, воцерковлення, становлення особистості, вплив на поведінку і інш.), все частіше вивчаються науковими дисциплінами і безумовно піднімаються в психологічних дослідженнях.

Ще в 1600 році, як стверджував Кейт Томас (K.Thomas) [357 С.161], поведінка в церкві не відповідає релігійним нормам (сиділи на лавках, плювалися, штовхалися, торгували і інш.). Нинішній стан релігії, на думку Деві

(Davie) [160], перебуває в стадії занепаду, де відбувається «секуляризація» – зменшення значення релігії в житті людини, тобто «віра без належності» [266].

Але згідно зі статистичними даними звіту Міністерства культури України, на даний момент в Україні діють 89 центрів релігійний об'єднань і 36796 релігійних організацій (громад), де 76% віруючих є православними християнами, і щороку їхня кількість збільшується [13]. Це свідчить про актуалізацію феномена віри, де релігія претендує на основу формування ідеї національної ідентичності.

Доведено, що релігійна соціалізація виступає неодмінною складовою становлення особистості. Оскільки релігія, а саме християнська, як форма світогляду у своїй основі є істинно духовною, асимілюючи елементи загальнолюдських цінностей: добра, любові, щирості, милосердя, покірності, справедливості, чесності тощо. Тим самим впливає на світогляд, менталітет, міжособистісні стосунки людини, утворюючи особливий контекст інтерпретації окремих елементів суспільного життя. Також вона виступає ціннісним засобом самовизначення особистості, формуючи в неї ієрархію вартостей, якими можуть бути або Бог, або інша надприродна, сакральна сутність. Крім того, релігія відіграє роль провідника віри, поширюючись від однієї людини до іншої, тим самим спотворюючи об'єднання людей у релігійну спільноту. Зрештою головною її функцією стає допомога людині на нескінченному шляху пошуків духовної опори «Ти не самотній», рівноваги, гармонії, що зазвичай втілюються у понятті «Бог» [76 С. 228; 3. С. 60]. Тому на сьогодні релігія сприймається людьми неоднозначно, для когось це спасіння від самотності і притулок, особливо в момент трагічних обставин, для інших – це істина віра у Бога, яка може доходити до фанатизму, а для когось – це просто неусвідомлене нав'язане соціумом: «Треба ходити, бо так правильно», інакше можуть засудити або сімейні традиції.

Щодо феномену «релігії», то німецький філософ Л. Фейєрбах розглядав його, як почуття залежності, суть якої полягає у людських бажаннях та

прагненнях формувати релігійні образи та міфи (того, чого нема). І саме ці незадоволені потреби є основою віри в чудеса.

З. Фрейд висував декілька гіпотез, згідно яких релігійність виникає з переживань безпорадності людини перед могутніми і непізнаними силами природи, долі; як потреба в люблячому захисті, яка колись задовольнялася присутністю батьків; як Едіпів комплекс та амбівалентне ставлення до батьків; як дитячий невроз нав'язливості; як породження інфантильної особистості перед гнітом природи і суспільства; як фантазії; як проекцію незадоволених потреб у зовнішньому світі, чи персоніфікацію нереалізованих потягів та ідеалів [3; 106].

На відміну від З. Фрейда, К. Юнг розглядав релігію як архетип колективного несвідомого, а її функцію – як статевий інстинкт чи інстинкт агресії. Носієм образу Бога в людині, на його думку, виступає архетип «Самості», де релігійна особистість Ісус Христос виступає найяскравішим прикладом архетип «Самості» [191; 192; 194; 228].

Це пояснює те, що спільнота, без сумніву, є необхідною умовою для людського буття, але для внутрішнього самовдосконалення, самосвідомості і переживанням єдності і неповторності людського «Я» з «Богом», потрібні умови, коли людина залишається на самоті, через момент усвідомленого добровільно обраного усамітнення.

Спираючись на Е. Фромма, який не ототожнював релігію з системою уявлень про Бога, чи надприродними силами, а визначав її як систему поглядів і дій, яких дотримуються певна група людей, і яка виступає для індивіда системою орієнтації та об'єктом поклоніння, де, на його думку, кожна особистість є релігійною. Він розглядав релігію, як специфічне людське явище, яке виникає одночасно із самосвідомістю, як феномен, в якому розглядаються та осмислюються екзистенційні проблеми стосовно людського існування (пошук сенсу свого життя), тому релігія, перш за все, – потреба людей в об'єкті поклоніння та вирішення нав'язливих сумнівів [197].

Отже, можна говорити про те, що самотність як форма індивідуального людського буття і спільність як форма соціального буття взаємно обумовлюють

одне одного, причому самотність є незамінною формою індивідуального, а значить і соціального буття. Виходить, що істинна індивідуальність і спільність, можлива лише через спілкування у діалозі. Отже, коли людина приходить до церкви з надією, що стане щасливою за допомогою включення себе в релігійну спільноту з повною впевненістю, що самотність — це негативне явище, вона сама по собі втрачає індивідуальність. І тільки в момент, коли людина дозволяє собі бути в спільноті, яка припускає духовну і душевну установку, що набуває розвитку тільки на самоті, людина «здатна прийти до самої себе, а потім і до інших» усвідомлюючи дефіцит спілкування і потребу в інших.

Науковці гуманістичного напрямку В. Франкл, К.Роджерс і А. Маслоу, розглядали релігію як прагнення до сенсу існування, самореалізації. Прихильники поведінкової психології: Дж. Коул, У. Кларк, Д. М. та інші, розглядали релігію як інстинктивно-потребову сферу; В. Вундт — як особливості розумової сфери; Н. Мелоні — з позиції ціннісної орієнтації; Т. Хенел стверджував, що релігія — це надії (базова емоція), а ось дослідники Г. Олпорт, М. Ержіл та інші. вбачали в релігії множину причинності [3; 12]. Це тільки підтверджує те, що релігія не може розглядатися в одному напрямі з єдиною потребою — вона багатогранна і має множину причинності.

Проблему релігійної віри в науці розглядають в трьох підходах,: 1. *Релігійно-ідеалістичний* — де, релігійна віра індивіда властива його свідомості — «душі», джерелом якої є Бог; 2. *Біологічний* — де, індивідуальна релігійність індивіда визначається його внутрішньої психологічної потребою в вірі; 3. *Марксистський* — сама по собі психіка не є джерелом релігійної віри, їй сприяють певні життєві умови, які обумовлюють появу певних психічних станів і переживань, які сприяють засвоєнню індивідом релігійного вірування в соціумі. Всі ці підходи, свідчать про те, що, залежно від певного стану особистості, групи, до якої вони відносяться, і їх спільність з віруючими релігія впливає на свідомість і поведінку людей, як окремих індивідів, так і соціальних груп в цілому.

Виділяючи в релігії соціальні та психологічні функції, які пов'язані із безпекою особистості, спираючись на те, як релігія діє на особистість, а не яке має значення для неї. Ряд авторів Ю.М. Швалб, О.В. Данчева, Ю.В. Табачук, R.A. Emmons & R.F. Paloutzian, M. Argyle під релігійністю розуміють соціально-психологічну властивість особистості, суб'єктивне відображення, ступінь прийняття елементів релігії, які проявляються в свідомості і поведінці людини. Вони вказують на компенсаторну функцію релігії, яка виражається у підтримці і надії на допомогу Бога особистості у складних життєвих ситуаціях і у переживанні самотності [76; 126; 117; 177; 12]. А це в свою чергу дає підстави говорити про те, що для людей релігія являється безпечною, підтримуючою.

Віра, релігія, духовність і моральність – це один понятійно-категоріальний ряд, який визначає характер і спрямованість розвитку особистості і його форми взаємодії зі світом (соціумом). Тому релігійність, як показує аналіз наукових праць, включає у себе 5 компонентів: 1. *Когнітивний компонент* (знання, вірування, переконання); 2. *Емоційний компонент* (почуття і емоції, пов'язані з вірою); 3. *Поведінковий* (культова поведінка: обряди, ритуали); 4. *Ідентифікаційний компонент* (усвідомлення людиною своєї приналежності до певної конфесії та віри, психологічна дихотомія «Ми-Вони», що лежить в основі формування всіх людських спільнот); 5. *Нормативно-ціннісний компонент*. Отже, соціальний факт релігійності (релігійна вона чи ні) людини встановлюється завдяки цим критеріям, які вважаються необхідними для встановлення істинного стану індивіда чи групи.

Також були виділені характеристики «здорової і токсичної віри» С. Атерберном і Д. Фелтоном (2001) [3]. Вони стверджували, що справжня релігійна віра включає в себе: 1) фокус – Бог; 2) стійка віра, яка посилюється; 3) супроводжується повагою до власної особистості і переконань інших; 4) орієнтоване вільне мислення; 5) збагачує людину; 6) усвідомлення своєї недосконалості; 7) витік з внутрішніх переконань та протистояння конформізму; 8) орієнтація на теплі міжособистісні взаємини; 9) ґрунтується на особистому досвіді Богоспількування; 10) антиномічна; 11) не засуджує; 12) заснована на

реальності; 13) не несе функцію захисного механізму; 14) сповнена благоговіння і любові. Щодо токсичної віри, то вона характеризується вірою людей в якусь систему цінностей і поведінки, які безпосередньо впливають на Всесвіт. Отже, рівноцінний обмін, де людина впевнена, що якщо вона буде себе вести добре, ходити на церковні служби і виконувати релігійні обов'язки (молитися, поститися...), то Всесвіт обов'язково її нагородить, тобто будуються торгові стосунки. У випадку, коли людина не отримає бажаного, вона може почати погрожувати і звинувачувати Бога в тому, що вона все робила належним чином, а нагороди не отримала. Наслідком такої незадоволеності може стати повна відмова від віри.

Не викликає сумніву і той факт, що релігія впливає на сімейні стосунки, де науковці особливу увагу приділяли саме впливу сімейних взаємин на дитину (Е. Бідл, В. Кардінер). R.L. Piedmont, Mac Donald, O.C. Аушева [300; 256; 3], які присвятили свої дослідження психологічним особливостям православної сім'ї, виділили наступне:

- для людини воцерковленої в сімейних стосунках пріоритетом виступає емоційно-чуттєва сфера, а не комунікативна, як у інших людей;
- мотиваційна і ціннісно-моральна сфера в релігійній сім'ї значною мірою розвиваються у відповідність з орієнтирами, що задаються релігійним світосприйняттям: прагнення до духовності і єднання з Божественним, висока моральність і любов в той час, як для інших людей, пріоритетами є саморозвиток, цілеспрямованість, особисті досягнення і здоров'я.

При огляді досліджень релігії і особистості Vassilis Saroglou показав, що релігійність пов'язана з низьким психотизмом (високою доброзичливістю і сумлінністю) та екстраверсією (відкритість, зріла релігійність і духовність), поступливістю, свідомістю і відкритістю. Мета-аналіз також показав, що за зовнішньою релігійністю слідує високий невротизм, тоді як відкрита зріла релігійність і духовність відображають емоційну стабільність [329; 256; 300]. Проведений аналіз наукових праць дав змогу побачити, що релігія впливає як позитивний чинник на особисте і суспільне благополуччя людей (R.F. Paloutzian

& L.A. Kirkpatrick [287]); на цінності, переконання і поведінку людей, тобто на психологію особистості (R.A Emmons & M.E. McCullough [178]); на атмосферу у сім'ї: норми, правила і виховання (R.D. Parke [289]); на психологічний і фізіологічний стан здоров'я (Chatters, 2000) [154]; на розвиток дорослих (ідентифікація, саморозвиток) (Sinnott, 2001); на смислові системи, які наділяють людське життя цінністю і сенсом (Silberman, 2005) [343; 247; 299].

Отже, теоретичний аналіз проблеми походження феномену «релігії», дозволяє говорити про те, що на сучасному етапі нема єдиної наукової позиції, погляду чи трактування, які б змогли пояснити в цілому феномен «релігії».

Також все це показує, що дослідження різних релігійних аспектів, питання релігії та релігійної приналежності індивіда, а також його справжні мотиви, потреби, які призводять до воцерковленості, формує специфічну конфесію ціннісно-нормативної системи індивіда, особливості мислення і поведінки, соцадаптивні стратегії, а також готовність до відокремлення та усамітнення від навколишнього середовища. Тобто релігійність особистості, яка включає в себе установки, вірування та дії, безсумнівно, відображається на психіці людини, що її прийняла, і впливає на формування нового стилю життя в цілому, виділяючи особливу форму суспільної свідомості і типу соціальних зав'язків у рамках цілісної соціальної системи.

Але з точки зору духовно-моральних ідеалів, принцип індивідуалізації розуміється, як те, що містить у собі загрозу відходу особистості в егоїзм, що в релігії не припустимо і сприймається як гріх (M. Argyle, 2000; О.І. Донцов, 2010) [126]. Тому самотність як форма індивідуального людського буття і спільність, як форма соціального буття, вони взаємно обумовлюють одне одного, причому самотність є незамінною формою індивідуального, а значить і соціального буття.

2.6. Проблема слуху як причина сенсорної ізоляції.

Загальновідомо, що одним із головних і важливих почуттів, який впливає на якість життя людини від народження до старості та відіграє провідну роль у

встановленні повноцінних контактів з іншими людьми і соціумом, є слух. За даними World Health Organization, в 2017 році 183 мільйони чоловіків і 145 мільйона жінок мали порушення слуху. Станом на 2020 рік, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) [394], статистика значно зросла – до 466 мільйонів осіб, які мають помірні або тяжкі порушення слуху, з них 34 мільйони – діти. У ВООЗ стверджують, що кількість людей з порушенням слуху в найближчі роки збільшиться до 30%. Сьогодні в нашій країні, за даними Українського товариства глухих (УТОГ), більше 50 000 громадян з порушенням слуху та мови. За медичною статистикою 7-9% населення мають часткову глухоту, а 0,1% дітей і 1,0% дорослих мають повну глухоту.

Сучасні дослідження глухоти авторами С. Padden & T. Humphries (2006), P.C. Hauser, A. O'Hearn, M. McKee, A. Steider & D. Thew(2010), насамперед акцентують свою увагу на впливі порушення слуху на фізичне та психічне здоров'я, а також на особистісний добробут у соціумі [285; 209; 129].

Науковці J. Fellingner, D. Holzinger & R. Pollard, (2012) [189], A. Kral & G.M. O'Donoghue (2010) [233] довели, що порушення слуху впливає на соціальний, емоційний і когнітивний розвиток особистості. Сама ж глухота у повсякденному житті викликає стан психічного напруження (психологічного стресу) і носить деструктивний характер, що ускладнює соціальну адаптацію і процес міжособистісного спілкування. В результаті цього розвивається депресія, тривога, дратівливість, почуття соціальної ізоляції і відособленості, погіршується здоров'я і формується почуття самотності.

Отже, проблема самотності як зазначають L.C. Hawkey, M.E. Hughes, & L.J. Waite, (2008), M. Pinquart & S. Sorensen (2001), J.T. Cacioppo & L.C. Hawkey (2009), особливо гостро може виявлятися в осіб, які мають певні порушення у функціонуванні органів чуття. Багато авторів розглядають самотність як тривожне почуття, що виникає внаслідок незадоволеності якістю та кількістю спілкування з іншими людьми, визначаючи його як суб'єктивну, а не об'єктивну соціальну ізоляцію [210; 302; 149].

У ряді досліджень складнощів у сім'ях людей з порушенням слуху було

показано становлення самодостатньої, осмисленої та повноцінної соціальної ідентичності особистості на тлі етнічної приналежності, релігії, статі, що відбувалося протягом динамічного простору, і включала переговори та взаємодію як із соціумом, так і з сім'єю (K. Atkin, Waqar, Ahmad & Jones, 2000) [128].

Результати досліджень (Papastergiadis, 1998) показали, що значимість сім'ї має великий вплив на формування культурних цінностей та традицій; на очікувані зразки поведінки (гендерні ролі, сексуальна мораль) та взаємини між родичами (опір, протест, порозуміння); на самооцінку, яка формується внаслідок визнання своєї різниці в порівнянні з тими, хто не має таких порушення; на розуміння себе через інших та відстоювання власних поглядів. Важливим виявилось те, що в сім'ях, де є особи з порушенням слуху, присутній той факт, де відкидання сімейних цінностей або частково умовне прийняття і реінтерпретація сімейних цінностей, призводять до побудови «гібридної» ідентичності [288].

За останні роки результати досліджень самотності серед інвалідів (глухих та слабочуючих) J.T. Cascioppo & J.M. Ernst & M.H. Burleson (2000) показали, що почуття ізольованості, обмеженості можливостей та самотності особливо проявляється в них у формі сенсорної втрати чутливості, внаслідок поганого психологічного функціонування та порушення соціальної поведінки [147].

Зарубіжні дослідники C. R. Victor & A. Bowling (2012), L. Dahlberg & K. J. McKee (2014) у ряді своїх наукових праць довели, що бар'єр у спілкуванні (якість та кількість повідомлень), недостатність зв'язків з іншими людьми, соціальна інтеграція, проблеми в навчанні, спричинені порушенням слуху, збільшують почуття самотності, емоційну самотність та соціальну ізоляцію у інвалідів з вадами слуху [361; 159].

Більше того, науковці C. R. Victor & A. Bowling (2012) і J. Tanskanen & T. Anttila (2016), G. Taylor (1999), M. Luhmann & L. C. Hawkey (2016), G. Movallali, Z. Musavi & E. Hakimi-Rad (2018) виявили низку факторів ризику, а саме структурні бар'єри, що впливають на повсякденну соціальну участь індивіда,

викликаючи в нього відчуття самотності та ізоляцію. Насамперед це порушення у навчанні (фізичні, сенсорні, психічні), погане соціальне обслуговування чи дискримінація, відсутність партнера (розлучення, розставання, складність встановлення стосунків з іншим, обмеженість у виборі партнера), обмежений контакт із сім'єю та друзями, безробіття, низька самооцінка та довіра [361; 354; 355; 253; 275].

Таким чином, на сьогодні позбавлення можливостей для спілкування, а саме глухота чи порушення слуху, має значний вплив на повсякденне життя людини, викликаючи певні труднощі у соціальній адаптації та інтеграції в навколишнє середовище, викликаючи почуття самотності, ізоляції та безвихідь.

Висновки

1. Теоретичний аналіз наукової літератури дозволив розглянути та проаналізувати об'єктивні (розлучення, вдовство, демографічність, відсутність дітей, соціальна ізоляція), суб'єктивні (акцентуації характеру, комплекс потреб, емоційна ізоляція, самотність, яка ґрунтується на комплексах, ідеалах та амбіціях), а також суб'єктивно-об'єктивні (жіночий кар'єризм, шлюб за розрахунком, самотність у сім'ї, мати-одиначка, алкоголізм, сексуальна слабкість чоловіків або еректильна дисфункція, набутий досвід у батьківській родині) причини жіночої самотності, які є не тільки проблемою самої жінки, але й проблемою суспільства в цілому.

2. Здійснений нами теоретичний аналіз особливостей групової приналежності жінок дав змогу виділити специфіку кожної групи окремо, зазначивши ключові проблеми:

— проблема деформації особистості в умовах соціальної ізоляції, де одним із основних факторів є самотність, яка безпосередньо впливає на міжособистісну інтеракцію в умовах групової ізоляції в пенітенціарних установах, а також на їх адаптацію та ресоціалізацію. Розвиток, діяльність та формування особистості безпосередньо пов'язані із соціумом, а соціальна ізоляція виступає потужним

фактором модифікації людської поведінки, адже кожна особистість по-різному адаптується до деприваційних умов існування. Отже, ситуація «позбавлення волі» стає деструктивною і породжує комплекс психопатологічних реакцій;

– процес соціально-психологічної адаптації вимушених внутрішньо перемішених осіб (мігрантів) є однією із найважливіших складових міграційного процесу в цілому. Ті форми, які знаходить вимушений переселенець (мігрант) для своєї адаптації, знаходяться в прямій залежності від причин його переселення (міграції), об'єктивних та суб'єктивних умов середовища, що приймає. Таким чином, ефективність соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників. Посилення індивідуалізму, порушення самоідентичності, суб'єктивні установки (Свої-Чужі), ослаблення зв'язків у первинній групі, ітенсифікація соціального переміщення, зростання роздробленості в суспільстві і викликана цим нестабільність, а також психологічні наслідки *соціальної депривації* та *ізоляції* — все це призводять до соціального вакууму, тобто до зростання соціально обумовленої самотності, почуття відчуженості (Я — ніхто) та ізольованості;

– внаслідок невирішеного політичного конфлікту з бойовими діями на тимчасово окупованих територіях, мешканці цих територій отримують травматичний досвід, переживаючи депресивні психічні стани, що пов'язані з небезпекою, нестабільністю (політичною невизначеністю, фінансовою кризою), тривогою, втратою контролю над власним життям, непорозуміння у сім'ї, розлукою чи втратою близьких у разі внутрішнього переміщення, міграцією, конфліктами чи загибеллю. Переживаючи соціально-психологічні труднощі, усвідомлюючи обмеженість кордонів, у них з'являється почуття соціальної ізоляції, безпорадності, самотності. Все це в свою чергу вплинуло на розвиток, так званого синдрому АТО (психологічні розлади, масова істерія, ажіотаж навколо ситуацій). Отже, переважна більшість життєвих втрат призводить до психологічної, психоемоційної травматизації людини, яка, безпосередньо, супроводжується самотністю, де головним лікувальним фактором є підтримка соціального оточення;

– релігійна соціалізація виступає неодмінною складовою становлення особистості, яка породжує особливий тип світосприйняття, відбиваючись на психіці людини, що її прийняла. Асимілюючи елементи загальнолюдських цінностей, релігійні спільноти формують специфічну конфесію ціннісно-нормативної системи особистості, особливості мислення і поведінки, соцадаптивні стратегії, особливо в разі переживання особистістю почуття самотності, власної нікчемності, а також відокремлення та усамітнення від навколишнього середовища, що само по собі призводить до групової ізоляції «МИ-ВОНИ». Тобто релігійність особистості впливає на формування нового стилю життя в цілому, надаючи їй упевненості у власній приналежності до спільноти «МИ», що ти не самотній;

– наявність порушення слуху впливає на соціальний, емоційний і когнітивний розвиток особистості. Сама ж глухота позначається на повсякденному переживанні людиною стану психічного напруження (психологічний стрес) і носить деструктивний характер, що ускладнює процес спілкування, викликаючи певні труднощі у соціальній адаптації та інтеграції в навколишнє середовище, в результаті чого розвивається депресія, тривога, занепокоєння, дратівливість, порушення здоров'я, розвиток «гібридної» ідентичності, почуття самотності, ізоляції та безвихідь;

РОЗДІЛ III.

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ

3.1. Концептуальне обґрунтування мети дослідження.

Здійснений нами теоретико-методологічний аналіз проблеми самотності жінок з урахуванням їхньої групової приналежності (викладений у розділі 1 і 2) дав змогу узагальнити поняття самотність, визначити основні структурні складові даного феномену, запропонувати структуру самотності жінок з урахуванням їхньої групової приналежності. Подальше обґрунтування методів та процедура емпіричного дослідження здійснювалося відповідно до розробленої концепції і змісту структурних складових, які взаємопов'язані із самотністю жінок.

Згідно з результатами теоретико-методологічного аналізу, де самотність розглядають як екзистенціал, що концентрує сенсожиттєву проблематику на «Я» [328], почуття, яке має інтенціональну структуру (У.А. Садлер, Т.Б. Джонсон), розпад стосунків та зв'язків внутрішнього світу особистості (М. Хайдеггер, М. Мерло-Понти) [112; 262; 257], динамічний процес взаємодії (Е. Гуссерля) [264], негативний досвід, що переживається в момент дефіциту соціальних зв'язків (D. Perlman, L. E. Replo, E. From) [297; 198], переживання, що викликає комплексне та гостре почуття, яке виражає певну форму самосвідомості, що показує розкол основної мережі стосунків зі зв'язком внутрішнього світу особистості (N.D.Semenova, B.A. Чернобай) [101; 115], психогенний чинник, що впливає на емоційний стан і психічне здоров'я людини (Т. В.Якимчук; Т.Соловей, М. Сова) [118; 76], стан і відчуття людини, яка перебуває в умовах реальної та уявної комунікативної депривації (П. Г. Гасанова, М. К.Омарова) [14], ізолюваність та відсутність соціальних контактів, допомоги та розуміння (Р. Treacy, М. Butler, А. Byrne) [251] як суб'єктивне переживання (В.І. Сіляєва, Ю.М. Швалб, О.В. Данчева) [75; 117] і як психічний стан, що супроводжується тяжкими емоційними переживаннями своєї віддаленості від себе та соціуму в цілому з відчуттям

неможливості здійснення бажаних взаємин, свідчать про те, що самотність безпосередньо взаємопов'язана із розвитком особистості (Н. О.Олейник, М.О. Кандиба [37; 65]). Вищенаведені визначення самотності і дослідження цього феномену зводяться виключно тільки до вивчення окремих його складових, які не тільки розглядаються як деструктивний чинник життя, що викликає дискомфорт особистості, впливаючи на її психіку, а і як екзистенціал, який орієнтований на свій внутрішній світ, інтимні переживання, сенсозмістовну самоданність, самопізнання із здатністю до рефлексії. Тобто самотність виступає одним із чинників, який позначається на психічному і емоційному благополуччі людини і взаємопов'язаний із особистісною активністю, виступаючи стимулом або бар'єром у її соціалізації й індивідуалізації.

Узагальнюючи вищенаведені значення, ми визначаємо **самотність**, як психоемоційний стан людини, який впливає на соціальне, психологічне і емоційне благополуччя і обумовлений індивідуально-особистісними особливостями, суб'єктивним ставленням, набутим досвідом у дитячо-батьківських і міжособистісних стосунках, що має суб'єктивні переживання, зумовлені об'єктивними чинниками.

У рамках нашого дослідження ми розглядаємо **самотність як почуття**, маючи на увазі суб'єктивний емоційно-психічний *процес*, який супроводжує самотність, і в якому, залежно від певних умов і життєвих ситуацій, людина відчуває характерні для неї стійкі емоції, які переважають в особистості. А *переживання* самотності розглядаємо як сутнісну характеристику особистості, тобто базове переживання, яке супроводжує процес особистісного розвитку у взаємозв'язку із самосвідомістю, рефлексією і становленням власного «Я».

Самотність як стан розглядається нами як *тимчасове* психічне явище завершеного переживання, тобто *результат процесу* на даний момент. Ми не можемо повністю погодитись з трактуванням науковців з тим, що самотність як стан характеризується переживанням людиною втрати внутрішньої цілісності і зовнішньої гармонії з соціумом, усвідомлюючи невідповідність між бажаними та досягнутими внутрішніми потребами та якістю соціальної комунікації, тому що

воно надає стану самотності тільки негативну оцінку. В іншому випадку воно виключає самотність як необхідну складову процесу, визначення власних можливостей, самовизначення (цінностей, переконань, переживань), можливість провести ідентифікацію «Я», що є однією з умов формування особистості.

Виходить, що самотність як почуття і самотність як стан поєднує *«процес»*, а саме психічне явище у динаміці. Таким чином «самотність як процес» свідчить не тільки про переважаючі суб'єктивні емоції і почуття, а й про відображення та усвідомлення людиною впливу навколишньої дійсності. Останнє, супроводжується поступовим руйнуванням особистості і втратою статусу суб'єкта соціального життя в результаті неприйняття та втрати здатності сприймати і відповідати загальноприйнятим в соціумі нормам, принципам і цінностям, що сприяє дезадаптації і асоціальності. Але з іншого боку це сприяє більшій концентрації на особистісних межах у соціумі, що охоплюється умовами свого прояву – дистанціювання (усамітнення, ізолюваність), тим самим закріплюючи свою автономність. А також спрямованості екзистенціала «самотність» на самого себе всередину, на свої переживання, що дозволяє організувати змістовну самоданість і зробити ідентифікацію з «автентичним» «Я».

Отже, від *спрямованості* «процесу» особистості залежить *результат самотності*, який ми у своїй концепції, розглядаємо як свідомий добровільний чи вимушений вибір особистістю соціального статусу, відмова або навпаки ототожнення себе лише на рівні світогляду і повсякденного спілкування з іншими членами груп. Тому *«самотність як процес»* нерозривно пов'язаний із соціалізацією і індивідуалізацією, де *соціалізація* супроводжується включеністю суб'єкта у соціальні процеси, обумовлюючись умовами та ресурсами «макро», «мікро» і «мезо» середовища, а *індивідуалізація*, навпаки спрямована на дистанціювання від соціуму у процес становлення власної особистості своєї унікальності, обумовлюючись індивідуально-психологічними особливостями. Але у разі невдалого становлення особистості і неблагополучного включення у соціальні стосунки, формується *асоціальність*, яка характеризується

сукупністю сформованих рис і особистісних розладів, що проявляються порушенням поведінки, засвідчуючи відсутність соціальної спрямованості і мотивації у діяльності та про байдуже ставлення до громадського життя в цілому, що активно сприяє дезадаптації і поганій інтеграції.

Детермінантами, які ініціюють процес самотності, призводячи до деякого певного результату, є об'єктивні та суб'єктивні чинники.

Наразі, розглядаючи **об'єктивні чинники**, ми маємо на увазі саме ті умови соціального простору і суспільства, які схиляють до самотності і фактично створюють сприятливе середовище для занурення жінки у ці почуття і переживання, які в результаті формують її стан самотності. Тому взаємодія з оточуючими і міжособистісні стосунки, нерозривно взаємопов'язані та обумовлені умовами та ресурсами макро, мезо і мікросередовища.

До умов **макросередовища**, що надає глобальний вплив *на самотність*, можна віднести **соціально-політичні** (нестабільність ідеологічних цінностей, етики та поведінки, які викликають міжгрупові конфлікти), **політико-правові** (прийнята система законів і ступень їх дотримання, положення в галузі захисту прав людини, а також правове регулювання кримінальної субкультури), **військово-політичні** (надання мешканцям держави важливих засобів безпеки), **соціально-економічні** (недостатність у забезпеченні матеріальних ресурсів для повної соціалізації осіб, які потребують допомоги, рівень безробіття, доходи не покривають витрати населення, відсутність власного житла, поширення бідності), **демографічні** (щільність населення, динаміка народжуваності і смертності під час воєнного стану у країні, масштаби та інтенсивність міграційних процесів), **соціокультурні** (рівень соціальної напруги, мова, звичаї і традиції, особливості середовища проживання і праці, поширення міського способу життя, рівень релігійності населення) і **система охорони здоров'я** (поширення алкоголізму, наркоманії; складність інтеграції у суспільство інвалідів, осіб, які мають певні порушення у функціонуванні органів чуття) чинники.

Умови макросередовища можуть значно сприяти самотності, впливаючи на фізіологічний, психологічний і емоційний стан людини, або гальмувати та перешкоджати процесу самотності особистості, надаючи їй певну особистісну безпеку, підтримку та допомогу, стимулюючи її до саморозвитку, кращу інтеграцію та швидку соціальну адаптацію.

Суттєвий вплив на формування почуття і стану самотності надають умови **мезосередовища**, яке наповнює різноманітні соціальні спільноти, членами яких є жінки. Під **соціальною спільнотою** розуміємо сукупність людей, яку характеризують спільні умови життєдіяльності взаємодіючих індивідів та їх приналежність до соціальної групи, що відноситься до різних соціальних інститутів. Ці спільноти об'єднані відносно стійкими соціальними зв'язками, відносинами і стосунками, які мають загальні ознаки, що надають їй неповторної своєрідності.

Загальними **ознаками** є: *гомогеність* (однорідність «жінки»); включеність спільноти до широкого соціального контексту, систем суспільних відносин, що визначає сенс і межі групи; достатня тривалість у просторі та часі, що сприяє виникненню специфічних умов, внутрішньогрупових комунікацій, культури; подібність участі членів групи, які поділяють умови, події і наслідки життя і в результаті цього характеризуються спільністю вражень і переживань; усвідомлення жінками своєї приналежності до групи та виникнення на цій основі почуття «МИ» («Свої») (А.Б. Коваленко, М.Н. Корнєв, 2006); загальноприйняті моделі поведінки які відтворюють норми, установки, правила, цінності, мотиви, цілі і стереотипи мислення (Т. Веблен); можуть бути незалежним суб'єктом соціальної дії та поведінки; наявність загальної особистісно значущої основи для перебування індивідів у межах групи; зумовленість внутрішніми і зовнішніми зв'язками; статусно-рольова структура групи, де роль виступає динамічним аспектом статусу (А.Б. Коваленко, М.Н. Корнєв, 2006) [40].

Соціальне середовище, а саме соціальна група, до якої належить жінка, що розглядається нами у Розділі 2, має низку характерних соціально-психологічних особливостей і певні форми соціальних взаємин та міжособистісних стосунків в

інтегруючому середовищі, що безпосередньо робить суттєвий внесок у формування почуття (переживання) і внаслідок стану самотності у жінок стає бар'єром соціалізації особистості. Також у разі гармонізації стосунків суб'єкта (жінки) і соціального середовища група може виступати і як ресурс, створюючи умови для кращої інтеграції, адаптації та соціалізації жінки, спонукаючи її до саморозвитку, самореалізації, самоцінності та самовизначення, задовольняючи базові потреби особистості у прийнятті, підтримці та захисті.

Серед умов **мікросередовища** особистості насамперед розуміють сім'ю та її найближче оточення (друзі, знайомі, різні неформальні угруповання, до яких входить жінка). Але найсуттєвіше і активніше на формування особистості впливає **сім'я**, яка стає для дитини з моменту її народження виховним середовищем, відіграючи суттєву роль у майбутній соціалізації та у становленні її як особистості. Значною мірою психологічний клімат у сім'ї (сварки, напруження, насильство), умови виховання (авторитарний, індиферентний або поблажливий стиль з надмірним або відсутнім контролем за поведінкою дитини), взаємини з батьками (нетерпимість, зневага чи ненависть, відсутність психологічного, емоційного контакту, підтримки, любові, прийняття і довірливого спілкування) і особистість самих батьків (зловживання алкоголем, жорстокість, емоційна холодність і байдужість, нетерплячість, девіантна (криміногенна) поведінка), а також статус та склад сім'ї (повна чи неповна, благополучна чи ні) безпосередньо позначаються на дитині і, в першу чергу, на її соціально-психологічних особливостях і на становленні гендерної ідентичності, що пізніше, у зрілому віці, стає однією з причин злочинності і самотності жінок.

Спираючись на статистику, можемо стверджувати, що більшість осіб, які вчинили злочини, виховувалася у неблагополучних чи неповних сім'ях (М.П. Федоров, 2015) [47].

Найближче **соціальне оточення**, з яким суб'єкт постійно спілкується і взаємодіє, також є важливим чинником у становленні і формуванні особистості, у тому числі й негативного спрямування. Залежно від того, які у соціально-

побутовому оточенні особистості домінують установки, правила спілкування та поведінкові норми, цінності та соціальна спрямованість: негативна чи позитивна, формуються суспільно корисні чи суспільно шкідливі якості особи (Ю.В. Александров, 2002) [2], у подальшому призводячи або до соціалізації особистості, або до її самотності й ізоляції.

Мікросередовище відіграє значну роль у задоволенні відповідних потреб індивіда у спілкуванні, безпеці, підтримці, допомозі, захисті, інформації, тому воно виступає водночас і як ресурс, і як бар'єр (у разі незадоволення або дефіциту) у формуванні особистості.

Суттєвий внесок на формування самотності надають суб'єктивні чинники, до яких ми відносимо:

– *Набутий досвід у стосунках з батьками в дитинстві.* Саме батьки у дитинстві сприймаються як ті особи, що створюють та забезпечують безпечне або небезпечне середовище для гармонійного чи дисгармонійного розвитку і соціальної адаптації чи дезадаптації дитини, впливаючи негативно чи позитивно на її становлення і розвиток. Головним призначенням батьків, що впливає на розвиток особистісних якостей дитини, це особистий приклад функціонування сімейної системи і виховання. Особистісні дисфункції й порушення батьківсько-дитячих стосунків, у яких дитина відчуває себе відкинутою, непотрібною, неприйнятною, незрозумілою, не підтриманою у складних для неї життєвих ситуаціях з холодним емоційним ставленням і прискіпливим відношенням до неї з боку батьків, призводить до формування різних психологічних проблем і комплексів у дорослому житті, являючись однією з детермінант переживання самотності.

– *Суб'єктивне ставлення жінок до самого почуття самотності, що розглядається жінкою як оцінка свого соціального положення при самотності з урахуванням часової перспективи і її усвідомленості:* як позитивне ставлення — можливість до рефлексії, що стає ресурсом чи негативне, яке виступає бар'єром у становленні особистості і в успішній соціалізації.

– *Асоціальність (соціальність) особистості*, до якої ми відносимо делінквенту, девіантну і кримінальну поведінку, що мають відхилення від норми (напруженість та виражена конфліктність, аутоагресія, агресія, яка спрямована на оточуючих, антидисциплінарність, злочинність, схильності звинувачувати оточуючих або виправдовувати свою асоціальну поведінку, що призводить до конфлікту особи із суспільством), тобто саме ті дії і вчинки, що суперечать існуючим у даному соціумі культурним нормам, соціальним правилам та обов'язкам, що призводить до порушення взаємин з навколишнім оточенням, а також до соціальної дезадаптації. До них ми також відносимо види відхиляючої поведінки, такі як: 1. Відхилення з корисливою орієнтацією; 2. Відхилення з агресивною орієнтацією з мотивом помсти, неповаги до людини, ворожості. 3. Пасивно-соціальний тип відхилення, який пов'язаний з відчуженням від зацікавленості колективом (групою) та суспільством. Всі ці відхилення є реальною формою відмови від активності в житті та розв'язання власних та соціальних проблем. Також на формування асоціальної поведінки має вплив фрустрація, тобто реакція (психоемоційний стан) на неможливість задовольнити важливу потребу чи потребу, зокрема подолання перешкоди чи невдачі, яка має такі прояви: дратівливість, агресивність, конфліктність, гнів чи обурення (З. Ковальчук, 2021) [44]. Варто зазначити і те, що неблагополучні сім'ї з негативними, напруженими емоційними переживаннями, поганими матеріальними і житловими умовами, низькою турботою про виховання дітей і спотвореними моральними цінностями також впливають на розвиток асоціальної поведінки, розвиваючи характерні риси, як неуспішність, відособленість від колективу, оточення, негативні міжособистісні взаємостосунки (Н.Є. Завацька, Л.В. Боярин, М.М. Бриль, Л.В. Спицька, 2015) [28]. Отже, асоціальна поведінка має різні прояви та вираженість, і детермінована як зовнішніми факторами соціального середовища (зокрема, мікросередовища), а також внутрішніми факторами – почуттями і особистісними властивостями особистості, що окреслює індивідуальну реакцію на різноманітні невдачі у житті.

– *Займана позиція жінки щодо себе й інших*, що розглядається як система ціннісних орієнтацій, мотивів, прагнень, установок, а також як особистісний смисл, що зумовлюють певне ставлення жінки (особистості) до дійсності (суб'єктно-діяльнісній), до самої себе (рефлексивній) й до соціального оточення (комунікативній) та визначають конкретну лінію її поведінки. У «позиції» виділяють три компоненти: 1. Інтелектуальний – знання (суб'єктивний образ об'єкта ставлення); 2. Емоційний – переживання ставлення; 3. Поведінковий – активність до об'єкта ставлення (Власова О.І., 2005)[11]. Займана позиція особистості жінки як суб'єкта суспільної поведінки й діяльності може бути як просоціального, так і асоціального змісту. У разі домінування асоціальних утворень розвивається агресивно-негативна позиція жінок як до себе, так і до оточуючих, що має антисуспільний характер і сприяє соціальній дезадаптації, яка наразі розглядається у трьох напрямках як: 1. Фон негативної взаємодії жінок у дитинстві з дорослими у системі виховання; 2. Стан (ставлення жінки до умов і ситуації, у яку вона потрапила); 3. Поведінка, яка суперечить нормам середовища. Тому позиція, яку займає особистість, виступає не лише регулятором поведінки особистості та її адаптивності, а й рушійною силою її соціального й психічного розвитку, забезпечуючи цілісність, автономність і саморегуляцію у суспільстві.

– *Комунікабельність (деструктивне спілкування)*, маючи на увазі людину як емоційно відчужений суб'єкт спілкування, якій властиві обережність при встановленні соціальних контактів, тенденція до спілкування з невеликою кількістю людей, уникнення або перекладання відповідальності за прийняття рішення в тій чи іншій міжособистісній ситуації (С. Вербицька, 2002; Криворотько Г.С, 2013). Тобто однією з детермінант самотності особистості в соціально-психологічному аспекті є рівень недостатніх навиків конструктивного спілкування.

– *Міжособистісні стосунки*, які розташовуються у трьох напрямках: дистанція (близькість-віддаленість), позиція (повага-неповага), валентність (симпатія-антипатія), у яких особистість жінки усвідомлює неповноцінність

своїх соціальних, сімейних і романтичних стосунків, їх втрату або дефіцит, що викликає почуття дисгармонійності, дискомфорту, відчуженості і напруженості, спонукаючи їх до агресії і конфліктності в них.

– **Особистісний потенціал** (цілі, процес, результат, інтерес і емоційна насиченість життя, особисті устремління і досягнення, контроль, робота і кар'єра, здоров'я), що відображає можливість ресурсів, мотивів і потреб жінки жити насиченим внутрішнім життям, ефективно взаємодіяти з оточуючим середовищем, бути продуктивною, результативною, ефективною, значущою, успішно зростати, самореалізовуватись і самоактуалізовуватись. Враховуючи те, що розвиток особистості є головною метою кожного з нас, а мотивація особистості визначає подальші перспективи розвитку потенціалу, ми спираючись на теорію А. Маслоу, який у своїх роботах замінює базове поняття теорії мотивації на поняття «базові потреби», вважаємо, що саме задоволення базових потреб (у прийнятті, любові, безпеці, повазі, матеріальному становищі) особистості впливає на подальший розвиток особистісного потенціалу. У разі якщо базові потреби особистості залишаються незадоволеними, оскільки схильні до впливу соціального середовища, то й потенціал особистості може залишитися нерозвиненим, а це в свою чергу впливає на відчуття власної неуспішності і стає перешкодою до успішної соціалізації.

– **Патерни соціальної поведінки**, які розглядаються у нашій концепції через складність в реалізації поставлених цілей щодо соціальних стосунків, висока психологічно-особистісна потреба у стосунках з іншими, загальна незадоволеність якістю встановлених соціальних зв'язків, виражена потреба у соціальній підтримці, досвід невдалих стосунків, закритість у стосунках, дефіцит соціальних навиків у спілкуванні, наявність девіантної поведінки. Все це має деструктивний характер, супроводжуючись страхом, невпевненістю, напругою, конфліктами, агресією, сприяючи зростанню рівня переживання самотності, відособленості і ізольованості.

– **Страх залишитися самій (страх і соціальна тривога, страх саморозкриття)** ми пов'язуємо з неуспішною адаптацією, що обумовлена

індивідуально-особистісними особливостями жінки, її позицією в суспільстві і набутим у минулому невдалим (негативним, неприємним) досвідом. Відповідно до теорії англійського психолога Д. Боулбі, дефіцит батьківського тепла, зайва прихильність і залежність позбавляє дитину необхідної їй впевненості та почуття безпеки, сприяючи зародженню «страху відокремлення», який може зберігатися протягом усього життя. Через побоювання негативних результатів (негативної критики та засуджень, відкидання, глузувань, бути незрозумілою і неприйнятною іншими тощо) жінці стає складніше наважитися проявляти ініціативу у встановленні емоційної близькості у міжособистісних стосунках, довіритися, показати справжні почуття і бути такою, якою вона є насправді, вміти захистити і постояти за себе. А страх породжений колишнім невдалим досвідом (розлучення, втрата близької людини, вимушена міграція, невдале входження до колективу тощо) сприяє створенню ситуації, яка ще більше посилює почуття самотності, страх емоційної близькості

– *Гендерна ідентичність (статеворольові конфлікти)*, яка пов'язана з усвідомленням власної індивідуальності та неповторності фізичних та психологічних рис, які властиві жінкам і чоловікам, тобто з образом «Я». Ми погоджуємося з тезою соціологів Р. Л. Berger, Т. Luckmann [138], що «ідентичність, безумовно, є кочовим елементом суб'єктивної реальності і виникає з діалектичного взаємозв'язку індивіда й суспільства», тобто вона має соціокультурне формування. У сучасному середовищі проблема гендерної ідентичності передусім обумовлена емоційною і соціальною деривацією у дитинстві, особливостями виховання і соціалізації, негативними сімейними установками і цінностями, недостатністю емоційних зв'язків із матір'ю у дівчинки чи у сина із батьком для можливості засвоєння самостійної соціальної ролі, тобто засвоєнням цінностей гендерної культури, що транслюється попереднім поколінням. У подальшому трансформацією цих цінностей, обумовлених групою чи спільнотою, з якою ототожнює себе жінка.

Отже, гендерна ідентичність, яка полягає в переживанні своєї відповідності гендерним ролям, своєї належності до чоловічої або жіночої статті, усвідомлене

прийняття мужності та жіночності в культурі (суспільні норми, стереотипи поведінки, які характерні для певної статті) формується в процесі статево-рольової соціалізації. «Статева роль» розуміється як переважно усвідомлення себе представником тієї чи іншої статті, а саме система нормативів та приписів щодо поведінки чоловіка та жінки, прийнятих у певному соціальному оточенні, яка бере активну участь у формуванні «Я-концепції», і коли поведінка жінки виходить за межі загальноприйнятої норми і не відповідає статево-типізованим ролям, де домінують маскулінні риси (спрямованість на досягнення успіху у професійній діяльності замість народження дітей, самовпевненість, незалежність, емоційна стриманість), з'являються статеві конфлікти, суперечності в образі «Я» дорослої жінки, що призводить до дифузної гендерної ідентичності, причинами яких стають соціальні установки та очікування (П.П. Горностай, 2004 [17]).

– *Втрата цінностей і сенсу життя*, до яких ми відносимо безглуздість існування, почуття неприкаяності бездомність, безнадія, відчай, відчуженість та ізолюваність, незадоволеність якістю життя в цілому, образа і гіркота - наявність яких обумовлює соціальне середовище, у якому перебуває жінка, її надмірні вимоги і самокритика щодо власних досягнутих результатів, незадоволеність актуалізацією власного «Я», а також почуття втрати опори, невпевненість у собі і своїх можливостях, відсутність уявлень, цілей і мети щодо майбутніх перспектив.

– *Індивідуально-особистісні властивості* (сором'язливість, розбіжність між реальним та ідеальним я, закритість некоммунікабельність, інтроверсія, нетовариськість, низька самооцінка, невпевненість, надмірна педантичність, агресивність, дратівливість, напруженість, засмученість, залежність від думки інших), що ускладнюють процес соціалізації особистості жінок, виступаючи *бар'єром* для їх успішного саморозвитку, самостановлення, самореалізації, інтеграції, соціальної адаптації і соціалізації, спотворюючи всі умови для формування почуття самотності і бажання усамітнитись, ізолюватись та відсторонитись від оточуючого середовища. Дослідники K. Rubinshtein and F.

Shaver довели у своїх дослідженнях, що чим більш позитивно людина оцінює саму себе, тим менш самотньою вона відчувається: «Цей позитивний образ «Я» сприймається індивідом як «бажаний, привабливий, прихильний до дружніх стосунків і без зайвої сором'язливості із повним контролем свого життя».

Отже, **ресурсом і бар'єром** особистості жінок для подолання почуття самотності виступають як об'єктивні (середовище) так і суб'єктивні (психологічні) чинники, а також здатність самої особистості використовувати *ресурси* для реалізації власних можливостей життєвих завдань у самотановленні власного «Я», успішної соціалізації і взаємодії з оточуючими, а також долати перешкоди, які можуть ускладнювати даний процес, спотворюючи сприятливі умови для самотності.

Динамічний процес самотності супроводжує:

– **реакція** особистості, тобто те, як жінки реагують на самотність – депресією, ворожістю, апатією чи боротьбою, умиротворенням, задоволенням тощо — саме від цього залежить наскільки довгим чи короткочасним буде цей стан.

– **механізм самотності** у нашій концепції ми розглядаємо, погоджуючись із представником загальносистемного підходу Дж. Фландерсом, що самотність — це наслідок порушення **механізму зворотного зв'язку**, який допомагає індивіду і суспільству в цілому зберегти оптимальний рівень людських контактів, а також бути корисним, який у кінцевому результаті може сприяти благополуччю індивіда або суспільства [291; 120].

– **напруженість механізмів психологічного захисту** (*ізоляція, витіснення, заперечення, ідентифікація, регресія*), які зумовлені: *надмірним прагненням до людей* (поступливий тип), *прагненням проти людей* (агресивний тип), *прагнення від людей* (усунений тип) (К. Хорні). А також міжособистісним конфліктом, внутрішньособистісним конфліктом і міжособистісно-внутрішньоособистісним конфліктом, що обумовлено негативним впливом середовища.

Результатом самотності у нашій концепції виступає стан, який частіше поєднується з одним із явищ: *депресія, аномія, усамітнення, відчуження*,

відокремлення, ізоляція, які являються особливістю переживання стану самотності, тобто явищами, що відображають різні боки і глибину, набуваючи різного сенсу для людини. Стан самотності має *тимчасове* психічне явище завершеного переживання, тобто *результат процесу* на даний період, тривалість якого обумовлюють як об'єктивні, так і суб'єктивні (внутрішні) чинники, а також здатність особистості жінок до *рефлексії*.

3.2. Організація, методи і методики дослідження.

У дослідженні взяли участь різні групи жінок, віком від 25 до 55 років. Загальна кількість досліджуваних – 270 осіб, по 45 у кожній групі: 1) жінки, що проживають на тимчасово окупованій території Луганської та Донецької області; 2) релігійні жінки; 3) жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК) (Червонопартизанська виправна колонія мінімального рівня безпеки для жінок №68 Луганська обл., м. Свердловськ); 4) жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території; 5) жінки з особливими потребами (глухонімі), 6) жінки-киянки (населення, що приймає).

Всі респонденти брали участь в дослідженні добровільно, їм були забезпечені гарантії анонімності і конфіденційності отриманої інформації.

Дослідження здійснювалось протягом 2014 – 2023 років і проводилось в три етапи:

- на *першому етапі* (2014-2016 рр) був здійснений теоретичний аналіз проблеми і розроблено програму дослідження;
- на *другому етапі* (2016–2018 рр) був проведений констатувальний етап дослідження, в якому використовувались психодіагностичні методи, які були за допомогою аналізу основних підходів до проблеми самотності поділені на шість структурних блоків, що дозволило нам більш детально дослідити особливості даного феномену;
- на *третьому етапі* (2019–2023 рр) було зроблено узагальнення результатів дослідження, представлено їх якісну інтерпретацію.

Методи дослідження.

Зміст дослідження та його спрямованість зумовили використання наступних **методи дослідження: загальнонаукові методи** (теоретичний аналіз та узагальнення, класифікація; систематизація – для обґрунтування концептуальних основ феномену самотності та її складової структури); **емпіричні** – діагностичні методи (тестування, опитування, психодіагностичні методики), а також **методи статистичної обробки даних статистичні** – описова статистика: міра визначення центральної тенденції – Медіана, непараметричний критерій порівняння парних вибірок U-критерій Манна-Уїтні, ранговий коефіцієнт кореляції Спірмена; кореляційний аналіз; факторний аналіз; багатовимірний регресійний аналіз і багатофакторний одновимірний дисперсійний аналіз, вибір яких визначався завданнями емпіричного дослідження. Обробка результатів дослідження відбувалася за допомогою статистичного пакету програми «SPSS 23.0» і «Microsoft Office Excel 2010».

Обґрунтування методик дослідження.

Аналіз підходів щодо вивчення жіночої самотності у різних соціальних групах дав нам можливість виділити найбільші характерні особливості впливу на формування самотності, розділивши дослідження на 6 структурних блоків:

- Соціально-психологічні особливості жінок і їх особливості поведінки, які сприяють виникненню почуття самотності;
- Почуття самотності у міжособистісних стосунках;
- Особливості мотиваційної сфери у жінок;
- Причини і установки, які викликають найбільший дискомфорт;
- Вплив дитячо-батьківських стосунків на самотність жінок у дорослому віці (сімейні взаємини);
- Суб'єктивне ставлення жінки до почуття і явища самотність.

Аналізуючи літературні джерела і різноманітні дослідження стосовно проблеми «самотності», ми явно бачимо те, що самотність безпосередньо пов'язана з розвитком особистості, з її комфортом або дискомфортом, що вона

має вплив на особистісну активність (стимулюючи або блокуючи її), на соціалізацію та індивідуалізацію особистості в цілому. Також багато дослідників підкреслюють безпосередній зв'язок між феноменом самотності та орієнтацією суб'єкта на свій внутрішній світ, з його самопізнанням і здатністю до рефлексії.

Отже, психологічна сторона самотності — це **індивідуально-особистісні характеристики особистості і особливості її поведінки, які сприяють виникненню почуття самотності** та посилюють його.

Для того щоб дослідити властивості особистості, ми використовували методику дослідження особистості за допомогою Фрайбурзького особистісного опитувальника F P I (форма В) [181], який призначений для діагностики станів і властивостей особистості, що мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки (в тому числі комунікативної).

Шкали опитувальника вимірюють такі властивості: невротичність, спонтанну агресивність, депресивність, дратівливість, товариськість, врівноваженість, реактивну агресивність, сором'язливість, відкритість-замкнутість, а також екстраверсію та інтроверсію, емоційну лабільність (нейротизм), і маскулінність - фемінність, які є додатковими шкалами. FPI-B дозволяє здійснювати оцінку цілого ряду важливих особистісних властивостей таких, як рівень емоційної стійкості і якостей комунікативної сфери особистості, а також повніше пояснити особливості психічних станів.

Але для того щоб глибше дослідити емоційні стани і переживання досліджуваних, використовувався «Особистісний опитувальник емоційного ставлення» А.Т. Джерсайлда (А.Т. Jersild) («Психічні стани особистості Джерсайлда» (Personal Issues Inventory)), спрямований на виявлення в основному негативних внутрішніх емоційно-стійких станів особистості, таких як: самотність, відчуття безглузлого існування, статевий конфлікт, ворожий конфлікт, безнадійність тощо, які впливають на ставлення людини до оточуючих людей, до самого себе і до світу в цілому [224].

Також варто відзначити, що соціум немислимий без спілкування, яке виступає необхідною умовою буття людини і без якого неможливе повноцінне формування особистості. У зв'язку з цим, мета використання «Методики діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК)» полягала у виявленні основних особливостей, складових комунікативної компетентності та розкриття її сутності, а також порівняння основних структурних компонентів необхідних для формування комунікації у різних групах досліджуваних.

- 1) лінгвістичний (словниковий запас, правильна вимова слів);
- 2) дискурсивний (розвиненість логічного мислення);
- 3) прагматичний (емоційна стійкість, перевага власних рішень, вміння контролювати себе);
- 4) стратегічний (емоційна стійкість, перевага власних рішень, вміння контролювати себе);
- 5) соціокультурний (тяга до людей, життєрадісність, художнє мислення, соціальна поведінка).

Також дана методика дозволяє скласти ймовірний прогноз успішності у професійній діяльності та виявити схильність до асоціальної поведінки (фактор П) [45; 114].

Можна стверджувати, що **міжособистісні стосунки** є невід'ємним атрибутом життя людини, а також відіграють велику роль у всіх сферах її життєдіяльності. Аналізуючи міжособистісні стосунки, можна пояснити багато соціальних проблем розвитку суспільства, сім'ї та окремої особистості.

Тому для того щоб дослідити другий структурний блок, а саме вплив міжособистісних стосунків на формування почуття самотності у жінок, використовувалися такі методики: диференційована шкала Шмідт DLS (Differential Loneliness Scale), SELSA, методика «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» СОМО С.В. Духновського і методика «Маскулінність - фемінність» С. Бем.

Аналізуючи самотність, ми стикаємося з тим, що людина відчуває себе самотньою тоді, коли усвідомлює неповноцінність своїх соціальних стосунків.

Переживання самотності виникає з усвідомлення його причин, а причини можуть знаходитися як в самій особистості, так і в ситуації. Таким чином, для того щоб виявити дефіцит і незадоволеність соціальними стосунками у досліджуваних, використовувалася Диференційована шкала Шмідт DLS (Differential Loneliness Scale) [337; 338].

Шкала встановлює основні поведінкові орієнтації інтерактивного простору, поділивши на п'ять категорій:

- Наявність або відсутність певного ставлення (чи є потреба в стосунках, чи ні).
- Наближення — ухилення (реакція людини в певній ситуації в контексті континууму «Ініціатива або усунення»).
- Кооперація. Тут говориться про рівень підтримки і кооперації в певних стосунках.
- Оцінка. Тут вказується рівень поваги і гідної нагороди у стосунках.
- Комунікація. Розглядається рівень взаємного розуміння у стосунках [337;338].

Для більш глибокого дослідження взаємозв'язків і емоційних станів між людьми, а також переживання різного ступеня почуття самотності у них, використовувалася методика SELSA — Шкали емоційної, сімейної, соціальної і романтичної самотності Di Tommaso E. і Spinner B., 1993 [161], які на основі типології відмінностей між досвідом соціальної ізоляції (соціальної самотності) і емоційної ізоляції (емоційної самотності) Weiss (1973 г.) [314], розробили багатовимірну шкалу самотності.

Для того щоб глибше вивчити і визначити характеристику дисгармонії міжособистісних стосунків, станів і почуттів особистості при взаємодії з іншими людьми, використовувалася методика «Суб'єктивна оцінка міжособистісних відносин» СОМО С.В. Духновського [45], за допомогою якої можна виявити причини дисгармонії міжособистісних стосунків. Головними індикаторами дисгармонічної взаємодії у стосунках між людьми виступають напруженість,

відчуженість, конфліктність і агресивність, які представлені шкалами в даній методиці.

Варто також відзначити, що на характер міжособистісних стосунків впливають не тільки особистісні риси, а й гендерна ідентичність. Для дослідження гендерної ідентичності особистості жінок використовувалася методика «Маскулінність – фемінність» С. Бем, яка має в літературних джерелах другу назву: анкета (опитувальник) статевих ролей DSRI (Bem Sex Role Inventory). Мета даної методики полягає у визначенні типу особистості (маскулінний, фемінний, андрогінний), а також ступеня його вираженості [239].

Всім відомий той факт, що однією з важливих складових особистості є **мотиваційна сфера особистості**. Для її дослідження використовували методику «Базові прагнення» О.І. Моткова, методику актуальності основних потреб («Ієрархія потреб», «Піраміда потреб») в модифікації І. О. Акіндінової, Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва і методику Т. Елерса «мотивації до успіху» і «уникнення невдач».

Методика «Базові прагнення» О.І. Моткова [274] спрямована на вивчення станів і прагнень особистості, їхню силу, рівень реалізації в поведінці і характер їх самовідчуття. Базові прагнення є, в свою чергу, природною основою всього внутрішнього світу людини і являють собою чотири пари полярних прагнень, таких як:

- 1) Бажання жити – прагнення померти (саморуйнування);
- 2) Прагнення до сили особистості (висока самооцінка, впевненість в собі, самоповага) – тенденція до слабкості особистості (низька самооцінка, невпевненість, самобичування);
- 3) Прагнення до свободи (самостійність, опора переважно на себе) – тенденція до залежності (опора переважно на інших);
- 4) Прагнення до саморозвитку, до самореалізації – прагнення уникати своїх бажань, стосунків, цінностей, цілей тощо, тобто тенденція до стереотипного функціонування [260].

Слід зазначити, що перший полюс кожної пари цих прагнень — життєстверджуючі тенденції, потенційно продуктивні (позитивні спонукання особистості), другий же полюс — це потенційно дезадаптуючі тенденції, що блокують розвиток і самореалізацію людини (негативні прагнення). Результуючим фактором є рівень гармонійності стану базових прагнень. Оцінка сили і ступеня базових прагнень та мотивацій становлять істотний компонент в Я-концепції особистості людини, в якому систематизується і узагальнюється стан первинних потреб.

Тому для того щоб виявити основні потреби-мотиватори, використовувалася методика актуальності основних потреб («Ієрархія потреб», «Піраміда потреб») в модифікації І. О. Акіндінова [45; 114]. Дана методика дозволяє виявити актуальність базових потреб:

1. Матеріальні потреби (заробляти на життя; забезпечувати собі матеріальний комфорт; купувати хороші речі).
2. Потреба в безпеці (забезпечить собі майбутнє; зміцнити своє становище; уникати неприємностей).
3. Потреба в міжособистісних зв'язках та у соціальних контактах (мати теплі відносини з людьми; мати хороших співрозмовників; бути зрозумілим іншими).
4. Потреба в повазі з боку – у визнанні (домогтися визнання і поваги, підвищувати рівень майстерності і компетентності, забезпечити собі становище впливу).
5. Потреба в самореалізації у самовираженні (розвивати свої сили і здібності, прагнути до нового і незвіданого, займатися справою, що вимагає повної віддачі) [45; 114].

Для того щоб з більшою точністю оцінити, якою мірою розвинена потреба добиватися успіхів і уникати невдачі в різних життєвих ситуаціях, використовувалися методики «Діагностика особистості на мотивацію до успіху» та «Діагностика особистості на мотивацію до уникнення невдач» Т. Елерса [45].

Крім цього, використовувався «Тест сенсожиттєвих орієнтацій» (СЖО), який є адаптованою версією тесту «Мета в житті» (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамба і Леонарда Майоліка.

Тест має п'ять субшкал, які відображають три конкретні змістовні орієнтації і два аспекти локусу контролю. Ці субшкали можна розглядати, як складові сенсу життя особистості, при цьому вони розбиваються на дві групи: 1) сенсожиттєві орієнтації: мета в житті (характеризує наявність або відсутність цілей життя в майбутньому), процес життя або життєва насиченість (відображає інтерес і емоційну життєву насиченість), результативність життя (показує задоволеність, самореалізацією). Ці три категорії співвідносяться з метою (майбутнім), процесом (справжнім) і результатом (минулим), що явно вказує на те, що людина може черпати сенс життя у всіх трьох життєвих складових. 2. Останні дві субшкали: 1. Локус контролю – Я (відображає впевненість у своїй здатності контролювати власне життя, тобто Я – господар життя); 2. Локус контролю – життя характеризує переконаність в можливостях людини керувати життям. Вони характеризують внутрішній локус контролю, з яким осмисленість життя тісно пов'язане. Причому, один з них характеризує загальне світоглядне переконання в тому, що контроль можливий, а другий відображає віру у власну здатність здійснювати такий контроль (образ Я).

Для того щоб дослідити **четвертий структурний блок: «Причини і уст ановки, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність у ж іноку»**, важливо відзначити те, що специфіку жіночої самотності, перш за все, опосередковують причини її виникнення.

Для виявлення причин і установок самотності, які криються як в самій особистості, так і в ситуації, використовувалася шкала інтимності Бернса [145], яка дозволяє побачити не тільки причини, а й те, як люди реагують на самотність – депресією або відчаєм, пасивним відходом в неї або активною боротьбою за продовження подібного стану.

Питання задоволеності якістю життя людини мають завжди актуальний характер, це пов'язано з тим, що якість життя — як міра взаємодії між

навколишнім середовищем людини і її використанням, впливаючи на рівень задоволення людських потреб. Тому варто відзначити, що саме від якості життя, багато в чому залежить спосіб життя людини і його форми поведінки. З цією метою використовувалася методика «Індекс якості життя» Р.С. Еліота [175] для виявлення рівня загальної задоволеності якістю особистого життя, а також показати сфери життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність у жінок із різних соціальних груп.

Очевидним є той факт, що **сімейні стосунки** є однією з найбільш значущих сфер у функціонуванні суспільства. Теплі і дружні стосунки з батьками підвищують опорність особистості до самотності в зрілому віці і навпаки, конфлікт, труднощі в спілкування, в довірі, в неприйнятті і відкиданні батьками своїх дітей в дитячому та юнацькому віці, згодом функціонально загострюють сприйняття самотності. Тому включено методику Рене Жиля і анкету Карін Рубінстайн і Філіпа Шейвера.

Методика Рене Жиля [395] дає можливість дослідити формування системи особистісних стосунків дитини в двох напрямках:

1. Особистісні стосунки дитини з іншими людьми: 1) матір'ю; 2) батьком; 3) обома батьками; 4) братами і сестрами; 5) ставлення до близьких родичів (бабусею і дідусем); 6) другом (подругою);

2. Особливості, які характеризують саму дитину: 1) допитливість; 2) прагнення до домінування в групі (лідерство); 3) прагнення до спілкування з іншими дітьми в великих групах (товариськість); 4) відгородженість від інших, прагнення до усамітнення; 5) соціальна адекватність поведінки.

Таким чином, дана методика дозволяє вивчити соціальну пристосованість дитини, сфери її міжособистісних стосунків і їх особливості, а також її сприйняття внутрішньосімейних стосунків, деяких характеристик її поведінки і конфліктні зони в системі міжособистісних відносин (агресивність, реакція на фрустрацію).

Застосована анкета Карін Рубінстайн і Філіпа Шейвера (С. М. Rubenstein, & Р. Shaver) [320;319; 336] дає можливість не тільки більш детально оцінити якість

стосунків досліджуваних з кожним з батьків, але і розглянути питання пов'язані з демографією (просторова мобільність, переїзд) і самотністю.

Для того щоб з'ясувати **ставлення** наших досліджуваних жінок з різних соціальних груп **до власне почуття і явища самотності**, використовувалися три опитувальники: орієнтовна анкета Н.Є. Заворотних, анкета-бесіда Д.О. Захарової та анкета-опитувальник Г.Р. Шагівалевої, які розмістили в шостий структурний блок дослідження.

Орієнтовна анкета Н.Є. Заворотних спрямована на виявлення асоціативного ряду зі словом «самотність», його позитивних і негативні сторін, а також можливих причин і можливих кризових життєвих ситуацій досліджуваних нами жінок (розлучення, смерть близької людини тощо). Мета анкети—з'ясувати, як та чи інша людина описує «самотність» (позитивно, негативно чи нейтрально), визначає її емоційне ставлення (позитивне, негативне, нейтральне), ділить на внутрішні (суб'єктивні) і зовнішні (об'єктивні) чинники.

Неменш значущою виявляється діагностична анкета-бесіда Д.О. Захарової, яка включила в себе питання (переживання, почуття, поведінку людини, яка переживає почуття самотності, ситуації та інш.) щодо ставлення особистості до почуття самотності.

Анкета-опитувальник Г.Р. Шагівалевої (G.Shagivaleeva), яка включає в себе три основні блоки завдань і два додаткових:

Перший блок призначений для виявлення об'єктивної міри самотності особистості за трьома критеріями: комунікативна, емоційно-аффіліативна і духовно-аффіліативна.

Другий блок вимірює ставлення досліджуваного до самотності, незалежно від того, чи відчуває її.

Третій блок представлений одним завданням, в якому потрібно вибрати і відзначити кілька типових для себе емоційних станів і почуттів, пов'язаних з переживання самотності.

3.3. Суб'єктивне ставлення жінок до самого почуття і явища самотності.

Багатьма дослідниками проблема самотності визначається однією з найгостріших у сучасному соціальному житті, що зачіпає початкові основи буття. Являючись складним і багатогранним соціально-психологічним явищем, вона охоплює великий пласт людських питань, які мають зміст особистісного переживання, які складно описати завдяки тому, що її прояви завжди носять суб'єктивний характер. А амбівалентність переживань самотності криються в неоднозначному впливі на людину. Тому в нашому дослідженні на пошуковому етапі «суб'єктивного ставлення жінок до самого почуття і явища самотності» була використана анкета-опитувальник Г.Р. Шагівалевої, анкета Н.Є. Заворотних і анкета Д.О. Захарової.

Дослідження складалося з трьох частин:

1. Ставлення до самотності (частота і часова тривалість переживання самотності);
2. Об'єктивна міра самотності жінок;
3. Суб'єктивне ставлення жінки до самотності: усвідомлення власної самотності (добровільне чи вимушене), диференціація почуття і емоції, які виникають в ситуації суб'єктивного відчуття самотності, позитивні і негативні сторони самотності, уявлення причин, з якими жінка пов'язує власну самотність, дії, поведінка та реакції жінки у самотності (як себе поводить) і міркування та поради жінок, щодо позбавлення від самотності.

Першочергово у ході опитування жінок були отримані дані за анкетною Д.О Захарової щодо того, «як часто, на їхню думку, люди відчують себе самотніми і чи довго триває цей стан?».

Результати аналізу представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Уявлення жінок щодо частоти і тривалості переживання самотності (у %)

	Загалом по вибірці жінок	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово	Жінки з особливими потребами	Жінки-киянки
Чи часто люди відчувають самотність?							
Так	72,5	40	100	100	50	80	65
Ні	14,2	10	-	-	30	20	25
Іноді	5	20	-	-	10	-	-
Не знаю	8,3	30	-	-	10	-	10
Чи довго триватиме цей стан?							
Ні	19,8	38,7	-	30	40		10
По-різному	49,7	28,3	40	30	30	90	80
Не знаю	15,8	20	-	30	30	5	10
Так	14,7	13	60	10	-	5	-

Отримані дані жінок загалом по вибірці можна представити наглядно на рис. 3.1 і 3.2.

Загалом можна побачити, що більша частина жінок (73%) вважає, що людина часто у життєвих ситуаціях переживає почуття самотності. А ось за тривалістю цього почуття жінки розійшлися у думках, де стан самотності у 15% жінок триває довго, у 20% – недовго. У 50% жінок це питання викликало розгубленість і складність визначення тривалості переживання, тому вони зупинились на відповіді «по-різному». І 15% жінок дали відповідь «не знаю», спираючись на те, що їм переживання самотності не властиве. Отже, цілком можна говорити про те, що самотність як життєва ситуація часто в тій чи іншій формі переживається багатьма жінками, а ось за тривалістю має різні форми перебігу.

Більш детально проаналізуємо отримані дані за груповою приналежністю жінок щодо частоти і тривалості переживання самотності. Результати аналізу представлені у таблиці 3.1, на рис. 3.3 і 3.4.



Рис. 3.1. Відсоткове співвідношення уявлення жінок щодо частоти переживання самотності.

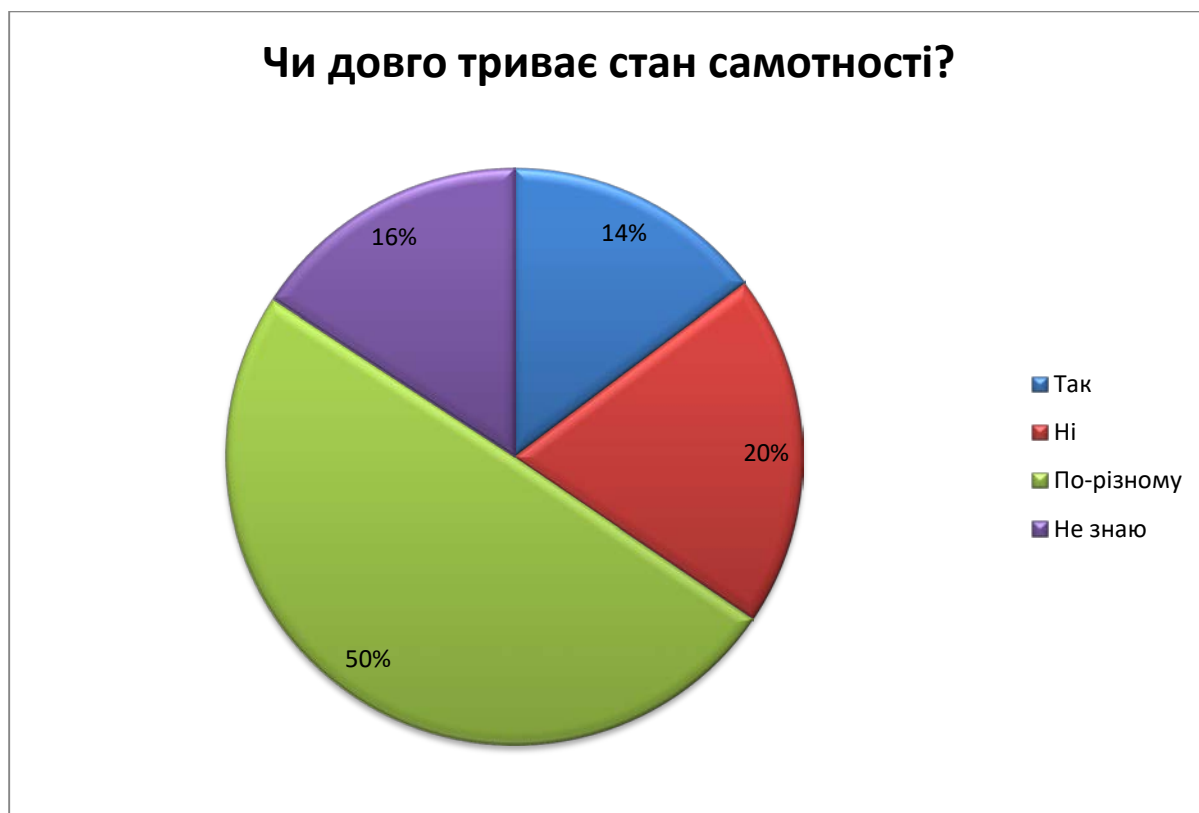


Рис. 3.2. Відсоткове співвідношення уявлення жінок щодо тривалості переживання самотності.



Рис. 3.3. Співвідношення уявлення частоти переживання самотності жінками з різних соціальних груп

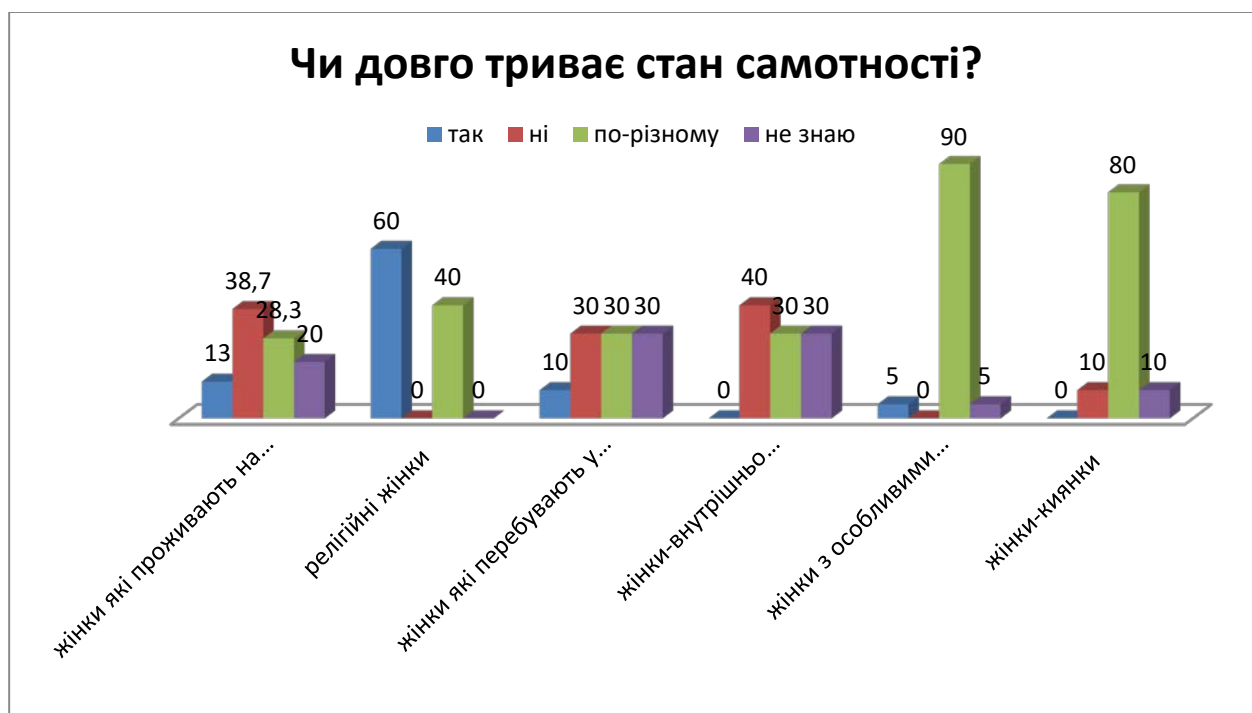


Рис.3.4. Співвідношення уявлення тривалості переживання самотності жінками з різних соціальних груп.

Аналіз отриманих даних таблиці 3.1 та рис. 3.3 і 3.4 жінок, які належать до різних груп, дозволив виявити, що групи релігійних та ув'язнених жінок повністю вважають, що всі люди у житті часто переживають почуття самотності.

Трохи в меншому відсотковому співвідношенні з цим висновком погоджуються жінки з особливими потребами, але невелика кількість з них впевнені в тому, що у житті стан самотності виникає рідко. У трьох інших групах жінок: киянок, внутрішньо переміщених осіб і мешканок тимчасово окупованої території найбільша кількість жінок, які вважають, що люди часто переживають самотність, — це жінки-киянки, майже більше половини з них, а найменша — мешканки з тимчасово окупованої території. Жінки-внутрішньо переміщені особи у своїх відповідях поділилися рівномірно: половина з них впевнена, що людина у житті часто переживає самотність, а інша половина вважає, що рідко. Важливо звернути увагу на те, що мешканки тимчасово окупованої території у порівнянні з іншими групами найбільше дали відповідь «не знаю» на це запитання. Щодо тривалості цього почуття, то можна зазначити, що більша кількість релігійних жінок у порівнянні з іншими групами вважають, що самотність триває довго. У групах жінок з особливими потребами і киянок більша кількість жінок визначає ставлення до тривалості самотності по-різному, в залежності від життєвої ситуації. Щодо мешканок тимчасово окупованої території, внутрішньо переміщених осіб і ув'язнених жінок, які перебувають у виправній колонії, то в них не виявлено переважної думки стосовно тривалості переживання даного почуття, але їх відповіді у порівнянні між собою мають схожість.

Таким чином, можна говорити про те, що релігійні жінки, жінки, які перебувають у виправній колонії і жінки з особливими потребами, найбільшою мірою, порівняно з іншими групами, почуваються самотніми. І якщо у жінок з особливими потребами і жінок ув'язнених цей стан за тривалістю переживається по-різному, то у релігійних жінок він триває довго і може переходити в хронічну форму. В інших групах жінок: киянок, внутрішньо переміщених осіб та мешканок тимчасово окупованої території самотність має ситуативний характер і переживається за тривалістю по-різному, залежно від життєвих обставин і особистісних характеристик особистості.

Далі розглянемо результати анкети-опитувальника Г.Р. Шагівалевої, призначеної для виявлення об'єктивної міри самотності особистості за трьома критеріями: комунікативним, емоційно-афіліативним та духовно-афіліативним. Ці дані наведено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Показники об'єктивної міри самотності жінок (у %)

	Комунікативна самотність		Емоційна самотність		Духовна самотність	
	ні	так	ні	так	ні	так
Загалом по вибірці жінок	75,5	24,45	87,2	12,8	82,2	17,8
Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	100	0	100	0	100	0
Релігійні жінки	80	20	80	20	80	20
Жінки, які перебувають у виправній колонії	73,3	26,7	53,3	46,7	60	40
Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	70	30	100	0	90	10
Жінки з особливими потребами (глухонімі)	50	50	90	10	63,3	36,7
Жінки-киянки	80	20	100	0	100	0

Примітка: загалом по вибірці жінок N=270; шість груп жінок по N=45

Виходячи з отриманих результатів, можна відзначити, що у жінок найчастіше зустрічається комунікативна самотність (24,45%), найменш часто – емоційна і духовна самотність (психологічна близькість з іншими людьми). Тобто жінки відчують більшу самотність у взаємодії із соціальним оточенням, особливо в незнайомому, проявляючись у дефіциті встановлених контактів, взаємному обміні інформацією та спілкуванні. Найменшу самотність відчують у довірливих і інтимних стосунках з близькими людьми (сім'я, друзі, партнер).

Аналізуючи і порівнюючи отримані результати жінок за груповою приналежністю, відзначимо, що найбільшу **комунікативну самотність** (рис.3.5) відчують жінки з особливими потребами (глухонімі) (50%), меншу – жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території (30%) і жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК) (26,7%). Зовсім не відчують комунікативну самотність – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території.



Рис.3.5 Співвідношення показників комунікативної самотності жінок з різних соціальних груп.

Найбільше відчуття **емоційної самотності** (рис.3.6) притаманно жінкам ув'язненим з виправної колонії (ВК) (46,7%) і зовсім відсутнє у групах жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, у внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і жінок киянок.

Переживання **духовної самотності** (рис.3.7) відзначається у групі жінок, які перебувають у виправній колонії ВК (40%) і у жінок з особливими потребами (36,7%), а у жінок-киянок і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, воно зовсім відсутнє.



Рис.3.6. Співвідношення показників емоційної самотності жінок з різних соціальних груп.



Рис.3.7. Співвідношення показників духовної самотності жінок з різних соціальних груп.

Отже, можна говорити про те, що порівняно з іншими групами жінок, високу міру об'єктивної самотності, а саме за трьома видами: комунікативна, емоційна, духовна, відчувають жінки з виправної колонії (ВК). Це свідчить про те, що ув'язнені жінки відчувають дефіцит як у соціальних взаєминах, так і у близьких інтимних стосунках. Жінки з особливими потребами найбільш часто переживають комунікативну і духовну самотність, що обумовлено першочергово їхніми вадами слуху, що ускладнює процес комунікацій з

навколишнім середовищем. Жінки-внутрішньо переміщені особи мають переживання саме комунікативної самотності, що зумовлено їх вимушеним внутрішнім переміщенням у нове соціальне середовище. В інших групах жінок об'єктивна міра самотності виявляється на низькому рівні або зовсім відсутня.

Далі розглянемо і проаналізуємо суб'єктивне ставлення особистості жінок до самотності за допомогою анкети-опитувальника Г.Р. Шагівалевої, отримані дані представлені у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Суб'єктивне ставлення жінок до самотності (добровільне-вимушене) (у %)

	Чи вважаєте себе самотньою?		Чи прагнете Ви уникнути самотності?		Як часто у Вас виникає бажання залишитися самою?			
	так	ні	так	ні	Постійно	Хоча б раз на день	Кілька разів на тиждень	Взагалі не виникає такого бажання
Загалом по вибірці жінок	22,2	74,4	66,1	33,9	6,1	37,8	30	26,1
Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	0	100	86,7	13,3	0	26,7	46,7	26,6
Релігійні жінки	20	80	80	20	0	40	20	40
Жінки, які перебувають у виправній колонії	36,7	63,3	70	30	31	29	13,3	26,7
Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	10	90	51	49	0	70	20	10
Жінки з особливими потребами	46,7	53,3	70	0	6,7	20	40	33,3
Жінки-киянки	20	80	40	60	0	40	40	20

Примітка: загальна група жінок N=270; шість груп жінок по N=45

Аналізуючи **загалом вибірку жінок**, виявлено, що більшість з них не вважають себе самотніми і тільки 22%, тобто 60 з 270 осіб визнали себе самотніми. При зіставленні отриманих відповідей другого блоку із відповідями на питання першого блоку анкети-опитувальника, виявився практично збіг даних. Тобто жінкам, які вважали себе самотніми за об'єктивними параметрами, властиве суб'єктивне відчуття самотності. І тільки деякі жінки, які вважали себе самотніми за об'єктивними параметрами, не відчують або заперечують самотність на суб'єктивному рівні і навпаки, деякі жінки, які стверджували, що вони не самотні на суб'єктивному рівні вказують, що їм властиво це почуття.

Аналізуючи і порівнюючи отримані результати дослідження **жінок з різних соціальних груп**, відзначимо, що найбільша кількість жінок, які суб'єктивно вважають себе самотніми виявились у групі жінок з особливими потребами (21 особа) і які перебувають у виправній колонії (ВК) (17 осіб). У групі релігійних жінок і жінок-киянок тільки по 9 осіб вважають себе самотніми. А ось у групі жінок-внутрішньо переміщених осіб тільки 5 осіб визначили себе самотніми. Щодо результатів групи жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, то всі вони запевняють, що відчуття самотності в них відсутнє. Отже, спостерігаючи значний збіг об'єктивного положення самотності та його суб'єктивного усвідомлення жінками, можна зазначити, що все ж таки невелика частина жінок не визначає свою самотність і це стосується більшою мірою групи жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території. Щодо мешканок тимчасово окупованої території, то варто зазначити, що незважаючи на повне співпадіння результатів першого блоку (об'єктивна міра самотності) і усвідомленого суб'єктивного почуття самотності, можна говорити про те, що цим жінками притаманна захисна поведінка заперечення, яка на неусвідомленому рівні заперечує будь-яке переживання в них самотності.

Аналіз питання: «Чи прагнете Ви уникнути самотність?» дає нам можливість побачити, наскільки добровільно чи вимушено за певних обставин обрано самотність. **Загалом по вибірці жінок** більша частина з них (66,1%) прагнуть уникати самотності. Це може говорити про те, що почуття самотності

знайомо багатьом досліджуваним. Враховуючи, що кількість охочих уникнути цього стану перевищує кількість осіб, переживають об'єктивну і суб'єктивну самотність, можна на рівні тенденції стверджувати, що активне уникнення самотності зменшує ймовірність її появи. Також були отримані дані, що 92 особи (33,9%) не прагнуть уникнути самотності. Але для того щоб зробити правильний висновок, враховуємо отримані дані третього питання, яке стосувалося особистої потреби у частоті міжособистісних контактів: «Як часто у Вас виникає бажання залишитися самою?». Аналіз отриманих результатів дав можливість говорити про те, що більша частина жінок – 67,8% дали відповідь, що «в них виникає бажання хоча б раз на день, або кілька разів на тиждень залишитись самою», це свідчить про те, що вони здебільшого схильні обирати самотність добровільно, розцінюючи її, не тільки як негативний, а й як позитивний чинник, і відносно легко переносять це відчуття і стан, який розглядають як ресурс. Найменша кількість (6,1%) жінок відповіли, що постійно виникає бажання залишитись самою, що вказує на те, що вони втратили надію на зміну свого становища, вважають себе самотніми і не роблять ніяких спеціальних зусиль, щоб зберегти своє місце у системі міжособистісних зв'язків. Можна говорити, що ці жінки обирають самотність добровільно, але ця добровільність вимушена певними обставинами або причинами, саме тоді, коли вже нема бажання щось змінювати у своєму житті.

А ось про жінок, які взагалі не мають такого бажання відчувати самотність, на рівні тенденції, можна говорити, що вони усвідомлюють власний страх і тривогу перед самотністю, розцінюючи її як проблему, вимушеність, і роблять все, щоб уникнути, відкинути і не допустити її у свою свідомість. Для таких жінок самотність розглядається як вимушеність.

Більш детальний аналіз отриманих даних за груповою приналежністю показав, що найбільше бажання уникнути самотності виявилось у мешканок з тимчасово окупованої території 87,7% і у релігійних жінок 80%, а найнижчий у жінок-киянок – 40%. В групі внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території тільки половина жінок виявила бажання уникати

самотності. А у групах жінок з особливими потребами і жінок, які перебувають у виправній колонії, це бажання було виявлено трохи більше, ніж у половини опитаних. Це підтверджує ще раз, що активне бажання уникнути самотності зменшує ймовірність її появи, а також те, що самотність оцінюється жінками по-різному, не тільки як негативний чинник, а й позитивний.

Отримані результати за питанням, що стосувалося особистої потреби у частоті міжособистісних контактів: «Як часто у Вас виникає бажання залишитись самою?» показав, що бажання постійно бути на самоті спостерігається у 31% жінок, які перебувають у виправній колонії, і у 6,7% жінок з особливими потребами. Це дає підставу говорити про те, що ці жінки об'єктивно самотні, усвідомлюють свою самотність і не прагнуть змінити свою життєву ситуацію. Важливо зазначити, що у сукупності це складає 17 осіб (6,1%) загальної вибірки жінок, які дали відповідь «постійно є бажання бути самою», що свідчить про несуперечливість отриманих даних, а також про те, що групова приналежність жінки дає певні відмінності у показниках переживання самотності.

Найвищий відсоток між групами жінок на відповідь «взагалі не виникає бажання залишитись на самоті» отримали релігійні жінки 40% і жінки з особливими потребами 33,3% , що дозволяє, враховуючи попередні отримані результати, говорити про те, що ці жінки достатньо самотні. Усвідомлюючи свій власний страх і тривогу щодо самотності, намагаються уникнути її будь-якими засобами.

Отримані дані за відповідями двох питань «залишитись на самоті хоча б раз на день або кілька разів на тиждень» показали, що найвищий відсоток спостерігається у групах жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території, жінок-киянок і мешканок з тимчасово окупованої території, а найменший – у жінок-ув'язнених з виправної колонії. Отже, це дозволяє говорити про те, що саме ці групи жінок, окрім ув'язнених, мають схильність до добровільно обраної самотності. Здебільшого з них не вважають

себе самотніми і сприймають її не тільки як негативний чинник, а і як позитивний, як ресурс.

Далі про диференціюємо почуття і емоції, які виникають в ситуації суб'єктивного відчуття самотності, а також розглянемо позитивні і негативні сторони самотності.

У таблиці 3.4, яка представлена нижче, наведено почуття та емоції за анкетною-опитувальником Г.Р. Шагівалевої, серед яких жінки обирали для себе тільки ті, які відображали особливості їх власного переживання самотності. Також таблиця 3 доповнена почуттями і емоціями анкети Д.О. Захарової, в якій жінки давали відповідь на питання: «Що відчуває самотня людина?». Частота їх виникнення наведена у відсотках, і представлена як у загальній групі жінок, так і в групах жінок окремо, враховуючи їх соціальну приналежність.

На підставі аналізу отриманих результатів таблиці 3.4, можна говорити про те, що у жінок (загалом по вибірці) почуття і емоції, які вони пов'язували із суб'єктивним переживанням самотності, частіше вказувались на поганий настрій, тугу за конкретною людиною, спокій, смуток, роздратування і образу, спустошеність, безадійність, тривогу і розпач. Виходячи з відповідей, можна говорити про те, що суб'єктивні переживання жінок, які супроводжують самотність, досить добре їм знайомі і мають більше негативне забарвлення, ніж позитивне. Це дає нам можливість побачити, які почуття жінки хочуть уникнути (вимушені) і мають негативне забарвлення, а які навпаки – добровільно обрані (позитивна самотність). Також варто зазначити, що 10% жінок загалом по вибірці дали відповідь «не знаю» на запитання: «Які виникають почуття і емоції в ситуації суб'єктивного відчуття самотності?». Це дає можливість говорити про те, що жінкам, важко диференціювати стан самотності і свої почуття у ньому. Ці 10% склали групи жінок з виправної колонії (найбільший внесок) і групи жінок з особливими потребами і мешканки тимчасово окупованої території. Важливо зазначити, що найбільш важко диференціювати стан самотності і свої почуття у ньому виявилось у жінок з виправної колонії.

Таблиця 3.4

Частота почуттів та емоцій, які виникають у ситуації суб'єктивного відчуття самотності у жінок (у %)

Групи жінок Почуття і емоції	Загалом по вибірці жінок	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки внутрішньо переміщені особи	Жінки з особливими потребами	Жінки-киянки
	N=270	N=45	N=45	N=45	N=45	N=45	N=45
1. Розпач (відчай)	27,8	40	-	23,3	10	73,3	20
2. Депресія	23,3	40	-	20	20	40	20
3. Страх	5	-	-	-	10	-	20
4. Тривога	31,1	26,7	40	46,7	-	53,3	20
5. Поганий настрій	46,1	40	40	43,3	40	63,3	50
6. Туга, смуток	35,6	26,7	60	30	50	26,7	20
7. Туга за людиною	42,2	-	60	36,7	70	86,7	-
8. Незахищеність, вразливість	10	-	40	-	-	-	20
9. Жаль, співчуття до себе	7,2	26,7	40	-	-	16,7	-
10. Сором, незручність	16,1	-	-	16,7	-	80	-
11. Безпорадність, безсилля	24,4	-	40	16,7	-	70	20
12. Спустошеність, безнадійність	31,6	-	60	13,3	10	66,7	40
13. Відчуженість, покинутість	22,2	23,3	40	-	20	20	30
14. Роздратування, образа	32,2	-	40	40	30	13,3	50
15. Гнів, агресія	10	-	-	36,7	-	23,3	-
16. Нудьга	23,4	26,7	-	36,7	30	26,7	20
20. Спокій	35	40	-	23,3	40	66,7	40
21. Задоволеність	7,8	-	-	23,3	-	23,3	-
22. Гарний настрій	-	-	-	-	-	-	-
23. Впевненість	2,8	-	-	16,7	-	-	-
24. Радість	6,1	-	-	-	-	36,7	-
25. Умиротворення	6,6	-	-	-	10	-	30
26. Активність, зосередженість	12,2	-	-	-	30	43,3	-
27. Захопленість, зайнятість	18,3	-	40	-	50	-	20
28. Не знаю	10	10	-	40	-	10	-

За груповою приналежністю суб'єктивні стани та емоції, які найчастіше пов'язані з переживанням самотності у жінок *з тимчасово окупованої т ерит орії*,—це розпач, депресія, поганий настрій і спокій; *ж інки-внут рішньо переміщені особи з тимчасово окупованої т ерит орії* частіше називають тугу за конкретною людиною, захопленість, зайнятість, поганий настрій та спокій, а *ж інки-киянки* найчастіше вказують поганий настрій, тугу, смуток, роздратування і образу, спустошеність, безнадійність і спокій. Отже, ми бачимо, що в цих жіночих групах у всіх спостерігається як позитивне (спокій), так і негативне (поганий настрій) ставлення до самотності. А ось в трьох інших групах, жінки розглядають і пов'язують самотність в значній мірі з негативними переживаннями. *Релігійні ж інки* вказують на тугу взагалі, тугу за конкретною людиною, спустошеність і безнадійність; *жінки-ув'язнені*— на тривогу, поганий настрій, роздратування, образу, гнів, агресію і нудьгу, а *ж інки з особливими пот ребами*— на тугу за конкретною людиною, сором, незручність, розпач (відчай), безпорадність і безсилля.

Отже, це дозволяє нам говорити про те, що «Суб'єктивне почуття самотності» переживається і сприймається жінками по-різному, в залежності від особливостей особистості, комплексу її почуттів, дій, думок, мети, оцінок та ставлення до життєвих ситуацій і соціального оточення, тобто соціальної групи, до якої вона себе відносить. Але варто зазначити, що майже всі жіночі групи вказали на «поганий настрій», «депресію», «тривогу», «тугу», «нудьгу», «спокій», тобто ті емоції і почуття, які виявились загальними у суб'єктивному сприйманні переживання власної самотності. Також варто зазначити, що найбільший відсоток неусвідомленості і складності диференціації почуттів у самотності спостерігається у жінок-ув'язнених, які перебувають у виправній колонії (40%), і в меншій мірі— у жінок з особливими потребами (10%) і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території (10%).

Для більш глибокого аналізу суб'єктивного ставлення жінок до самотності, розглянемо отримані результати за анкетною Н.Є. Заворотних, які дозволяють

побачити позитивні і негативні сторони, результати аналізу наведені у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

Позитивні і негативні сторони самотності, які виокремлюють жінки (у %)

Групи жінок	Загалом по вибірці жінок	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої	Жінки з особливими потребами	Жінки-киянки
Позитивні сторони самотності							
1.Самоаналіз , саморозвиток	26,1	-	60	-	50	-	46,7
2.Вільний час, відпочинок, час для занять улюбленою справою, творчість	33,3	13,3	60	-	90	16,6	20
3.Спокій (умиротворення), можливість переосмислення	53,3	90	80	-	90	-	60
4. Їх нема	42,8	40	20	100	-	66,7	30
5.Самостійність, відсутність контролю	15	20	40	-	20	-	10
6.Молитися Богу	4,5	-	26,7	-	-	-	-
Негативні сторони самотності							
1.Низька самооцінка	5,5	-	23,3	-	-	10	-
2.Депресія	18,3	10	-	10	20	40	30
3.Злість, роздратованість, агресія	13,3	13,3	-	30	20	10	6,7
4.Образливість	8,3	-	-	10	10	20	10
5. Нема друзів, співрозмовника	22,2	46,7	40	-	10	16,7	20
6.Нема підтримки	18,8	-	20	-	40	40	13,3
7.Туга, пригніченість	13,3	-	40	10	20	10	-
8.Їх нема	8,3	10	-	40	-	-	-
9.Відкидання	8,3	-	40	-	10	-	-
10.Відчай, душевна порожнеча	7,8	10	16,7	10	10	-	-
11.Замкнутість, страх, недовіра	21,1	10	20	-	20	-	76,6
12.Нема коханої людини, сім'ї	18,3	20	20	-	30	-	40
13. Нудьга, апатія	18,8	53,3	-	-	40	-	20
14.Непотрібність, безглуздість існування, старість	23,4	36,7	73,4	-	20	-	10
15.Саморуйнування, суїцид	3,9	-	-	-	-	-	23,3

Примітка: загальна вибірка жінок N=270; шість груп жінок по N=45

Дані табл.3.5 дають можливість одразу побачити, що негативних сторін самотності визначено жінками більше, ніж позитивних. Це вказує на те, що жінки

все-таки більше співвідносять суб'єктивне переживання самотності з негативними переживаннями. Щодо позитивних сторін самотності, то вони найчастіше називають: спокій (умиротворення), можливість переосмислення, вільний час, відпочинок, час для занять улюбленою справою, творчість. Але частина з них (42,8%) зовсім не бачать позитивних сторін у самотності, що дозволяє говорити про те, що не всі жінки відчувають амбівалентні почуття до «самотності».

Але аналіз отриманих показників окремо груп жінок дозволив виявити, що саме жінки, які перебувають у виправній колонії (100%), і жінки з особливими потребами (66,7%) мають найвищий відсоток у своїй відповіді «позитивних сторін самотності нема». Всі інші групи жінок мають амбівалентні почуття до самотності. Але у трьох групах жінок: киянок, релігійних і внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території загальними позитивними сторонами самотності визнаються самоаналіз, саморозвиток і самостійність, відсутність контролю. А ось релігійні жінки, на відміну від усіх інших груп жінок, ще розглядають позитивну сторону самотності, як можливість «молитися Богу», що обумовлено їх груповою приналежністю. Таким чином, можна говорити про те, що позитивну сторону самотності жінки розглядають з позиції приділення часу для свого саморозвитку, творчості і відпочинку (емоційного і фізичного). Або зовсім не розглядають самотність як позитивний чинник, а тільки як негативний.

Серед негативних сторін самотності, жінки частіше за відсотками називають непотрібність і безглуздість існування, нема друзів, співрозмовника, замкнутість, страх і недовіра, нема підтримки, нудьга, апатія, нема сім'ї, коханої людини. Аналізуючи відповіді, можна побачити, що негативні сторони самотності мають зв'язок із міжособистісними стосунками. Тобто це доводить, що інша людина (коханий, друг, родич, співрозмовник тощо) і соціальне оточення відіграє важливу роль у житті людини (жінки), впливаючи на суб'єктивне відчуття власної самотності.

Аналіз відповідей щодо негативних сторін самотності окремо груп жінок, показав, що мешканки тимчасово окупованої території частіше називали нудьгу, апатію, відсутність друзів, співрозмовника, непотрібність і безглуздість існування; релігійні жінки – відкидання, тугу і пригніченість, відсутність друзів і співрозмовника; жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК), – злість, роздратованість і агресію; жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території найчастіше називали відсутність підтримки, нудьгу і апатію; жінки з особливими потребами виділяли відсутність підтримки, депресію, а жінки-киянки бачили найбільш негативні сторони самотності у замкнутості, страху, недовірі, відсутності сім'ї, відсутності коханої людини, у депресії і саморуїнуванні, суїциді.

Отже, аналіз груп жінок дозволяє побачити різницю суб'єктивного сприймання негативних сторін самотності в залежності від групової приналежності.

Більшою мірою вони пов'язують негативну сторону самотності із дефіцитом міжособистісних стосунків (відсутність друзів, коханої людини, підтримки від близьких людей, сім'ї), або зі станом (депресія, апатія, нудьга, страх, недовіра, замкнутість). Але слід виокремити, що певний відсоток жінок ув'язнених з виправної колонії і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, не бачать негативних сторін у самотності, також в цих же групах відмітилось, що вони не бачать і позитивних сторін самотності. Це свідчить про те, що саме в цих групах жінки, перебуваючи у стані самотності, не можуть диференціювати власні почуття.

Надалі за результатами аналізу анкети-опитувальника Г.Р. Шагівалевої, анкети Н.Є. Заворотних і анкети Д.О. Захарової, в яких є однакові запитання, розглянемо уявлення жінками причин, з якими вони пов'язують власну самотність, відповідаючи на питання: «В яких ситуаціях людина відчуває себе самотньою?», «Чи почували Ви себе самотньо, коли і в яких ситуаціях?». Результати аналізу представлені в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6.

Причини самотності жінок (у %)

Групи жінок Причини							
	Загальна група жінок	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	Жінки з особливими потребами	Жінки-киянки
	N=270	N=45	N=45	N=45	N=45	N=45	N=45
1. Нікому не потрібен, нема підтримки	39,5	0	70	46,7	10	30	40
2. Складнощі у спілкуванні, проблеми із соціумом	33,9	23,3	40	30	20	60	30
3. Приходжу додому до порожнього будинку	35,6	26,7	40	50	50	36,7	10
4. Смерть коханої або близької людини	46,1	86,7	60	56,7	20	23,3	30
5. Відсутність близьких друзів, нема з ким поговорити	49,5	76,7	80	30	30	60	20
6. Перебування далеко від сім'ї та друзів, часті подорожі	30,5	40	40	23,3	50	-	30
7. Усамітнення, творчість	33,9	40	-	30	60	40	33,3
8. Відсутність або розрив стосунків з коханою людиною	61,1	70	80	33,4	60	90	33,3
9. Відчуття, що я не такий, як усі, відчуженість, низька самооцінка, комплекси	33,9	-	63,3	-	20	83,3	36,7
10. Поганий характер, конфліктність, егоїзм. самозакоханість	38,3	56,7	63,3	-	53,3	-	56,7
11. Психологічні травми (висміювання)	17,8	20	23,3	13,3	10	30	10
12. Образа	21,1	10	40	40	13,3	23,3	-

На підставі аналізу отриманих результатів відповідей жінок (табл. 3.6) щодо суб'єктивного уявлення причин самотності можна зазначити, що переважно високий відсоток набули такі причини: відсутність або розрив стосунків з коханою людиною, відсутність близьких друзів, нема з ким поговорити, смерть

коханої чи близької людини. Менший відсоток виявився у названих причинах самотності нікому не потрібен, нема підтримки, поганий характер, конфліктність, егоїзм, самозакоханість. Всі інші показники причин перебувають практично на одному рівні, окрім показників «психологічна травма» і «образа», які отримали найменший показник у відсотковому співвідношенні у порівнянні з іншими причинами. В цілому, аналізуючи отримані дані, можна стверджувати, що головними причинами виникнення самотності, на думку жінок, є негативні переживання, пов'язані з незадоволеністю своїм становищем у сформованій навколо них системі соціальної комунікації і міжособистісних стосунків (бракує підтримки, втрата близької людини), а також у індивідуально-особистісних властивостях особистості (характер, конфліктність, егоїзм, самолюбство). Додатковими причинами у жінок виявились невпевненість у собі, низька самооцінка (комплекси), складність у спілкуванні із оточенням, замкнутість, психологічні травми і образа. Це вказує на те, що через свою невпевненість і незадоволеність собою, їм важко встановлювати здорові міжособистісні стосунки, в яких виникають внутрішні конфлікти, пов'язані із уникненням будь-якого контакту у спілкуванні (образи), тобто відчуженість у соціумі. У результаті відсутності підтримки від оточуючих, розвивається почуття власної непотрібності, що спонукає жінку відмовитись від встановлення важливих взаємин. Страх і очікування негативних наслідків, невдалого життєвого досвіду у міжособистісних стосунках (висміювання) провокує конфліктну поведінку і труднощі у подоланні власної самотності.

Аналіз отриманих відповідей жінок окремо за груповою приналежністю виявив, що причини самотності практично ідентичні показникам загальної вибірки жінок. Але важливо зазначити, що у жінок-ув'язнених і жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території, ще достатньо високий відсоток (50%) займає причина «прихожу додому до порожнього будинку», а у жінок з особливими потребами – «складності у спілкуванні, проблеми із соціумом» (60%). Також особливої уваги заслуговує причина «усамітнення і творчість» (60%), яка виявилась найбільша у відсотковому

еквіваленті в порівнянні з іншими причинами в групі жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території. Таким чином, можна доповнити висновок тим, що причина «прихожу до дому у порожній будинок» у жінок-внутрішньо переміщених осіб обумовлена їх вимушеним внутрішнім переселенням, новим місцем проживання і новим навколишнім середовищем, який спонукає жінок до саморозвитку. А у жінок-ув'язнених ця причина обумовлена різкою зміною життєвих обставин, які є наслідками їх ув'язнення (втрата сім'ї, партнера, житла). У жінок з особливими потребами однією з головних причин самотності виявляється вада слуху, яка ускладнює вільний вибір спілкування у соціальному середовищі.

Таблиця 3.7.

Частота реакцій і дій, які пов'язані із самотністю жінок (у %)

Групи жінок Реакція і дії	Загалом по вибірці жінок N=270	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки N=45	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	Жінки з особливими потребами N=45	Жінки-киянки N=45
1. Слухаю музику	46,1	40	-	56,7	50	90	40
2. Дивлюсь телевізор	39	53,3	40	46,7	30	66,7	40
3. Прогулююсь	15,5	-	-	33,3	-	40	20
4. Сплю	25	26,7	40	16,7	-	36,7	30
5. Читаю	42	-	80	23,3	40	66,7	40
6. Дзвоню другу	29	26,7	80	16,7	50	-	-
7. Займаюсь творчістю	53	40	-	16,7	70	86,7	40
8. Відвідую когось	36,7	66,7	40	-	30	53,3	30
9. Читаю Біблію,	16,7	-	100	-	-	-	-
10. Плачу	6,7	-	40	-	-	-	-
11. Вчусь и працюю	19	26,7	-	-	40	50	-
12. Роблю покупки	15	-	-	-	40	30	20
13. Займаюсь домашніми справами	32,2	66,7	-	-	70	83,3	40
14. Сумую, депресую	11,7	40	10	-	20	-	-
15. Замикаюсь у собі	35,5	23,3	20	10	40	70	50
16. Нервую, агресую	10,5	10	10	30	-	13,3	-

Надалі, щоб дослідити реакції і дії жінок у самотності, те, як вони себе поведуть, був застосований блок анкети-опитувальника Г.Р. Шагівалевої і анкети Д.О. Захарової, де було поставлено однакове запитання: «Як себе поводить людина у самотності?», результати представлені у таблиці 3.7.

Виходячи з отриманих даних табл 3.7, для жінок загалом найбільш характерні наступні реакції і дії у стані самотності: займатись улюбленою справою, творчість, слухати музику, читати, дивитись телевізор, відвідувати когось, замикатись у собі, відокремлюватись, займатись домашніми справами. Отже, аналізуючи ці результати, можна говорити про те, що завдяки неоднаковому ставленню до самотності, жінки використовують різні засоби, пасивні і активні, творчі й інтелектуальні, конструктивні і деструктивні, щоб уникнути стану самотності. По відповідям видно, що позитивних суджень жінок більше, ніж негативних. Але іноді пасивний засіб або установка як «замикання у собі, відокремлення від оточення» у 35,5% жінок відіграє функцію перекладання відповідальності за свій стан на інших.

Це опосередковано можна підтвердити отриманими результатами на питання: «Наскільки Ви, на Вашу думку, контролюєте те, що з Вами відбувається у житті?», застосованої в нашому дослідженні анкети Карін Рубінштейн и Філіппа Шейвера, результати представлені на рис.3.8, 3.9.



Рис.3.8 Співвідношення уявлення жінок щодо контролю ситуацій у власному житті.



Рис.3.9. Відсоткове співвідношення уявлення жінок, з різних соціальних груп щодо контролю ситуацій у власному житті.

Цілком аналізуючи рисунок 3.8, де виявлено, що 7% жінок незначно контролюють, а 41% помірно контролюють ситуації у власному житті, можна стверджувати, що деяка частина жінок перекладає відповідальність за свій стан і за своє життя на інших людей. І цю частину складають групи жінок з особливими потребами і ув'язнені з виправної колонії. При цьому ці групи жінок не застосовують активних засобів пошуку спілкування з іншими для уникнення самотності.

Аналіз отриманих значень, як поводять себе жінки з різних соціальних груп у самотності, дозволив виявити, що *жінки, які проживають на тимчасово окупованій території*, найчастіше у стані самотності відвідують когось, займаються домашніми справами, дивляться телевізор; *релігійні жінки* читають Біблію чи моляться, читають, телефонують друзям; *жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК)*, слухають музику, дивляться телевізор; *жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території* займаються домашніми улюбленими справами, творчістю, телефонують друзям, слухають музику; *жінки з особливими потребами* займаються улюбленою справою,

творчістю, домашніми справами, замикаються у собі, виокремлюються, дивляться телевізор, читають; *жінки-кианки* слухають музику, дивляться телевізор, читають, займаються улюбленою справою, творчістю, домашніми справами.

Отже, тут можна говорити про те, що виявлені показники жінок за груповою приналежністю практично ідентичні показникам загальної вибірки жінок, але є певні доповнення. У *жінках-внутрішньо переміщених осіб* і *релігійних жінок* одним із найрозповсюдженіших засобів подолання самотності виступає спілкування з близькою людиною, у *релігійних жінок* ще й на екзистенціальному рівні — спілкування з Богом та молитва.

Тобто для цих груп жінок, на дуже важливому рівні стоять міжособистісні стосунки, тому активним, конструктивним засобом для подолання самотності виявляється значущий інший. А ось у *жінках з особливими потребами* одним із засобів уникнення самотності є «замикання у собі і виокремлення», який набуває пасивного і деструктивного характеру.

Також у нашому дослідженні, щоб виявити суб'єктивні думки і поради жінок щодо позбавлення від самотності було застосоване питання анкети Д.О. Захарової: «Чи може самотня людина стати не самотньою. Що для цього потрібно зробити?».

У результаті аналізу всіх отриманих результатів порад і міркувань, було з'ясовано, що більша частина жінок (70%) вважають, що людина може стати не самотньою, якщо розвине навички спілкування (82%), знайде партнера і друга (82%), змінить своє життя, або найде сенс у ньому (70%), налагодить взаємини із оточенням (соціумом) (69%).

Додатково були надані поради релігійних жінок, які акцентували на вірі у Бога (протягнути руку допомоги іншому) (88%), і жінок з особливими потребами, які виділяли прийняття себе, подолання сорому серед оточуючих (56%) і налагодити взаємостосунки у соціальній групі (43%).

Наглядно результати представлені на рисунку 3.10.

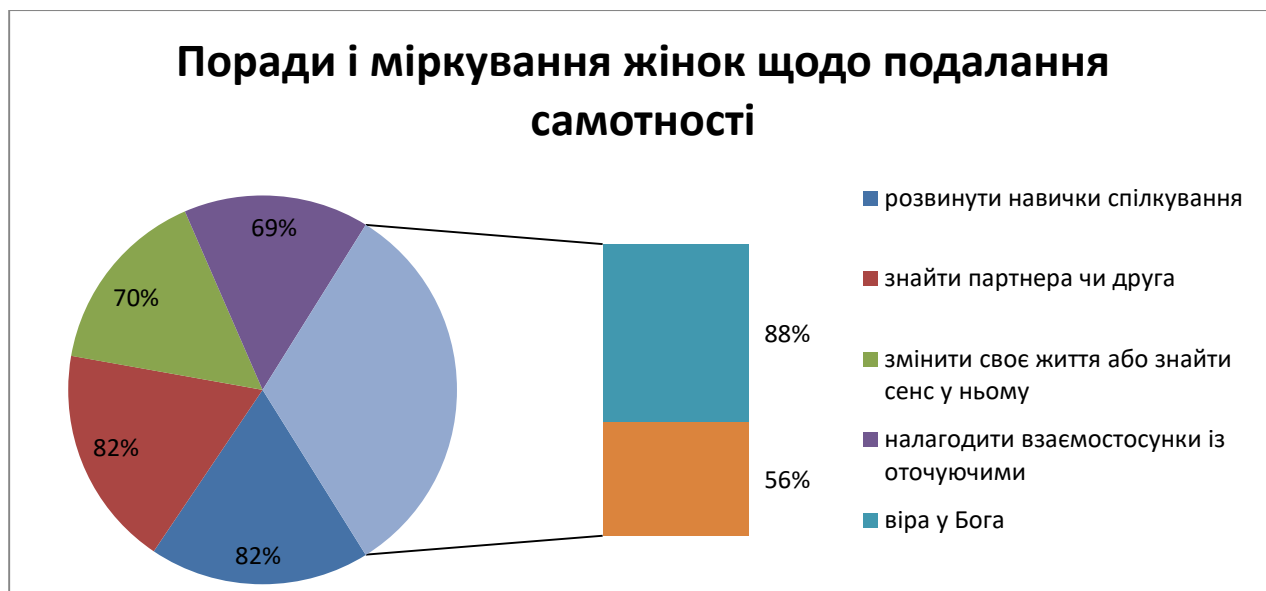


Рис. 3.10. Порад і міркування жінок щодо подолання самотності

Отже, аналіз порад і міркувань жінок дозволив побачити, що для того, щоб перестати бути самотнім, треба усвідомити і пояснити свій стан самотності, знайти мету в житті і змінити цінності. Розвинути в собі комунікативні навички спілкування і довірче ставлення до оточуючих людей, побудувати близькі стосунки із іншими, знайти в собі сили прийняти себе таким, яким є (без сорому за свою інвалідність) та інших, надаючи можливість собі й іншим розвиватись в тому напрямку, який обирає для себе кожен з них.

Таблиця 3.8

Уявлення жінок щодо власної привабливості (у %)

	Загалом по вибірці жінок	Жінки, які проживають в тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	Жінки з особливими потребами	Жінки-киянки
Набагато привабливіша	6,1	-	-	-	13,3	-	23,3
Трохи більше приваблива	17,2	13,3	-	16,7	43,3	20	10
Більш-менш приваблива	53,3	73,3	80	40	33,3	40	53,3
Менш приваблива	18,3	13,3	20	33,3	10	20	13,3
Не приваблива	5	-	-	10	-	20	-

Примітка: загальна вибірка жінок N=270; шість груп жінок по N=45

Важливо зазначити, що однією з проблем, яку треба подолати жінкам, щоб не почувати себе самотньою, – це прийняти себе. І опосередковано, це знаходить підтвердження у додатковому питанні: «Наскільки Ви привабливі, порівняно з Вашими однолітками?» анкети Карін Рубінштейн и Філіппа Шейвера, отримані результати наведені у таблиці 3.8.

Виходячи з аналізу даних таблиці 3.8, можна побачити, що у загальній вибірці жінок тільки 23,3% осіб вважають себе привабливішими, що вказує на їх задоволеність Я-образом і прийняття себе. Більш-менш привабливими вважає себе половина жінок, що дозволяє говорити про те, що ці жінки самокритичні, але не в достатній мірі задоволені своїм образом Я. Жінки, які дали відповіді менш приваблива і не приваблива, мають низьку самооцінку, не впевнені у собі і повністю незадоволені своїм образом Я (не приймають себе такою, якою є). Отже, виходячи з отриманих результатів, можна говорити про те, що тільки четверта частина жінок загальної вибірки приймають себе повністю і задоволені своїм образом Я.

За груповою приналежністю повна задоволеність собою спостерігається у п'яти групах жінок, окрім релігійних. Найвищі показники виявлені у групі жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і киянок, менший відсоток – у жінок з особливими потребами, ув'язнених з виправної колонії і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території. Це свідчить про те, що жінки-внутрішньо переміщені особи і киянки, порівняно з іншими групами жінок, мають високу самооцінку, задоволені собою і своїм «Я образом».

Найвищі показники повної незадоволеності собою (не приваблива і менш приваблива) у порівнянні з іншими групами жінок були виявлені у групах жінок з особливими потребами (40%) і жінок-ув'язнених з виправної колонії (43,3%). Це свідчить про те, що саме ці групи жінок мають проблему з «Я-образом», низькою самооцінкою і прийняттям себе.

Найвищі показники порівняно з іншими групами жінок «неповної задоволеності і сумніви у собі» спостерігаються у групах релігійних жінок (80%), у мешканок з тимчасово окупованої території (73,3%) і у киянок (53,3%). Саме

ці жінки мають високу самокритичність до себе і не в достатній мірі задоволені своїм «Я- образом», тому вимагають від себе постійного самовдосконалення і саморозвитку, ставлячи до себе високі вимоги.

Отже, аналіз **суб'єктивного ставлення жінок до самого почуття і явища самотності** дозволив виявити, що самотність як життєва ситуація, часто в тій чи іншій формі переживається багатьма жінками, а ось за тривалістю має різні форми протікання. Найчастіше переживання самотності виявлено у групах релігійних жінок, жінок, які перебувають у виправній колонії і жінок з особливими потребами. Але якщо у жінок з особливими потребами і жінок ув'язнених цей стан за тривалістю переживається по-різному, то у релігійних жінок він триває довго і може переходити в хронічну форму. У інших групах жінок: киянок, внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і які проживають на тимчасово окупованій території, самотність має ситуативний характер і переживається за тривалістю по-різному, в залежності від життєвих обставин і особистісних характеристик особистості.

У ході дослідження **об'єктивної міри самотності особистості жінки** було виявлено, що жінки відчують більшу самотність у взаємодії із соціальним оточенням, особливо в незнайомому, проявляючись у дефіциті встановлених контактів, взаємному обміні інформацією і спілкуванні, тобто комунікативну самотність. Найменшу самотність відчують в емоційно-духовних, довірливих і інтимних стосунках з близькими людьми (сім'я, друзі, партнер).

Аналіз окремо груп жінок за їх соціальною приналежністю дозволив виявити, що:

- *жінки з виправної колонії (ВК)* мають високу міру об'єктивної самотності, відчуючи дефіцит як у соціальних взаєминах, так і у близьких інтимних стосунках, тобто їм властиво переживати водночас: комунікативну, емоційну і духовну самотність;
- *жінки з особливими потребами* найбільш часто переживають комунікативну і духовну самотність, що обумовлено першочергово їх

особливостями порушення у функціонуванні органів почуттів, яке ускладнює процес комунікацій з навколишнім середовищем;

- *жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території* мають переживання саме комунікативної самотності, що зумовлено їх вимушеним внутрішнім переміщенням у нове соціальне середовище;
- в інших групах жінок (*княнок, релігійних і які проживають на тимчасово окупованій території*), об'єктивна міра самотності виявляється на низькому рівні або зовсім відсутня.

Аналіз **суб'єктивного ставлення особистості жінок до самотності**, а саме усвідомлення власної самотності (*добровільне чи вимушене*), виявив, що:

- більшість жінок загальної вибірки 74% не вважають себе самотніми і 66,1% з них прагнуть її уникнути, а 33,9% не прагнуть уникнути самотності взагалі;
- за груповою приналежністю, найбільша кількість жінок, які суб'єктивно вважають себе самотніми, виявились у групі жінок з особливими потребами (46,7%) і які перебувають у виправній колонії (ВК) (36,7%). Невелика частина жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території не визначає свою самотність. А жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, які запевняють, що на 100% не відчують самотність ні на суб'єктивному, ані на об'єктивному рівні, на рівні тенденції, мають захисну поведінку – заперечення, яке на підсвідомому рівні заперечує будь-яке переживання в них самотності;
- на рівні тенденції можна говорити про те, що активне уникнення самотності зменшує ймовірність її появи;
- 6,1% жінок втратили надію на зміну свого становища, вважають себе самотніми і не роблять ніяких спеціальних зусиль, щоб зберегти своє місце у системі міжособистісних зв'язків. Їх самотність обрана

добровільно, але ця добровільність вимушена певними обставинами або причинами. За груповою приналежністю це жінки з особливими потребами і жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК);

- 67,8% жінок здебільшого схильні обирати самотність, добровільно розцінюючи її не тільки як негативний, а і як позитивний чинник і відносно легко переносять це відчуття і стан. За груповою приналежністю це киянки, внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території і жінкам, які проживають на тимчасово окупованій території;
- 26,1% жінок усвідомлюють власний страх і тривогу перед самотністю, розцінюючи її як проблему та вимушеність, і роблять все, щоб уникнути, відкинути і не допустити її у свою свідомість. За груповою приналежністю це жінки з особливими потребами і релігійні жінки;
- Жінки, які вважали себе самотніми за об'єктивними параметрами, суб'єктивно відчують самотність. І тільки деякі з них, які вважали себе самотніми за об'єктивними параметрами, не відчують або заперечують самотність на суб'єктивному рівні і навпаки.

Диференціація почуттів та емоцій, які виникають у ситуації суб'єктивного відчуття самотності, дало можливість побачити, привілеї негативного над позитивним. До негативних почуттів та емоцій, яких жінки хочуть уникнути (вимушені), найчастіше відносять поганий настрій, тугу за конкретною людиною, смуток, роздратування і образу, спустошеність, безнадійність, тривогу, розпач, відчай, депресію. До позитивних, добровільно обраних – спокій, захопленість, зайнятість, активність, зосередженість, задоволеність, радість, впевненість.

За груповою приналежністю у жінок-киянок, внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, спостерігається, як позитивне (спокій), так і негативне (поганий настрій) ставлення до самотності. А групи релігійних жінок, ув'язнених і жінки з особливими потребами розглядають і пов'язують самотність значною

мірою з негативними переживаннями. Це дає підстави стверджувати, що «суб'єктивне почуття самотності» переживається і сприймається жінками по-різному, в залежності від особливостей особистості, комплексу її почуттів, оцінок та ставлення до життєвих ситуацій і соціального оточення, тобто соціальної групи, до якої вона себе відносить.

Також було виявлено, що 10 % жінкам важко усвідомити стан самотності і диференціювати свої почуття до нього. За груповою приналежністю це жінки з виправної колонії, з особливими потребами і які проживають на тимчасово окупованій території.

Показово, що найбільш **позитивними сторонами самотності** жінки називають спокій, умиротворення, можливість переосмислення, вільний час, відпочинок, час для творчості або заняття улюбленою справою, самоаналіз, саморозвиток, самостійність, відсутність контролю. А **негативними** – непотрібність, безглуздість існування, замкнутість, страх, недовіра, бракує співрозмовника чи друга, відсутність підтримки, нудьга, апатія, депресія. Більшою мірою вони пов'язують негативну сторону самотності із дефіцитом у міжособистісних стосунках, а позитивну – з особистісним розвитком.

Також було виявлено, що 42,8 % (116 осіб) зовсім не бачать позитивних сторін у самотності. І це за груповою приналежністю відноситься до жінок з особливими потребами і жінок ув'язнених, що на разі дає можливість стверджувати, що не всі жінки мають амбівалентні почуття до самотності.

Було виявлено, що уявлення **головних причин**, з якими жінки пов'язують власну самотність, пов'язані з незадоволеністю своїм становищем у сформованій навколо них системі соціальної комунікації і міжособистісних стосунків (бракує підтримки, розрив, втрата або смерть близької людини, відсутність друзів, нікому не потрібен), а також в індивідуально-особистісних властивостях особистості (характер, конфліктність, егоїзм, самолюбство). Додатковими причинами у жінок виявились невпевненість у собі, низька самооцінка (комплекси), складність у спілкуванні із оточенням, замкнутість, психологічні травми і образа, що безпосередньо впливає на встановлення здорових відносин

із оточуючими, спонукаючи до внутрішніх і зовнішніх конфліктів, уникнення контактів і відчуженості у соціумі. Щодо причини «низька самооцінка», то було викрито, що тільки у 25% жінок виявляється задоволеність своїм образом Я, і найбільший відсоток спостерігається у жінок-внутрішньо переміщених осіб і киянок. А повна незадоволеність своїм образом Я виявилась у жінок з особливими потребами і жінок-ув'язнених. Аналіз групової приналежності жінок, дозволив додати лише те, що однією з головних причин самотності жінок з особливими потребами виявляється вада слуху, яка ускладнює вільний вибір спілкування у соціальному середовищі. А у групі жінок-внутрішньо переміщених осіб і жінок-ув'язнених відзначається причина «приходжу додому в порожній будинок», яка безпосередньо обумовлена вимушеним внутрішнім переселенням жінок і різкою зміною життєвих обставин жінок ув'язнених, які перебувають у виправній колонії.

Також було показано, що для жінок найбільш характерні наступні **реакції і дії у самотності** (те як вони себе поведуть): займаюсь улюбленою справою, творчістю, слухаю музику, читаю, дивлюсь телевізор, відвідую когось, замикаюсь у собі, відокремлююсь, займаюсь домашніми справами. Це дозволяє говорити про те, що завдяки неоднаковому ставленню до самотності, жінки використовують різні засоби: пасивні і активні, творчі і інтелектуальні, конструктивні і деструктивні, щоб уникнути стану самотності. Аналіз групової приналежності жінок, дозволив доповнити, що у жінок-внутрішньо переміщених осіб і релігійних жінок одним із частих засобів подолання самотності виступає спілкування з близькою людиною, у релігійних жінок ще й на екзистенціальному рівні — спілкування з Богом. Тобто для цих груп жінок, на дуже важливому рівні стоять міжособистісні стосунки, тому активним, конструктивним засобом для подолання самотності виявляється значущий інший. А ось у жінок з особливими потребами одним із засобів уникнення самотності є «замикання у собі, відчуженість і відстороненість», який набуває пасивного і деструктивного характеру.

Також було виявлено, що найбільший відсоток жінок з особливими потребами і жінок ув'язнених, **перекладають відповідальність** за своє життя на інших людей.

У ході аналізу **міркувань і порад** жінок щодо позбавлення від самотності, було з'ясовано, що більша частина жінок (70%) вважають, що людина може стати не самотньою, якщо розвине навички спілкування, знайде партнера і друга, змінить своє життя, або знайде сенс у ньому, налагодить взаємостосунки із оточуючими (соціумом). Додатково були надані поради релігійних жінок, які акцентували на вірі у Бога (простягнути руку допомоги іншому), і жінок з особливими потребами, які виділяли раду прийняти себе і подолати сором серед оточуючих.

3.4. Вплив дитячо-батьківських стосунків на самотність жінок у дорослому віці.

Сімейні стосунки як одна з найбільш значущих сфер у функціонуванні суспільства завжди буде у центрі уваги дослідників, які визначають сім'ю як соціальну структуру, що є першоосновою суспільства, найважливішим інститутом соціалізації особистості дитини, в якій вона набуває першого досвіду соціальної взаємодії. Саме ставлення батьків до дитини, уявлення про неї та спосіб впливу (контроль, заохочення, покарання і т.д.) цілком впливає на розвиток, призводячи до серйозних порушень у процесі соціалізації дитини і до формування різних психологічних проблем та комплексів [169].

Тому у дослідженні було зроблено припущення, що стосунки між батьками і дитиною мають вплив на формування і переживання почуття самотності у дорослому віці. І першочергово у результаті пошукового етапу, було проведено дослідження, яке складалося з трьох частин: **1. Особисте уявлення жінок про можливість переживання самотності у сім'ї і можливі їх причини; 2. Уявлення про батьків і стосунки з ними; 3. Особисте ставлення (займана**

позиція) по відношенню батьків з боку дитини у дорослому віці. Були отримані наступні результати.

Таблиця 3.9.

Уявлення жінок про самотність у сім'ї і їх можливі причини (у відсотках %)

	Загалом по вибірці жінок (N=270)	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (N=45)	Релігійні жінки (N=45)	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи з (N=45)	Жінки з особливими потребами (N=45)	Жінки-киянки (N=45)
Чи може людина почувати себе самотньою в сім'ї?							
Так	90	100	100	70	100	70	100
Ні	10	-	-	30	-	30	-
Хто частіше відчуває себе самотнім: дитина чи дорослі?							
Діти	39,5	-	50	61	15	61	50
Дорослі	60,5	100	50	39	85	39	50
Суб'єктивне уявлення причин почуття самотності в сім'ї							
Немає взаєморозуміння	44,5	60	60	10	60	16,7	60
Кожен зайнятий своєю справою	8,3	-	20	-	10	-	20
Немає підтримки, людини на яку можна розраховувати	13,3	-	-	-	0	-	50
Не хочу про це говорити	28,3	40	-	70	-	60	-
Ти — тягар, проблема для сім'ї, тебе не люблять	13,3	-	10	20	10	20	20
З тобою не рахуються і не спілкуються	6,6	-	10	-	-	30	-
Суб'єктивне уявлення причини переживання самотності дитиною							
Діти без батьків	17,8	-	30	15	10	22	30
Без батьківської уваги, немає діла до тебе.	34,8	-	52	45	10	52	50
Їх не люблять і не розуміють (сварять, карають, ображають, відкидають, агресивно поведуться)	19	-	23	40	-	26	25
Суб'єктивне уявлення причини переживання самотності дорослим							
Стикаються з невирішеними питаннями, проблемами	19,8	30	10	20	29	20	10
Немає любові і розуміння, складності у встановленні емоційних контактів	22,5	30	20	20	35	20	10
Більше проблем із соціумом, закриті, усе аналізують	28,2	40	40	20	36	23,3	10

Передусім було проаналізовано отримані результати «особистого уявлення жінок про можливість існування переживання почуття самотності у сім'ї та їх причини за допомогою анкети Д.О. Захарової, результати наведені у таблиці 3.9.

Дані табл. 3.9 дають можливість першочергово виокремити те, що 90% жінок вважають, що людина може відчувати себе самотньою у сім'ї. Аналіз отриманих показників груп жінок окремо за соціальною приналежністю дав змогу побачити, що тільки групи жінок з особливими потребами (30%) і жінок ув'язнених (30%) вважають, що людина не може почувати себе самотньою у сім'ї. Враховуючи їх групові особливості, можна робити припущення про те, що цим групам жінок притаманне видавати ідеальну уяву (бажане) за реальне (дійсне) становище, в якому присутні певні складнощі у побудові сімейних стосунків або утримання сім'ї в ситуації жінок ув'язнених, які перебувають у виправній колонії. У всіх інших групах жінок спостерігається 100% переконаність, що людина може почувати себе самотньою у сім'ї, що говорить про реальну усвідомлену життєву позицію.

Також отримані дані табл. 3.9 дають можливість говорити про те, що 60,5% жінок вважають, що дорослі частіше відчують себе самотніми у сім'ї, ніж діти, а 39,5 % жінок, навпаки, вважають, що діти частіше відчують самотність у сім'ї, порівняно з дорослими. Це свідчать про те, що дорослим трошки більше властиво переживання самотності, ніж дітям. Але аналіз отриманих показників груп жінок окремо за соціальною приналежністю дав змогу побачити певні відмінності. Якщо *внутрішньо переміщені особи і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території*, переконані в тому, що дорослі частіше за дітей переживають самотність. І ці переконання скоріш за все обумовлені конфліктною ситуацією на території Донбасу, де жінки зіткнулися з окупацією, відокремленням, вимушеним переселенням, самотністю і ізоляцією, тобто стресогенною ситуацією, яка зіграла функцію витіснення будь-яких інших переживань у порівнянні зі справжніми за силою і актуальністю. То групи *жінок з особливими потребами і жінок, які перебувають у виправній колонії (ув'язнених)*, вважають, що діти частіше, ніж дорослі переживають самотність у

сім'ї, і це переконання має певний зв'язок із батьківсько-дитячими стосунками. Щодо груп *киянок і релігійних жінок*, то вони поділились у своїх переконаннях з приводу того, «хто частіше відчуває себе самотніми: діти чи дорослі?» 50% на 50%, що дає підстави говорити про те, що вони відчували самотність як у дитинстві, так і в дорослому віці.

Аналіз отриманих даних *суб'єктивного уявлення причин почуття самотності у сім'ї* жінками (табл.1), дозволив виділити п'ять причин:

- **нема взаєморозуміння** (45,5%, загальна вибірка жінок), яке виявляється у всіх шести групах жінок;
- **ти — тягар, проблема для сім'ї, тебе не люблять** (13,3% загальна вибірка жінок), виявляється в п'яти групах жінок у низьких відсотках (10-20%), окрім групи жінок, які проживають на тимчасово окупованій території;
- **нема підтримки і людини, на яку можна розраховувати** (13,3% загальна вибірка жінок), виявляється у жінок внутрішньо переміщених осіб (30%) і киянок (50%);
- **кожен зайнятий своєю справою** (8,3% загальна вибірка жінок) виявляється у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території (10%) і киянок (20%) і релігійних жінок (20%);
- **з тобою не рахуються і не спілкуються** (6,6% загальна група жінок), виявляється у релігійних жінок (10%) і жінок з особливими потребами (30%).

Також варто зазначити, що 28,3% загалом по вибірці (жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, жінок з особливими потребами і жінок ув'язнених з виправної колонії) відмовились відповідати на це запитання.

Таким чином, можна говорити про те, що причини самотності у сім'ї носять виключно негативний, вимушений характер і обумовлені передусім порушенням у міжособистісних стосунках, у дефіциті спілкування, у прийнятті і підтримці з боку близької людини. Також тут можна говорити про те, що є причини, які усвідомлюються і про які складно говорити жінкам (я не хочу про це говорити)

жінкам з особливими потребами, ув'язненим з виправної колонії, які проживають на тимчасово окупованій території.

Також були отримані результати щодо *суб'єкт ивного уявлення причини переж ивання* самотності дітьми та дорослими.

Найбільший відсоток набула причина дитячої самотності у сім'ї – це «відсутність батьківської уваги, нікому нема діла до тебе» (34,8%). Менші відсотки виявились у причинах: «діти без батьків» (17,8%) і «їх не люблять і не розуміють: сварять, карають, ображають, відкидають, агресивно поведуться» (19%). Всі зазначені причини в тих чи інших відсотках спостерігаються у п'яти групах жінок, окрім жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, так як вони вважають, що діти не можуть відчувати самотність. Вважаємо, варто зазначити тільки те, що у порівнянні з іншими групами, у жінок ув'язнених з виправної колонії спостерігається високий відсоток (40%) за причиною «їх не люблять і не розуміють». Таким чином, можна говорити про те, що причинами самотності дітей у сім'ї за суб'єктивним уявленням жінок є відсутність батьківської уваги, відсутність батьків (сироти) та відсутність любові і розуміння з боку батьків. І остання причина самотності дитини відноситься до групи жінок, які перебувають у виправній колонії.

Суб'єкт ивними причинами переж ивання самотності дорослими за уявленнями жінок, виявились: 1. Проблеми із соціумом (закриті, усе аналізують) (28,2%); 2. Відсутність любові і розуміння, складність у встановленні емоційних контактів (22,5%); 3. Невирішені питання, проблеми (19,8%). Виявлені причини у загальній вибірці жінок не суперечать показникам жінок з різних соціальних груп. Тобто тут можна говорити про те, що жінки бачать суб'єктивні причини самотності дорослих: у соціальних стосунках, у міжособистісних стосунках із близькими, рідними і в індивідуально-особистісних причинах.

Далі розглянемо і проаналізуємо погляди і уявлення дорослої жінки на її стосунки з батьками у дитинстві за допомогою анкети Карін Рубінштейн і Філіппа Шейвера і методики Рене Жилья. Отримані результати наведені у таблиці 3.10 і 3.11.

Таблиця 3.10.

Уявлення жінок про батьків і стосунки з ними (у %).

		Загалом по вибірці жінок (N=270)	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (N=45)	Релігійні жінки (N=45)	Жінки, які перебувають у виправній колонії (N=45)	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території (N=45)	Жінки з особливими потребами (N=45)	Жінки-киянки (N=45)
Батьки розійшлися		22,8	16,7	60	13,3	13,3	16,7	16,7
Батьки були у шлюбі і жили разом		77,2	83,3	40	86,7	86,7	83,3	83,3
<i>Які із т вердж ень Ви мож ет е використ оуват и для опису Вашої мат ері т а бат ько т а Ваших з ними ст осунків, коли Ви були дит иною?</i>								
1. У нас із нею/ним були теплі, ніжні стосунки, ми були дуже близькими	Мати	48,9	80	40	30	66,7	36,7	40
	Батько	15,5	13,3	-	16,7	33,3	20	10
2. У нас з нею/ним були добрі стосунки, ми були досить близькими	Мати	33,9	-	40	40	33,3	50	40
	Батько	38,9	40	20	13,3	43,3	26,7	90
3. У нас з нею/ним майже не було жодних стосунків, ми не були особливо близькими	Мати	11,7	20	-	30	-	6,7	13,3
	Батько	18,4	-	20	40	23,4	26,7	-
4. У нас із нею/ним були конфліктні стосунки, ми часто сперечалися	Мати	4,5	-	20	-	-	-	6,7
	Батько	8,3	-	20	16,7	-	13,3	-
5. Ми з матір'ю чи батьком не жили разом більшу частину цього часу	Мати	1,1	-	-	-	-	6,7	-
	Батько	14,3	3,3	40	-	-	13,3	-

Дані табл. 3.10 дають можливість побачити, що більшість жінок проживали у повноцінній сім'ї в дитинстві, де батьки жили разом. І тільки 22,8% жінок вказали на розлучення батьків у їх дитинстві, де найбільший відсоток розлучень батьків був виявлений у групі релігійних жінок (60%). Таким чином, можна говорити про те, що більшість жінок у своєму дитинстві мали повноцінні сім'ї, окрім жінок з релігійної групи, які у дитинстві були втягнуті до процесу

розлучення батьків, у результаті якого пережили психологічну травму, а їх подальше життя протікало у неповноцінній сім'ї. Майже у всіх неповноцінних сім'ях дитина (жінка) жила із мамою. Також важливо зазначити, що 6,7% жінок з особливими потребами у дитинстві залишились без матері по причині її смерті чи відмови від них у дитинстві.

У результаті проведеного аналізу ставлення жінок до своєї матері та батька і суб'єктивного уявлення про сформовані з ними стосунки у дитинстві, були отримані наступні результати:

- 48,9% жінок (загалом по вибірці) вважають, що у них з мамою були теплі, ніжні стосунки, і вони були дуже близькими. Найбільше такі стосунки виявились у групах жінок, які проживають на тимчасово окупованій території (80%) і у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території (66,7%). А з батьком теплі, ніжні і близькі стосунки виявились тільки у 15,5% жінок (загальна вибірка), з яких найбільший відсоток належить жінкам-внутрішньо переміщеним особам (33,3%), а в групі релігійних жінок ці стосунки зовсім відсутні.

- 33,9% жінок (загалом по вибірці) вважають, що у них з мамою були добрі стосунки, і вони були досить близькими. У п'яти групах жінок таке ставлення до матері виявилось схожим, окрім групи жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, в яких ці стосунки відсутні. А з батьком добрі і досить близькі стосунки виявились у 38,9% жінок загалом по вибірці, з якої найбільший відсоток належить жінкам-киянкам (90%) у порівнянні з іншими групами і найменший релігійним жінками (20%) і жінкам ув'язненим, які перебувають у виправній колонії (13,3%);

- 11,7% жінок (загалом по вибірці) вказали на те, що в них з мамою майже не було жодних стосунків, і вони не були особливо близькими. Такі стосунки були виявлені в групах жінок, які проживають на тимчасово окупованій території (20%), які перебувають у виправній колонії (ВК) (30%), з особливими потребами (6,7%) і киянок (13,3%). А на відсутність стосунків із батьком і на стосунки, у яких вони не були особливо близькі вказало 18,4 % жінок, з яких найбільші

відсотки були виявлені в групах жінок ув'язнених з виправної колонії (40%) і жінок з особливими потребами (26,7%).

- На конфліктні стосунки і суперечки у стосунках із матір'ю вказало лише 4,5% жінок загалом по вибірці, з яких виявились релігійні жінки і жінки-киянки. А наявність таких стосунків із батьком вказало 8,3% у загальній вибірці жінок, з яких виявились релігійні жінки (20%), жінки з виправної колонії (16,7%) і жінки з особливими потребами (13,3%).

Таким чином, можна говорити про те, що більшість жінок (82,2%) мають добрі, теплі стосунки із матір'ю, і тільки 16,2% розцінювали ці стосунки, як конфліктні або яких зовсім не було. І це більшою мірою стосувалося жінок, які перебувають у виправній колонії, мешканок тимчасово окупованої території, релігійних жінок і киянок. У жінок з особливими потребами відсутність стосунків із матір'ю обумовлені її смертю або відмовою від них у дитинстві (при народженні). А у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території, стосунки з матір'ю розглядаються тільки з позитивної сторони. Також слід зазначити, що більшість жінок, які проживають на тимчасово окупованій території (80%), мають з матір'ю дуже близькі, теплі і ніжні стосунки, що може вказувати на симбіотичні стосунки дитина-матір, у яких, дитина може перебувати у залежних стосунках з нею.

Щодо теплих, добрих і близьких стосунків із батьком, то такі стосунки були виявлені тільки у половини досліджуваних жінок (54,4%), і найбільший відсоток спостерігався у жінок-киянок і жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території. А 26,7% жінок загальної вибірки розцінювали стосунки з батьком як конфліктні або яких зовсім не було. І такі стосунки були виявлені у жінок з виправної колонії (56,7%), у релігійних жінок (40%), у жінок з особливими потребами (40%) і у жінок-внутрішньо переміщених (23,4%). Виходячи з цього, можна стверджувати, що найчастіше близькі і теплі стосунки із батьком в дитинстві були у групах жінок киянок і у мешканок тимчасово окупованої території і у внутрішньо переміщених осіб. В інших групах жінок стосунки із батьком найчастіше були напруженими і конфліктними.

Далі наведені результати **особистого ставлення (займана позиція) жінок** (у дорослому віці) до **батьків** за допомогою методики Рене Жиля. Отримані результати представлені у таблиці 3.11.

Таблиця 3.11.

Змінні, які характеризують ставлення жінок до матері і батька (у %)

		Загалом по вибірці жінок	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи	Жінки з особливими потребами	Жінки-княнки
Займана позиція	Ближче до матері	51,8	66,7	40	46,7	50	46,7	60
	Ближче до батька	21,1	10	30	26,7	10	30	20
	Окремо від матері	10,5	-	-	53,3	-	-	10
	Окремо від батька	43,3	56,7	40	73,3	10	60	20
По відношенню до обох батьків знаходжусь	Між ними	62,2	56,7	50	40	70	56,7	70
	Окремо від них	22,8	26,7	-	60	-	-	30
З ким поділишся про неприємності	З мамою	50	46,7	60	13,3	70	60	50
	З батьком	4,5	-	-	6,7	-	-	20
	З друзями	22,8	26,7	40	-	-	40	30
Кому першому розповіси про успіх	Нікому	11,1	-	-	66,7	-	-	-
	Мамі	50	36,7	60	13,3	70	70	50
	Батьку	2,8	-	-	6,7	-	-	10
Кому піднесеш сюрприз	Друзям	20,6	26,7	40	6,7	-	30	20
	Нікому	10	-	-	60	-	-	-
	Мамі	52,2	46,7	80	20	50	66,7	50
	Батькові	5	-	-	-	20	-	10
	Нікому	10	-	-	60	-	-	-
За ким сильніше сумуватимеш, коли залишиш будинок	За матір'ю	61,7	36,7	80	46,7	80	86,7	40
	За батьком	5	-	-	-	-	-	30
	Ні за ким	7,2	-	-	43,3	-	-	-
Допомагаю мамі	Багато	51,1	60	60	20	50	86,7	30
	Мало	41,6	20	40	33,3	40	46,6	70
Щось заборонила мати	Ображусь	28,4	46,7	20	6,7	40	26,7	30
	Нічого не відповім	22,2	36,7	20	20	20	26,7	10
	Запротестую	33,9	3,3	80	6,7	30	33,3	50
Щось заборонив батько	Ображусь	23,9	46,7	20	6,7	30	20	20
	Нічого не відповім	20,6	36,7	20	6,7	20	20	20
	Запротестую	42,2	10	80	13,3	40	60	50

Дані табл.3.11, за методикою Рене Жиля, дали можливість побачити особисте ставлення жінок (займана позиція) жінок (у дорослому віці) до батьків, де:

- 51,8% жінок знаходяться ближче до матері і тільки 21,1% жінок – ближче до батька. Це може говорити про те, що у жінок із матір'ю більш близькі і теплі стосунки, ніж з батьком. Аналіз груп жінок за соціальною приналежністю практично не має суперечностей із показником загальної вибірки жінок, але дозволяє побачити, що найбільший відсоток таких стосунків виявляється у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, і жінок-киянок. Також слід зазначити, що жінки ув'язнені найчастіше у стосунках з батьками займають відокремлену позицію, ніж близьку, що свідчить про конфліктні і холодні стосунки між ними.

- 62,2% жінок по відношенню до обох батьків знаходяться між ними, а 22,8% – окремо. Це говорить про те, що більша частина жінок по відношенню до батьків у дитинстві була налаштована на взаємодію з ними і співпрацю. Найчастіше такі стосунки були виявлені в групах жінок-киянок (70%) і жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території (70%). Найменш такі стосунки виявились у жінок з виправної колонії (40%), що вказує на посилення ворожості і конфліктності по відношенню до батьків. А релігійні жінки у своєму відношенню до батьків розділились навпіл;

- найбільша кількість жінок розділять свій успіх і поділяться про невдачу з мамою та друзями, і тільки мала кількість – з батьком (ув'язнені жінки з виправної колонії 2,8% і жінки-киянки – 4,5%). Тобто це говорить про те, що найбільша частина жінок у найбільш довірливих стосунках перебувають з мамою і друзями, ніж з батьком. Але тут також варто зазначити, що більшість жінок ув'язнених своєю відповіддю «нікому не розповім» продемонстрували повну недовіру до близьких (60%).

- 52,2% жінок зробили би приємний сюрприз матері, і найчастіше це жінки-внутрішньо переміщені особи і киянки. І тільки 5% жінок зробили би

приємний сюрприз батькові. Жінки-ув'язненні з виправної колонії не мають сенсу дарувати подарунки (60%).

- загалом більша частина жінок вказали на те, що будуть більше сумувати за матір'ю, коли залишать будинок, ніж за батьком (5% киянки). Важливо зазначити те, що тільки група жінок ув'язнених у своїх відповідях розділились на половину, одна частина з них відповіла, що буде більше сумувати за матір'ю, а інша – що ні за ким не будуть сумувати. Це ще більше вказує на наявність у них напружених, конфліктних і холодних стосунків з батьками в дитинстві.

- зі сторони допомоги батькам, то тут всі жінки шести груп відповіли, що допомагають тільки матері. Найчастіше допомагають жінки внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території, а найменше – жінки-киянки і жінки-ув'язненні з виправної колонії.

- найчастіша поведінкова реакція на заборони матері у жінок загалом по вибірці – це протест (33,9%), найменша образа (28,4) і нічого не відповім (22,2%). Щодо поведінкової реакції на заборони батька, вони виявились подібними. Це свідчить про те, що більшість жінок на заборону батьків реагують негативізмом.

Але аналіз груп жінок за соціальною приналежністю виявив, що жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, найчастіше на заборони батьків реагували образою (пасивна, пригнічена позиція); релігійні жінки, киянки і жінки з особливими потребами на батьківські заборони демонстрували протест (пасивний негативізм – відмова виконувати або активний негативізм – конфліктність, ворожість у діях); жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території на заборону матері реагували образою (пасивна пригнічена позиція), а на заборони батька – протестували; жінки-ув'язненні, які перебувають у виправній колонії на заборону матері нічого не відповідали (стримана, пригнічена позиція), а на заборону батька реагували протестом.

Далі розглянемо отримані результати за анкетною Карін Рубінстайн і Філіпа Шейвера, стосовно того, наскільки жінка у дитинстві мала змогу спиратись на батьків. Отримані результати наведені у таблиці 3.12.

Таблиця 3.12

Уявлення жінок щодо батьківської підтримки у дитинстві (дані наведені у %).

	Загалом по вибірці жінок	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території	Релігійні жінки	Жінки, які перебувають у виправній колонії	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	Жінки з особливими потребами	Жінки-киянки
Коли Ви були дитиною, наскільки Ви вважали своїх батьків надійною та вірною опорою? Якою мірою Ви могли покластися на них?							
Дуже великою мірою	48,9	80	80	16,7	66,7	16,7	33,3
Достатньою мірою	31,1	-	20	16,7	33,3	50	66,7
В недостатній мірі	17,2	10	-	60	-	33,3	-
Зовсім не міг	2,8	10	-	6,7	-	-	-
Якою мірою Ви можете покластися на свою матір і звернутися до неї по допомогу, коли у Вас виникають якісь проблеми?							
1. Дуже великою мірою	37,8	53,3	60	13,3	73,3	-	26,7
2. Достатньою мірою	32,2	23,3	20	40	13,3	56,7	40
3. В деякій мірі	27,2	23,3	20	46,7	13,3	26,7	33,3
Якою мірою Ви можете покластися на свого батька і звернутися до нього по допомогу, коли у Вас виникають якісь проблеми?							
1. Дуже великою мірою	30	20	-	26,7	76,7	6,7	50
2. Достатньою мірою	27,2	33,3	40	13,3	23,3	50	26,7
3. В недостатній мірі	9,4	13,3	-	16,7	-	26,6	-
4. Взагалі не можу	26,5	20	60	39	-	16,7	23,3

Зважаючи на отримані результати у табл.3.12 можна відзначити, що більшість жінок (80%) у достатній мірі могли у дитинстві покластися на своїх батьків, це є підставою говорити про те, що для більшості жінок їх батьки у дитинстві були міцною опорою. І тільки 20% жінок у недостатньої мірі або зовсім не мали підтримки і опори від них. Найбільше такої підтримки у дитинстві бракувало жінкам ув'язненим з виправної колонії, менше – жінкам з особливими потребами і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території.

Також більшість жінок (70%) у достатньо великій мірі можуть покластися на свою матір, звернутися до неї по допомогу і підтримку та отримати їх, у складних життєвих ситуаціях, коли в них виникають якісь проблеми. Інші жінки можуть покластися на матір тільки в деякій мірі. Отримані дані загалом по

вибірці жінок не мають певних суперечностей у порівнянні з отриманими результатами жінок в залежності від групової приналежності, окрім жінок ув'язнених з виправної колонії. В групі ув'язнених, які перебувають у виправній колонії, більшість жінок у складних життєвих ситуаціях, можуть спиратись на матір тільки в деякій мірі та звертатись до неї по допомогу.

На питання: *«Якою мірою Ви можете покластися на свого батька і звернутися до нього за допомогою, коли у Вас виникають якісь проблеми?»*, тільки 57% жінок відповіли, що в достатньо великій мірі можуть покластися на батька і отримати від нього допомогу і підтримку у складних життєвих ситуаціях. А ось 26,5% жінок вказали, що не можуть зовсім на нього покладатися і звертатися по допомогу. Отже, можна говорити про те, що трохи більше половини жінок загалом по вибірці можуть у складних життєвих ситуаціях покластись або звернутись по допомогу до батька, а інша половина має певні складності в цьому, а саме з 270 жінок 72 жінки, зовсім не можуть покластися і звернутись за допомогою до свого батька.

Більш детальний аналіз жінок за груповою приналежністю дозволив побачити, що всі шість груп жінок у достатній мірі можуть покластися і звернутись за допомогою до свого батька, але найчастіше це жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території і жінки-киянки, а найменше – релігійні і ув'язнені жінки з виправної колонії. Також було виявлено, що не завжди можуть покластися і неохоче звертаються за допомогою до батька жінки з особливими потребами, ув'язнені і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території. Найбільша кількість жінок, які зовсім не покладаються і не звертаються по допомогу до свого батька, – це групи релігійних жінок (60%) і жінки-ув'язнені з виправної колонії (39%). В інших групах: жінок-киянок, у мешканок тимчасово окупованої території і жінок з особливими потребами такі взаємини виявляються у невеликих відсотках. Таким чином, можна говорити про те, що більшість жінок, які можуть покластися і звернутися по допомогу до свого батька, – це жінки-киянки і внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території. А релігійні жінки і жінки, які перебувають у виправній колонії

найчастіше у порівнянні з іншими групами жінок не можуть покладатися і звертатися по допомогу до свого батька у складних життєвих ситуаціях.

Отже, аналіз стосунків між батьками і дитиною, які пов'язані із формуванням і переживанням почуття самотності у дорослому віці, дозволив отримати важливі висновки за трьома частинами.

За першою частиною дослідження *«особистого уявлення жінок про можливість переживання самотності у сім'ї і причини»*, було виявлено, що:

- 90% жінок вважають, що людина може відчувати себе самотньою у сім'ї, що вказує на реальну усвідомлену життєву позицію. І тільки невеликий відсоток (10%), який склали групи жінок з особливими потребами і жінки ув'язнені з виправної колонії вважають, що людина не може почувати себе самотньою у сім'ї. Це дає можливість робити припущення про те, що цим групам жінок притаманне видавати ідеальне (бажане) за реальне (дійсне) становище, в якому присутні певні складнощі у побудові сімейних стосунків;

- аналіз даних загалом по вибірці жінок показав, що дорослим більш властиве переживання самотності, ніж дітям. Але, враховуючи групову соціальну приналежність жінок, було виявлено, що такої думки частіше дотримуються тільки жінки внутрішньо переміщені особи і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території, що обумовлено стресогенною ситуацією (бойові дії), яка зіграла функцію витіснення будь-яких інших переживань. Жінки з особливими потребами і жінки, які перебувають у виправній колонії вважають, що діти частіше, ніж дорослі, переживають самотність у сім'ї, і це переконання має певний зв'язок із батьківсько-дитячими стосунками. Жінки-киянки і релігійні жінки вважають, що самотність можуть відчувати як діти, так і дорослі. Це дає підстави говорити про те, що цим жінкам почуття самотності знайоме, як у дитинстві, так і в дорослому віці;

- суб'єктивні уявлення причин самотності у сім'ї жінок виявились: відсутність взаєморозуміння; відчуття, що ти тягар і проблема для сім'ї, тебе не люблять; відсутність підтримки і людини, на яку можна розраховувати; недостатність уваги, всі зайняті своєю справою; неповага (з тобою не рахуються)

і дефіцит у спілкуванні. Тобто причини самотності у сім'ї носять виключно негативний, вимушений характер і зумовлені передусім порушенням у міжособистісних стосунках, у дефіциті спілкування, у прийнятті і підтримці з боку близької людини. Також тут можна говорити про те, що є певні причини, які усвідомлюються, і про які складно говорити жінкам (я не хочу про це говорити), і це стосується жінок з особливими потребами, ув'язнених з виправної колонії і жінок, які проживають на тимчасово окупованій території;

- причинами самотності дітей у сім'ї за суб'єктивним уявленням жінок є відсутність батьківської уваги, відсутність батьків (сироти) та відсутність любові і розуміння з боку батьків. Останнє найчастіше зустрічалося у жінок ув'язнених;;

- жінки на суб'єктивному рівні бачать причини самотності дорослих у соціальних стосунках, у міжособистісних стосунках і в індивідуально-особистісних причинах.

За другою частиною дослідження «*уявлення про батьків і стосунки з ними*» було виявлено, що:

- більшість жінок у своєму дитинстві мали повноцінні сім'ї, окрім жінок з релігійної групи (розлучення батьків);

- майже у всіх неповних сім'ях дитина (жінка) жила із матір'ю, окрім жінок з особливими потребами, частина (6,7%) яких у дитинстві залишилась без матері;

- більша кількість жінок (82,2%) мають добрі і теплі стосунки із матір'ю, і найчастіше такі стосунки виявились у жінок внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території. 16,2% жінок загалом по вибірці розцінювали ці стосунки як конфліктні (жінки ув'язнені, мешканки тимчасово окупованої території, релігійні жінки і киянки). А відсутність стосунків із матір'ю у жінок з особливими потребами зумовлені відсутністю матері у їхньому дитинстві взагалі. Також слід зазначити, що жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (80%) мають з матір'ю дуже близькі, теплі і ніжні стосунки, що дає підстави говорити про симбіотичні стосунки;

- теплі, добрі і близькі стосунки із батьком виявлені тільки у половини (54,4%) досліджуваних жінок, де найбільший відсоток спостерігався у жінок-киянок і жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території, які розглядали стосунки із батьком тільки з позитивного боку. 26,7% жінок загалом по вибірці розцінювали стосунки з батьком як конфліктні або яких зовсім не було. Найчастіше такі стосунки виявились у жінок-ув'язнених з виправної колонії (найвищий відсоток), у релігійних жінок, у жінок з особливими потребами і внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території.

За третьою частиною дослідження *«особисте ставлення (займана позиція) по відношенню батьків з боку дитини у дорослому віці»*, були отримані наступні результати, де виявлено, що:

- у жінок із матір'ю більш близькі і теплі стосунки, за якою вони будуть сумувати у разі переїзду (51,8%), ніж з батьком (21,2%). Найчастіше таке ставлення спостерігається в групі жінок, які проживають на тимчасово окупованій території і жінок-киянок, чого не можна сказати про жінок, які перебувають у виправній колонії. У жінок-ув'язнених з виправної колонії спостерігається більша віддаленість від батьків, що свідчить про конфліктні і холодні стосунки між ними

- більша частина жінок (62,2%) по відношенню до батьків у дитинстві були налаштовані на взаємодію з ними і співпрацю. Найчастіше такі стосунки були виявлені в групах жінок-киянок і жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території. А найменше у жінок-ув'язнених з виправної колонії, що вказує на посилення ворожості і конфліктності по відношенню до батьків.

- найбільша частина жінок у найбільш довірливих стосунках перебувають з мамою і друзями, ніж з батьком, окрім жінок ув'язнених, які у високому відсотку (60%) продемонстрували повну недовіру до близьких;

- зі сторони допомоги батькам, всі жінки, допомагають тільки матері, де найбільша допомога надходить від групи жінок-внутрішньо переміщених осіб з

тимчасово окупованої території і найменше від жінок-киянок і жінок-ув'язнених з виправної колонії.

- більшість жінок на заборону батьків у дитинстві реагували негативізмом (протест, образа). Але аналіз жінок з різних соціальних груп, показав певні відмінності: жінки, які проживають на тимчасово окупованій території найчастіше на заборони батьків реагували – образою (пасивна, пригнічена позиція); релігійні жінки, киянки і жінки з особливими потребами на батьківські заборони демонстрували протест (пасивний негативізм – відмова виконувати або активний негативізм – конфліктність, ворожість у діях); жінки-внутрішньо переміщені особи на заборону матері реагували образою (пасивна пригнічена позиція), а на заборони батька – протестували; жінки-ув'язнені, які перебувають у виправній колонії, на заборону матері нічого не відповідали (стримана, пригнічена позиція), а на заборону батька реагували протестом. Тобто в залежності від групової приналежності жінок, виявлялась різна поведінкова реакція на батьківські заборони.

- більшість жінок (80%) у дитинстві мали підтримку і опору від своїх батьків, окрім жінок-ув'язнених з виправної колонії (66,7% при N=45). Також на недостатність підтримки від батьків вказували жінки з особливими потребами і жінки, які проживають на тимчасово окупованій території.

- 70% жінок достатньою мірою можуть покластися на матір і отримати від неї допомогу і підтримку у складних життєвих ситуаціях. Виключенням є жінки з виправної колонії, де у складних життєвих ситуаціях, вони можуть спиратись і звертатись по допомогу до матері тільки в деякій мірі.

- більше половини жінок можуть у складних життєвих ситуаціях покластись або звернутись по допомогу до батька і це найбільшою мірою стосується жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території і жінок-киянок. Інша половина жінок має певні складнощі в цьому, з яких 26,5%, зовсім не можуть покластися і звернутись по допомогу до свого

батька, і це більшою мірою стосується жінок, які перебувають у виправній колонії і релігійних жінок.

3.5. Почуття самотності у міжособистісних стосунках.

Самотність як явище може виявлятися у всіх сферах життєдіяльності людини. Одним з чинників, на думку С.В. Духновського, який провокує почуття самотності у людей, – це особливості і характер міжособистісних стосунків. Нині існують різні трактування поняття «самотність», і тим не менш вони сходяться в одному – самотність пов'язана з соціальними зв'язками людини: чим більш дисгармонійні стосунки, тим глибше переживається почуття самотності їх суб'єктами (Духновський, 2007). Аналізуючи самотність, ми стикаємося з тим, що людина відчуває себе самотньою тоді, коли усвідомлює неповноцінність своїх соціальних стосунків. Переживання самотності виникає з усвідомлення його причин, які можуть носити як внутрішньоособистісний, так і зовнішньо-ситуативний характер. Тому для виявлення рівня самотності, її виду та чинників у жінок з урахуванням їхньої групової приналежності використовувався такий методичний інструментарій: диференційована шкала Шмідт DLS (Differential Loneliness Scale), методика SELSA, методика С.В. Духновського «Суб'єктивна оцінка міжособистісних відносин» СОМО і методика С. Бем «Маскулінність – фемінність».

Перш за все невід'ємним атрибутом життя людини є міжособистісні стосунки, аналіз яких дає можливість пояснити численні соціальні проблеми розвитку особистості, сім'ї і навіть суспільства. Тому для того щоб виявити у жінок дефіцит і незадоволеність соціальними стосунками була застосована багатовимірна структура системи вимірювання диференційована шкала Шмідт DLS (Differential Loneliness Scale), отримані результати представлені у таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

Середні значення незадоволеності різними соціальними стосунками за диференційованою шкалою Шмідт DLS (Differential Loneliness Scale) (у балах)

Показники		Групи жінок					
		Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (N=45)	Релігійні жінки (N=45)	Жінки, які перебувають у виправній колонії (N=45)	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території (N=45)	Жінки з особливими потребами (глухонімі) (N=45)	Жінки-киянки (N=45)
Сім'я	Медіана	8	9	8	7	8	6
	Середнє значення	8,2	9,6	8,3	6,7	9,1	7,6
	Стандартне відхилення	1,4	3,6	2,1	1,6	3	3,2
Дружба	Медіана	10	11	12	10,5	10,5	10
	Середнє значення	10,1	11,8	11,3	10,7	10,2	10,8
	Стандартне відхилення	1,5	1,7	3	2,1	1,5	2,4
Романтичні і сексуальні стосунки	Медіана	8	6	7	5	7	6
	Середнє значення	7,1	6	6,6	5,7	6,1	6,5
	Стандартне відхилення	1,8	1,4	1,6	1,2	1,3	1,9
Стосунки з більшими групами (соціум)	Медіана	2	3	5	3	2	2,5
	Середнє значення	1,9	3	4,8	3,4	3,4	2,7
	Стандартне відхилення	7,4	1,4	1,4	1,5	1,5	1,4

Аналізуючи отримані дані досліджуваних жінок з урахуванням їхньої групової приналежності (табл. 3.13.) за диференційованою шкалою Шмідт DLS (Differential Loneliness Scale), відзначимо, що у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, показник «романтичні і сексуальні стосунки» має високе значення (M=8), а «стосунки з більшими групами» – низький (M=2); у жінок-киянок виявлено низькі показники «сім'я» (M=2) і «відносини з

більшими групами» ($M=2,5$); у жінок, які перебувають у виправній колонії, виявлені високі показники «дружба» ($M=12$) і «стосунки з більшими групами (соціум)» ($M=5$); у жінок з особливими потребами виявлений низький показник «стосунки з більшими групами» ($M=2$). У групах релігійних жінок і внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території всі показники мають середнє значення.

Отже, можна говорити про те, що у різних життєвих сферах жінки відчують соціальну незадоволеність, маючи невідповідність між бажаними і фактичними соціальними стосунками. Доведено, що жінки-ув'язнені найбільший дефіцит і незадоволеність мають у дружніх і соціальних стосунках, які обумовлені особливостями перебування закритої соціальної структури виправної колонії. Мешканки тимчасово окупованої території мають найбільшу соціальну незадоволеність у романтичних і сексуальних стосунках. У всіх інших групах жінок спостерігається невеликий дефіцит і незадоволеність загалом: у сімейних, дружніх, соціальних, романтичних і сексуальних стосунках.

З використанням U-критерію Мана-Уїтні визначено статистично значущі відмінності дефіциту і незадоволеності соціальними стосунками жінок з урахуванням їхньої групової приналежності, які представлені в таблиці 3.14.

Аналіз порівняння середніх значень дає можливість говорити про те, що:

- *мешканки тимчасово окупованої території* мають статистично значущі більш високі показники: «сім'я», порівняно з внутрішньо переміщеними особами з тимчасово окупованої території; «романтичні і сексуальні відносини» порівняно з релігійними жінками, внутрішньо переміщеними особами і жінками з особливими потребами. Значуще більш низький показник «дружні стосунки», порівняно з релігійними жінками і показник «стосунки з великими групами (соціум)», порівняно з представницями всіх інших груп, окрім жінок з особливими потребами, (однакові показники).

- *релігійні жінки* мають статистично значущі більш високі показники самотності: у «сім'ї», порівняно з внутрішньо переміщеними особами і киянками; у «дружбі», порівняно з жінками з особливими потребами, киянками

і мешканками тимчасово окупованої території. Значуще нижчий показник самотності у «романтичних і сексуальних стосунках», порівняно з мешканками тимчасово окупованої території. Також показник «стосунки з великими групами (соціум)» значуще нижчий, порівняно з ув'язненими жінками і вищий, ніж у мешканок тимчасово окупованої території.

– *у жінок, які перебувають у виправній колонії*, значуще вищі показники самотності: у «сім'ї», порівняно з внутрішньо переміщеними особами, у «дружбі», порівняно з жінками з особливими потребами, а також у «стосунках з великими групами (соціумом)», ніж у інших досліджуваних. Статистично значуще нижчий показник самотності у «романтичних і сексуальних стосунках», порівняно з внутрішньо переміщеними особами з тимчасово окупованої території.

– *у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території* значуще нижчий показник самотності «сім'я», порівняно з мешканками тимчасово окупованої території, релігійними жінками, з особливими потребами і ув'язненими. Показник «романтичні і сексуальні стосунки» значуще нижчий, ніж у мешканок тимчасово окупованої території, киянок і ув'язнених з виправної колонії. Показник самотності у «стосунках з великими групами (соціумом)» значуще вищий, порівняно з мешканками тимчасово окупованої території і нижчий, ніж у жінок-ув'язнених, які перебувають у виправній колонії.

– у групі *жінок з особливими потребами* статистично значуще вищий показник самотності «сім'я», порівняно з киянками і внутрішньо переміщеними особами. Показник самотності «дружба» значуще нижчий, ніж у релігійних жінок і ув'язнених. «Романтичні і сексуальні стосунки» значуще нижчий, порівняно з мешканками тимчасово окупованої території, а показник «стосунки з великими групами, соціумом» значуще нижчий, ніж у жінок, які перебувають у виправній колонії.

– *жінки-киянки* мають значуще більш низькі показники самотності у «сімейних стосунках», порівняно з релігійними жінками і жінками з особливими

потребами, а також у «дружніх стосунках», порівняно з релігійними жінками. Статистично значуще вищий показник самотності у «романтичних і сексуальних стосунках», порівняно з внутрішньо переміщеними особами з тимчасово окупованої території. Показник самотності у «стосунках з великими групами (соціумом)» значуще нижчий, порівняно з ув'язненими жінками і вищий, ніж у мешканок тимчасово окупованої території.

Таблиця 3.14.

Порівняння показників, аналіз соціальної незадоволеності жінок з різних соціальних груп

Диференційована шкала Шмідт DSL				
1 група – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території				
2 група – релігійні жінки				
3 група – жінки, які перебувають у виправній колонії				
4 група – жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території				
5 група – жінки з особливими потребами (глухонімі)				
6 група – жінки-киянки				
Групи	Сім'я	Дружба	Романтичні і сексуальні стосунки	Стосунки з великими групами (соціум)
1 и 2	–	0,01 (,002)	0,01 (,010)	0,01 (,003)
1 и 3	0,05 (,040)	–	–	0,001 (,000)
1 и 4	0,001 (,001)	–	0,01 (,008)	0,001 (,000)
1 и 5	–	–	0,05 (,015)	0,001 (,000)
1 и 6	–	–	–	0,05 (,033)
2 и 3	–	–	–	0,001 (,000)
2 и 4	0,001 (,001)	–	–	–
2 и 5	–	0,01 (,004)	–	–
2 и 6	0,01 (,010)	0,05 (,048)	–	–
3 и 4	0,01 (,009)	–	0,05 (,014)	0,001 (,001)
3 и 5	–	0,05 (,048)	–	0,001 (,001)
3 и 6	–	–	–	0,001 (,000)
4 и 5	0,01 (,002)	–	–	–
4 и 6	–	–	0,05 (,027)	–
5 и 6	0,05 (,017)	–	–	–

Критерій U Манна-Уїтні для незалежних вибірок у дужках, рівень значущості t критерій, де 0,050 – 95%; 0,010 – 99%; 0,001 – 99,9%

Отже, можна говорити про те, що найбільший дефіцит і незадоволеність у сімейних стосунках відчують релігійні жінки, а найбільшу задоволеність мають жінки-киянки. В інших групах жінок незадоволеність сімейними

стосунками має тимчасово-ситуативний характер, котрий підкріплюється не тільки відчуттям суб'єктивної невідповідності, а й об'єктивними чинниками, як: здоров'я (ставлення до здоров'я) у випадку з жінками з особливими потребами; відстань та частота контактів із сім'єю, які обумовлені тимчасовою окупацією або вимушеним переселенням; вимушена соціальна ізоляція.

Високий рівень відчуття самотності у «дружніх стосунках» виявляється у жінок-ув'язнених, які перебувають у виправній колонії, що обумовлено закритою соціальною структурою (ВК) (соціально обмежене суспільство, положення, статут та соціальна роль). Найбільша задоволеність у «дружніх стосунках» виявляється у киянок і мешканок тимчасово окупованої території, що обумовлено постійним місцем проживання і стійким колом оточуючого суспільства (спілкування, підтримка). В інших групах жінок в меншій мірі, ніж у жінок з виправної колонії, виявляється переживання самотності у дружніх стосунках. Але якщо у жінок-переселенок ця незадоволеність обумовлена їх вимушеним переселенням, новим соціальним оточенням, зміною роботи, то у жінок з особливими потребами цей дефіцит обумовлений передусім їх обмеженістю у вільному спілкуванні, котрий стає перешкодою для побудови стосунків і взаємовідносин із оточуючими, у яких нема вад слуху. А у релігійних жінок дефіцит у «дружніх стосунках» обумовлений релігійною спільнотою, де є певні правила, вимоги і обмеження.

Самотність у «романтичних і сексуальних стосунках» у всіх групах жінок має ситуативно-тимчасовий характер, окрім жінок, які проживають на тимчасово окупованій території.

Високий рівень самотності у «стосунках з великими групами (соціум)» мають жінки-ув'язнені, що обумовлено закритою соціальною структурою (соціально обмежене суспільство, положення, статут та соціальна роль). У мешканок тимчасово окупованої території і жінок з особливими потребами ця потреба має задоволений характер. Але варто зазначити, що на рівні тенденції можна говорити про те, що цих жінок повністю влаштовує їх соціальне оточення і більшого їм не потрібно, або ця потреба прийняла форму захисного механізму

«заперечення». В інших групах жінок у меншій мірі, але спостерігається дефіцит у стосунках з великими групами, а саме у соціумі. Це свідчить про те, що всі жінки в тій чи іншій мірі відчувають самотність, а саме: невідповідність або розрив між бажаними й існуючими стосунками, у стосунках з великими групами (соціум), що обумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

Подальше дослідження було спрямоване на виявлення дефіциту у міжособистісних стосунках, незадоволеної потреби жінки у близькості, а також переживання різного ступеня самотності (соціальна, сімейна, романтична) жінок з різних соціальних груп за методикою SELSA, отримані результати представлені у таблиці 3.15.

Таблиця 3.15.

Середні значення сімейної, соціальної і романтичної самотності жінок в залежності від їх групової приналежності за методикою SELSA

Показники		Групи жінок					
		Жінки, які проживають тимчасово на окупованій території (N=45)	Релігійні жінки (N=45)	Жінки, які перебувають у виправній колонії (N=45)	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території (N=45)	Жінки з особливими потребами (глухонімі) (N=45)	Жінки-киянки (N=45)
Соціальна самотність	Медіана	32,5	43	52	45	37,5	37
	Середнє значення	30,3	41,1	52,3	46,3	38,6	32,6
	Стандартне відхилення	10,4	18,8	9,7	19	17,1	7,1
Сімейна самотність	Медіана	37	23	40	15,5	48,5	21
	Середнє значення	21,7	35,3	42,5	19,8	45,7	23,8
	Стандартне відхилення	7,3	22	8,5	12,6	14	9,6
Романтична самотність	Медіана	35,5	49	49	32,5	43,5	31
	Середнє значення	35,4	45,2	47,4	35,4	42,3	37,2
	Стандартне відхилення	10,5	15,3	7,1	11,6	9,5	11,3

Аналізуючи отримані показники (табл.3.15) досліджуваних жінок, враховуючи їхню групову приналежність, відзначимо, що у *жінок з виправної колонії* показники: «соціальна самотність» (M=52,0), «сімейна самотність» (M=40,0) і «романтична самотність» (M=49,0) знаходяться на високому рівні, це свідчить про відчуття самотності у всіх життєвих сферах. У *жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території* показник «соціальна самотність» (M=45) знаходиться на високому рівні, «романтична самотність» (M=32,5) – на середньому рівні, «сімейна самотність» – на низькому (M=15,5). Це свідчить про те, що жінки-внутрішньо переміщені особи найбільшу самотність відчують у соціальних стосунках, і найменшу — у сімейних, це обумовлено тим, що переселення відбувається разом із сім'єю, від якої вони отримують підтримку у нове соціальне середовище, де треба встановлювати нові соціальні стосунки. У *мешканок тимчасово окупованої території і жінок з особливими потребами* показник «сімейної самотності» (M=37; M=48,5) має високий рівень, «романтична самотність» (M=32,5; M=43,5) і «соціальна самотність» (M=15,5; M=37,5) – середній рівень. Це свідчить про те, що ці жінки більшу самотність відчують у сімейних стосунках. У *релігійних жінок* показники «соціальної самотності» (M=43) і «романтичної самотності» (M=49) мають високий рівень, а «сімейної самотності» – середній (M=23,0). Тут можна говорити про те, що релігійні жінки найбільший дефіцит і незадоволеність мають у соціальних стосунках та з близькою людиною, що вказує на переживання самотності. У *жінок-княнок* всі показники знаходяться на середньому рівні, що свідчить про наявність у рамках нормативних показників невелике відчуття самотності у всіх життєвих сферах. Також слід зазначити, що у *релігійних жінок, ув'язнених, внутрішньо переміщених осіб, княнок*, однакова структура у співвідношенні різних видів самотності між собою, де соціальна і романтична самотність більш виражені порівняно з сімейною самотністю і незначно відрізняються між собою. Тоді як у групі *жінок з особливими потребами і мешканок тимчасово окупованої території*, сімейна самотність має високий

рівень, а романтична і соціальна менш виражені. Це говорить про те, що жінкам характерно відчувати самотність у всіх життєвих сферах, але у соціумі і у сім'ї ця проблема має більшу актуальність.

Далі з використанням U-критерію Мана-Уїтні визначено статистично значущі відмінності соціальної, сімейної і романтичної самотності жінок з різних соціальних груп (табл. 3.16.)

Таблиця 3.16.

Порівняння показників самотності особистості жінок з різних соціальних груп

Selsa			
Групи	Соціальна самотність	Сімейна самотність	Романтична самотність
1 и 2	–	–	–
1 и 3	0,05 (,039)	–	0,05 (,016)
1 и 4	0,001 (,000)	0,001 (,000)	0,001 (,000)
1 и 5	0,001 (,000)	0,05 (,033)	–
1 и 6	0,05 (,043)	0,001 (,000)	0,05 (,016)
2 и 3	0,001 (,001)	0,05 (,037)	–
2 и 4	–	0,001 (,000)	0,05 (,019)
2 и 5	–	–	–
2 и 6	–	0,05 (,033)	–
3 и 4	0,05 (,029)	0,001 (,000)	0,001 (,000)
3 и 5	0,001 (,000)	–	–
3 и 6	0,001 (,000)	0,001 (,000)	0,001 (,000)
4 и 5	–	0,001 (,000)	0,05 (,014)
4 и 6	0,001 (,001)	0,01 (,004)	–
5 и 6	–	0,001 (,000)	0,05 (,044)

Примітка: група 1 – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території;

група 2 – релігійні жінки;

група 3 - жінки, які перебувають у виправній колонії

група 4 – жінки-внутрішньо переміщені особи

група 5– жінки з особливими потребами (глухонімі)

група 6 - жінки-киянки

Критерій U Манна-Уїтні для незалежних вибірок у дужках, рівень значущості t критерій, де 0,050 – 95%; 0,010 – 99%; 0,001 – 99,9%.

Порівняння показників середніх значень дає можливість говорити про те, що *умешканок т имчасово окупованої т ерит орії* статистично значуще нижчий показник «соціальна самотність», порівняно зі всіма групами жінок, окрім жінок-

кисянок; «сімейна самотність» значуще вищий, порівняно з внутрішньо переміщеними особами з тимчасово окупованої території і нижчий, ніж у жінок з виправної колонії і жінок з особливими потребами; показник «романтична самотність» значуще нижчий, ніж у релігійних жінок, ув'язнених і жінок з особливими потребами. *У релігійних жінок статистично значуще вищий показник* «соціальна самотність», порівняно з мешканками тимчасово окупованої території і нижчий, ніж у жінок-ув'язнених; показник «сімейна самотність» значуще вищий показника жінок-кисянок і внутрішньо переміщених осіб, і нижчий, ніж у жінок-ув'язнених з виправної колонії; показник «романтична самотність» значуще вищий, ніж у мешканок тимчасово окупованої території і внутрішньо переміщених осіб. *У жінок, які перебувають у виправній колонії (ВК)* статистично значимо вищі показники по всіх видах самотності, порівняно з іншими групами жінок, окрім показника «сімейна самотність», де статистично значуща відмінність відсутня, порівняно з жінками з особливими потребами. *У жінок-внутрішньо переміщених осіб* з тимчасово окупованої території статистично значуще вищий показник «соціальна самотність», порівняно з мешканками тимчасово окупованої території і кисянками та нижчий за показник жінок, які перебувають у виправній колонії; «сімейна самотність» значуще нижча показників всіх інших жіночих груп; показник «романтична самотність» статистично значуще нижчий, порівняно з релігійними жінками, ув'язненими та жінками з особливими потребами. *У жінок з особливими потребами* значуще вищий показник «соціальна самотність», порівняно з мешканками тимчасово окупованої території і нижчий, ніж у жінок-ув'язнених і внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території; показники «сімейна самотність» і «романтична самотність» статистично значуще вищі, порівняно з кисянками, мешканками тимчасово окупованої території і внутрішньо переміщеними особами. *У жінок-кисянок* значуще вищий показник «сімейна самотність», порівняно з внутрішньо переміщеними особами і значуще нижчий, ніж у релігійних жінок, ув'язнених і жінок з особливими потребами; «соціальна самотність» значуще нижчий, порівняно з жінками з виправної колонії і

внутрішньо переміщеними особами; «романтична самотність» значуще нижчий, ніж у жінок-ув'язнених і жінок з особливими потребами.

Отже, можна говорити про те, що *жінки ув'язнені* відчують самотність (соціальну, сімейну і романтичну) у всіх життєвих сферах, що безпосередньо обумовлено закритою соціальною структурою (вимушена соціальна ізоляція). *Мешканки тимчасово окупованої території* також відчують самотність у всіх життєвих сферах, але найбільше у сім'ї, що в першу чергу обумовлено об'єктивним чинником (тимчасовою окупацією території Донбасу; вимушеним розлученням; відстанню і частотою контактів із рідними, з партнером). *Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території* більшу самотність відчують у соціумі (соціальна самотність), а саме невідповідність або розрив між бажаними і існуючими стосунками, що обумовлені новим соціальним середовищем, яке передбачає налагодження нових соціальних контактів. Відчуття сімейної самотності їм не притаманне, оскільки переселення відбувалося разом із сім'єю, від якої вони отримують підтримку. *Жінки з особливими потребами (глухонімі)* більшу самотність відчують у сімейних стосунках і меншу – у соціальних і романтичних. *А релігійні жінки* навпаки: більше відчують самотність соціальну і романтичну, що першочергово обумовлено їх релігійною спільнотою. Щодо *жінок-киянок*, то їм властиве невелике, ситуативно-тимчасове відчуття самотності у всіх життєвих сферах однаково.

Також слід зазначити, що тільки у жінок з особливими потребами і у мешканок тимчасово окупованої території у структурі співвідношення різних видів самотності сімейна самотність займає вищу позицію.

Подальше дослідження стосувалося більш глибокого вивчення і визначення індикаторів (стани, почуття) дисгармонічної взаємодії у стосунках з іншими людьми жінок з різних соціальних груп за допомогою методики С. В. Духновського «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» СОМО, отримані результати представлені у таблиці 3.17

Таблиця 3.17

Середні значення причин дисгармонійності у міжособистісних стосунках жінок із різних соціальних груп за методикою СОМО «Суб'єктивна оцінка міжособистісних відносин» С.В. Духновського

Показники		Групи жінок					
		Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (N=45)	Релігійні жінки (N=45)	Жінки, які перебувають у виправній колонії (N=45)	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території (N=45)	Жінки з особливими потребами (N=45)	Жінки-киянки (N=45)
Напруженість у стосунках	Медіана	5	6	7	4	6	5
	Середнє значення	5	5,7	6,6	4,1	5,6	5,4
	Стандартне відхилення	2,2	1,6	1,5	1,3	2,1	2,1
Відчуженість у стосунках	Медіана	5	4	7	4,5	5	4,5
	Середнє значення	5,2	5,2	6,6	4,5	4,9	4,4
	Стандартне відхилення	2,4	2	2	1,5	1,8	1,8
Конфліктність у стосунках	Медіана	4	4	6	4	6	6
	Середнє значення	4,4	4,5	5,9	4,6	5,6	4,9
	Стандартне відхилення	2	1,3	1,3	1,8	1,7	1,5
Агресивність у стосунках	Медіана	4,5	5	6,5	5	5	4
	Середнє значення	4,8	5,9	6	4,7	5,5	4
	Стандартне відхилення	2,1	1,9	1,4	1,8	1,7	1,4

Аналізуючи отримані показники досліджуваних жінок, враховуючи їх групову приналежність (табл.3.17) за методикою СОМО «Суб'єктивна оцінка

міжособистісних відносин» С.В. Духновського, відзначимо що у всіх групах жінок показники знаходяться на межі середніх значень – від 4 до 7.

Це дозволяє говорити про те, що жінки суб'єктивно оцінюють власні міжособистісні стосунки як достатньо гармонійні, які мають стабільний характер, що передбачає тривале збереження взаємодії в парі (групі). Але інколи, ситуативно в них все ж таки проявляються напруженість, конфліктність, відчуженість і агресивність, які виступають індикаторами їхньої дисгармонійної взаємодії з оточуючими (оточуючим середовищем). Прагнучи врахувати індивідуальні особливості кожного, вони намагаються побудувати довірливо-відкриті міжособистісні стосунки.

Більш детальний аналіз отриманих даних за груповою приналежністю жінок дозволив побачити, що деякі показники межують з високим рівнем, це дає підстави говорити про головні індикатори дисгармонійності у стосунках на рівні тенденції.

Отже, у жінок, які перебувають у виправній колонії, всі характеристики перебувають на верхній межі середніх значень (6-7 балів), це свідчить про значущі складнощі у стосунках взагалі. У мешканок тимчасово окупованої території головними індикаторами дисгармонійності у стосунках з іншими людьми є «напруженість» (M=5) і «відчуженість» (M=5); у релігійних жінок індикатором є «напруженість» (M=6); у внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території – «агресивність» (M=5); у жінок з особливими потребами (глухонімі) – «напруженість» (M=6) і «конфліктність» (M=6), а у жінок-киянок – головним індикатором дисгармонійності у стосунках є «конфліктність» (M=6).

З використанням U-критерію Мана-Уїтні визначено статистично значущі відмінності характеристик дисгармонійності у міжособистісних стосунках за допомогою самооцінок жінок з різних соціальних груп враховуючи їх соціальну приналежність.

Отримані результати представлені у таблиці 3.18.

Таблиця 3.18

Порівняння показників, аналіз дисгармонійності у міжособистісних стосунках у жінок з різних соціальних груп

Групи	Напруженість у стосунках	Відчуженість у стосунках	Конфліктність у стосунках	Агресивність у стосунках
1 і 2	–	–	–	–
1 і 3	0,05 (,034)	–	–	0,05 (,024)
1 і 4	0,001 (,000)	0,01 (,008)	0,01 (,002)	0,01 (,002)
1 і 5	–	–	–	–
1 і 6	–	–	0,05 (,021)	–
2 і 3	0,05 (,023)	0,05 (,016)	0,001 (,000)	–
2 і 4	0,001 (,000)	–	–	0,05 (,023)
2 і 5	–	–	0,001 (,012)	–
2 і 6	–	–	–	0,001 (,000)
3 і 4	0,001 (,000)	0,001 (,000)	0,001 (,001)	0,01 (,003)
3 і 5	–	0,001 (,001)	–	–
3 і 6	0,05 (,048)	0,001 (,000)	0,01 (,011)	0,001 (,000)
4 і 5	0,01 (,006)	–	0,05 (,041)	–
4 і 6	0,05 (,014)	–	–	0,05 (,048)
5 і 6	–	–	–	0,001 (,000)

Примітка: група 1 – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території;
група 2 – релігійні жінки;
група 3 – жінки, які перебувають у виправній колонії
група 4 – жінки-внутрішньо переміщені особи
група 5 – жінки з особливими потребами (глухонімі)
група 6 – жінки-кичанки

Критерій U Манна-Уїтні для незалежних вибірок у дужках, рівень значущості t критерій, де 0,050 – 95%; 0,010 – 99%; 0,001 – 99,9%.

Аналіз порівняння середніх значень дає можливість говорити про те, що між групами жінок виявлено статистично значущі відмінності. У мешканок тимчасово окупованої території показники «напруженість у стосунках» і «агресивність у стосунках» статистично значуще нижчі, порівняно з релігійними жінками і ув'язненими з виправної колонії. Показники «відчуженість у стосунках» і «конфліктність у стосунках» значуще нижчі, порівняно з ув'язненими жінками. У релігійних жінок значуще вищий показник «напруженість у стосунках», порівняно з мешканками тимчасово окупованої території і внутрішньо переміщеними особами, і значуще нижчий, ніж в ув'язнених з виправної колонії. Показник «відчуженість у стосунках» значуще

нижчий, порівняно з ув'язненими. «Конфліктність у стосунках» значуще нижчий, порівняно з ув'язненими і жінками з особливими потребами. Показник «агресивність у стосунках» значуще вищий показників киянок і мешканок тимчасово окупованої території. *У жінок, які перебувають у виправній колонії*, статистично значуще вищі всі показники, порівняно з іншими групами жінок. *У внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території* статистично значуще нижчий показник «напруженість у стосунках», порівняно з киянками, релігійними, жінками з особливими потребами і ув'язненими з виправної колонії. Показник «відчуженість у стосунках» статистично значуще нижчий, ніж у жінок-ув'язнених. «Конфліктність у стосунках» значуще нижчий показників жінок з виправної колонії і жінок з особливими потребами. А показник «агресивність у стосунках» значуще вищий, порівняно з показниками киянок і нижчий, ніж в ув'язнених. *У жінок з особливими потребами* статистично значуще вищі показники «напруженість у стосунках», порівняно з внутрішньо переміщеними особами; «відчуженість у стосунках», порівняно з ув'язненими; «конфліктність у стосунках», порівняно з мешканками тимчасово окупованої території, релігійними жінками і внутрішньо переміщеними особами; «агресивність у стосунках» порівняно з киянками. *Жінки-киянки* мають статистично значуще більш високий показник «напруженість у стосунках», порівняно з внутрішньо переміщеними особами з тимчасово окупованої території і нижчий, ніж у жінок з виправної колонії. Показники «відчуженість у стосунках» і «конфліктність у стосунках» значуще нижчі, порівняно з ув'язненими з виправної колонії. А показник «агресія у стосунках» статистично значуще нижчий, порівняно зі всіма групами жінок.

Отже, можна говорити про те, що наявність більшої дисгармонії у міжособистісних стосунках з іншими людьми мають **жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК)**. Це свідчить про те, що в них відсутня єдність і згода з іншими людьми, ослаблені позитивні емоційні зв'язки і переважають почуття, які віддаляють їх від суспільства взагалі. Це почуття: злість, самотність, сором і образа, провина і каяття, заздрість і неприязнь. Вони можуть дистанціюватись і

проявляти різкість, грубість у стосунках з іншими людьми (у вербальній чи невербальній формі). А також переживати самотність і ізолюваність незважаючи на те, що вони знаходиться серед інших. У **мешканок тимчасово окупованої території** головними індикаторами дисгармонії у стосунках з оточуючими — це напруженість і відчуженість у стосунках. Цим жінкам властива зосередженість і обережність у виборі осіб, з якими створюються більш глибокі емоційні стосунки. Тому іноді в них простежується бажання дистанціюватися від інших. У **релігійних жінок** головним індикатором дисгармонії у стосунках з оточуючими є напруженість. Цим жінкам притаманна емоційна нестійкість, підвищена стомлюваність, гнітючі почуття, зайва зосередженість і поглиненість думок про стосунки, які є нестійкими, тривожними і дискомфортними. У **жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території** головним індикатором дисгармонії у стосунках з оточуючими є їх агресивність. Цим жінкам хоча і притаманна позиція «на рівні» з іншими, де вони демонструють свою дружність, тактовність, співпрацю, але інколи з'являється тенденція домінувати, контролювати та експлуатувати інших, і це має прояви у їх різкості, грубості у вербальній чи невербальній формі, а також у прямій чи непрямій агресії по відношенню до оточуючих. У **жінок з особливими потребами** індикатором дисгармонії у стосунках з оточуючими є напруженість і конфліктність. Їм притаманна емоційна нестійкість, підвищена стомлюваність, гнітючі почуття, зайва зосередженість і поглиненість думками про стосунки, які є нестійкими, тривожними і дискомфортними. Їх установка «життя — боротьба проти всіх» обумовлена наявністю протиріч і протистояння з іншими. У стосунках вони орієнтуються виключно на свої інтереси і відкрито борються за їх реалізацію. У **жінок-киянок** індикатором дисгармонії у стосунках з оточуючими являється їх конфліктність. Цим жінкам властиво не тільки конструктивне вирішення труднощів і протиріч, які виникають, а й наявність протистояння, і протиборство у стосунках з іншими, у яких вони активно відстоюють свої інтереси і власну думку, а інколи навіть нав'язують іншим переважно те рішення, яке, на їх думку, є ідеальним.

Подальше дослідження стосувалося визначення гендерної ідентичності особистості жінок, враховуючи їх групову приналежність у міжособистісних стосунках за допомогою методики Маскулінність і фемінність С. Бем (анкета-опитувальник) статевих ролей DSRI), отримані результати представлені у таблиці 3.19.

Таблиця 3.19.

Виразність показників типу гендерної ідентичності особистості у жінок, враховуючи їхню соціальну приналежність (в балах)

Групи	Жінки, які проживають на тимчасово окупованій території (N=45)	Релігійні жінки (N=45)	Жінки, які перебувають у виправній колонії (N=45)	Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території (N=45)	Жінки з особливими потребами (N=45)	Жінки-киянки (N=45)
Медіана	0,4	0,6	-0,1	0,5	0,4	0,2
Середнє значення	0,3	0,5	-0,6	0,4	0,4	0,5
Стандартне відхилення	0,3	0,5	0,4	0,3	0,5	0,3

Аналізуючи отримані показники жінок з урахуванням їхньої групової приналежності (табл. 3.19.), відзначимо, що тільки у жінок з виправної колонії показник гендерної ідентичності знаходиться на негативному векторі, що говорить про більшу схильність до маскулінності. Це може бути обумовлено специфікою місця перебування досліджуваних. У всіх інших жінок п'яти груп, показник гендерної ідентичності знаходиться на позитивному векторі, тобто ближче до фемінності. Також слід відмітити, що у жінок-киянок, порівняно з іншими групами жінок, показник гендеру знаходиться ближче до «0», хоча і перебуває у позитивній площині, це дає підстави говорити про наявність андрогенності у жінок-киянок.

З використанням U-критерію Мана-Уїтні визначено статистично значущі відмінності типу гендеру особистості (табл. 3.20).

Таблиця 3.20

Порівняння показників гендерної ідентичності у жінок з різних соціальних груп

Групи жінок	1	2	3	4	5	6
1	–	–	–	0,001 (,000)	–	–
2	–	0,05 (,015)	–	0,001 (,000)	–	–
3	0,001 (,000)	0,001(,000)	0,001 (,000)	–	0,001 (,000)	0,001 (,000)
4	–	0,05 (,041)	–	0,001 (,000)	–	–
5	–	–	–	0,001 (,000)	–	–
6	–	–	0,05 (,015)	0,001 (,000)	0,05 (,041)	–

Примітка: група 1 – жінки, які проживають на тимчасово окупованій території;

група 2 – релігійні жінки;

група 3 - жінки, які перебувають у виправній колонії

група 4 –жінки-внутрішньо переміщені особи

група 5– жінки з особливими потребами (глухонімі)

група 6 - жінки-киянки

Критерій U Манна-Уїтні для незалежних вибірок у дужках, рівень значущості t критерій, де 0,050 – 95%; 0,010 – 99%; 0,001 – 99,9%.

Це свідчить про те, що показник гендеру у жінок, які перебувають у виправній колонії статистично значуще відрізняється від результатів інших груп жінок у напрямку негативного вектору. У жінок-киянок показник гендеру статистично значуще нижчий (ближче до «0»), порівняно з релігійними жінками і жінками-внутрішньо переміщеними особами з тимчасово окупованої території.

Таким чином, можна говорити про те, що за гендерною спрямованістю, жінкам, які перебувають у виправній колонії, більш притаманні маскулінні якості, киянкам – андрогенні, всім іншим групам жінок більш фемінні якості, але з невеликою наявністю маскулінності.

Таким чином, у ході дослідження *другого структурного блоку «Почуття самотності у міжособистісних стосунках»* було виявлено, що:

Загалом *жінки* відчують самотність у міжособистісних стосунках в різних життєвих сферах, але найбільше – у соціумі та сім'ї. Це свідчить про дефіцит, неповноцінність і незадоволеність міжособистісними стосунками, у яких є невідповідність між бажаним і існуючим. Найчастіше індикаторами дисгармонії

з оточуючими виступають прояви агресивності і конфліктності, які сприяють напруженості і відчуженості у стосунках. Варто підкреслити, що особливу роль на дисгармонію у міжособистісних стосунках і переживання самотності відіграє гендерна спрямованість жінок.

Було виявлено, що:

– *жінкам, які проживають на тимчасово окупованій території*, більш притаманні фемінні якості, але з маскулінними проявами. У всіх життєвих сферах вони відчують самотність, але найвищий рівень самотності у сім'ї та романтичних і сексуальних стосунках, що в першу чергу обумовлено об'єктивним чинником – тимчасовою окупацією території Донбасу, вимушеним розлученням, відстанню і частотою контактів із рідними та партнером. Вони задоволені дружніми стосунками і відносинами з великими групами (соціум), що обумовлено постійним місцем проживання і стійким колом оточуючих (спілкування, підтримка). На рівні тенденції показано, що індикаторами дисгармонії у міжособистісних стосунках виступають напруженість і відчуженість. Для них характерна обережність у встановленні близьких емоційних стосунків, тому іноді в них простежується бажання дистанціюватися від інших.

– *релігійним жінкам* властиві фемінні якості. Вони відчують самотність і незадоволеність у всіх життєвих сферах: соціумі, сім'ї, романтичних стосунках. На рівні тенденції показано, що індикатором дисгармонії у міжособистісних стосунках виступає напруженість, яка пов'язана з емоційною нестійкістю, підвищеною стомлюваністю, зайвою зосередженістю і поглиненістю думками про стосунки, які є нестійкими, і завдають занепокоєння та дискомфорт.

– *жінкам, які перебувають у виправній колонії (ВК)*, властиві чоловічі якості (маскулінність) з високим рівнем самотності у всіх життєвих сферах (в сім'ї, з партнером, у дружніх стосунках, з великими групами), порівняно з іншими групами жінок. У них відсутня єдність і згода з іншими людьми, ослаблені позитивні емоційні зв'язки, а наявність протиріч і протистояння у стосунках з іншими впливає на їх установку «життя – боротьба проти всіх». Їм властиві такі

почуття: злість, самотність, сором і образа, вина і каяття, заздрість і неприязнь, які взагалі віддаляють їх від суспільства. У поведінці вони можуть або дистанціюватись від оточення, або проявляти різкість, грубість у вербальній чи не вербальній формі. Незважаючи на те, що жінки перебувають серед інших людей, їм притаманні почуття власної ізоляції. Це обумовлено не тільки індивідуально-особистісними властивостями жінок, а й об'єктивним чинником – соціально закритою структурою виправної колонії (соціально обмежене суспільство, правила, положення, статут та соціальна роль, відношення як з адміністрацією, так і з оточуючим середовищем).

– *жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території* за гендерною приналежністю з фемінними якостями. Відчувають найвищий рівень самотності у соціумі, де є певні протиріччя між бажаними і існуючими стосунками у новому соціальному середовищі. Ситуативно переживають самотність у дружніх, романтичних і сексуальних стосунках, що більшою мірою переважно зумовлено життєвими обставинами. Відчуття сімейної самотності їм не властиве, оскільки переселення відбувалося разом із сім'єю, від якої вони отримують підтримку. У поведінці виявляються певні протиріччя, які роблять міжособистісні стосунки дисгармонійними. З одного боку вони достатньо відкриті, дружні і налаштовані на співпрацю з іншими, демонструючи позицію рівності. А з другого боку простежується бажання домінувати, контролювати і використовувати інших. Це проявляється у їх різкості, грубості та вербальних чи невербальних проявах агресії до оточуючих.

– *жінки з особливими потребами* високий рівень самотності відчувають у сімейних стосунках. У всіх інших життєвих сферах (соціум, романтичні, сексуальні і дружні стосунки) самотність має ситуативний характер, обумовлений передусім їх обмеженістю у вільному спілкуванні, що стає перешкодою для побудови взаємостосунків з оточуючими без вад слуху. На рівні тенденції показано, що задоволена потреба у стосунках з великими групами має форму захисного механізму «заперечення». Переживання дисгармонії у міжособистісних стосунках надає напруженість і конфліктність, які

супроводжуються емоційною нестійкістю, підвищеною стомлюваністю, гнітючими почуттями, зайвою зосередженістю і зануренням у думки про стосунки, які є нестійкими, і завдають занепокоєння і дискомфорт. Наявність протиріч і протистояння з іншими людьми формують установку «життя – боротьба проти всіх». У стосунках вони орієнтуються виключно на свої інтереси і відкрито борються за їх реалізацію.

– *жінки-киянки* за гендерною спрямованістю мають андрогенні якості. Вони ситуативно відчують самотність у всіх життєвих сферах (соціум, романтичні і сексуальні стосунки). Разом з тим, загалом вони задоволені сімейними і дружніми стосунками. На рівні тенденції виявлено, що головним індикатором дисгармонії у міжособистісних стосунках є їх конфліктність, орієнтація на свої інтереси, прагнення відстояти свою думку, нав'язати власну точку зору.

Також було встановлено статистично значущі відмінності між групами жінок. Зокрема найбільший дефіцит і незадоволеність у сімейних стосунках виявлено у релігійних жінок, а у киянок ця потреба має задоволений характер. Високий рівень самотності у дружніх стосунках виявляється у жінок, які перебувають у виправній колонії, а у киянок і мешканок тимчасово окупованої території дружні стосунки мають задовольняючий характер. Високий рівень самотності у стосунках з великими групами (соціум) мають жінки-ув'язнені, а нижчий – мешканки тимчасово окупованої території і жінки з особливими потребами. У жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території вище переживання соціальної самотності, а у жінок з особливими потребами вище переживання сімейної самотності, порівняно з іншими групами жінок. У жінок, які перебувають у виправній колонії, всі види самотності (сімейна, романтична, соціальна) і всі показники міжособистісних стосунків (відчуженість, напруженість, конфліктність і агресивність) більш виражені, порівняно з іншими групами жінок. Також в них значуще вище показник маскулінності, порівняно з іншими жінками.

Висновки

1. Враховуючи результати теоретико-методологічного аналізу в структурі самотності жінок, ми визначаємо **самотність** як психоемоційний стан людини, який впливає на соціальне, психологічне і емоційне благополуччя і обумовлений індивідуально-особистісними особливостями, суб'єктивним ставленням, набутим досвідом у дитячо-батьківських і міжособистісних стосунках, що має суб'єктивні переживання, зумовлені об'єктивними чинниками.

У рамках нашого дослідження ми *першочергово* розглядаємо **самотність як почуття**, маючи на увазі суб'єктивний емоційно-психічний **процес**, у якому людина відчуває характерні для неї стійкі емоції. *По-друге*, під переживанням самотності розуміємо сутнісну характеристику особистості (базове переживання), що супроводжує процес особистісного розвитку у взаємозв'язку із самосвідомістю, рефлексією і становленням власного «Я». *По-третьє, стан самотності* визначається як *тимчасове* психічне явище завершеного переживання, тобто **результат процесу** на даний момент, **тривалість** якого обумовлюють як об'єктивні, так і суб'єктивні (внутрішні) чинники, а також здатність особистості жінок до **рефлексії**. Також стан самотності найчастіше поєднується з одним із явищ: **депресія, аномія, усамітнення, відчуження, відокремлення, ізоляція**, які являються особливістю переживання стану самотності, тобто явищами, що відображають різні боки і глибину, набуваючи різний сенс для людини.

Отже, самотність як *почуття* і самотність як *стан* поєднує «**процес**», а саме: психічне явище у динаміці (**реакція; механізм самотності** (механізм зворотного зв'язку); **напруженість механізмів психологічного захисту** (ізоляція, витіснення, заперечення, ідентифікація, регресія), які зумовлені надмірним прагненням до людей (поступливий тип), прагненням проти людей (агресивний тип), прагнення від людей (усунений тип), а також міжособистісним, внутрішньоособистісним і міжособистісно-внутрішньоособистісним конфліктом, що обумовлено негативним впливом

середовища), яке нерозривно пов'язане із **соціалізацією, індивідуалізацією і асоціальністю** особистості, від спрямованості якого (процесу) залежить **результат самотності** (усвідомлена чи неусвідомлена, добровільна чи вимушена, негативна чи позитивна).

Таким чином, «самотність як процес» свідчить не тільки про емоції та почуття, які переживає суб'єкт, а й про відображення та усвідомлення людиною впливу навколишньої дійсності.

Детермінантами, які ініціюють **процес** самотності, є **об'єктивні** (умови, бар'єри та ресурси макро, мезо і мікросередовища) та **суб'єктивні чинники** (набутий досвід у стосунках з батьками в дитинстві, суб'єктивне ставлення жінок власне до почуття самотності, асоціальність (соціальність) особистості, займана позиція жінки щодо себе й інших, комунікабельність (деструктивне спілкування), міжособистісні стосунки, особистісний потенціал, патерни соціальної поведінки, страх залишитися самій (страх і соціальна тривога, страх саморозкриття, гендерна ідентичність (статеві-рольові конфлікти), втрата цінностей і сенсу життя, індивідуально-особистісні властивості), які можуть бути як **ресурсом**, так і **бар'єром**, призводячи до деякого певного **результату**.

2. Методологія психологічного дослідження феномену самотності вимагає більш системно-структурного підходу до аналізу його формування. Тому аналіз проблеми самотності дав нам можливість поділити наше емпіричне дослідження на шість структурних блоків, дозволивши більш детально дослідити особливості даного феномену у жінок з різною груповою приналежністю. Слід зазначити, що надзвичайно важливим є вивчення індивідуально-особистісних і соціально-психологічних особливостей особистості, які супроводжують те чи інше ставлення жінок до явища самотності в цілому, а також до власного переживання самотності зокрема. Маючи можливість дослідити і виявити характер і причини суб'єктивного переживання самотності, а також вплив зовнішніх об'єктивних чинників, які сприяють цьому переживанню, так чи інакше ми можемо попередити його в разі деструктивного, руйнівного впливу на особистість або ж розглянути його як необхідний етап самопізнання і самовизначення.

3. Дослідження «суб'єктивного ставлення жінок до самого почуття і явища самотності» показало, що самотність як життєва ситуація переживається часто, але має різні форми протікання; *релігійні жінки, ув'язнені, і жінки з особливими потребами* частіше, ніж інші групи переживають самотність; за тривалістю самотність у *релігійних жінок* триває довго і може переходити в хронічну форму, а у інших групах жінок має ситуативний характер і переживається за тривалістю по-різному, в залежності від життєвих обставин і особистісних характеристик індивіда.

Виходячи з того, що самотність є складним соціально-психологічним явищем, яке обумовлено об'єктивною і суб'єктивною мірою, то в об'єктивному аспекті вона характеризує обмеженість жінок у комунікативних, емоційних і духовних зв'язках із соціальним оточенням. Найбільшу обмеженість у цих трьох зв'язках відчують *жінки-ув'язнені*. *Жінки з особливими потребами* найбільш часто переживають комунікативну і духовну самотність. А всі інші жіночі групи найбільшу обмеженість відчують на комунікативному рівні, тобто у взаємодії із соціальним оточенням, проявляючись у дефіциті встановлених контактів, у спілкуванні. Суб'єктивний аспект ставлення особистості жінок до самотності включає в себе два компоненти: 1. *Когнітивний компонент* – адекватне усвідомлення власної самотності, яке дає право оцінювати себе самотньою чи не самотньою людиною; 2. *Афективний компонент*, що визначає позитивне (добровільне) чи негативне (вимушене) ставлення до самого почуття самотності. Обидва компоненти можуть спонукати жінку до застосування захисної поведінки – уникнення і заперечення. Наразі було доведено, що більшість жінок не вважають себе самотніми, але намагаються уникнути її цілком, що на рівні тенденції дає можливість говорити про те, що активне уникнення самотності зменшує ймовірність його появи. Невеликий відсоток *жінок з особливими потребами і ув'язнені з виправної колонії (ВК)*, які втратили надію на зміну свого становища, вважають себе самотніми і не роблять ніяких зусиль, щоб зберегти своє місце у системі міжособистісних зв'язків. Також варто зазначити, що до захисного механізму «заперечення» вдається частина жінок-*мешканок*

тимчасово окупованої території, які повністю заперечують наявність у них будь-якого переживання самотності.

Диференціація почуття і емоції суб'єктивного відчуття самотності, дало можливість побачити, привілеї негативної характеристики над позитивною. Але це не відбилося на загальній тенденції жінок обирати самотність добровільно, розцінюючи її не тільки як негативний, а й як позитивний чинник (ресурс), що допомагає пережити це почуття і стан відносно легко. Більшою мірою вони пов'язували негативну сторону самотності із дефіцитом у міжособистісних стосунках, а позитивну – з особистісним розвитком. Але не всі жіночі групи мають амбівалентні почуття до самотності. Групи *релігійних жінок, ув'язнених і жінок з особливими потребами* розглядають і пов'язують самотність значною мірою тільки з негативними переживаннями, усвідомлюючи власний страх і тривогу перед самотністю, розцінюють її як проблему та вимушеність і роблять все, щоб уникнути, відкинути і не допустити її у свою свідомість. Також було виявлено 10% жінок, кількість яких склали жінки з виправної колонії, з особливими потребами і мешканки тимчасово окупованої території, яким взагалі важко усвідомити стан самотності і диференціювати свої почуття до нього.

Головними причинами, з якими жінки пов'язують власну самотність, є незадоволеність своїм становищем у системі соціальної комунікації і міжособистісними стосунками (відсутність підтримки, розрив, втрата або смерть близької людини, відсутність друзів, нікому не потрібен) та незадоволеність індивідуально-особистісними властивостями (характер, конфліктність, егоїзм, самолюбство). *Додатковими причинами* у жінок виявились невпевненість у собі, низька самооцінка, складність у спілкуванні, замкнутість, психологічні травми і образа, уникнення контактів і відчуженість у соціумі, вади слуху (у жінок з особливими потребами), «приходжу додому в порожній будинок» (у жінок-внутрішньо переміщених осіб і жінок-ув'язнених), незадоволеність своїм образом «Я» (повна незадоволеність виявилась у жінок з особливими потребами та в ув'язнених).

Для *подолання* самотності більшість жінок обирали конструктивні засоби і найчастіше спілкування з близькою людиною, що свідчить про важливість міжособистісних стосунків, у яких є значущий інший. Додатково релігійні жінки обирали спілкування з Богом, що підкреслювало їх позицію «Я не самотня» на екзистенційному рівні. А ось *жінки з особливими потребами* одним із засобів подолання самотності обирали: уникнення, замикання у собі, відчуженість і відстороненість, що набувало пасивного і деструктивного характеру.

Доведено, що жінки з особливими потребами та ув'язнені, які *перекладають відповідальність* за своє життя на інших, визначаються більш самотніми, ніж інші.

Більшість жінок вважають, що *людина може стати несамотньою*, якщо: розвине навички спілкування, знайде партнера і друга, змінить своє життя, або знайде сенс у ньому, налагодить взаємостосунки із оточуючими (соціумом), знайде віру в Бога (релігійні жінки), зможе прийняти себе і подолати сором серед оточуючих (жінки-інваліди).

4. Проведене дослідження знайшло підтвердження тому, що стосунки між батьками і дитиною мають вплив на формування і переживання почуття самотності жінки у дорослому віці. **Особисте уявлення жінок про можливість переживання самотності у сім'ї** показало, що 90% жінок вважають, що людина може відчувати себе самотньою у сім'ї, і це переживання властиво і дорослим, і дітям. Але наразі варто зазначити, що *мешканки тимчасово окупованої території і внутрішньо переміщені особи* вважають, що дорослим більше властиво переживання самотності, і ці переконання обумовлені конфліктною ситуацією на території Донбасу, де жінки зіткнулись з окупацією, відокремленням, вимушеним переселенням, самотністю та ізоляцією, тобто стресогенною ситуацією, яка зіграла функцію витіснення будь-яких інших переживань у порівнянні зі справжніми за силою і актуальністю. Впевненість жінок з особливими потребами і ув'язнених в тому, що діти частіше, ніж дорослі, переживають самотність у сім'ї, дає підстави говорити про те, що ці жінки у дитинстві мали певні складнощі у стосунках із батьками.

Суб'єктивні уявлення причини самотності у сім'ї носять виключно негативний, вимушений характер (відсутність взаєморозуміння; відчуття, що ти тягар і проблема для сім'ї; тебе не люблять; відсутність підтримки, недостатність уваги, неповага, дефіцит у спілкуванні) і зумовлені порушеннями у міжособистісних стосунках (прийняття і підтримка), і дефіцитом спілкування. *Причинами самотності і діт ей у сім'ї за суб'єктивним уявленням жінок є відсутність батьківської уваги, відсутність любові і розуміння з боку батьків та відсутність батьків взагалі. Останнє найчастіше зустрічалося у жінок-ув'язнених. Причини самотності і дорослих на суб'єктивному рівні жінки бачать: у соціальних і міжособистісних стосунках та в індивідуально-особистісних причинах.*

Отримані результати **уявлення про батьків і стосунки з ними** дозволяють говорити про те, що жінки (*киянки, внутрішньо переміщені особи і мешканки тимчасово окупованої території*), які у дитинстві у більшості мали повноцінні сім'ї із теплими, довірливими і підтримуючими стосунками із батьками, меншою мірою схильні до самотності, ніж ті жінки, які у дитинстві зростали у неповноцінних сім'ях (найбільшу групу склали релігійні жінки) і які зазнавали певні складнощі (конфлікти) у стосунках з батьками (жінки-ув'язнені, релігійні і жінки з особливими потребами).

Визначення особистого ставлення (**займана позиція**) по відношенню **батьків з боку дитини у дорослому віці** дозволило говорити про те, що незважаючи на те, що більшість жінок на заборону батьків у дитинстві реагували негативізмом – протестом або образою, але по відношенню до батьків у дитинстві були налаштовані на взаємодію з ними і співпрацю, окрім жінок-ув'язнених з виправної колонії, в яких спостерігається більша віддаленість від обох батьків і повна недовіра до них, що свідчить про конфліктні і холодні стосунки між ними.

5. На основі отриманих даних можна зробити висновок, що жінки відчують самотність у всіх життєвих сферах міжособистісних стосунків, але найбільше у соціумі та сім'ї. В залежності від групової приналежності рівень переживання самотності має відмінності. Якщо *релігійні жінки, мешканки тимчасово*

окупованої території і жінки з особливими потребами найбільше відчують самотність у сімейних стосунках, внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території – у соціумі, то ув'язнені жінки на високому рівні відчують самотність у всіх життєвих сферах: у соціумі, в сім'ї і в дружніх стосунках. Щодо жінок-княнок, то їм притаманно відчувати самотність ситуативно-тимчасово у міжособистісних стосунках, але їх самотність не набуває високого рівня, що вказує на конструктивне рішення труднощів, з якими вони зіштовхуються в житті. Отже, цілком можна стверджувати, що соціальна група, до якої належить жінка, і життєві обставини, в яких вони опинились, тобто об'єктивні чинники певною мірою відбиваються на переживанні самотності у міжособистісних стосунках. Важливо зазначити, що найчастіше *індикаторами дисгармонії* з оточуючими у жінок виступають прояви агресивності і конфліктності у їх поведінці, які сприяють напруженості і відчуженості, а також їх гендерна спрямованість, яка надає особливого впливу у міжособистісних стосунках. А це безпосередньо вказує на індивідуально-особистісні особливості жінок, а саме на суб'єктивний чинник. Таким чином, це вказує на те, що і об'єктивні і суб'єктивні чинники впливають на самотність у міжособистісних стосунках.

РОЗДІЛ IV.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ЖІНКАМИ, ЩО ОПИНИЛИСЯ В РІЗНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Дослідження жіночої самотності нерозривно пов'язане з аналізом індивідуально-особистісних та соціально-психологічних чинників, які впливають на рівень формування самотності у жінок, які перебувають у різних соціальних групах. Тому для розуміння найбільш характерних особливостей і більшої уяви про особистість самотньої жінки, враховуючи її приналежність до певної групи, були виявлені медіани значень показників, трьох структурних блоків, які пов'язані з переживанням почуття самотності:

- *Соціально-психологічні особливості жінок і їх особливості поведінки.*

Використовувався такий методичний інструментарій: для визначення особливостей станів і властивостей особистості, що мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки (в тому числі комунікативної), була використана методика Фрайбурзького особистісного опитувальника F P I (форма В). Для дослідження стійких внутрішніх станів, які впливають на стосунки жінок із навколишнім середовищем використовувалася особистісний опитувальник емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда. Для виявлення особливостей внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікативної дії—методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) Н.П. Фетіскіна.

- *Особливості мотиваційної сфери у самотності*, яка має структуру: потреба – мотив – поведінка – мета – результат (рівень задоволення потреби і несе подвійний сенс: 1) як система чинників, які спрямовують поведінку людини (потреба, мотив, прагнення); 2) процес, який регулює і спрямовує поведінкову активність на певному рівні. Тому для того щоб краще зрозуміти спрямованість, мотиви і потреби жінок, які безпосередньо пов'язані з самотністю, використовувалася такий методичний інструментарій: методика «Базові

прагнення» О. Моткова, яка дозволяє зрозуміти гармонійність сили базових прагнень жінок і рівень їхньої самореалізації; методика актуальності основних потреб («Ієрархія потреб», «Піраміда потреб») в модифікації І. Акіндінової, яка дозволяє виявити потреби-мотиватори; Тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва, який виявляє складові сенсу життя: співвідношення цілей (майбутнє), емоційної насиченості (сьогодення) і задоволеності (досягнутий результат, минуле) і методики «Діагностика особистості на мотивацію до успіху» та «Діагностика особистості на мотивацію до уникнення невдач» Т. Елерса, яка визначає міру добиватися успіхів, уникати невдачі і бути готовим до ризику в різних життєвих ситуаціях.

- ***Сфери життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт.***

Жіноча самотність — це складний, багатогранний, соціально-психологічний феномен, який, обумовлений в першу чергу специфічними причинами і має різні типи, форми, переживання, реактивні стани, а також стратегії її подолання. Тому для того, щоб краще зрозуміти специфіку жіночої самотності, яку опосередковують причини її виникнення, використовувався такий методичний інструментарій: шкала інтимності Бернса, що дозволяє побачити не тільки причини, а й уяву про ступінь власної самотності жінок і певних реагувань на цей стан, і методика «Індекс якості життя» Р.С. Еліота, яка спрямована на виявлення сфер життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність у жінок.

4.1. Індивідуально-психологічні особливості схильності мешканок тимчасово окупованої території до переживання самотності.

У ході аналізу «*Соціально-психологічних особливостей особистості і їх поведінки, що сприяють появі почуття самотності*» у мешканок тимчасово окупованої території, де самотність розглядається як сутнісна особистісна

характеристика, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Показники соціально-психологічних особливостей мешканок тимчасово окупованої території (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (форма В)			
Невротичність	6,4	6,5	1,5
Спонтанна агресивність	3	3,5	1,8
Депресивність	4,6	5	1,5
Роздратованість	4,3	3,5	2
Комунікабельність	6,3	6	0,5
Врівноваженість	5,9	6	2,1
Реактивна агресивність	4,9	5	1,9
Сором'язливість	6,4	7	2,1
Відкритість	5,3	5	2,7
Екстраверсія / інтроверсія	4,4	4	1,8
Емоційна лабільність	5,2	5	1,7
Маскулінність / фемінність	4,8	4	2,7
Особистісний опитувальник емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда			
Самотність	0,2	0	0,4
Безглуздість існування	1,4	1	1,6
Свобода вибору щодо авторитету	1,6	1	1,6
Статевий конфлікт	0,3	0	0,7
Ворожий конфлікт	1,5	1	1,4
Розбіжність між реальним і ідеальним «Я»	0,7	1	0,7
Свобода волі	1,4	1	1,6
Безнадійність	2	3	2
Почуття неприкаяності, бездомність	0,2	0	0,4
Методика діагностики комунікативної соціальної компетентності КСК М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова			
Шкала правдивості (ІІ)	7,5	7	3,1
Відкритий, комунікативний, товариський (ІІА)	12,4	13	3,3
Життєрадісний, безтурботний, веселий (ІІД)	7,3	7	2,5
Чутливий, що тягнеться до інших (ІVК)	11,2	1	2,2
Схильність до асоціальної поведінки (VІІ)	7,5	8	2
Незалежний, що передає перевагу власним рішенням, орієнтований на себе (VІМ)	9,1	9	2,4
Контролюючий себе, що вміє підкоряти себе правилам (VІІІ)	12,1	13	3
Кмітливий, з розвинутим логічним мисленням (VІІВ)	14,1	14,5	2,9
Схильність до асоціальної поведінки (ІХІІ)	6,5	7	3
Емоційно стійкий, зрілий спокійний (ХС)	9,5	11	3,2

Аналіз отриманих результатів *Фрайбурзького особистісного опитувальника FPI (форма B)* та вираженість медіани значень (табл.4.1) показує, що у *мешканок, які проживають на тимчасово окупованій території*, високе значення має показник сором'язливість ($M=7$), середнє значення – невротичність, депресивність, комунікабельність, врівноваженість, реактивна агресивність, відкритість, екстраверсія/інтроверсія, емоційна лабільність та маскуліність/фемінність ($M= 6,5 - 4$ балів). Низький рівень мають показники спонтанна агресивність і роздратованість ($M=3,5$ балів). Цілком можна говорити про те, що мешканки тимчасово окупованої території, мають усереднений портрет за FPI-опитувальником. Їм властива сором'язливість, яка супроводжується тривожністю, скутістю, невпевненістю, що є наслідком труднощів в соціальних контактах. Вони в міру відкриті і комунікативні. Імпульсивна агресивна поведінка з явними нестабільними проявами в емоційному стані їм не властива. За гендерною приналежністю вони мають, як жіночі, так і чоловічі прояви у своїй поведінці (андрогенність).

Аналіз отриманих показників внутрішніх станів особистості за особистісним опитувальником емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда (табл1.) дозволив виявити, що мешканки *тимчасово окупованої території* мають низькі значення по всім показникам внутрішніх станів, окрім показника «безнадія» ($M=3$), який знаходиться на помірно вираженому рівні. Це свідчить про те, що іноді ці жінки відчують песимістичний стан, щодо майбутніх перспектив, усвідомлення незадоволеності власним «Я-образом» і своєї значущості у соціумі. Їм властиво почуття втрати важливих перспектив і неможливість надолужити згаяне, а також сумніви у необхідності продовжувати боротьбу для досягнення життєво-важливих цілей. Вони також мають низький рівень тенденції до почуття обмеженості своїх можливостей робити власний вибір за будь-яких обставин. Це сприяє появі почуття незадоволеності від прикладених зусиль в роботі, навчанні та сімейних справах.

Аналізуючи отримані показники табл.4.1 за методикою діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК), відзначимо, що показник Л

(шкала правдивості) знаходиться у межах норми, це свідчить про те, що отримані результати правдоподібні і не перекручені. Значення показника шкали П (схильність до асоціальної поведінки) знаходиться на низькому рівні. Важливо зазначити, що не має показників, виражених на максимальному рівні, але у якості тенденції можемо говорити про переважну виразність компонентів: на переважно високому рівні знаходяться компоненти: А, Н і В (М=14,5–13 балів), на середньому рівні: М, С, П (М=11–8 балів), а на низькому рівні: К, Д і П (М=7–1 балів). Це свідчить про те, що досліджувані жінки досить комунікативні, товариські, відкриті, кмітливі, реалістичні і вміють контролювати свою поведінку. Володіючи нормами соціальної поведінки у важливих життєвих рішеннях, вони можуть бути, як незалежними у прийнятті власного рішення і покладатися тільки на себе, так і спиратись на громадську думку, при цьому серйозно і раціонально підходячи до свого вибору. Їм властиві різні емоційні прояви, які обумовлені середнім рівнем емоційної стійкості.

Далі досліджуючи жіночу самотність, яка нерозривно пов'язана з основою спрямованості її *особист ост і– мот иваційною сферою*, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.2.

Аналізуючи отримані показники (табл. 4.2) відзначимо, що мешканки тимчасово окупованої території мають середній рівень значень за всіма показникам базових прагнень особистості. У них позитивний рівень гармонічності базових прагнень переважає над негативними прагненнями. Це означає, що життєстверджуючі тенденції домінують і виступають стимулом розвитку їхньої особистості. Можна говорити про те, що ці жінки оптимально адаптивно будують свій спосіб життя, поєднуючи в ньому протиріччя, які вирішують самостійно, переважно спираючись на себе, шляхом спроб та помилок, тим самим самоорганізуючи свою життєдіяльність. Їм властиві: адекватна самооцінка, прийняття себе, самоповага, бажання самореалізуватися і саморозвиватися з тенденцією підвищення рівня впевненості у собі та реалістичності домагань. У їхньому житті завжди рух уперед. Актуальність

базових прагнень у різні періоди життя, у різних психічних станах може змінюватись, але слід зазначити, що саме це є ознакою гармонійної особистості.

Таблиця 4.2

Показники особливостей мотиваційної сфери мешканок тимчасово окупованої території (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Базові прагнення О.І. Моткова			
Гармонійність базових прагнень А	41,7	4,5 (87,5%)	5,7
Гармонійність реалізації базових прагнень Б	38,4	3,8 (70%)	5,2
Рівень цілості показників базової особистості А і Б	5,5	9 (середній)	3
Методика актуальності основних потреб І.О. Акідінової			
Матеріальне положення	25,4	24	5,9
Потреба у безпеці	23	23	3,9
Потреба в міжособистісних зв'язках	16,3	16	5,8
Потреба в повазі з боку інших	15	15	2,8
Потреба в самореалізації	26,2	22	5,8
Тест сенсожиттєвих орієнтацій СЖОД.О. Леонтьєва			
Цілі	36,2	38	4,6
Процес	31	32	6,2
Результат	26,8	27	3,9
Локус контролю ЛКЯ	22,8	22	4,2
Локус контролю ЛК життя	33	32	5,3
Загальний показник ОЖ	149	146	17,9
Методика Т. Елерса на мотивацію до успіху і уникнення невдач			
Мотивація на успіх	17,9	18	3,2
Мотивація на уникнення невдач	15,9	16,5	3,5

Аналізуючи отримані показники (табл. 4.2) відзначимо, що мешканки тимчасово окупованої території мають середній рівень значень за всіма показникам базових прагнень особистості. У них позитивний рівень гармонічності базових прагнень переважає над негативними прагненнями. Це означає, що життєстверджуючі тенденції домінують і виступають стимулом розвитку їхньої особистості. Можна говорити про те, що ці жінки оптимально адаптивно будують свій спосіб життя, поєднуючи в ньому протиріччя, які вирішують самотійно, переважно спираючись на себе, шляхом спроб та

помилки, тим самим самоорганізуючи свою життєдіяльність. Їм властиві: адекватна самооцінка, прийняття себе, самоповага, бажання самореалізуватися і саморозвиватися з тенденцією підвищення рівня впевненості у собі та реалістичності домагань. У їхньому житті завжди рух уперед. Актуальність базових прагнень у різні періоди життя, у різних психічних станах може змінюватись, але слід зазначити, що саме це є ознакою гармонійної особистості.

Аналізуючи отримані значення медіани (табл.4.2) методики актуальності основних потреб («Ієрархія потреб», «Піраміда потреб») в модифікації І. О. Акіндінової, зазначимо, що у мешканок *т тимчасово окупованої території*, всі потреби-мотиватори частково задоволені. Але більш задоволеною потребою виявляється «потреба у повазі з боку оточення» (M=15) і «потреба у міжособистісних стосунках» (M=16), а більш незадоволеними і актуальними виявляються потреби у «матеріальному положенні» (M=24), «у безпеці» (M=23) і «в самореалізації» (M=22). Таким чином, можна говорити про те, що у жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, виявляються актуальними незадоволені потреби: матеріальний стан (заробляти на життя, забезпечувати собі матеріальний комфорт), безпека (забезпечити собі майбутнє, зміцнити своє соціальне становище, уникати неприємностей) й самореалізація (розвивати свої сили і здібності, прагнути до нового і незвіданого, займатися справою, що вимагає повної віддачі). Тобто ці потреби пов'язані з майбутніми успіхами в особистому й професійному житті, з їхнім благополуччям і матеріальним достатком. Актуальність цих потреб викликана передусім їхнім соціальним становищем (об'єктивним чинником) – тимчасовою окупацією. Незадоволеність цих потреб актуалізується у їхній свідомості, набуваючи відчуття нестачі та відображення часткової невідповідності між внутрішнім станом і зовнішніми умовами. Тому, не маючи певних засобів, щоб їх задовольнити повною мірою, вони виступають мотиватором, стимулом і спрямованістю для їхнього розвитку в певний час.

Як видно з отриманих даних тесту сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва (табл.4.2.), «Загальний показник ОЖ» і показник «Цілі» у жінок має

високий рівень, а всі інші показники: «процес», «результат», «локус контролю ЛКЯ» і «локус контролю ЛК життя» знаходяться на межі між середнім і високим рівнем. Це говорить про те, що мешканки тимчасово окупованої території мають високу цілеспрямованість у житті з конкретними усвідомленими цілями, які зумовлені зовнішніми умовами (тимчасова окупація). Оцінюють своє життя як усвідомлене, цікаве, осмислене, перспективне. Ґрунтуючись на минулих досягненнях, вони активно ставлять перед собою досить конкретні цілі на майбутнє. Життєвий процес не завжди приносить їм тільки радість і задоволення, трапляються невдачі і розчарування. Вважаючи себе результативними і сильними, вони не застрягають на конкретних ситуаціях, а прагнуть завжди мати вільний вибір і контролювати своє життя відповідно до своїх цілей і цінностей.

Аналізуючи отримані показники методики напряму особистості Т. Елерса на «мотивацію до успіху» і «уникнення невдач» (табл.4.2), слід зазначити, що обидва показники мають високий рівень. Це свідчить про високу мотивацію і впевненість у своєму успіху, тому вони поводять себе активно і наполегливо. Їх здатність ризикувати, щоб досягти своєї мети, іноді стає перешкодою для успіху у майбутньому.

Далі дослідження було спрямовано на визначення *станів, причин, установок і сфер життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність* у мешканок тимчасово окупованої території. Отримані результати наведені в таблиці 4.3.

Аналізуючи отримані показники (табл.4.3) уявлення ступіню власної самотності жінок за допомогою виявлених саморуйнівних станів і поведінкової орієнтації за шкалою інтимності Бернса, зазначимо, що тільки показники «чуттєва досконалість» (M=6) і «відчуженість та ізольованість» (M=4,5) знаходиться на середньому рівні, всі інші показники – на низькому рівні. Це говорить про те, що вища мета прагнень підструктури «Я-концепції» у досягненні і реалізації власного ідеального образу (самооцінка, самоприйняття, самоповага, рівень домагань тощо) недостатньо задоволена у жінок, що стає однією з причин, яка пов'язана із самотністю. Також для досліджуваних жінок,

помірне відчуття відчуження та ізолюваності, характеризується внутрішнім розривом між інтересами, прагненнями, очікуваннями, мотивами діяльності і виконуваними ними соціальними функціями та ролями. Тобто стан суперечності між зовнішнім і внутрішнім життєпроявом особистості жінок, що перетворює діяльність і наслідки цієї діяльності на незалежну від самої жінки установку чи стан, який починає їй шкодити. У жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, таким чинником є тимчасова окупація.

Таблиця 4.3

Показники станів, причин, установок, життєвих стресів і поведінки мешканок тимчасово окупованої території (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Шкала інтимності Бернса			
Низька самооцінка	2,6	3	1,9
Досконала любов	2,8	2	2,3
Чуттєве досконалість	5,7	6	2,4
Страх і соціальна тривога	4	4	1,7
Безнадійність	2,1	2	1,7
Відчуженість, ізолюваність	3,4	4,5	1,6
Педантичність, що відхиляється	2,1	3	1,6
Страх бути самій	2,8	2	2,4
Відчай	1,2	1	1,3
Страх саморозкриття	1,8	1	1,6
Невпевненість	3,4	3	2,8
Образа і гіркота	3,0	3	2,2
Боязнь критики	3,5	4	1,9
Депресія	1,3	1	1,0
Страх зв'язку і підкореності	2,6	2,5	2,0
Методика індекс якості життя Р.С. Еліота			
Робота і кар'єра	27,3	24	4,8
Особисті устремління і досягнення	27	24	3,7
Здоров'я	24	21,5	7,2
Спілкування з друзями і близькими	24,4	24	4,8
Підтримка	25,4	24	4,0
Оптимістичність	27,3	26,5	5,1
Напруженість	22,9	21	5,3
Самоконтроль	23,7	24	5,9
Негативні емоції	24,7	25	5,9
Індекс якості життя	25,1	25,5	4,0

Аналізуючи отримані дані (табл.4.3) за методикою «Індекс якості життя» Р.С. Еліота, можна говорити про те, що переважно всі показники знаходяться на низькому та середньому рівнях.

Це свідчить про те, що у сфері життєдіяльності жінок присутній у деякій мірі дискомфорт і незадоволеність. Але найбільший дискомфорт і напруження у житті виявляється у показниках: напруженість (M=21), здоров'я (M=21,5), особисті устремління та досягнення (M=24), спілкування з друзями та близькими (M=24). А найбільша задоволеність виявлена на високому рівні «оптимістичності», тобто їх настрою (M=26,5). Таким чином, можна говорити про те, що у мешканок тимчасово окупованої території найбільший дискомфорт і незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті, викликають здоров'я (фізичний та психологічний дискомфорт), особисті устремління та досягнення (отриманий результат), спілкування з друзями та близькими. Але треба зазначити, що в умовах сформованої ситуації вони налаштовані позитивно с високим рівнем надії на майбутнє.

Отже, у ході аналізу першого структурного блоку *«соціально-психологічні особливості і особистості жінок і їх поведінка, що сприяє появі почуття самотності»*, було виявлено, що *жінки, які проживають на тимчасово окупованій території*, достатньо відкриті, комунікативні, кмітливі і товариські. Реалістичні, орієнтовані на сьогоднішнє, але іноді відчують песимістичний стан як безнадію і сумнів у необхідності продовжувати боротьбу для досягнення життєво важливих цілей, щодо майбутніх перспектив, власного «Я» і своєї значущості. Їм властиво почуття незадоволеності внаслідок втрати важливих перспектив і неможливості надолужити згаяне, яке обумовлено тимчасовою окупацією і обмеженим вибором. Завдяки помірній емоційній стабільності і стійкості до стрес-факторів, вони більш стримані, вміють контролювати свою поведінку. У прийнятті важливих життєвих рішеннях, можуть не тільки покладатися виключно на себе, але й спиратись на громадську думку, при цьому серйозно і раціонально підходячи до свого вибору. Їх сором'язливість супроводжується тривожністю, скутістю, невпевненістю у собі, що є наслідком

труднощів у соціальних контактах. За гендерної приналежністю їм притаманний андрогенний тип.

У ході дослідження *«Особливості мотиваційної сфери у самотності»* жінок, яке виступає істотним компонентом в «Я-концепції» особистості, було виявлено, що позитивний рівень життєстверджуючих базових прагнень домінують над негативними. Ці прагнення виступають стимулом для розвитку їхньої особистості, а саме: бажання жити і розвиватись, самореалізовуватися з тенденцією до вільного і самостійного прийняття рішень, сподіваючись на себе. Їм властива адекватна самооцінка, прийняття себе, самоповага, бажання самореалізуватися і саморозвиватися, впевненість у собі, реалістичний рівень домагань.

Основними потребами-мотиваторами, які мають незадоволений характер, виявились матеріальне забезпечення, самореалізація і безпека.

Встановлено, що у жінок спостерігається середній рівень складових сенсожиттєвих орієнтацій: цілей у житті (майбутнє), певна насиченість та інтерес до життя (сьогодення) і помірна задоволеність результатом своєї самореалізації (минуле). Але їх цілі недостатньо диференційовані і сприймаються як такі, що не мають реальної опори в сьогоденні і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію, носять характер наміру.

Виявлено, що мешканки тимчасово окупованої території мають впевненість у досягненні успішних результатів у своїх справах, активні, наполегливі і здатні ризикувати для досягнення своєї мети, що іноді може бути перешкодою для досягнення їхнього успіху.

У ході дослідження *«Сфери життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт»* було виявлено, що причинами самотності у мешканок тимчасово окупованої території виявляються: незадоволеність своїм «Я-образом», яка пов'язана із соціальною тривогою та страхом критики і осуджень з боку оточення, а також відчуття власної відчуженості та ізольованості від соціуму.

Найбільший дискомфорт і суб'єктивна незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті, – це здоров'я (фізичний та психологічний дискомфорт); напруженість, що пов'язана з життєвими обставинами навколишнього середовища; особисті устремління та досягнення (отриманий результат); спілкування з друзями та близькими.

4.2. Особливості переживання самотності у релігійних жінок

У ході аналізу *«Соціально-психологічних особливостей особистості і їх поведінки, що сприяють появі почуття самотності»* у релігійних жінок, де самотність розглядається як сутнісна особистісна характеристика, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.4.

Отримані результати *Фрайбурзького особистісного опитувальника FPI (форма B)* та вираженість медіани значень (табл.4.4) показує, що в групі **релігійних жінок** високе значення мають показники: невротичність, роздратованість, сором'язливість ($M = 8-7$ балів); середнє значення – депресивність, комунікабельність, врівноваженість, відкритість, емоційна лабільність, спонтанна агресивність, реактивна агресивність ($M = 6 - 4$ балів); низьке – інтроверсії і фемінності.

Це свідчить про те, що релігійним жінкам властиві тривога, скутість, невпевненість у собі, невротичні прояви зі значними соматичними порушеннями, а також нестійкий емоційний стан зі схильністю до афективних реагувань. У життєвих стресових ситуаціях вони вдаються до пасивно-оборонного типу реагувань. Це безпосередньо позначається на їх труднощах у спілкуванні і в стосунках з навколишнім середовищем.

Виражена інтровертованість робить їх більш закритими від людей, що безпосередньо відбивається на депресивному стані і переживанні самотності.

За гендерною приналежністю їх психічна діяльність переважно протікає по жіночому типу.

Таблиця 4.4

Показники соціально-психологічних особливостей релігійних жінок (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (форма В)			
Невротичність	7,6	8	1,4
Спонтанна агресивність	3,2	4	1,9
Депресивність	5,8	6	2,2
Роздратованість	6,4	7	2,1
Комунікабельність	5,3	6	1,5
Врівноваженість	5,6	6	1,6
Реактивна агресивність	4,7	4	1,9
Сором'язливість	7,3	7,5	1,2
Відкритість	5,3	5	1,6
Екстраверсія / інтроверсія	2,8	2	1,7
Емоційна лабільність	5,8	5	1,8
Маскулінність / фемінність	3	3	1,4
Особистісний опитувальник емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда			
Самотність	1,4	1	1,5
Безглуздість існування	1,2	2	1
Свобода вибору щодо авторитету	2,2	2	1
Статевий конфлікт	1,6	1	1,7
Ворожий конфлікт	4,2	4	1,7
Розбіжність між реальним і ідеальним «Я»	1,4	0	2,4
Свобода волі	2,8	3	0,8
Безнадійність	3	4	2,1
Почуття неприкаяності, бездомність	0,4	0	0,5
Методика діагностики комунікативної соціальної компетентності КСК М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова			
Шкала правдивості (ІІ)	7,6	6	2,9
Відкритий, комунікативний, товариський (ІА)	11	10	3
Життєрадісний, безтурботний, веселий (ІІІД)	7,6	8	1,9
Чутливий, що тягнеться до інших (ІVК)	12,4	13	2
Схильність до асоціальної поведінки (VІІ)	8,3	7	3,3
Незалежний, що передає перевагу власним рішенням, орієнтований на себе (VІМ)	13,4	14	3
Контролюючий себе, що вміє підкоряти себе правилам (VІІІ)	10,8	11	2,1
Кмітливий, з розвинутим логічним мисленням (VІІВ)	11,9	11	1,4
Схильність до асоціальної поведінки (ІХІІ)	9,4	10	3,5
Емоційно стійкий, зрілий спокійний (ХС)	8,2	6	4,3

Отримані показники внутрішніх станів особистості за особистісним опитувальником емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда (табл. 4.4.) дозволив виявити, що **релігійні жінки** мають помірний рівень за показниками: ворожий

конфлікт, свобода волі і безнадія (М= 4-3 балів). Всі інші показники знаходяться на слабо вираженому рівні.

Це дає можливість говорити про те, що релігійні жінки відчуваючи втрату можливостей у минулому й неможливість надолужити згаяне. Вони намагаються відстоювати власні межі у соціальних відносинах і робити самостійно вибір майбутніх перспектив. Від свого внутрішнього стану почуття недостатньої значущості (на роботі, у сім'ї), втрачають самовладання, відчуваючи обурення чи гнів у ситуаціях, коли на їх особистість чинять тиск, підганяють, нав'язують свою думку, особливо якщо немає можливості чинити опір.

Аналіз отриманих показників особливостей комунікативно-соціальної компетентності свідчать про те, що у *релігійних жінок* шкала правдивості Л знаходиться у межах норми, що свідчить про достовірність отриманих результатів, а низький рівень значення показника шкали П (схильність до асоціальної поведінки) вказує на те, що їм притаманна нормативна соціальна поведінка. На переважно високому рівні знаходяться компоненти: К і М (М=14-13 балів), на середньому рівні – А, Д, Н, В, П (М=11-8 балів), а на низькому рівні: С і П (М=7-6 балів).

Це дає можливість говорити про те, що досліджувані жінки емоційно нестійкі, мінливі і піддаються почуттям. Вони помірно відкриті, чутливі і тягнуться до інших. В залежності від емоційного стану, вони можуть бути легкими, життєрадісними, товариськими або, навпаки, – закритими, мовчазними, серйозними. Їм притаманна у межах норми соціальна поведінка, але іноді можуть втрачати контроль і бути імпульсивними та неорганізованими.

Релігійні жінки віддають перевагу власним думкам, орієнтуючись на себе і на свою незалежність у прийнятті будь-якого життєвого рішення.

Далі досліджуючи жіночу самотність, яка нерозривно пов'язана з основою спрямованості її *особистості – мотиваційною сферою релігійних жінок*, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.5.

Таблиця 4.5

Показники особливостей мотиваційної сфери релігійних жінок (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Базові прагнення О.І. Моткова			
Гармонійність базових прагнень А	35,6	3,8 (70%)	6,8
Гармонійність реалізації базових прагнень Б	30,5	3,1 (52,5%)	2,7
Рівень цілісності показників базової особистості А і Б	10,4	15 (низький)	2,3
Методика актуальності основних потреб І.О. Акідінової			
Матеріальне положення	22	21	3,7
Потреба у безпеці	30,8	32	3,6
Потреба в міжособистісних зв'язках	21,5	18	10,2
Потреба у повазі з боку інших	12	12	2,9
Потреба в самореалізації	17,1	15,5	4,4
Тест сенсожиттєвих орієнтацій СЖОД.О. Леонтьєва			
Цілі	35,2	35	4,5
Процес	27,6	28,5	3,4
Результат	28,7	22	37,5
Локус контролю ЛКЯ	18,3	18	3,7
Локус контролю ЛК життя	25,8	27	6,7
Загальний показник ОЖ	129	133	13
Методика Т. Елерса на мотивацію до успіху та уникнення невдач			
Мотивація на успіх	15,3	17	3,5
Мотивація на уникнення невдач	18,5	16	3,6

Аналізуючи отримані показники (табл. 4.5), відзначимо, що у релігійних жінок показник гармонійності сили базових прагнень знаходиться на середньому рівні, а гармонійність реалізації базових прагнень і рівень цілісності показників базової особистості – на низькому. Отже, можна говорити про те, що релігійні жінки будують своє життя, орієнтуючись на релігійні та соціальні ідеали, які вже самі по собі мають певні протиріччя. Від них вимагають абсолютного переважання позитивних прагнень, таких як виконання десяти заповідей, проповідь, послух, відмова від лихослів'я тощо. Тому перед цими жінками постає питання пошуку оптимального балансу між людськими помислами, бажаннями, поведінкою та вчинками, які по суті є смертним гріхом і Божими ідеалами, що

ведуть до вічного життя. Але вчинений ними гріх стає додатковою мотивацією для того, щоб бути кращими.

Окрім цього, релігійність вимагає від них постійного самоконтролю, тобто усвідомлення кожного кроку, того, що прагнення до високої самооцінки, самовпевненість у собі та самостійність – це гріх марнославства і гордині, а прагнення до саморозвитку повинне не виходити за межі релігійного світогляду. Цими вимогами вони намагаються перетворити моральні, ціннісні і культурні імперативи у домінуючу рису. Але саме цей самоконтроль забирає у жінок почуття інтересу, легкості, спонтанності, невимушеності, бажання саморозвиватися, досягати своїх цілей, перетворюють життя у тяжку ношу. У стресових ситуаціях у них виникає депресія або, навпаки, вони стають ще більш фанатичними щодо релігії: «на все воля Божа...». Внаслідок незадоволеності тим, що не завжди можуть повною мірою відповідати релігійним канонам, вони знаходяться у перенапрузі контролюючих механізмів з обмеження поведінки щодо своїх соціальних прагнень, тим самим перебуваючи у стані дисгармонії.

Аналізуючи отримані значення медіани (табл.4.5) методики актуальності основних потреб («Ієрархія потреб», «Піраміда потреб») в модифікації І. О. Акіндінової, зазначимо, що у *релігійних жінок* повну задоволеність має показник «потреба у повазі з боку» ($M=12$) і повну незадоволеність – «потреба у безпеці» ($M=32$), інші мають часткову задоволеність.

Це свідчить про те, що релігійні жінки мають не задоволену потребу у безпеці, але її актуальність пов'язана не тільки з матеріальним станом, з уникненням неприємностей, критики чи осуду з боку соціального оточення, але й зі страхом відкидання та втрати сенсу життя у релігійній спільноті, до якої вони належать та від якої отримують повагу і підтримку. Це пояснює повну задоволеність потреби у повазі з боку оточення, оскільки ці жінки, готові активно діяти у напрямку розвитку своєї духовності, щоб отримати моральну підтримку, симпатію і повагу від членів релігійної спільноти, яка їх повністю влаштовує і задовольняє.

Як видно з отриманих даних тесту сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва (табл.4.5.), «Загальний показник ОЖ» має високий рівень виразності, показник «Цілі» знаходиться на межі між високим і середнім рівнем ($M=35$), а всі інші показники: «процес», «результат», «локус контролю ЛКЯ» і «локус контролю ЛК життя» мають середній рівень виразності.

Отже, можна говорити, про те, що релігійні жінки, оцінюють своє життя як усвідомлене, цікаве, перспективне, що має сенс. Але життєвий процес не завжди приносить їм тільки радість і задоволення, трапляються невдачі і розчарування. Вважаючи себе сильними, вони прагнуть завжди мати вільний вибір і контролювати своє життя.

Слід зазначити, що хоча у релігійних жінок і спостерігається вища цілеспрямованість у житті, але цілі недостатньо диференційовані і позначаються ними як цілі, що не мають реальної опори в сьогоденні, і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію, а носять лише характер наміру (досягти вічного життя, бути прощеною за всі гріхи, бути правильною і цнотливою).

Аналіз отриманих показників методики напряду особистості Т. Елерса на «мотивацію до успіху» і «уникнення невдач» (табл.4.5) дозволяють побачити, що показник «мотивація на успіх» має високий рівень виразності, а «мотивація на уникнення невдач» ($M=16$) – середній рівень.

Це свідчить про те, що релігійні жінки, маючи надію на успіх, вважають за краще, уникати ризики у життєвих ситуаціях. Знецінюючи свої можливості, вони знижують тим самим власний рівень досягнення успішних результатів, що у подальшому відбивається на їх успішності і задоволеності.

Далі дослідження було спрямовано на визначення *станів, причин, установок і сфер життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність* у релігійних жінок, що безпосередньо пов'язано із самотністю.

Отримані результати наведені в таблиці 4.6.

Таблиця 4.6

Показники станів, причин, установок, життєвих стресів і поведінки релігійних жінок (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Шкала інтимності Бернса			
Низька самооцінка	6	5	1,8
Досконала любов	5,2	5	2
Чуттєве досконалість	6	6	1,4
Страх і соціальна тривога	6,4	6	2
Безнадійність	4,8	4	3,7
Відчуженість, ізольованість	4	4,5	1,9
Педантичність що відхиляється	5,8	6	3,9
Страх бути самій	5	5	2,9
Відчай	5,4	5	4
Страх саморозкриття	5,8	4	2,5
Невпевненість	5,4	5	1,5
Образа і гіркота	5,2	4	1,5
Боязнь критики	5,8	6	3,2
Депресія	4,2	4	1,6
Страх зв'язку і підкореності	4,6	3	3,1
Методика індекс якості життя Р.С. Еліота			
Робота і кар'єра	23,6	24	1
Особисті устремління і досягнення	23,2	24	2,8
Здоров'я	20,8	20	2,4
Спілкування з друзями і близькими	23	25	6,2
Підтримка	24,8	23	4,9
Оптимістичність	25,2	25	4,8
Напруженість	27	26	3,9
Самоконтроль	18	19	2,7
Негативні емоції	20,2	19	3,2
Індекс якості життя	22,8	23	2,6

Аналізуючи отримані показники (табл.4.6) уявлення ступеню власної самотності релігійних жінок за допомогою виявлених саморуйнівних станів і поведінкової орієнтації за шкалою інтимності Бернса, зазначимо, що найбільша кількість саморуйнівних показників, перебувають на середньому рівні: «низька самооцінка», «досконала любов», «чуттєва досконалість», «страх і соціальна

тривога», «відчуженість і ізолюваність», «педантичність, що відхиляється», «страх бути самій», «відчай», «невпевненість», «боязнь критики» ($M = 6-4,5$) мають середній рівень. Всі інші перебувають на низькому рівні виразності. Отже, можна говорити про те, що причини, які пов'язані з відчуттям самотності у релігійних жінок, – це незадоволеність своїм «Я-бразом», яке супроводжується прагненням до самовдосконалення (ідеалу), на підставі чого формуються тривога, невпевненість і боязнь критики та засудження з боку оточення. Маючи постійні суперечності між зовнішнім і внутрішнім життєпроявом особистості (інтерес, прагнення, мотив, очікування, соціальні ролі і функції), вони відчують себе в деякій мірі відчуженими та ізолюваними від соціуму, неприйнятими та незрозумілими іншими, що перетворює діяльність і наслідки цієї діяльності на незалежну від самої жінки установку чи стан, який починає їй шкодити. Їх страх залишитися самій знижується завдяки перебуванню у релігійній спільності і, щоб не бути відторгненим цією спільнотою, вони вимагають від себе досконалу любов до Бога і надмірну точність і акуратність у виконанні всіх релігійних обов'язків.

Аналізуючи отримані дані (табл. 4.6) за методикою «Індекс якості життя» Р.С. Еліота, можна говорити про те, що у **релігійних жінок** найбільше напруження та дискомфорт у житті виявляється у показниках: здоров'я ($M=20$), особисті устремління та досягнення ($M=24$), спілкування з друзями та близькими ($M=25$), самоконтроль ($M=19$), негативні емоції ($M=19$). Таким чином, можна говорити про те, що у релігійних жінок найбільший дискомфорт і незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті, виявлені в показниках: здоров'я (фізичний та психологічний дискомфорт), особисті устремління та досягнення (отриманий результат), спілкування з друзями та близькими, а також втрата самоконтролю над своїми емоціями, поведінкою та негативними думками.

Отже, у ході аналізу першого структурного блоку *«соціально-психологічні особливості і особистості жінок і їх поведінка, що сприяє появі почуття самотності»*, було виявлено, що *релігійні жінки* – невротичні зі значними соматичними порушеннями. Досить емоційно нестійкі з прихильністю до

афективних реагувань. Мінливі, помірно відкриті, чутливі, піддаються почуттям і тягнуться до інших. Взагалі їм притаманна нормативна соціальна поведінка. Але у життєвих стресових ситуаціях, вони схильні до пасивно-оборонного типу реагувань із втратою самоконтролю, яке супроводжується імпульсивністю, неорганізованістю, тривогою, скутістю, невпевненістю у собі, що безпосередньо впливає на їх труднощі у спілкуванні і взаєминах з оточуючим середовищем. Орієнтуючись на власний вибір, віддаючи перевагу власним думкам, вони тим самим відстоюють свою незалежність у прийнятті будь-якого життєвого рішення стосовно майбутніх перспектив. В ситуаціях, коли на їх особистість чинять тиск або нав'язують свою думку, особливо тоді, коли немає можливості чинити опір, вони переживають почуття недостатньої своєї значущості і втрачають самовладання, яке супроводжується обуренням і гнівом. Разом з тим, жінки відчують втрату перспектив у минулому житті й неможливість надолужити згаяне. Виражена інтровертованість робить їх більш закритими від оточуючих, що безпосередньо відображається на їх депресивному стані і на переживанні самотності. За гендерною приналежністю їх психічна діяльність переважно протікає по жіночому типу (фемінні).

У ході дослідження *«Особливості мотиваційної сфери у самотності»* жінок, яка виступає істотним компонентом в «Я-концепції» особистості, було виявлено, що **релігійні жінки** мають певні протиріччя у прагненнях, які зумовлені поєднанням релігійних і соціальних норм. Внаслідок незадоволеності того, що повною мірою вони не можуть слідувати релігійним канонам, знаходяться у стані постійного самоконтролю та обмежень у поведінці. Тому вони свідомо пригнічують свої бажання, переживаючи стан фрустрації. У стресових життєвих ситуаціях реагують депресією та зростанням фанатичності до релігії, вважаючи це за випробування або покарання. Основними *потребами-мотиваторами*, які мають незадоволений характер, виявились: потреба у безпеці, яка пов'язана насамперед із відсутністю критики й осуду з боку соціального оточення, страхом втрати релігійної спільноти. Встановлено, що у релігійних жінок спостерігається середній рівень складових сенсожиттєвих

орієнтацій: цілей у житті (майбутнє), певна насиченість та інтерес до життя (сьогодення) і помірна задоволеність результатом своєї самореалізації (минуле). Але їх цілі, як і у мешканок тимчасово окупованої території, недостатньо диференційовані і сприймаються як такі, що не мають реальної опори в сьогоденні і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію, носять характер наміру. Виявлена міра розвитку потреби досягати успіхів, уникати невдачі і бути готовим до ризику в різних життєвих ситуаціях, показала, що релігійні жінки знецінюють свої можливості і вважають за краще уникати ризиків у життєвих ситуаціях.

У ході дослідження *«Сфери життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт»* було виявлено, що причинами самотності у релігійних жінок є відчай і незадоволеність своїм «Я-образом», які пов'язана із заниженою самооцінкою, невпевненістю у собі, чуттєвою досконалістю, а також відчуттям відчуженості та ізолюваності від соціуму. Їх соціальна тривога зумовлена критикою з боку оточення і страхом залишитись самій на самоті. Тому вони вимагають від себе надмірної точності і акуратності у дотриманні формальних вимог і правил, пов'язаних із релігією.

Найбільший дискомфорт і суб'єктивна незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті це — здоров'я (фізичний та психологічний дискомфорт); особисті устремління та досягнення (отриманий результат); спілкування з друзями та близькими, а також втрата самоконтролю над своїми емоціями, поведінкою та негативними думками.

4.3. Особливості переживання самотності у жінок, ув'язнених з виправної колонії.

У ході аналізу *«Соціально-психологічних особливостей особистості і їх поведінки, що сприяють появі почуття самотності»* у жінок, ув'язнених з виправної колонії, де самотність розглядається як сутнісна особистісна

характеристика, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.7.

Таблиця 4.7

Показники соціально-психологічних особливостей жінок, ув'язнених з виправної колонії (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (форма В)			
Невротичність	6,3	6	1,3
Спонтанна агресивність	5,9	5	1,6
Депресивність	6,4	6	0,9
Роздратованість	5,9	7	2
Комунікабельність	6,4	6	0,5
Врівноваженість	4,5	5	1,5
Реактивна агресивність	7,1	7	1,3
Сором'язливість	6,3	6	0,7
Відкритість	4,6	5	1,9
Екстраверсія / інтроверсія	3,6	4	0,8
Емоційна лабільність	5,9	6	1,5
Маскулінність / фемінність	4,3	4	1,7
Особистісний опитувальник емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда			
Самотність	2,9	2,5	1,7
Безглуздість існування	2,7	3	1,4
Свобода вибору щодо авторитету	3	3	1,4
Статевий конфлікт	3,1	3	1,5
Ворожий конфлікт	3,8	4	1
Розбіжність між реальним і ідеальним «Я»	3,3	3	1,9
Свобода волі	3,7	3,5	1,5
Безнадійність	3,1	3	1,4
Почуття неприкаяності, бездомність	2,8	3	1,1
Методика діагностики комунікативної соціальної компетентності КСК М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова			
Шкала правдивості (ІІ)	8,9	9	1,9
Відкритий, комунікативний, товариський (ІІА)	9	9	1,4
Життєрадісний, безтурботний, веселий (ІІД)	9,1	8,5	2,5
Чутливий, що тягнеться до інших (ІVК)	9,8	10,5	2,4
Схильність до асоціальної поведінки (VІІ)	10,3	10,5	2,3
Незалежний, що передає перевагу власним рішенням, орієнтований на себе (VІМ)	9,4	10	2,1
Контролюючий себе, що вміє підкоряти себе правилам (VІІІ)	11,2	11	1,8
Кмітливий, з розвинутим логічним мисленням (VІІВ)	8	8	4,5
Схильність до асоціальної поведінки (ІХІІ)	9,6	9,5	1,9
Емоційно стійкий, зрілий спокійний (ХС)	10,2	9,5	2,1

Аналіз отриманих результатів *Фрайбурзького особистісного опитувальника FPI (форма B)* та вираженість медіани значень (табл.4.7) показує, що у групі **ж інок, які перебувають у виправній колонії (ВК)** високе значення мають показники: роздратованість і реактивна агресивність (М=7 балів); середнє — невротичність, спонтанна агресивність, депресивність, комунікабельність, урівноваженість, сором'язливість, відкритість, емоційна лабільність, екстраверсія/інтроверсія і маскуліність/фемінність (М= 6 – 4 балів). Це свідчить про те, що жінкам, які перебувають у виправній колонії (ВК) властиві: нестійкий емоційний стан зі схильністю до афективних реагувань, високий рівень психопатизації з агресивними проявами до соціального оточення, прагнення до домінування у соціальній групі. Це першочергово обумовлено вимушеною соціальною ізоляцією і закритою соціальною групою з певними обмеженнями і правилами.

За гендерною приналежністю їх психічна діяльність протікає по змішаному типу (андрогенність), де переваги немає.

Аналіз отриманих показників внутрішніх станів особистості за особистісним опитувальником емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда (табл. 4.7) дозволив виявити, що **жінки-ув'язнені, які перебувають у виправній колонії**, мають більшу частину показників внутрішніх станів, які знаходяться на помірно вираженому рівні, це безглуздість існування, свобода вибору щодо авторитету, статевий конфлікт, ворожий конфлікт, розбіжність між реальним і ідеальним Я, свобода волі, безнадія, почуття неприкаяності, бездомність (М=4-3 балів). На слабкому рівні знаходиться тільки показник «самотність» (М=2,5), що свідчить про захисну реакцію.

Також слід зазначити, що у жінок-ув'язнених з виправної колонії, практично всі показники внутрішніх станів, вищі за показники інших груп жінок. Це свідчить про те, що жінкам, які перебувають у виправній колонії, властива тенденція до почуття обмеженості у своєму виборі бажань і потреб. Вони мають схильність відчувати труднощі, щоб бути самій собою в оточуючому середовищі, захищати себе, відстоювати власне право на свої бажання і думки,

а також користуватися правом протестувати проти насилля і статевого конфлікту. В ситуаціях, коли на них тиснуть, підганяють під себе, нав'язують свою думку, вони відчують свою недостатню значущість, що сприяє втраті самовладання і появі відчуття обурення і гніву.

Також ця група жінок відчують себе відчуженими, що зумовлено їх недостатнім спілкуванням і обмеженістю у контактах із навколишнім середовищем, сім'єю та рідними. Але вони не втрачають надію і мають перспективу на майбутнє.

Аналізуючи отримані показники табл.4.7 за методикою діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК), відзначимо, що *у жінок, які перебувають у виправній колонії (ВК)*, показник Л (шкала правдивості) знаходиться у межах норми, це свідчить про те, що отримані результати правдоподібні і не перекручені.

Значення показника шкали П (схильність до асоціальної поведінки) знаходиться на низькому рівні. Важливо зазначити, що всі показники компонентів знаходяться на середньому рівні.

Це свідчить про те, що у цих жінок недостатньо розвинуті навички комунікації, самоконтролю і толерантності у стосунках з оточуючими. Вони спонтанні у самовираженні, підвладні волі почуттів, не завжди здатні утримати прояви емоцій. Тому якщо вони мають неприязнь до партнера у взаємодії або у спілкуванні, вони не можуть цього приховати, від чого створюється напруга і складнощі у стосунках із оточуючим середовищем. Але заради власної вигоди іноді готові терпіти негативні особистісні прояви партнера. Також вони не люблять непрогнозовані ситуації, а думка соціального оточення часто визначає їх поведінку.

Далі досліджуючи жіночу самотність, яка нерозривно пов'язана з основою спрямованості її *особистості – мотиваційною сферою*.

Були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.8.

Таблиця 4.8

Показники особливостей мотиваційної сфери жінок, ув'язнених з виправної колонії (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Базові прагнення О.І. Моткова			
Гармонійність базових прагнень А	33,6	3,1 (52,5%)	8,4
Гармонійність реалізації базових прагнень Б	34,5	3,2 (55%)	7,9
Рівень цілості показників базової особистості А і Б	7,9	16 (низький)	4,3
Методика актуальності основних потреб І.О. Акідінової			
Матеріальне положення	16,1	17	2,6
Потреба у безпеці	14,7	15	1,8
Потреба в міжособистісних зв'язках	10,8	11	1,7
Потреба в повазі з боку інших	14,1	15	2,7
Потреба в самореалізації	18,1	18	1,7
Тест сенсожиттєвих орієнтацій СЖОД.О. Леонтьєва			
Цілі	27,4	27,5	4,5
Процес	24,1	23	3,8
Результат	20,7	20	3
Локус контролю ЛКЯ	16,8	16	3
Локус контролю ЛК життя	25,2	24,5	4,4
Загальний показник ОЖ	114,3	133	14,2
Методика Т. Елерса на мотивацію до успіху і уникнення невдач			
Мотивація на успіх	16,3	17	0,7
Мотивація на уникнення невдач	14,1	14	4,1

У жінок, які перебувають у виправній колонії, виявлено низький рівень за всіма показниками базових прагнень особистості. У них переважають дезадаптуючі, життєпригнічуючі тенденції, які блокують процес розвитку та самореалізації, негативно позначаючись на їх самопочутті та житті. Такий стан жінок із цієї групи визначається переважно соціальним чинником у даний період життя – вимушеною соціальною ізоляцією.

Аналізуючи отримані значення медіани (табл.4.8) методики актуальності основних потреб («Ієрархія потреб», «Піраміда потреб») в модифікації І. О. Акіндінової, зазначимо, що у **жінок-ув'язнених** повна задоволеність потреби визначається у показника «потреба у міжособистісних відносинах» (M=11), всі

інші перебувають у частковій задоволеності. Таким чином, аналізуючи отримані дані, можна говорити про те, що у жінок, які перебувають у виправній колонії, виявлено повною мірою задоволену потребу в міжособистісних стосунках. Разом з тим, у них це свідчить про неактуальність цієї потреби внаслідок вимушеної соціальної ізоляції, за якої існують обмеження щодо налагодження різноспрямованих міжособистісних стосунків.

Як видно з отриманих даних тесту сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва (табл.4.8.), можна зробити висновок, що показники **«цілі»** ($M=27,5$) і **«загальний показник ОЖ»** ($M=113$) знаходяться на середньому рівні. Показник **«процес»** перебуває на низькому рівні ($M=23$), а показники **«результат»**, **«локус контролю ЛКЯ»** і **«локус контролю ЛК життя»** знаходиться на межі між середнім і низьким рівнем. Отже, жінки, які перебувають у виправній колонії, живуть переважно сьогоdnішнім днем або спогадами про минуле. Вони мають проблеми як з внутрішнім, так і з зовнішнім локусом контролю. Вони впевнені в тому, що не можуть контролювати майбутнє життя та ставити цілі, перебуваючи у закритій соціальній структурі. Тому їхні цілі носять характер повинності та позбавлені сенсу. На даний час ці жінки не задоволені ні власною самореалізацією, ні життям загалом.

Отримані показники методики напряду особистості Т. Елерса на **«мотивацію до успіху»** і **«уникнення невдач»** (табл.4.8) дозволяють побачити, що у жінок-ув'язнених показник **«мотивація на успіх»** має високий рівень виразності, а **«мотивація на уникнення невдач»** ($M=14$) – середній рівень. Це дає підстави говорити про те, що жінки не втрачають надію на успіх у майбутньому і вважають за краще уникати ризиків у життєвих ситуаціях. Знецінюючи свої можливості, вони знижують тим самим власний рівень досягнення успішних результатів.

Далі дослідження було спрямовано на визначення *станів, причин, установок і сфер життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність* у жінок-ув'язнених з виправної колонії. Отримані результати наведені в таблиці 4.9.

Таблиця 4.9

Показники станів, причин, установок, життєвих стресів і поведінки жінок, ув'язнених з виправної колонії (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Шкала інтимності Бернса			
Низька самооцінка	4,1	4	1,9
Досконала любов	4,6	4,5	1,6
Чуттєва досконалість	4,9	4	2,1
Страх і соціальна тривога	4,1	4	2,3
Безнадійність	3,8	3	1,7
Відчуженість, ізолюваність	4,1	5	1,7
Педантичність, що відхиляється	4,8	5	1,8
Страх бути самій	3,8	4	1,2
Відчай	4,1	4	2,5
Страх саморозкриття	5	5	1,9
Невпевненість	5,2	4	2,4
Образа і гіркота	3,5	3	2
Боязнь критики	5,3	5	1,2
Депресія	4,1	4	1,8
Страх зв'язку і підкореності	4,3	4	2
Методика індекс якості життя Р.С. Еліота			
Робота і кар'єра	16,8	16	4,8
Особисті устремління і досягнення	19,7	20	4
Здоров'я	19,3	19	5,8
Спілкування з друзями і близькими	19,4	19	3
Підтримка	20	20,5	4,5
Оптимістичність	21,2	23	5,8
Напруженість	19,5	17	6,6
Самоконтроль	19,3	21	5,8
Негативні емоції	22	21	3,7
Індекс якості життя	19,6	20	3,2

Аналізуючи отримані показники (табл. 4.9) уявлення ступеню власної самотності ув'язнених жінок за допомогою виявлених саморуйнівних станів і поведінкової орієнтації за шкалою інтимності Бернса, зазначимо, що середній рівень показників мають «відчуженість і ізолюваність», «педантичність, що відхиляється», «страх саморозкриття», «боязнь критики», «досконала любов» (M=5–4,5), всі інші показники знаходяться на низькому рівні. Це свідчить про те,

що жінки, які перебувають у виправній колонії, – у соціальній ізоляції, мають внутрішній розрив між інтересами, прагненнями, очікуваннями, мотивами діяльності і виконуваними ними соціальними функціями та ролями, тому остерігаються критики і осуджень з боку оточення, а також власної уразливості (ув'язнених і адміністрації). Вони обирають для себе захисні реакції, як: пошук досконалої любові у релігії або стан відчуженості та ізольованості. Разом з тим демонструють у поведінці надмірну точність і акуратність, дотримуючись формальних вимог і правил, які встановлені у виправному закладі для уникнення покарань.

Аналіз показників методики «Індекс якості життя» Р.С. Еліота, дають підстави говорити про те, що у *ж інок, які перебувають у виправній колонії*, всі показники знаходяться на низькому рівні, що дає підстави говорити про те, що жінки перебувають у депресивному пригнічено-негативному стані, переживаючи психічну напруженість та незадоволеність якістю свого життя. Аналізуючи низькі показники, можна відмітити, що найбільше напруження викликають показники «робота і кар'єра» (M=16) (матеріальне положення), «спілкування з друзями і близькими» (M=19) і здоров'я (M=19).

Отже, жінки-ув'язнені з виправної колонії мають низький рівень самоконтролю емоційних станів та власної поведінки, а також депресивний, пригнічено-негативний стан, у якому вони переживають психічну напруженість та повну незадоволеність якістю свого життя.

Таким чином, можна говорити про те, що у ході аналізу першого структурного блоку «*соціально-психологічні особливості і особистості ж інок і їх поведінка, що сприяє появі почуття самотності*», було виявлено, що *жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК)*, – мають середній рівень комунікативної компетентності у спілкуванні. Вони спонтанні у самовираженні, підвладні волі почуттів. Емоційно нестійкі зі схильністю до афективних реагувань. Мають високий рівень психопатизації екстратенсивного і інтротенсивного типу з агресивним відношенням до соціального оточення, намагаючись зайняти домінуючу позицію. У соціальній групі закритого типу

виправної колонії жінки мають труднощі у довірі, у саморозкритті бути самій собою, захищати себе, відстоювати своє право на власні бажання і думки, а також користуватися правом протестувати проти насилля і статевого конфлікту. В моменти коли на них тиснуть, підганяючи під себе, нав'язують свою думку, вони відчують свою недостатню значущість і втрачають самовладання, яке має прояви обурення і гніву. Але заради власної вигоди готові терпіти негативні особистісні прояви партнера. Тому думка соціального оточення часто визначає їх поведінку.

Також жінки з виправної колонії відчують себе відчуженими, що обумовлено їхнім недостатнім спілкуванням і обмеженістю у контактах із навколишнім середовищем, сім'єю та рідними. Але вони не втрачають надію і мають перспективу на майбутнє. За гендерною приналежністю їх психічна діяльність протікає по андрогенному типу, але з більшою схильністю до чоловічих проявів.

Досліджуючи *«Особливості мотиваційної сфери у самотності»* ув'язнених жінок, яка виступає істотним компонентом в «Я-концепції» особистості, було виявлено, що **у жінок, які перебувають у виправній колонії**, потенційно переважають дезадаптуючі, життєпригнічуючі тенденції, які блокують процес розвитку та самореалізації, створюючи відчуття дисгармонійності життя, що зумовлено насамперед вимушеною ізоляцією.

Основними *потребами-мотиваторами*, які мають незадоволений характер, виявились потреба у міжособистісних стосунках, яка зумовлена вимушеною соціальною ізоляцією. У цих жінок, існують проблеми як із внутрішнім локусом контролю, так і з зовнішнім локусом контролю.

Вони впевнені в тому, що не можуть контролювати події свого життя, вільно робити вибір, а тому не ставлять цілі на майбутнє, не задоволені як своєю самореалізацією, так і власним життям. У різних життєвих ситуаціях знецінюючи свої можливості у досягненні успіху, вони вважають за краще уникати ризиків.

У ході дослідження *«Сфери життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт»* було виявлено, що у жінок, які перебувають у виправній колонії, певними причинами виявляються: страх саморозкриття і боязнь критики; стан та відчуття відчуженості та ізолюваності; установки та вимоги від себе у такому вигляді: відхиляюча педантичність, що відхиляється, потреба у досконалій любові.

Це свідчить про те, що ув'язнені жінки, остерігаючись критики і засуджень з боку оточення, а також своєї вразливості від інших (ув'язнених і адміністрації), обирають для себе захисні реакції, як: пошук досконалої любові у релігії чи стан відчуженості та ізолюваності, тим самим демонструючи у поведінці надмірну точність і акуратність дотримуючись формальних вимог і правил, які встановлені у виправній колонії.

Їм властивий низький рівень самоконтролю емоційних станів та власної поведінки, а також депресивний, пригнічено-негативний стан, у якому вони переживають психічну напруженість та повну незадоволеність якістю свого життя.

Найбільший дискомфорт і суб'єктивна незадоволеність, у житті ув'язнених жінок, які пов'язані зі стресом, це – робота (матеріальне положення), спілкування з друзями та близькими і здоров'я (фізичний, емоційний та психологічний дискомфорт).

4.4. Почуття самотності у внутрішньо переміщених осіб.

У ході аналізу *«Соціально-психологічних особливостей особистості і їх поведінки, що сприяють появі почуття самотності»* у внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території, де самотність розглядається як сутнісна особистісна характеристика, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.10.

Таблиця 4.10

Показники соціально-психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (форма B)			
Невротичність	4	4,5	1,6
Спонтанна агресивність	3,8	4	1,2
Депресивність	4,8	5	1,8
Роздратованість	5,3	5	2
Комунікабельність	5,3	6	1,4
Врівноваженість	4,3	3,5	2,3
Реактивна агресивність	4	4	1,2
Сором'язливість	6	6	2,3
Відкритість	7,3	8	2,3
Екстраверсія / інтроверсія	4,2	4	1,1
Емоційна лабільність	5,3	4,5	2
Маскулінність / фемінність	2,4	2	1,6
Особистісний опитувальник емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда			
Самотність	0,7	0,5	0,9
Безглуздість існування	1,4	1,5	0,9
Свобода вибору щодо авторитету	1,8	2	1,3
Статевий конфлікт	0,2	0	0,6
Ворожий конфлікт	3,3	3	2
Розбіжність між реальним та ідеальним «Я»	1,1	0,5	1,4
Свобода волі	2,8	2	1,7
Безнадійність	1,6	1,5	1,4
Почуття неприкаяності, бездомність	0,4	0	0,8
Методика діагностики комунікативної соціальної компетентності КСК М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова			
Шкала правдивості (ІІ)	4,6	4,5	2
Відкритий, комунікативний, товариський (ІА)	12,3	13	4,2
Життєрадісний, безтурботний, веселий (ІІІД)	8,4	8	2,7
Чутливий, що тягнеться до інших (ІVК)	12,4	11	3,6
Схильність до асоціальної поведінки (VІІ)	7	6	3,6
Незалежний, що передає перевагу власним рішенням, орієнтований на себе (VІМ)	12,2	13	1,9
Контролюючий себе, що вміє підкоряти себе правилам (VІІІ)	12,2	11	3
Кмітливий, з розвинутим логічним мисленням (VІІІВ)	14,3	14	2,7
Схильність до асоціальної поведінки (ІХІІ)	5,1	4,5	2,6
Емоційно стійкий, зрілий спокійний (ХС)	12,4	12	2,2

Аналіз отриманих результатів *Фрайбурзького особистісного опитувальника FPI (форма B)* та вираженість медіани значень (табл.4.10) показує, що у *жінко-внутрішньо переміщених осіб* з тимчасово окупованої

території високе значення має показник «відкритість» ($M=8$); середнє значення – «невротичність», «спонтанна агресивність», «депресивність», «роздратованість», «комунікабельність», «реактивна агресивність», «сором'язливість», «емоційна лабільність», «екстраверсія/інтроверсія» ($M = 6-4$ балів); низьке – «врівноваженість» та «маскулінність/фемінність» ($M = 3,5-2$ бали). Це свідчить про те, що жінкам-внутрішньо переміщених особам з тимчасово окупованої території властиві жіночі якості (фемінність). Їх високий рівень самокритичності позначається на невпевненості у собі, на песимістичному настрої і на пасивності у діяльності. Вони достатньо вразливі до стрес-факторів, які виникають в звичайних життєвих обставинах. Жінки прагнуть до довірливо-відвертих стосунків з оточуючими, але перетином стає власна неуврівноваженість.

Аналіз отриманих показників внутрішніх станів особистості за особистісним опитувальником емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда (табл.4.10) дозволив виявити, що **у групі жінок-внутрішньо переміщених осіб із тимчасово окупованої території** на слабкому рівні знаходяться всі показники внутрішніх станів, окрім показника «ворожий конфлікт» ($M=3$), який має помірний рівень. Це дає підставу говорити про те, що ці жінки цілком включені в події, що відбуваються навколо них: у соціумі, у спілкуванні з оточуючими, у сімейних, дружніх і робочих стосунках. Відчуття недостатньої значущості в подіях власного життя впливає на їх незадоволеність від прикладених зусиль щодо роботи і сім'ї. Крім залежності від певних обставин, їм властиве відчуття обмеженості робити вільний вибір відносно своїх бажань і потреб. Відчуваючи себе чужими у приймаючому середовищі, жінки мають труднощі бути самими собою, відстоювати і захищати себе і свої думки, особливо з тими, хто займає вище положення або ранг.

Отримані показники табл.10 за методикою діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) свідчать про достовірність і не переко́рчуєність отриманих результатів у **жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території**. Значення показника шкали П (схильність до асоціальної

поведінки) знаходиться на низькому рівні. Важливо зазначити, що немає показників, виражених на максимальному рівні, але у якості тенденції можемо говорити про переважну виразність компонентів: на переважно високому рівні знаходяться компоненти А, М і В (М=14-13 балів), на середньому рівні – К, Д, Н, С (М=12-8 балів), а на низькому рівні – П (М=6-4,5 балів). Це свідчить про те, що досліджуваним жінкам властива відкритість у стосунках, легкість, товариськість, кмітливість з розвинутим логічним мисленням, реалістичність і раціоналізм. Вони володіють нормами соціальної поведінки. У важливих подіях орієнтовані на себе, приймаючи рішення самостійно, незалежно від думки оточуючих. Також вони достатньо емоційно стійкі, але іноді можуть втратити контроль і бути імпульсивними, особливо тоді, коли на них здійснюють певний тиск.

Далі досліджуючи жіночу самотність, яка нерозривно пов'язана з основою спрямованості її *особист ост і, – мотиваційною сферою*, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.11.

Отримані показники за методикою **Базові прагнення О.І. Моткова** (табл. 4.11), свідчать про те, що внутрішньо переміщені особи мають середній рівень значень за всіма показникам базових прагнень особистості. Позитивний рівень гармонічності базових прагнень переважає над негативними прагненнями, що вказує на домінування життєстверджуючих тенденцій, які виступають стимулом їхньої особистості. Ці жінки оптимально адаптивно будують свій спосіб життя, поєднуючи в ньому протиріччя, які вирішують самостійно, переважно спираючись на себе, шляхом спроб та помилок, тим самим самоорганізуючи свою життєдіяльність. Їм властиві адекватна самооцінка, прийняття себе, самоповага, бажання самореалізуватися і саморозвиватися з тенденцією підвищення рівня впевненості у собі та реалістичності домагань. У їхньому житті завжди рух уперед. Актуальність базових прагнень у різні періоди життя, у різних психічних станах може змінюватись, але слід зазначити, що саме це є ознакою гармонійної особистості.

Таблиця 4.11

Показники особливостей мотиваційної сфери внутрішньо переміщених осіб (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Базові прагнення О.І. Моткова			
Гармонійність базових прагнень А	43,6	4,3 (82,5%)	2,4
Гармонійність реалізації базових прагнень Б	38,3	3,9 (72,5%)	4,2
Рівень цілісності показників базової особистості А і Б	5,1	9 (середній)	2,9
Методика актуальності основних потреб І.О. Акіндінової			
Матеріальне положення	23	24	4,9
Потреба у безпеці	21,9	23	6,1
Потреба в міжособистісних зв'язках	16,6	17,5	5,5
Потреба в повазі з боку інших	18,9	18	6,8
Потреба в самореалізації	26	23	7,7
Тест сенсожиттєвих орієнтацій СЖОД.О. Леонтьєва			
Цілі	32,8	32	5,9
Процес	31,5	32	4,5
Результат	27,2	28	4,6
Локус контролю ЛКЯ	20,3	21	4,5
Локус контролю ЛК життя	32,3	32,5	4,5
Загальний показник ОЖ	143,4	145	19
Методика Т. Елерса на мотивацію до успіху і уникнення невдач			
Мотивація на успіх	15,1	15	0,4
Мотивація на уникнення невдач	16,8	18	6,4

Аналізуючи отримані значення медіани (табл.4.11) методики актуальності основних потреб («Ієрархія потреб», «Піраміда потреб») в модифікації І. О. Акіндінової, зазначимо, що у жінок-внутрішньо переміщених осіб всі потреби-мотиватори частково задоволені. Але більшою мірою задоволеною потребою виявляється «потреба у повазі з боку оточення» (M=18) і «потреба у міжособистісних стосунках» (M=17,5), а більш незадоволеними і актуальними виявляються потреби у «матеріальному положенні» (M=24), «у безпеці» (M=23) і «в самореалізації» (M=23). Отже, можна говорити про те, що у жінок внутрішньо переміщених осіб виявляються актуальними незадоволені потреби: матеріальний стан (заробіток, матеріальний комфорт), безпека (впевненість у

майбутньому, зміцнення соціального становища, уникнення неприємностей) та самореалізація (особистісний розвиток, займатися справою, що вимагає повної віддачі). Тобто ці потреби пов'язані з майбутніми успіхами в особистому й професійному житті, з їхнім благополуччям і матеріальним достатком. Актуальність цих потреб викликана передусім їхнім соціальним становищем (об'єктивним чинником) – вимушеним переміщенням. Незадоволеність цих потреб актуалізується у їхній свідомості, набуваючи відчуття нестачі та відображення часткової невідповідності між внутрішнім станом і зовнішніми умовами. Тому не маючи певних засобів, щоб їх задовольнити повною мірою, вони виступають мотиватором, стимулом і спрямованістю для їхнього розвитку в певний час.

Аналізуючи отримані показники тесту сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва (табл.4.11.), можна побачити, що «Загальний показник ОЖ» знаходиться на високому рівні, показники «цілі», «процес» – на середньому рівні, а всі інші показники, «результат», «локус контролю ЛКЯ» і «локус контролю ЛК життя», знаходяться на межі між середнім і високим рівнем. Це свідчить про те, що внутрішньо переміщені особи мають високу цілеспрямованість у житті з конкретними усвідомленими цілями, які зумовлені зовнішніми чинниками (тимчасовою окупацією і вимушеним переселенням). Вони усвідомлено оцінюють своє життя не тільки як цікаве і перспективне, а й таке, в якому трапляються невдачі, складнощі і розчарування. Ґрунтуючись на минулих досягненнях, вони активно ставлять перед собою досить конкретні цілі на майбутнє. Вважаючи себе сильними особами, вони не застрягаються на конкретних ситуаціях, а прагнуть завжди мати вільний вибір і йти вперед до своїх цілей і цінностей, контролюючи власне життя.

Аналізуючи отримані показники методики напряду особистості Т. Елерса на «мотивацію до успіху» і «уникнення невдач» (табл.4.11), слід зазначити, що рівень мотивації на успіх у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території (M=15), який має середній рівень мотивації. А показник «мотивація на уникнення невдач» (M=18) – високий рівень. Таким чином, ми

можемо тут говорити про те, що жінки-внутрішньо переміщені особи, маючи надію на успіх, переживають страх перед нещасними випадками, тому віддають перевагу малому чи навпаки надмірно високому ризику, заздалегідь прогножуючи, щоб невдача не загрожувала їх престижу.

Далі дослідження було спрямовано на визначення *станів, причин, установок і сфер життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність* у внутрішньо переміщених осіб (табл.4.12).

Таблиця 4.12

Показники станів, причин, установок, життєвих стресів і поведінки внутрішньо переміщених осіб (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Шкала інтимності Бернса			
Низька самооцінка	3,9	3,5	1,8
Досконала любов	4,1	4	1
Чуттєва досконалість	4,8	5	0,7
Страх і соціальна тривога	4,6	4,5	1,4
Безнадійність	2,9	3	1,8
Відчуженість, ізолюваність	4,2	4,5	1,7
Педантичність, що відхиляється	3,9	4	1,7
Страх бути самій	3,7	3,5	1,4
Відчай	3,2	3	1,5
Страх саморозкриття	3,6	3,5	1,6
Невпевненість	3,9	4	2
Образа і гіркота	3	3	1,4
Боязнь критики	4,8	5	2
Депресія	1,8	1,5	1,5
Страх зв'язку і підкореності	5,1	5	2,2
Методика індексу якості життя Р.С. Еліота			
Робота і кар'єра	27,2	28	3,9
Особисті устремління і досягнення	25,6	27,5	4,8
Здоров'я	26,7	25,5	4,3
Спілкування з друзями і близькими	26,6	27	3,8
Підтримка	26,4	28	3,5
Оптимістичність	24,9	26	6,5
Напруженість	23,9	23,5	5,3
Самоконтроль	21,5	24	7,2
Негативні емоції	24	25	3,9
Індекс якості життя	25	26	3,3

Отже, аналіз отриманих показників (табл.4.12) уявлення ступеню власної самотності жінок-внутрішньо перемішених осіб за допомогою виявлених саморуйнівних станів і поведінкової орієнтації за шкалою інтимності Бернса, показав, що середній рівень мають показники «відчуженість і ізолюваність», «боязнь критики», «страх зв'язку і підкореності» і «чуттєва досконалість», «страх і соціальна тривога» ($M=5-4,5$). Це свідчить про те, що жінки мають певну тривогу своєї залежності від сформованої ситуації, відчуваючи на помірному рівні свою відчуженість і ізолюваність від оточення, в якому передбачається налагодження нових соціальних контактів. Боязкість критики і засуджень з боку інших у кінцевому результаті позначається на їх незадоволеності своїм «Я-образом».

Аналізуючи отримані дані (табл.4.12) за методикою «Індекс якості життя» Р.С. Еліота, можна говорити про те, що у **ж інок-внут рішньо переміщених осіб з т имчасово окуповано т ерит орії** найбільше напруження та дискомфорт у житті виявляється у низькому рівні «здоров'я» ($M=25,5$), а найбільша задоволеність у високому рівні «оптимістичності» ($M=26$). Всі інші показники перебувають на середньому рівні задоволеності. Таким чином, можна говорити про те, що у внутрішньо переміщених осіб, найбільший дискомфорт і незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті, а саме, вимушене переселення, погіршує здоров'я (фізичний та психологічний стан), але в умовах сформованої ситуації вони налаштовані позитивно, з високим рівнем надії на майбутнє.

Отже, у ході аналізу першого структурного блоку **«соціально-психологічні особливості і особистості жінок і їх поведінка, що сприяє появі почуття самотності»**, було виявлено, що **жінки-внут рішньо переміщені особи з т имчасово окупованої території** – жіночні, відкриті, самокритичні, товариські, кмітливі, з розвинутим логічним мисленням. Включені у соціум (сім'я, робота, друзі) і у події, які відбуваються навколо них. Вони мають бажання побудувати довірливо-відверті стосунки із оточенням. Але їх невпевненість у собі стає перетином, щоб бути самими собою, захистити і відстояти право на власні бажання і думки у стосунках, особливо з тими, хто займає вище положення або

ранг. Відчуття недостатньої своєї значущості, безпосередньо впливає на їх незадоволеність від докладених зусиль щодо роботи і сім'ї. У прийнятті важливих життєвих рішень вони реалістичні і раціоналістичні. Незалежно від обставин, у рішеннях орієнтуються виключно на себе, хоча і відчують певну обмеженість своїх можливостей. Хоча вони і емоційно стійкі, і володіють нормами соціальної поведінки, але до стрес-факторів вони достатньо уразливі. У звичайних життєвих обставинах можуть втратити самоконтроль у поведінці, особливо коли на них здійснювати певний тиск.

У ході дослідження *«Особливості мотиваційної сфери у самотності»* жінок, що виступає істотним компонентом в «Я-концепції» особистості, було виявлено, що у **жінок-внутрішньо переміщених осіб**, позитивний рівень життєстверджуючих базових прагнень таких, як цілі на майбутнє, інтерес до життя сьогодення і помірна задоволеність результатом своєї самореалізації виступають стимулом для їх особистісного розвитку (саморозвиток, самовдосконалення, самореалізація, незалежність у виборі і прийнятті рішень) і домінують над негативним прагненнями. Їм властива адекватна самооцінка, прийняття себе, самоповага, бажання самореалізуватися і саморозвиватися, впевненість у собі, реалістичний рівень домагань, що запобігає виникненню почуття самотності. Основними *потребами-мотиваторами*, які мають незадоволений характер, виявились матеріальне забезпечення, безпека і самореалізація. Виявлена міра розвитку потреби досягати успіхів, уникати невдач та бути готовим до ризику в різних життєвих ситуаціях, дала змогу побачити, що жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території, маючи страх перед невдачами, віддають перевагу малому чи навпаки надмірно високому ризику, заздалегідь прогнозуючи, щоб невдача не загрожувала їхньому престижу.

У ході дослідження *«Сфери життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт»* було виявлено, що у **жінок-внутрішньо переміщених осіб із тимчасово окупованої території**, причинами самотності виявляються: недостатня задоволеність своїм «Я-образом» (чуттєва

досконалість), страх і соціальна тривога (боязнь критики, страх зв'язку і полону), а також відчуття відчуженості та ізолюваність. Це свідчить про те, що внаслідок вимушеного переселення жінки мають певну тривогу щодо власної залежності від сформованої ситуації, відчуваючи на помірному рівні свою відчуженість та ізолюваність від оточення, в якому передбачається налагодження нових соціальних контактів. Страх критики і засуджень з боку інших у кінцевому результаті позначається на їх незадоволеності своїм «Я-образом». Було виявлено, що найбільший дискомфорт і суб'єктивна незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті жінок, – це здоров'я (фізичний та психологічний дискомфорт), яке першочергово має зв'язок з об'єктивним чинником – вимушеним переселенням з окупованих територій.

4.5. Ставлення до самотності у жінок з особливими потребами.

У ході аналізу *«Соціально-психологічних особливостей особистості і їх поведінки, що сприяють появі почуття самотності»* у жінок з особливими потребами, де самотність розглядається як сутнісна особистісна характеристика, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.13.

Аналіз отриманих результатів *Фрайбурзького особистісного опитувальника FPI (форма B)* та вираженість медіани значень (табл.4.13) показує, що у **жінок з особливими потребами (глухонімі)** високе значення має показник «реактивна агресивність» ($M=7$); середнє значення – «невротичність», «спонтанна агресивність», «депресивність», «роздратованість», «комунікабельність», «сором'язливість», «відкритість», «екстраверсія /інтроверсія», «емоційна лабільність» ($M=6,5-5$ білів); низьке – «врівноваженість», «маскуліність/фемінність» ($M=3$ білів). Отже, можна говорити про те, що жінки-інваліди вразливі до стрес-факторів. Їм властиві емоційно нестабільні прояви та агресивна поведінка у стосунках із соціальним оточенням. Таким чином, вони намагаються відстояти свою позицію –

домінування. За гендерною приналежністю їх психічна діяльність переважно протікає по жіночому типу.

Таблиця 4.13

Показники соціально-психологічних особливостей у жінок з особливими потребами (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (форма В)			
Невротичність	5,1	5	2
Спонтанна агресивність	4,8	5	1,8
Депресивність	5,4	6	1,6
Роздратованість	5	5,5	2,3
Комунікабельність	5,2	6	1,5
Врівноваженість	4,2	3	2,3
Реактивна агресивність	7,3	7	1,3
Сором'язливість	6,4	6	0,7
Відкритість	5,2	5	2,8
Екстраверсія / інтроверсія	4,3	5	1,2
Емоційна лабільність	6	6,5	1,5
Маскулінність / фемінність	3,8	3	2,3
Особистісний опитувальник емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда			
Самотність	3	3	1,7
Безглуздість існування	2,9	3	1,3
Свобода вибору щодо авторитету	1,8	2	1,3
Статевий конфлікт	1,7	1	1,7
Ворожий конфлікт	4,2	4	1,7
Розбіжність між реальним і ідеальним «Я»	2,6	2,5	2,4
Свобода волі	3,9	4	1,5
Безнадійність	2,3	2	1
Почуття неприкаяності, бездомність	1,6	1	2
Методика діагностики комунікативної соціальної компетентності КСК М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова			
Шкала правдивості (ІІ)	8,4	9	2,4
Відкритий, комунікативний, товариський (ІІА)	10,2	10	2,5
Життєрадісний, безтурботний, веселий (ІІД)	8,4	8	2,3
Чутливий, що тягнеться до інших (ІVК)	10,6	11	2,4
Схильність до асоціальної поведінки (VІІ)	9,6	10	2,9
Незалежний, що передає перевагу власним рішенням, орієнтований на себе (VІМ)	10,7	10	3,1
Контролюючий себе, що вміє підкоряти себе правилам (VІІІ)	11,2	11	1,7
Кмітливий, з розвинутим логічним мисленням (VІІВ)	9,3	11	4,5
Схильність до асоціальної поведінки (ІХІІ)	9,6	10	2,5
Емоційно стійкий, зрілий спокійний (ХС)	9,4	9	3,3

Аналіз отриманих показників внутрішніх станів особистості за особистісним опитувальником емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда (табл.4.13) дозволив виявити, що у жінок з особливими потребами на помірному рівні знаходяться показники внутрішніх станів «самотність», «безглуздість існування», «ворожий конфлікт», «свобода волі» (М=4-3 білів), всі інші показники перебувають на слабому рівні. Таким чином, можна говорити про те, що жінкам-інвалідам властиво переживання помірної ізолюваності і нерозуміння від інших. Вони мають незадоволеність у спілкуванні та близьких стосунках, що зумовлено певними труднощами у встановленні нових контактів та подружніх зв'язках. Відчуття недостатньої власної значущості і важливості подій, які відбуваються у житті особистості жінки-інваліда, впливають на їх почуття незадоволеності отриманого результату в роботі, навчанні і сім'ї. В ситуаціях, де на них здійснюють тиск, або нав'язують іншу думку, вони здібні втрачати самовладання, вдаючись до обурення і гніву. Для них їх інвалідність не стає перешкодою для того, щоб вважати себе людиною з обмеженнями, яка потребує допомоги у вирішенні власних життєвих проблем.

Показники комунікативної соціальної компетентності (КСК) свідчать про те, що отримані результати жінок з особливими потребами правдоподібні і не перекручені. Схильність до асоціальної поведінки знаходиться на низькому рівні. Всі інші показники компонентів – на середньому рівні. Це свідчить про те, що у цих жінок недостатньо розвинуті навички комунікації, самоконтролю і толерантності у стосунках з оточуючими. Вони спонтанні у самовираженні, підвладні волі почуттів, не завжди здатні утримати прояви емоцій. Тому якщо вони мають неприязнь до партнера у взаємодії або у спілкуванні, вони не можуть цього приховати, від чого створюється напруга і складнощі у стосунках. Але заради власної вигоди іноді готові терпіти негативні особистісні прояви партнера. Також вони не люблять непрогнозовані ситуації, а думка соціального оточення часто визначає їх поведінку.

Далі досліджуючи жіночу самотність, яка нерозривно пов'язана з основою спрямованості її *особистості, – мотиваційною сферою*, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.14.

Таблиця 4.14

Показники особливостей мотиваційної сфери жінок з особливими потребами (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Базові прагнення О.І. Моткова			
Гармонійність базових прагнень А	37,7	3,9 (72,5%)	6,8
Гармонійність реалізації базових прагнень Б	36,7	3,6 (65%)	5,8
Рівень цілості показників базової особистості А і Б	6,7	9 (середній)	3,8
Методика актуальності основних потреб І.О. Акідінової			
Матеріальне положення	18,9	20	5,2
Потреба у безпеці	22,3	23	5,3
Потреба в міжособистісних зв'язках	19,4	19	5,9
Потреба в повазі з боку інших	16,6	17	3
Потреба в самореалізації	25,6	22,5	8,9
Тест сенсожиттєвих орієнтацій СЖОД.О. Леонтьєва			
Цілі	34	34	5,2
Процес	29	30	4,1
Результат	24,8	24	3,8
Локус контролю ЛКЯ	25,9	20	37,9
Локус контролю ЛК життя	29,4	29	3,9
Загальний показник ОЖ	136,5	139	16,4
Методика Т. Елерса на мотивацію до успіху і уникнення невдач			
Мотивація на успіх	16,1	18	3,5
Мотивація на уникнення невдач	13,6	14,5	5,4

Аналізуючи отримані показники (табл. 4.14), відзначимо, що жінки з особливими потребами мають середній рівень значень за всіма показникам базових прагнень особистості, а позитивний рівень гармонічності базових прагнень переважає над негативними прагненнями. Їх життєстверджуючі тенденції домінують і виступають стимулом саморозвитку. Ці жінки оптимально адаптивні до життя, де поєднують протиріччя, спираючись тільки на себе

шляхом спроб та помилок, тим самим самоорганізуючи свою життєдіяльність. Їм властиві адекватна самооцінка, прийняття себе, самоповага, бажання самореалізуватися і саморозвиватися з тенденцією підвищення рівня впевненості у собі та реалістичності домагань.

Аналізуючи отримані значення медіани (табл.4.14) методики актуальності основних потреб («Ієрархія потреб», «Піраміда потреб») в модифікації І. О. Акіндінової, зазначимо, що у жінок з особливими потребами, всі потреби-мотиватори частково задоволені. Але більш задоволеною потребою виявляється «потреба у повазі з боку інших» і на межі з повною незадоволеністю: «потреба у безпеці» ($M=23$) і «потреба у самореалізації» ($M=22,5$).

Отже, можна говорити, що незадоволені потреби у безпеці та у самореалізації свідчать про те, що ці жінки чітко усвідомлюють незадоволені потреби, які пов'язані з вадами слуху. Вони мають прагнення реалізації своїх потенційних можливостей у розвитку власної особистості, потребу в стабільності і безпеці: мати житло, роботу, мати впевненість у можливості задоволення фізіологічних потреб у майбутньому, уникати неприємностей і стресових ситуацій, бути захищеними від страху фізичних і психологічних загроз з боку зовнішнього середовища.

Як видно з отриманих показників складових сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва (табл.4.14.), **«Загальний показник ОЖ»** має високий рівень виразності, а всі інші показники **«цілі»**, **«процес»** **«результат»**, **«локус контролю ЛКЯ»** і **«локус контролю ЛК життя»** знаходяться на середньому рівні. Отже, це свідчить про те, що жінки з особливими потребами усвідомлюють своє життя не тільки як цікаве, осмислене і перспективне, а й з труднощами і перетинами. Досвід минулих досягнень дає підставу для утворення нових цілей на майбутнє. Вважаючи себе результативними і сильними, вони не застрягають на конкретних ситуаціях, а прагнуть завжди мати вільний вибір і контролювати своє життя відповідно до своїх цілей і цінностей.

Аналіз отриманих показників методики напряду особистості Т. Елерса на **«мотивацію до успіху»** і **«уникнення невдач»** (табл.4.14), дозволяють побачити,

що показник «мотивація на успіх» у жінок з особливими потребами має високий рівень виразності, а «мотивація на уникнення невдач» ($M=14,5$) – середній рівень. Це свідчить про те, що жінки з особливими потребами, маючи надію на успіх, вважають за краще уникати ризиків у житті. Знецінюючи свої можливості, вони знижують тим самим власний рівень досягнення успішних результатів.

Далі дослідження було спрямовано на визначення *станів, причин, установок і сфер життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність* у жінок з особливими потребами (табл. 4.15.).

Таблиця 4.15

Показники станів, причин, установок, життєвих стресів і поведінки жінок з особливими потребами ($n=45$)

Показники	Середнє значення	М	Стандартне відхилення
Шкала інтимності Бернса			
Низька самооцінка	3,9	3	2,3
Досконала любов	4,4	4	2,3
Чуттєва досконалість	5,6	6	2,4
Страх і соціальна тривога	6,5	6	1,9
Безнадійність	4,8	4	3,7
Відчуженість, ізолюваність	4	4,5	2
Педантичність, що відхиляється	3,6	3	2,7
Страх бути самій	6,2	5	2,6
Відчай	4,9	5	2,8
Страх саморозкриття	5,9	4	2,5
Невпевненість	5,3	5	1,4
Образа і гіркота	3,1	3	1,4
Боязнь критики	4,9	5	2
Депресія	1,7	1,5	1,4
Страх зв'язку і підкореності	5,1	5	2,4
Методика індекс якості життя Р.С. Еліота			
Робота і кар'єра	23	23	6,3
Особисті устремління і досягнення	23,6	24	5,2
Здоров'я	22,9	23	5
Спілкування з друзями і близькими	22,6	25	5
Підтримка	23,5	23	5,9
Оптимістичність	24,3	25	5,1
Напруженість	24	23,5	5,7
Самоконтроль	21,2	21	5,3
Негативні емоції	22	21	4
Індекс якості життя	22,9	22,5	4

Аналіз отриманих показників (табл.4.15) уявлення ступеню власної самотності жінок з особливими потребами за допомогою виявлених саморуйнівних станів і поведінкової орієнтації за шкалою інтимності Бернса, виявив, що середній рівень мають показники «відчуженість та ізолюваність», «чуттєва досконалість», «страх і соціальна тривога», «боязнь критики», «страх бути самій», «відчай», «невпевненість», «страх зв'язку і підкореності» ($M=6-4,5$). Отже, можна говорити про те, що сприймаючи себе не такими, як всі, маючи незадоволеність своїм «Я-образом», жінки з особливими потребами відчують на помірному рівні свою відчуженість та ізолюваність від соціуму. Разом з тим, побоюючись критики, засуджень та відторгнення від оточення, переживають страх відчаю залишитись на самоті.

Аналізуючи отримані дані (табл.4.15) за методикою «Індекс якості життя» Р.С. Еліота можна говорити про те, що переважно всі показники знаходяться на низькому та середньому рівні. Це свідчить про те, що у сфері життєдіяльності жінок присутній в деякій мірі дискомфорт і незадоволеність. Але найбільший дискомфорт і напруження у житті *жінок з особливими потребами* виявляється у показниках «здоров'я» ($M=23$), «особисті устремління та досягнення» ($M=24$), «спілкування з друзями та близькими» ($M=25$), «самоконтроль» ($M=21$), «негативні емоції» ($M=21$). Отже, можна говорити про те, що у жінок з особливими потребами найбільший дискомфорт і незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті, — їх здоров'я, як на фізичному рівні (вади слуху), так і на психологічному, що безпосередньо впливає на втрату самоконтролю над своїми емоціями, поведінкою та негативними думками. Їм бракує спілкування з близькими та друзями, тому їм часто властиве переживання самотності. Своїми власними досягненнями, тобто отриманим результатом у житті вони цілком незадоволені, що безпосередньо відображається на їхньому емоційному стані.

Отже, у ході аналізу першого структурного блоку *«соціально-психологічні особливості і особистості жінок і їх поведінка, що сприяє появі почуття самотності»*, було виявлено, що жінки з особливими потребами (*глухонімі*) емоційно нестабільні, з проявами агресивної, спонтанної поведінки по

відношенню до соціального оточення, особливо в ситуаціях, коли на них здійснюється певний тиск. Вразливі до стрес-факторів. Переживають помірну ізолюваність і нерозуміння від інших. Мають певні труднощі у встановленні нових контактів і подружніх зв'язків, що зумовлено незадоволеною потребою у спілкуванні і відчуттям недостатньої власної значущості. Їхня інвалідність не стає перешкодою для того, щоб вважати себе людиною з обмеженими можливостями, яка потребує допомоги у вирішенні власних життєвих проблем. Тому жінки-інваліди прагнуть до домінування у соціумі, тим самим відстоюючи право на нормальне життя. Вони не люблять непрогнозовані ситуації. Думка соціального оточення часто визначає їх поведінку. За гендерною приналежністю їх психічна діяльність протікає по жіночому типу.

Досліджуючи *«Особливості мотиваційної сфери у самотності»* жінок з особливими потребами, яка виступає істотним компонентом в «Я-концепції» особистості, було виявлено, що їх позитивний рівень життєстверджуючих базових прагнень домінує над негативними. Маючи реалістичний рівень домагань, вони прагнуть до саморозвитку і самореалізування в соціумі, з тенденцією до вільного і самостійного прийняття власних рішень, спираючись більше на себе, ніж на думки інших. Їм властива адекватна самооцінка, самосприйняття, самоповага, але недостатня впевненість у собі і знецінення своїх можливостей, безпосередньо впливає на досягнення успішних результатів, знижуючи рівень складових сенсожиттєвих орієнтацій таких, як встановлення цілей на майбутнє, інтерес до життя і задоволеність результатом самореалізації. Основними *потребами-мотиваторами*, які мають незадоволений характер виявились: потреба у безпеці і самореалізації. Виявлена міра розвитку потреби досягати успіхів, уникати невдач і бути готовим до ризику в різних життєвих ситуаціях, показала, що жінки з особливими потребами знецінюють свої можливості і вважають за краще уникати ризиків у життєвих ситуаціях.

У ході дослідження *«Сфери життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт»* було виявлено, що у жінок з особливими потребами домінуючими причинами самотності виступають: страх та соціальна

тривога (критика, залежність від соціуму, страх залишитись на самоті), незадоволеність своїм «Я-образом» (невпевненість у собі, чуттєва досконалість), стан відчаю та відчуття відчуженості та ізолюваності. Це говорить про те, що, сприймаючи себе не такою, як всі, внаслідок власної особливості (вади слуху), жінки відчують на помірному рівні свою відчуженість та ізолюваність від соціуму. Разом з тим, побоюючись критики, засуджень та відторгнення від оточення, переживають страх відчаю залишитись на самоті.

Виявлено, що найбільший дискомфорт і суб'єктивна незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті жінок з особливими потребами, – це здоров'я як на фізичному рівні (вади слуху), так і на психологічному рівні; особисті устремління та досягнення (незадоволеність отриманим результатом); спілкування з друзями та близькими, що викликає почуття самотності; а також втрата самоконтролю над своїми емоціями, поведінкою та негативними думками.

4.6. Особливості переживання самотності жінок-киянок.

У ході аналізу *«Соціально-психологічних особливостей особистості і їх поведінки, що сприяють появі почуття самотності»* у жінок киянок, де самотність розглядається як сутнісна особистісна характеристика, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.16.

Аналіз отриманих результатів *Фрайбурзького особистісного опитувальника FPI (форма B)* та вираженість медіани значень (табл.4.16) показує, що у **ЖІНОК-КИЯНОК** високе значення мають показники «врівноваженість», «реактивна агресивність», «сором'язливість» (М=7 балів); середнє значення мають «невротичність», «спонтанна агресивність», «депресивність», «роздратованість», «комунікабельність», «відкритість», «маскулінність/ фемінність», «екстраверсія / інтроверсія» і «емоційна лабільність» (М = 6 – 4 балів). Це свідчить про те, що з одного боку жінкам-киянкам притаманна стійкість до стрес-факторів — у звичайних життєвих

ситуаціях, вони впевнені в собі, оптимістичні та активні. Їх прагнення до домінування має вигляд агресивної поведінки у соціальному оточенні. А з іншого боку реакція на звичайні стресові життєві ситуації може мати пасивно-оборонний тип характеру, проявляючись у тривозі, скутості, невпевненості, ускладнюючи соціальні контакти. За гендерною приналежністю їх психічна діяльність переважно протікає по андрогенному типу.

Таблиця 4.16

Показники соціально-психологічних особливостей жінок-кіянок (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (форма В)			
Невротичність	5,3	5	2,8
Спонтанна агресивність	4,8	5	1,7
Депресивність	5,5	5	1,6
Роздратованість	5,4	6	2,9
Комунікабельність	5,5	6	1,8
Врівноваженість	6,6	7	1,8
Реактивна агресивність	5,8	7	2,5
Сором'язливість	6,8	7	2,4
Відкритість	6,5	6	1,8
Екстраверсія / інтроверсія	5,1	5	1,5
Емоційна лабільність	5,9	6	2,1
Маскуліність / фемінність	3,6	4	2,1
Особистісний опитувальник емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда			
Самотність	1,8	1	2,1
Безглуздість існування	3	3	1,8
Свобода вибору щодо авторитету	2,2	1	2
Статевий конфлікт	1,5	2	1,4
Ворожий конфлікт	3,2	2	2,6
Розбіжність між реальним та ідеальним «Я»	2,5	2	2,4
Свобода волі	3,9	4	1,5
Безнадійність	2,4	2	1,1
Почуття неприкаяності, бездомність	1,8	1	2,4
Методика діагностики комунікативної соціальної компетентності КСК М.П. Фетіскіна, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова			
Шкала правдивості (ІІ)	5,8	5	3,2
Відкритий, комунікативний, товариський (ІІА)	11,8	10	4,5
Життєрадісний, безтурботний, веселий (ІІД)	10,6	10	3,2
Чутливий, що тягнеться до інших (ІVК)	13,9	12	4,3
Схильність до асоціальної поведінки (VІІ)	7,3	6	3,3
Незалежний, орієнтований на себе (VІМ)	11,7	10	3,2
Самоконтроль, вміє підкорятись правилам (VІІІ)	12,4	12	3
Кмітливий, з логічним мисленням (VІІІВ)	14,2	14,5	2,9
Схильність до асоціальної поведінки (ІХІІ)	7,3	6	3,1
Емоційно стійкий, зрілий спокійний (ХС)	10,8	10,5	4,9

Аналіз отриманих показників внутрішніх станів особистості за особистісним опитувальником емоційного ставлення А.Т. Джерсайлда (табл.4.16) дозволив виявити, що **жінки-киянки** мають помірний рівень показників «безглуздість існування» ($M=3$) і «свобода волі» ($M=4$), всі останні показники знаходяться на слабовираженому рівні. Це свідчить про те, що жінки-киянки не відчують недостатність у спілкуванні та близьких стосунках. Вони не мають труднощів у встановленні нових контактів і подружніх зв'язків. Не ставлять для себе обмеження у можливостях робити вибір поза залежністю від певних обставин. Для них все, що відбувається у власному житті, має певну значущість і важливість. Тому прикладені зусилля у роботі та у сімейних стосунках мають задоволений характер. Свої життєві проблеми вони намагаються вирішити власноруч, продовжуючи боротьбу за досягнення життєвоважливих цілей.

Аналізуючи отримані показники табл.4.16 за методикою діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) відзначимо, що результати жінок-киянок правдоподібні і не перекручені. Значення показника «схильність до асоціальної поведінки» знаходиться на низькому рівні. Всі інші показники, окрім компонента В ($M=14,5$), знаходяться на середньому рівні, тоді, як компонент В має високий рівень показника. Це свідчить про те, що жінки-киянки мають розвинуте логічне мислення з причино-наслідковими зв'язками, які допомагають міркувати і діяти послідовно і несуперечливо у складних життєвих обставинах. Вони уважно будують стосунки з іншими людьми. Швидко роблять висновки та приймають відповідне рішення, що безпосередньо впливає на їх успішну соціальну адаптацію, а також на хороші здібності справлятися зі стресами і випробуваннями. Їх рівень комунікативної компетентності вказує на те, що вони мають самоконтроль у спілкуванні, толерантність та здатність відчувати і адекватно сприймати співрозмовника. Жінки-киянки налаштовані на співпрацю і взаємодію з оточуючим середовищем.

Далі досліджуючи жіночу самотність, яка нерозривно пов'язана з основою спрямованості її *особистості, – мотиваційною сферою*, були отримані наступні результати, які представлені у таблиці 4.17.

Таблиця 4.17

Показники особливостей мотиваційної сфери жінок-киянок (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Базові прагнення О.І. Моткова			
Гармонійність базових прагнень А	38,8	4,1 (77,5%)	7,5
Гармонійність реалізації базових прагнень Б	36,6	3,8 (70%)	8
Рівень цілісності показників базової особистості А і Б	7,4	9 (середній)	3,3
Методика актуальності основних потреб І.О. Акідінової			
Матеріальне положення	18,7	20	5,8
Потреба у безпеці	21	22	6,2
Потреба в міжособистісних зв'язках	19,8	20	5,1
Потреба в повазі з боку інших	17,2	17	3,4
Потреба в самореалізації	25,8	30	6,9
Тест сенсожиттєвих орієнтацій СЖОД.О. Леонтьєва			
Цілі	30,9	31	5,6
Процес	29,4	30,5	5,9
Результат	24,8	25,5	5,3
Локус контролю ЛКЯ	20,1	19,5	4,6
Локус контролю ЛК життя	31,1	32	4,1
Загальний показник ОЖ	136,3	140	21,4
Методика Т. Елерса на мотивацію до успіху і уникнення невдач			
Мотивація на успіх	15,9	17	2,4
Мотивація на уникнення невдач	17,6	18	2,7

Аналізуючи отримані показники (табл. 4.17) відзначимо, що киянки мають середній рівень значень за всіма показникам базових прагнень особистості. У них позитивний рівень гармонічності базових прагнень переважає над негативними прагненнями. Тобто життєстверджуючі тенденції домінують і виступають стимулом розвитку їхньої особистості.

Ці жінки оптимально адаптивно будують свій спосіб життя, поєднуючи в ньому протиріччя, які вирішують самотійно, переважно спираючись на себе,

шляхом спроб та помилок, тим самим самоорганізуючи свою життєдіяльність. Їм властиві адекватна самооцінка, самосприйняття, самоповага, бажання самореалізуватися і саморозвиватися. У їхньому житті завжди рух уперед. Актуальність базових прагнень у різні періоди життя, у різних психічних станах може змінюватись, але саме це є ознакою гармонійної особистості.

Аналізуючи отримані значення медіани (табл.4.17) методики актуальності основних потреб («Ієрархія потреб», «Піраміда потреб») в модифікації І. О. Акіндінової, зазначимо, що у жінок-киянок найбільшу задоволеність має показник «потреба у повазі з боку оточення» ($M=17$) і повну незадоволеність – «потреба у самореалізації» ($M=30$), всі інші показники мають часткову задоволеність.

Таким чином, аналізуючи отримані дані, можна говорити про те, що незадоволена потреби в самореалізації свідчить про те, що цим жінкам притаманний постійний рух уперед, за рахунок чого вони досягають певних результатів, ставлять нові цілі і завдання, прагнуть використовувати свої знання, здібності, вміння та навички. Часткова незадоволеність соціально-психологічних потреб, відчуття нестачі чогось, відображення часткової невідповідності між внутрішнім станом і зовнішніми умовами виступають мотиваторами їх розвитку і задоволенням потреб у самореалізації. Знаходячись у процесі постійного саморозвитку, вони задовольняють потребу в повазі з боку оточення.

Як видно з отриманих показників складових сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва (табл.4.17.), **«Загальний показник ОЖ»** має високий рівень виразності, показник **«локус контролю ЛК життя»** у жінок-киянок знаходиться на межі між середнім і високим рівнем ($M=32$), а всі інші показники, **«цілі»**, **«процес»** **«результат»**, **«локус контролю ЛКЯ»**, знаходяться на середньому рівні. Отже, це свідчить про те, що жінки-киянки усвідомлюють своє життя не тільки як цікаве, осмислене і перспективне, а і як, таке, що має певні труднощі і перетини. Ґрунтуючись на минулих досягненнях, вони активно ставлять перед собою досить конкретні цілі на майбутнє. Життєвий процес не завжди приносить їм тільки радість і задоволення, трапляються невдачі і

розчарування. Вважаючи себе результативними і сильними, вони не застрягають на конкретних ситуаціях, а прагнуть завжди мати вільний вибір і контролювати власне життя відповідно до своїх цілей і цінностей.

Аналізуючи отримані показники методики напряду особистості Т. Елерса на «мотивацію до успіху» і «уникнення невдач» (табл.4.17), слід зазначити, що обидва показники у жінок-киянок мають високий рівень. Це свідчить про високу мотивацію і впевненість у своєму успіху, тому вони поводять себе активно і наполегливо. Їхня здатність ризикувати, щоб досягти своєї мети, іноді стає перешкодою для успіху у майбутньому.

Далі дослідження було спрямовано на визначення *станів, причин, установок і сфер життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт і незадоволеність* у жінок-киянок. Отримані результати наведені в таблиці 4.18.

Аналізуючи отримані показники (табл.4.18) уявлення ступеню власної самотності жінок за допомогою виявлених саморуйнівних станів і поведінкової орієнтації за шкалою інтимності Бернса, зазначимо, що у *жінок-киянок* середній рівень мають показники: «чуттєва досконалість», «страх і соціальна тривога», «боязнь критики» ($M=6 - 5$). Це свідчить про те що, киянки від того, що недостатньо задоволені своїм «Я образом» і вимагають від себе постійного розвитку та вдосконалення своїх результатів, мають помірний страх негативної критики їхньої особистості від оточення і соціуму в цілому.

Отримані дані (табл.4.18) за методикою «Індекс якості життя» Р.С. дають всі підстави говорити про те, що у *жінок-киянок* найбільше напруження та дискомфорт у житті виявляється у показниках «особисті устремління та досягнення» ($M=25$) і у «спілкуванні з друзями та близькими» ($M=25$). Це свідчить про те, що найбільший дискомфорт і незадоволеність у житті жінок-киянок пов'язаний з їхніми особистими досягненнями і соціальним благополуччям, яке супроводжується незадоволеністю своїм соціальним статусом (соціальна значущість і визнання) та міжособистісними стосунками в

мікросоціальному оточенні (надійність партнера або друзів у спілкуванні; можливість отримати від них підтримку).

Таблиця 4.18

Показники станів, причин, установок, життєвих стресів і поведінки жінок-киянок (n=45)

Показники	Середнє значення	Медіана	Стандартне відхилення
Шкала інтимності Бернса			
Низька самооцінка	3,6	4	2
Досконала любов	4,3	4	2,1
Чуттєва досконалість	5,8	6	2,1
Страх і соціальна тривога	5	5	1,8
Безнадійність	3,4	4	1,8
Відчуженість, ізолюваність	3,3	3	1,6
Педантичність, що відхиляється	3,4	3	2,4
Страх бути самій	3,1	2	3,3
Відчай	3,3	2	3
Страх саморозкриття	3,9	3	2
Невпевненість	4,7	3	2,4
Образа і гіркота	2,5	2	2
Боязнь критики	5,3	5,5	1,9
Депресія	3,5	2	3
Страх зв'язку і підкореності	4,2	3	2,3
Методика індекс якості життя Р.С. Еліота			
Робота і кар'єра	27,2	28	5,3
Особисті устремління і досягнення	26,8	25	5,2
Здоров'я	26,6	28	4,6
Спілкування з друзями і близькими	25,7	25	3
Підтримка	25,5	27	8,3
Оптимістичність	24,9	24	4,4
Напруженість	23,7	24	5,4
Самоконтроль	22,6	24	5,9
Негативні емоції	23,5	23	3,4
Індекс якості життя	25	26	3,9

Таким чином, у ході аналізу першого структурного блоку *«соціально-психологічні особливості і особистості жінок та їхня поведінка, що сприяє появі почуття самотності»*, було виявлено, що *жінки-киянки* – андрогенні з розвинутим логічним мисленням. Мають самоконтроль у спілкуванні, потреба

якого повністю задоволена. Толерантні, здатні відчувати й адекватно сприймати співрозмовника. Уважно і легко будують стосунки з іншими. Їхня успішна соціальна адаптація і хороші здібності справлятися зі стресами і випробуваннями, впливають на відчуття того, що жодних обмежень у власному незалежному виборі не існує, поза певних обставин. Все, що відбувається у власному житті, для них має певну значущість, тому прикладені зусилля у роботі й у сімейних стосунках набувають задоволений характер. У життєвих ситуаціях діють послідовно і несуперечливо. Швидко роблять висновки, приймаючи самостійно відповідне рішення, не маючи жодного сумніву в необхідності продовжувати боротьбу за досягнення життєвоважливих цілей. Щодо стрес-факторів, то зазвичай їм притаманна стійкість, впевненість у собі, оптимістичність та активність з прагненням до домінування, яке може мати вигляд агресивної поведінки по відношенню до соціального оточення. Але іноді реакція на стрес-фактор може набути пасивно-оборонного типу реагування, проявляючись у тривозі, скутості, невпевненості, впливаючи на ускладнення соціальних контактів.

У ході дослідження *«Особливості мотиваційної сфери у самотності»* жінок, яка виступає істотним компонентом в «Я-концепції» особистості, було виявлено, що жінки-киянки самовпевнені, з високим рівнем вимог до себе щодо самореалізації і саморозвитку, самостійні у прийнятті рішень і розраховують виключно на себе у складних життєвих ситуаціях. Вони сприймають себе реалістично, маючи адекватну самооцінку. Отже, їх позитивний рівень життєстверджуючих базових прагнень домінує над негативними. А складові сенсожиттєвих орієнтацій, цілі у житті (майбутнє), певна насиченість та інтерес до життя (сьогодення) і помірна задоволеність результатом своєї самореалізації (минуле), мають середній рівень виразності. Також було виявлено, що жінки-киянки мають впевненість у досягненні успішних результатів у своїх справах, активні, наполегливі і здатні ризикувати для досягнення своєї мети, що іноді може бути перешкодою для досягнення їхнього успіху. Основними *потребами-*

мотиваторами, які мають незадоволений характер виявились потреба у самореалізації.

У ході дослідження *«Сфери життєдіяльності, які викликають найбільший дискомфорт»* було виявлено, що у жінок-киянок, причинами, які сприяють самотності, виявились недостатня задоволеність «Я-образом» (чуттєва досконалість), страхи і соціальна тривога (страх, соціальна тривога, боязнь критики). Це свідчить про те, що жінки-киянки недостатньо задоволені собою і вимагають від себе постійного розвитку та вдосконалення результатів. А боязнь критики їхньої особистості від оточення стає індикатором більшого прагнення до самовдосконалення. Виявлено, що найбільший дискомфорт і суб'єктивна незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті жінок-киянок, — це особисті устремління та досягнення (отриманий результат) і спілкування з друзями та близькими.

Висновки

1. Отже, здійснений аналіз індивідуальних особливостей мешканок тимчасово окупованої території показав, що *«Соціально-психологічні особливості і особистості жінок і їх поведінка, що сприяють появі почуття самотності»* — це передусім їхня недостатня відкритість і комунікативність, сором'язливість, тривожність, невпевненість у собі, песимістичний стан щодо майбутніх перспектив, а також приниження власної значущості, почуття втрати перспектив і неможливість надолужити згаяне.

Найбільш незадоволеними потребами, які посилюють самотність, виявились матеріальне забезпечення; особистісна безпека, яка супроводжується напруженням; самореалізація (особисті устремління та досягнення, результат); суб'єктивна незадоволеність спілкуванням з друзями та близькими, яка зумовлена вимушеним переселенням і воєнними діями; а також здоров'я, а саме фізичний та психологічний дискомфорт, який передусім пов'язаний зі стресом у житті (окупація). Враховуючи те, що їх цілі недостатньо диференційовані і

сприймаються як такі, що не мають реальної опори в сьогоденні і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію, носять лише характер наміру. А це в свою чергу на рівні тенденції дає можливість говорити про те, що саме бездіяльність і невизначеність цілей у житті, сприяє появі песимістичного, депресивного стану, який набуває стану самотності.

На підставі отриманих даних можна стверджувати, що **причини**, які пов'язані з самотністю мешканок тимчасово окупованої території, – це прагнення до самовдосконалення (до ідеалу), на підставі чого формуються тривога і страх, критика та засудження з боку оточення, а також незадоволеність власним «Я- образом» і почуття виключеності із соціальної групи у вигляді ізольованості і відчуженості.

2. У процесі дослідження індивідуальних особливостей переживання самотності **релігійними жінками** було виявлено, що саме соціально-психологічні особливості жінок такі, як інтровертованість, депресивність, невротичність зі значними соматичними порушеннями, емоційна нестійкість із прихильністю до афективного, пасивно-оборонного типу реагувань із втратою самоконтролю, імпульсивність, неорганізованість, тривога, почуття втрати перспектив і неможливість надолужити згаяне, орієнтація у прийнятті рішень виключно на себе, сприяють появі почуттю самотності.

Найбільш незадоволеною потребою, яка посилює самотність релігійних жінок, – це «*пот реба у безпеці*», що обумовлена страхом втрати референтної групи та осудом і критикою з боку оточення. Це обумовлює їх постійний самоконтроль та обмеження у поведінці, що часто набуває стану фрустрації і депресії. Їх цілі недостатньо диференційовані і мають певні протиріччя, тому, знецінюючи свої можливості, вважають за краще уникати ризиків у життєвих ситуаціях. **Головними причинами**, які викликають найбільший дискомфорт у житті, спотворюючи умови для самотності, виявляються занижена самооцінка, невпевненість у собі у власній значущості, страх критики та засуджень з боку оточення, страх залишитися самій, потреба у досконалій любові (любов до Бога), надмірна педантичність. Також було виявлено, що саме у міжособистісному

спілкуванні з близькими та друзями (дефіцит), у власній самореалізації, якою вони незадоволені, а також у стані здоров'я (психологічному, фізіологічному), де вони не відчувають достатньої підтримки, жінки відчувають найбільшу самотність.

3. Узагальнюючи отримані результати індивідуальних особливостей переживання самотності **ув'язненими жінками**, можна зробити висновок, що появі почуттю самотності сприяють їх маскулізність, домінантність, низький рівень самоконтролю емоційних станів та власної поведінки, схильні до афективних реагувань, психопатичність з агресивним відношенням до соціального оточення, яке визначає їх поведінку. А також депресивний, пригнічено-негативний стан, у якому вони переживають психічну напруженість та повну незадоволеність якістю свого життя, обмеженість у власному виборі, труднощі бути самими собою в оточенні, відсутність навичок конструктивно захищати та відстоювати себе, відчуття недостатньої власної значущості.

Маючи певні проблеми з внутрішнім і зовнішнім локусом контролю, в них переважають дезадаптуючі, життєпригнічуючі тенденції, які блокують процес саморозвитку та самореалізації, створюючи відчуття повної дисгармонії життя, що зумовлено насамперед вимушеною ізоляцією. Знецінюючи свої можливості вільно робити вибір і контролювати події свого життя, вони не ставлять цілі на майбутнє і вважають за краще, уникати ризиків. Виявлено, що потреба у міжособистісних стосунках має найбільш незадоволений характер і супроводжується самотністю. А головними **причинами**, які сприяють появі самотності в **ув'язнених жінок**, виявилися страх саморозкриття, страх критики, відхиляюча педантичність, потреба у досконалій любові, відчуття відчуженості та ізольованості. А найбільший дискомфорт і суб'єктивна незадоволеність у житті пов'язані із роботою (матеріальне положення), міжособистісним спілкуванням з друзями та близькими і здоров'ям (фізичний та психологічний дискомфорт).

4. Підсумовуючи отримані результати індивідуальних особливостей переживання самотності **жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово**

окупованої території, можна стверджувати, що почуттю самотності сприяють *власні* їм недостатня впевненість у собі, уразливість до стрес-факторів, самокритичність, песимістичний настрій, пасивність у діяльності, відчуття недостатньої власної значущості, незадоволеність отриманим результатом від прикладених зусиль, відчуття обмеженості у власному виборі, труднощі у саморозкритті бути самими собою, складнощі у відстоюванні власної позиції конструктивним засобом. Найбільш незадоволеними *потребами* *мотивами* *орам*, які посилюють самотність, виявилися матеріальне забезпечення, особистісна безпека і самореалізація. Найбільший *дискомфорт і суб'єктивна незадоволеність*, які пов'язані зі стресом у житті жінок, — це здоров'я і, більшою мірою, — це психічний стан, який безпосередньо пов'язаний із вимушеним переселенням. Причинами самотності *жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території* виявляються: недостатня задоволеність своїм «Я- образом», страх і соціальна тривога (страх критики, страх залежності), а також відчуття відчуженості та ізолюваності у рамках сформованої ситуації.

5. Результати дослідження індивідуальних особливостей переживання самотності *жінками з особливими потребами* дали змогу виявити, що почуттю самотності сприяють їм *властиві* емоційна нестійкість (втрата самоконтролю над своїми емоціями, поведінкою та негативними думками), агресивна поведінка, вразливість до стрес-факторів, домінування (достатньо в агресивній формі), почуття власної ізолюваності і те, що їх не розуміють, незадоволеність міжособистісним спілкуванням, незадоволена потреба у близьких стосунках, наявність складнощів у встановленні нових контактів, незадоволеність від отриманого результату в житті, втрата самовладання, відкрите демонстрування неприязні до іншого. Недаття впевненість у собі і знецінення своїх можливостей безпосередньо впливає на досягнення успішних результатів, знижуючи рівень складових сенсожиттєвих орієнтацій таких, як поставлення цілей на майбутнє, інтерес до життя і задоволеність результатом власної самореалізації, спонукаючи жінок до усамітнення, закритості та відчуження.

Більш *незадоволеними потребами* виявились особиста безпека і самореалізація. А *причинами самотності* – страх та соціальна тривога (критика, залежність від соціуму, страх залишитись на самоті), незадоволеність своїм «Я- образом», стан відчаю та відчуття, відчуженості та ізольованості. Виявлено, що найбільший дискомфорт і суб'єктивна незадоволеність, які пов'язані зі стресом у житті жінок з особливими потребами і супроводжуються самотністю, це – здоров'я (вади слуху), самореалізація (незадоволеність отриманим результатом), дефіцит міжособистісного спілкування з друзями та близькими.

6. У процесі дослідження індивідуальних особливостей переживання самотності **жінками-киянками**, було виявлено, що саме соціально-психологічні особливості жінок такі, як андрогенність, активна домінуюча позиція, агресивна поведінка, пасивно-оборонний тип реагувань на стрес-фактори, соціальна тривога, скутість і ситуативна невпевненість, сприяють появі почуттю самотності. Їх наполегливість і здатність ризикувати для досягнення своєї мети іноді стають перешкодою для досягнення успіху, тому *найбільш незадоволеною пот ребою*, виявилась потреба у самореалізації. *Головними причинами*, які викликають найбільший дискомфорт у житті, спотворюючи умови для самотності жінок-киянок, – це недостатня задоволеність власним «Я образом», страхи і соціальна тривога, які зумовлені страхом критики і оцінок, а також недостатнє міжособистісне спілкування з друзями та близькими.

РОЗДІЛ V.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОТНОСТІ З СОЦІАЛЬНО ПСИХОЛОГІЧНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ ОСОБИСТОСТІ

5.1. Характеристика соціальної взаємодії самотніх жінок.

Здійснений теоретичний аналіз проблем самотності та емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей самотності жінок з урахуванням їхньої групової приналежності, обґрунтовує наше дослідження у визначенні специфіки взаємозв'язків самотності з показниками:

- *міжособистісних стосунків* (диференційована шкала Шмідт DLS, SELSA, методика суб'єктивної оцінки міжособистісних стосунків COMO, методика маскулінності – фемінності С. Бем);
- *індивідуально-особистісними рисами* (Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (форма В), особистісний опитувальник емоційного ставлення А. Т. Джерсайлда, методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК));
- *мотиви та потреби* («Базові прагнення» О.І. Моткова, методика актуальності основних потреб в модифікації І. О. Акіндінової, тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва, методика діагностики спрямованості особистості на мотивацію до успіху та до уникнення невдач Т. Елерса);
- *причини та установки* (шкала інтимності Бернса, методика «Індекс якості життя» Р.С. Еліота).

Результати кореляційних зв'язків самотності з показниками соціально-психологічними особливостями *жінок, які проживають на тимчасово окупованій території* представлені у таблиці 5.1.

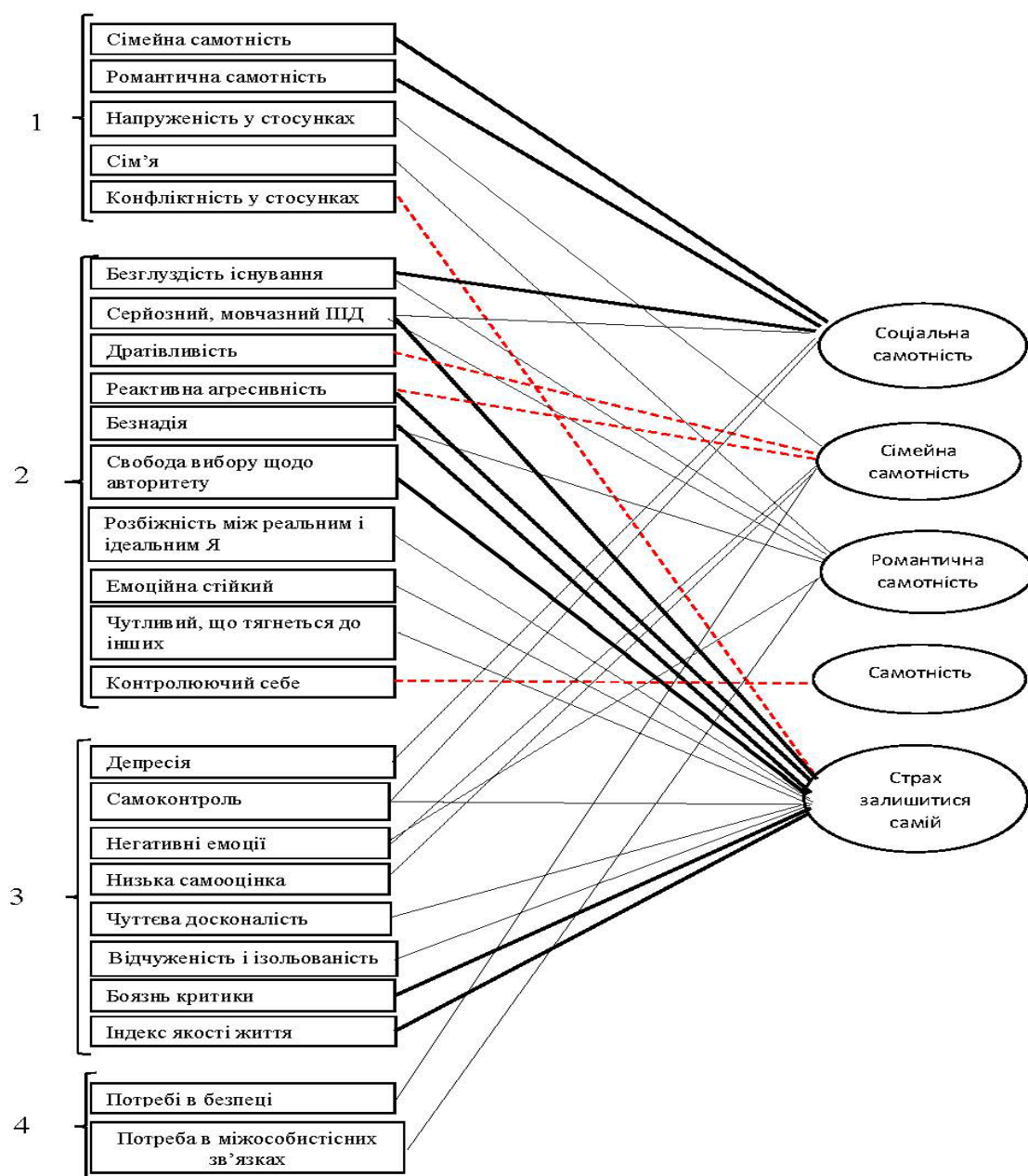
Таблиця 5.1.

Значення коефіцієнтів кореляції між самотністю і показниками міжособистісних стосунків, індивідуально-особистісними рисами, мотивами і потребами групи жінок, які проживають на тимчасово окупованій території

Показники	Соціальна самотність	Сімейна самотність	Романтична самотність	Самотність	Страх залишитися самій
Показники міжособистісних стосунків					
Сімейна самотність	0,47**				
Романтична самотність	0,39*				
Напруженість у стосунках		0,40*			
Сім'я			0,37*		
Конфліктність у стосунках					-0,37*
Індивідуально-особистісні риси (соціально-психологічна характеристика)					
Безглуздість існування	0,47**		0,40*		
Життєрадісний (III Д)	0,40*		0,39*		0,49**
Дратівливість		-0,42*			
Реактивна агресивність		-0,36*			0,47**
Безнадія			0,40*		0,37*
Свобода вибору, ставлення до авторитету					0,67**
Розбіжність між реальним і ідеальним «Я»					0,43*
Емоційно стійкий (X C)					0,43*
Чутливий, що тягнеться до інших (IV K)					0,42*
Контролюючий себе (VII H)				-0,38*	
Причини та установки					
Депресія	0,41*				
Самоконтроль	0,38*				0,45*
Негативні емоції		0,36*	0,36*		
Низька самооцінка		0,45*			
Чуттєва досконалість					0,42*
Відчуженість та ізолюваність					0,38*
Боязнь критики					0,48**
ІЯЖ (індекс якості життя)					0,48**
Мотиви та потреби					
Потреба в безпеці		0,42*			
Потреба в міжособистісних зв'язках			0,38*		

Note: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Далі наведемо графічне зображення сили кореляційних зв'язків між показниками самотності і показниками соціально-психологічними особливостями мешканок тимчасово окупованої території (Рис.5.1).



Примітка:

1 – показники міжособистісних стосунків; 2 – показники індивідуально-особистісних рис; 3 – показники причин та установок; 4 – показники мотивів та потреб.

Рис. 5.1 Взаємозв'язок показників самотності з міжособистісними стосунками, індивідуально-особистісними рисами, причинами та установками, мотивами і потребами мешканок тимчасово окупованої території

Як видно з рисунку 5.1, у мешканок тимчасово окупованої території найсильніші кореляційні зв'язки показників самотності виявлені між показником *«соціальна самотність»* і *«міжособистісними стосунками»*, а саме з сімейною і романтичною самотністю, при цьому сімейна самотність пов'язана з напруженістю в стосунках, а романтична – з сім'єю, що зумовлено наявною життєвою ситуацією (переїзд-переселення деяких членів сім'ї, поїздки на додаткові заробітки, втрата зв'язку з родиною тощо). Також найсильніші кореляційні зв'язки були виявлені між показником *«страх залишитися самій»* та *«індивідуально особистісними рисами»*, *«причинами та установками»*. Це свідчить про те, що мешканки тимчасово окупованої території пов'язують своє відчуття соціальної самотності з дефіцитом і незадоволеністю міжособистісними стосунками і своєю значимістю в них. Свій *страх залишитись самій* найбільше вони пов'язують із власними особистісними особливостями (мовчазністю, серйозністю, імпульсивністю, агресією), страхом негативних оцінок з боку оточення, втратою надії на майбутню перспективу, із незадоволеністю власними ресурсами у самоактуалізації для подолання життєвих стресів, що призводить до почуття відчуженості та ізольованості, а також в обмеженості можливостей вибору, що відповідали б бажанням і потребам їх особистості.

Отже, виявлені взаємозв'язки показують, що опосередковує самотність мешканок тимчасово окупованої території. Очевидно, що *вагоме значення* належить незадоволеності якістю власного життя і міжособистісними стосунками; індивідуально-особистісним особливостями індивіда, які проявляються у втраті самоконтролю, в агресії, депресії, мовчазності, страху негативних оцінок, недостатній стресостійкості; незадоволеній потребі у безпеці. Закономірно, що зниження конфліктності, роздратованості і агресивності мешканок тимчасово окупованої території у стосунках з оточуючими знижує рівень почуття самотності.

Далі проаналізуємо кореляційні зв'язки самотності з показниками соціально-психологічними особливостями *релігійних жінок*, результати представлені у таблиці 5.2.

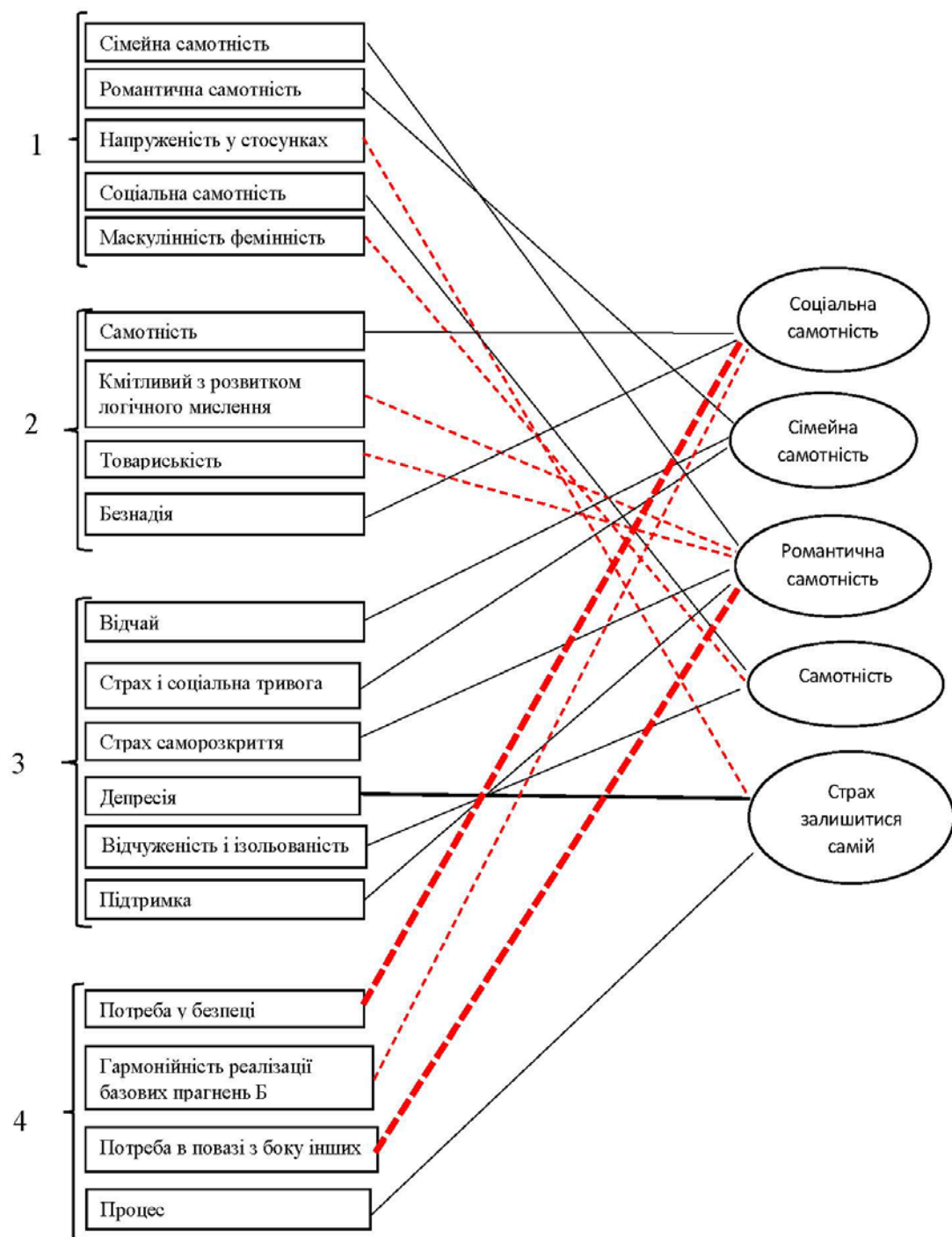
Таблиця 5.2

Значення коефіцієнтів кореляції між самотністю і показниками міжособистісних стосунків, індивідуально-особистісними рисами, мотивами і потребами релігійних жінок

Показники	Соціальна самотність	Сімейна самотність	Романтична самотність	Самотність	Страх залишитись самою
Показники міжособистісних стосунків					
Сімейна самотність			0,40*		
Романтична самотність		0,40*			
Напруженість у стосунках					-0,40*
Соціальна самотність				0,38*	
Маскулінність и фемінність				-0,40*	
Індивідуально-особистісні риси					
Самотність	0,38*				
Кмітливий з розвитком логічного мислення (VIII В)			-0,40*		
Товариськість			-0,51*		
Безнадія	0,44*				
Причини та установки					
Відчай		0,37*			
Боязкість і соціальна тривога		0,37*			
Страх саморозкриття			0,38*		
Депресія					0,60**
Відчуженість та ізолюваність				0,42*	
Підтримка			0,38*		
Мотиви та потреби					
Потреба в безпеці	-0,47**				
Гармонійність реалізації базових прагнень Б	-0,43*				
Потреба в повазі з боку інших			-0,47**		
Процес					0,38*

Note: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Далі наведемо графічне зображення сили кореляційних зв'язків між показниками самотності і соціально-психологічними особливостями релігійних жінок (Рис.5.2.).



Примітка:

- - - - - виражена кореляція негативна ($p < 0,01$)
- - - - - помірно виражена кореляція негативна ($p < 0,05$)
— — — — — виражена кореляція позитивна ($p < 0,01$)
— — — — — помірно виражена кореляція позитивна ($p < 0,05$)

1 – показники міжособистісних стосунків; 2 – показники індивідуально-особистісних рис; 3 – показники причин та установок; 4 – показники мотивів та потреб.

Рис. 5.2. Взаємозв'язок показників самотності з міжособистісними стосунками, індивідуально-особистісними рисами, причинами та установками, мотивами і потребами релігійних жінок.

Як видно з рисунку 5.2, у **релігійних жінок** найсильніший позитивний кореляційний зв'язок виявлений між параметрами *«страх залишитись самій»* і *«депресія»*. Найбільш помірно виражених позитивних кореляційних взаємозв'язків у релігійних жінок виявлено між параметрами *«сімейна самотність»*, *«романтична самотність»* і міжособистісними стосунками, причинами та установками. Найбільш помірно виражених негативних кореляційних взаємозв'язків у релігійних жінок виявлено між параметрами *«романтична самотність»* та індивідуально-особистісними рисами і мотивами та потребами, а також між параметрами *«соціальна самотність»* та мотивами і потребами. Отже, виявлені кореляційні взаємозв'язки (табл. 2, рис.5.2.) свідчать про те, що у групі релігійних жінок самотність в цілому пов'язана з недостатністю міжособистісних стосунків як у соціумі, так і з партнером. Всі стосунки складаються через призму «поляризації» образів чоловіка і жінки, які обумовлені духовно-моральними цінностями і принципами, що індивідуалізм – це егоїзм, який є гріхом. А це формує порушення емоційної інтеріоризації жіночо-чоловічої гендерної ролі, яка є наслідком їх негативної оцінки свого образу «Я», і відмови від своєї явно вираженої гендерної ідентичності (жіночності).

Їх суб'єктивний чинник, страх залишитися самій, пов'язаний із соціокультурною детермінацією – моральність, порушення якої тягне за собою втрату домінуючої для них у соціальному оточенні релігійної спільноти і стан депресії. Саме в цій спільноті вони набувають власного суб'єктивного благополуччя у безпеці, повазі, власній цінності. Тому віра жінки включає в себе «Етос», де поряд із ритуальними діями, вона надає рух етичним регуляторам поведінки «ти повинна», формуючи в собі соціально пасивну, схильну до конформізму, «Богоугодну» діяльність. Головними індикаторами дисгармонійної взаємодії у сімейних і партнерських стосунках у релігійних жінок є страх і тривога. Вони виступають бар'єром у спілкуванні, саморозкритті, взаєморозумінні, повазі, відкритості, спричиняючи виникнення психологічних проблем таких, як депресія, відчай, бажання закритись та ізолюватись від

оточуючих. Закономірно, що чим менше релігійні жінки відчують напруженість у стосунках і мають задоволену потреб у приналежності до референтної групи, де їх поважають і цінують, тим менше вони відчують самотність.

Далі проаналізуємо кореляційні зв'язки самотності з показниками соціально-психологічними особливостями *жінок, ув'язнених* (табл. 5.3.).

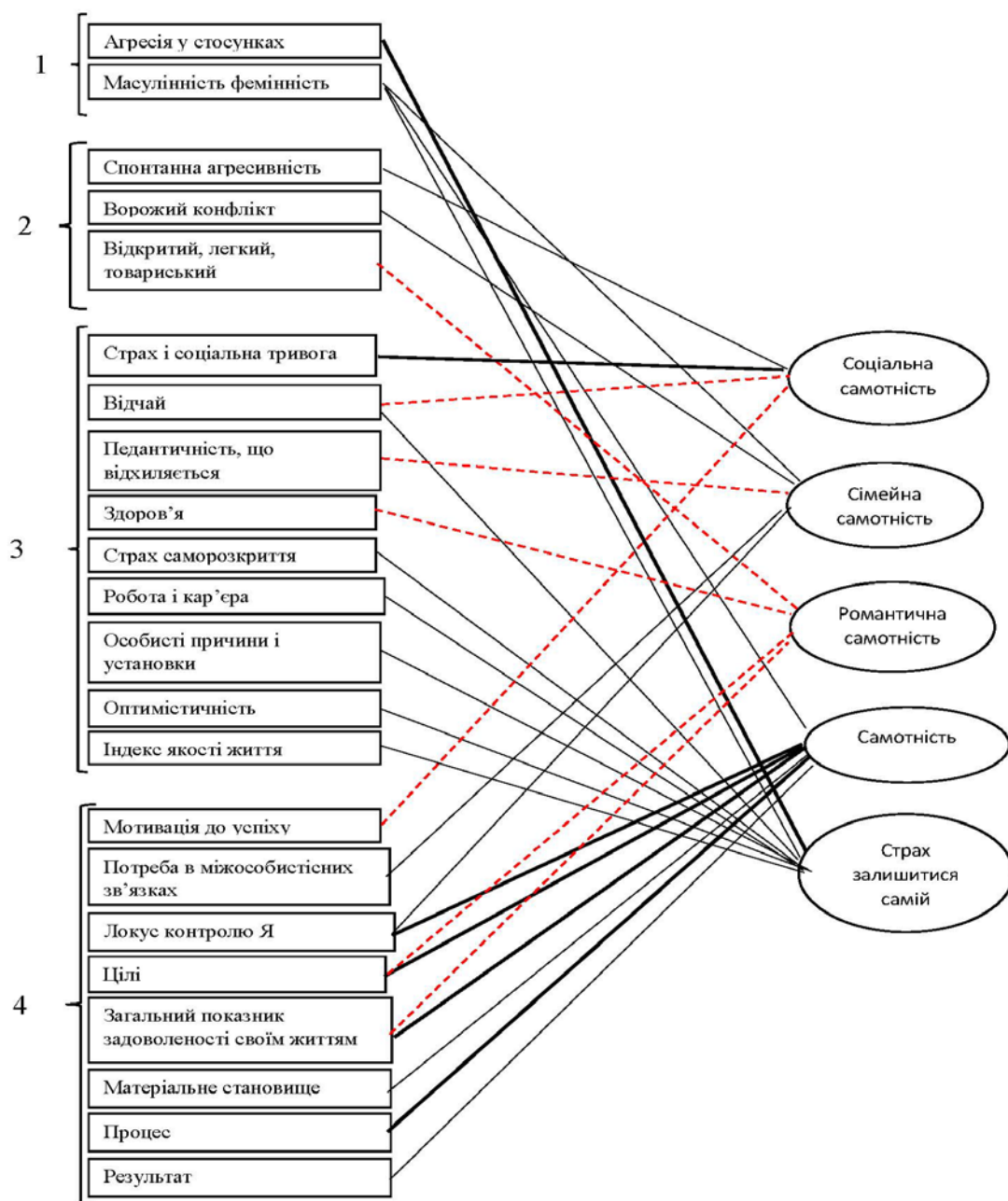
Таблиця 5.3

Значення коефіцієнтів кореляції між самотністю і показниками міжособистісних стосунків, індивідуально-особистісними рисами, мотивами і потребами жінок-ув'язнених

Показники	Соціальна самотність	Сімейна самотність	Романтична самотність	Самотність	Страх залишитися самій
Показники міжособистісних стосунків					
Маскулінність та фемінність		0,40*		0,40*	0,38*
Агресія у стосунках					0,52**
Індивідуально-особистісні риси (соціально-психологічна характеристика)					
Спонтанна агресивність	0,42*				
Ворожий конфлікт		0,46*			
Відкритий, легкий, товариський			-0,42*		
Причини та установки					
Боязкість і соціальна тривога	0,50**				
Відчай	-0,39*				0,39*
Відхиляюча педантичність		-0,43*			
Здоров'я			-0,38*		
Страх саморозкриття					0,37*
Робота і кар'єра					0,39*
Особисті причини і установки					0,36*
Оптимістичність					0,45*
Індекс якості життя ІЯЖ					0,41*
Мотиви та потреби					
Мотивація до успіху	-0,39*				
Потреба в міжособистісних зв'язках		0,39*			
Локус контролю «Я»		0,37*		0,52**	
Цілі			-0,41*	0,57**	
Загальний показник задоволеності життям			-0,40*	0,56**	
Матеріальне становище				0,38*	
Процес				0,55**	
Результат				0,38*	

Note: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Наведемо графічне зображення сили кореляційних зв'язків між показниками самотності і соціально-психологічними особливостями жінок, які перебувають у виправній колонії (Рис.5.3).



Примітка:

- помірною виражена кореляція негативна ($p < 0,05$)
- виражена кореляція позитивна ($p < 0,01$)
- помірною виражена кореляція позитивна ($p < 0,05$)

1 – показники міжособистісних стосунків; 2 – показники індивідуально-особистісних рис;
3 – показники причин та установок; 4 – показники мотивів та потреб.

Рис. 5.3. Взаємозв'язок показників самотності з міжособистісними стосунками, індивідуально-особистісними рисами, причинами та установками, мотивами і потребами жінок, які перебувають у виправній колонії

Як видно з рис.5.3, найбільш виражених позитивних кореляційних зав'язків виявлено між показниками «самотність» і мотивами та потребами.

Це свідчить про те, що жінки-ув'язнені пов'язують свою самотність із незадоволеністю власним життям взагалі, його процесом (насиченістю, інтересом, сенсом життя), відсутністю життєвих цілей на майбутнє, отриманим результатом власної діяльності, своєю самореалізацією, невірою у свої сили контролювати події власного життя.

Також найбільш помірно виражених позитивних кореляційних взаємозв'язків виявлено між показником «страх залишитись самій» і міжособистісними стосунками, причинами та установками.

Свій страх залишитися самій ув'язнені жінки пов'язують не тільки з причинами незадоволеності власним життям взагалі і страхом довіритись іншим, а й з власною реакцією на самотність – відчаєм, пасивним відходом в песимізм або активною агресивною боротьбою з домінуючими чоловічими якостями і формами поведінки у міжособистісних стосунках.

Також слід звернути увагу, що показник «романтична самотність» має тільки негативні виражені кореляційні зв'язки. Закономірно, що чим більше жінка яка перебуває у виправній колонії буде мати задоволеність від власного життя, відкрита і товариська, фізично і психологічно здорова, спрямована на досягнення цілей у майбутньому, тим менше вона буде відчувати самотність у близьких стосунках.

Отже, отримані дані табл. 5.3 і рис. 5.3 свідчать про те, що самотність в цілому, страх залишитися самій, сімейна самотність в міжособистісних стосунках жінок, які перебувають у виправній колонії, пов'язані з гендерною ідентичністю.

Виявлений кореляційний зв'язок між страхом залишитися самій і агресією у стосунках говорить про те, що у цих жінок переважає маскуліність (переважно чоловічі якості), що і є однією з причин виникнення у них почуття самотності.

Також причинами переживання самотності виступає відчай, пов'язаний з суб'єктивним відчуттям неможливості задовольнити свої потреби в

саморозкритті, що може зробити їх беззахисними і вразливими в даному оточенні; в обмеженому спілкуванні з близькими (сім'я, партнер, друзі); в особистісному розвитку і досягненні поставлених цілей, в матеріальній забезпеченості.

Ця незадоволеність потреб з низькою мотивацією і незадоволеність якістю власного життя взагалі, обумовлюється соціально закритою структурою виправної колонії з наявністю в ній жорстких правил і умов відбування покарання у вимушеній соціальній групі, в якій знаходиться ув'язнена жінка.

Також важливо відзначити, що внутрішні умови відбування покарання, в яких знаходиться жінка, хоча вони і є тимчасовими, але є стресогенним фактором, який включає тривогу, страх, боязнь, постійне напруження та контроль і є результатом їх спонтанних агресивних внутрішніх імпульсів (конфлікт, бійка, суїцид).

Таким чином, результат кореляційного аналізу показників почуття самотності з досліджуваними показниками у групі жінок, які перебувають у виправній колонії, виявили, що не тільки суб'єктивні чинники впливають на самотність жінок, а й об'єктивні (соціальні) чинники – закрита від соціуму структура місця позбавлення волі.

Закономірним є те, що чим більше ув'язнені жінки, які перебувають у виправній колонії (ВК) відчують себе психологічно, емоційно і фізично здоровими, спрямовані на товариські відкриті стосунки з іншими, на взаємодію і співпрацю, оптимістично налаштовані і мають цілі на майбутнє життя, тим менше вони почуваються самотніми, і їх перебування у закритому соціальному закладі проходить менш травматично.

Далі, у дослідженні проаналізуємо кореляційні зв'язки самотності з показниками соціально-психологічними особливостями ***жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території***, результати представлені у таблиці 5.4.

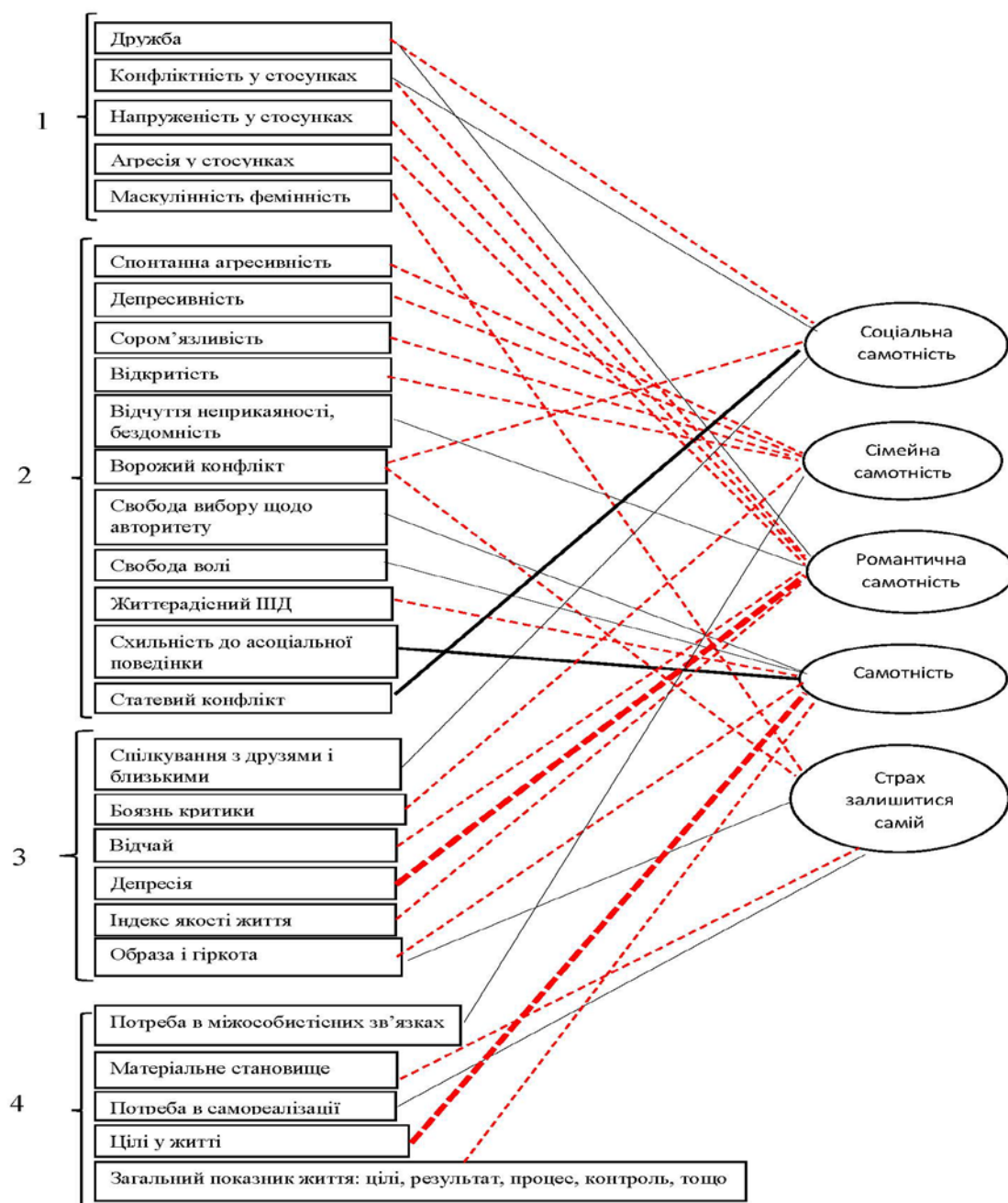
Таблиця 5.4

Значення коефіцієнтів кореляції між самотністю і показниками міжособистісних стосунків, індивідуально-особистісними рисами, мотивами і потребами групи жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території.

Показники	Соціальна самотність	Сімейна самотність	Романтична самотність	Самотність	Страх залишитися самій
Показники міжособистісних стосунків					
Дружба	-0,40*		0,45*		
Конфліктність у стосунках	0,38*		-0,38*		
Напруженість у стосунках			-0,40*		
Агресія у стосунках			-0,40*		
Маскулінність та фемінність					-0,39*
Індивідуально-особистісні риси (соціально-психологічна характеристика)					
Спонтанна агресивність		-0,51*			
Депресивність		-0,42*			
Сором'язливість		-0,44*			
Відкритість		-0,53*			
Відчуття неприкаяності, бездомність			0,44*		
Ворожий конфлікт					-0,38*
Свобода вибору, ставлення до авторитету				0,36*	
Свобода волі				0,38*	
Життєрадісний (ІІІ Д)				-0,36*	
Схильність до асоціальної поведінки (ІХ П)				0,53**	
Причини та установки					
Спілкування з друзями і близькими	0,46*				
Боязнь критики		-0,39*			
Відчай			-0,40*		
Депресія			-0,48**		
ІЯЖ (індекс якості життя)			-0,44*		
Образа та гіркота				-0,37*	0,40*
Мотиви та потреби					
Потреба в міжособистісних зв'язках		0,37*			
Матеріальне становище					-0,38*
Потреба в самореалізації					0,38*
Цілі у житті				-0,48**	
Загальний показник життя (ОЖ)				-0,38*	

Note: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Наведемо графічне зображення сили кореляційних зв'язків між показниками самотності і соціально-психологічними особливостями жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території (Рис.5.4).



Примітка: ----- виражена кореляція негативна ($p < 0,01$)
- - - - - помірно виражена кореляція негативна ($p < 0,05$)
————— виражена кореляція позитивна ($p < 0,01$)
- - - - - помірно виражена кореляція позитивна ($p < 0,05$)

1 – показники міжособистісних стосунків; 2 – показники індивідуально-особистісних рис;
 3 – показники причин та установок; 4 – показники мотивів та потреб.

Рис. 5.4. Взаємозв'язок показників самотності з показниками соціально-психологічними особливостями жінок, внутрішньо переміщених осіб.

Найбільш помірно виражених негативних кореляційних взаємозв'язків у внутрішньо переміщених осіб виявлено між більшістю параметрів міжособистісних стосунків, причинами і установками і *«романтичною самотністю»*, а також між більшістю показників індивідуально-особистісних рис, причинами (боязнь критики) і *«сімейною самотністю»*. Закономірно, що чим більше сформовані гармонійні, відкриті стосунки, де є прагнення враховувати індивідуальні особливості одне одного, які мають стабільний характер, що передбачає тривале збереження взаємодії подружжя, пари, близьких людей, викликаючи позитивні почуття та емоційний комфорт в партнерів чи між членами сім'ї, тим менше відчуття самотності з'являється у жінок.

Також виявлені негативні кореляційні взаємозв'язки між параметрами *«самотність»* та індивідуально-особистісною рисою – життєрадісність, показниками причин і установок, мотивів і потреб, свідчать про те, що самотність внутрішньо переміщених осіб знижує життєрадісність, навички не застрягати на негативних подіях, наявність життєвих цілей на майбутнє і задоволеність власним життям, своєю самореалізацією.

Позитивно виражені і помірно виражені кореляційні взаємозв'язки виявлені між параметрами *«соціальна самотність»* і конфліктністю у стосунках, статевим конфліктом і незадоволеність спілкуванням з близькими і друзями; між *«сімейною самотністю»* і потребою у міжособистісних зв'язках; *«романтичною самотністю»* і відчуттям неприкаяності, бездомності; *«самотністю»* та індивідуально-особистісними рисами; *«страхом залишитися самій»* і причинами та потребами.

Отже, враховуючи отримані дані таблиці 5.4. і рис.5.4., можна говорити про те, що міжособистісні стосунки є невід'ємним атрибутом життя людини. Результати показують, що у групі жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території самотність, перш за все, пов'язана з конфліктністю у стосунках із приймаючим населенням (різні погляди на життя, мова, робочі місця тощо), а також з відсутністю близьких друзів та оточення, що

підтримує, яке залишилось на окупованій території або переїхало(и) в інші місця поселення. З цим також пов'язана і виявлена в них романтична самотність. Також переживання самотності пов'язане з індивідуально-особистісними рисами, які зумовлені відчуттям своєї безнадійності та неприкаяності, а також неможливістю вільного вибору того, що відповідало б бажанням та потребам їх особистості. Відчуття труднощів в тому, щоб почувати себе настільки вільною, щоб бути завжди самій собою у стосунках із людьми, особливо з тими, які мають вищий статус, безсумнівно пов'язане із самотністю. Зокрема, схильність до асоціальної поведінки, є наслідком стриманої ворожості, агресивності, конфліктності та закритості від соціального середовища, яке приймає.

Дані (табл. 5.4., рисю 5.4.) значення коефіцієнтів кореляції між почуттям самотності та причинами і установками, які опосередковано впливають на переживання самотності жінками, свідчать про те, що у групі жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території виявлено більше негативних кореляційних зав'язків, ніж позитивних. Це свідчить про те, що самотність має зв'язок з гіркотою та образою, які зумовлені їхнім вимушеним переселенням, за якого більшість з них втратили свої домівки, роботу і близьке коло друзів.

Отримані дані кореляційних зав'язків між самотністю і мотивами та потребами дають можливість зробити висновок про те, що у групі жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території, сімейну самотність супроводжує незадоволена потреба у міжособистісних стосунках, яка є наслідком вимушеного переселення і демографічного розриву стосунків із близькими. Їхній страх залишитися самій підвищує незадоволена потреба в самореалізації й матеріальні труднощі, з якими вони зіткнулися на новому місці. Також виявлено, що їхні переживання самотності пов'язані з незадоволеністю загальним показником життя, а саме: невизначеністю цілей, низьким результатом діяльності (фінансовий дохід), процесом, який не приносить задоволення або очікуваного результату тощо. Тобто все те, що виступає мотивом і стимулом для особистісного розвитку особистості, а також бажання самореалізуватися.

Таким чином, результати кореляційного аналізу показників самотності виявили, що не тільки суб'єктивні чинники впливають на самотність жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території, а й об'єктивні (соціальні) чинники: вимушене переселення через воєнні дії, фінансова криза, адаптація в новому оточенні, політична невизначеність тощо.

Далі проаналізуємо кореляційні зв'язки самотності з показниками соціально-психологічних особливостей *жінок з особливими потребами, а саме з вадами слуху (глухонімі)*, результати представлені у таблиці 5.5.

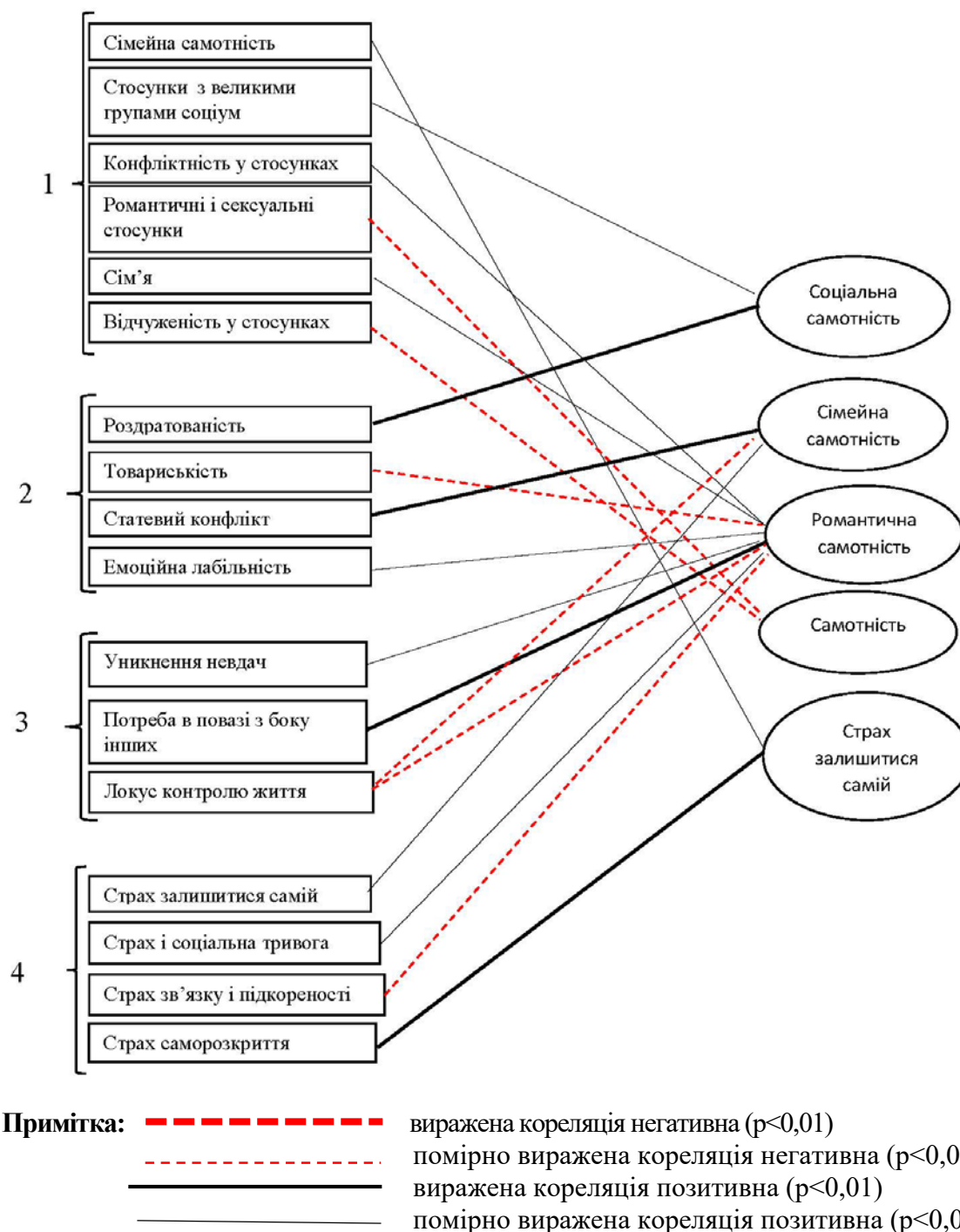
Таблиця 5.5

Значення коефіцієнтів кореляції між самотністю і показниками соціально-психологічних особливостей *жінок з особливими потребами*

Показники	Соціальна самотність	Сімейна самотність	Романтична самотність	Самотність	Страх залишитися самій
Показники міжособистісних стосунків					
Стосунки з більшими групами, соціумом	0,45*				
Конфліктність у стосунках			0,41*		
Романтичні і сексуальні стосунки				-0,41*	
Сім'я			0,36*		
Відчуженість у стосунках				-0,39*	
Сімейна самотність					0,41*
Індивідуально-особистісні риси					
Роздратованість	0,48**				
Товариськість			-0,43*		
Статевий конфлікт		0,63**			
Емоційна лабільність			0,39*		
Мотиви та потреби					
Уникнення невдач			0,40*		
Потреба в повазі з боку			0,47**		
Локус контролю життя		-0,38*	-0,38*		
Причини та установки					
Страх залишитися самій		0,41*			
Боязкість і соціальна тривога			0,41*		
Страх зв'язку і полону			-0,45*		
Страх саморозкриття					0,60**

Note: * $p < 0,05$; ** $p < 0,001$

Наведемо графічне зображення сили кореляційних зв'язків між показниками самотності і соціально-психологічними особливостями жінок з особливими потребами (Рис.5.5.).



1 – показники міжособистісних стосунків; 2 – показники індивідуально-особистісних рис;
3 – показники причин та установок; 4 – показники мотивів та потреб.

Рис. 5.5. Взаємозв'язок показників самотності з міжособистісними стосунками, індивідуально-особистісними рисами, причинами та установками, мотивами і потребами жінок з особливими потребами.

Як видно з рисунку, у жінок з особливими потребами виявлено найбільше кореляційних взаємозв'язків між показником *«романтична самотність»* і показниками всіх чотирьох блоків.

Найсильніший позитивний кореляційний зв'язок показника *«романтична самотність»* виявлено з *«потребою у повазі з боку інших»*.

Помірно виражені позитивні кореляційні зв'язки виявлені з *«конфліктністю у стосунках»*, *«сім'єю»*, *«емоційною лабільністю»*, *«уникненням невдач»*, *«страхом і соціальною тривогою»*.

Також були виявлені найсильніші позитивні кореляційні взаємозв'язки між показниками: *«соціальна самотність»* і *«роздратованість»*, тобто незадоволеністю стосунками із соціальним оточенням, які викликають дратівливість і агресію; *«сімейною самотністю»* і *«статевим конфліктом»*, що свідчить про порушення ідентифікації і незадоволеності своєю жіночою роллю у сімейних стосунках; *«страхом залишитися самій»* і *«страхом саморозкриття»*, тобто довіритись, розкритись і бути самій собою незважаючи на залежність від певних обставин.

Варто підкреслити, що помірно виражені негативні кореляційні зв'язки між показниками рис.5.5., свідчать про те, що чим більше жінка з особливими потребами має впевненості щодо контролю над власним життям, впевненості в тому, що її розуміють інші, наявність бажання встановлювати близькі, чуттєві, довірчі, інтимні стосунки із значущим іншим, тим менше вона відчуває самотність.

Отже, отримані дані (табл. 5.5., рис.5.5.) свідчать про те, що у групі жінок з вадами слуху (глухонімі) стосунки, які складаються у групі, в суспільстві і в сім'ї розглядаються через призму соціальної незадоволеності, дефіциту спілкування та невідповідності між фактичними і бажаними стосунками, що безпосередньо пов'язано з наявністю почуття самотності.

Головними індикаторами дисгармонійної взаємодії в партнерських стосунках у жінок з особливими потребами виступає конфліктність, емоційна нестійкість, а також недостатньо задоволена потреба у повазі з боку інших. Їх

страх залишитись самій, стає перетином для того, щоб довіритись і розкрити себе поряд з партнером. Орієнтуючись виключно на власні інтереси, вони відкрито борються за їх реалізацію, не звертаючи уваги на існуючі протиріччя.

Соціальна самотність жінок з особливими потребами пов'язана з дратівливістю, джерелами якої є наявність недостатньо задоволеної потреби в соціально-культурній комунікації, яка обумовлена їх особливостями, а також наявність статевого конфлікту між партнерами (значущим іншим), який обумовлений соціальними стереотипами, існуючими в суспільстві і гендерною нерівністю.

Результати кореляційного аналізу показали, що почуття самотності у жінок з особливими потребами, а саме з вадами слуху (глухонімі), пов'язано не тільки з міжособистісними стосунками, що складаються у них із соціумом, сім'єю і партнером, а й з їх індивідуально-особистісними рисами, установками, прагненнями і потребами.

Вони мають виражену внутрішню спрямованість мотивації на задоволення власних потреб: у визнанні і повазі, особливо з боку значущого іншого (партнера, членів сім'ї). Виразність екстернального локусу контролю є поясненням їх пасивної позиції у стосунках, відчуття себе в ролі жертви життєвої ситуації, яка склалась у них при народженні, перекладання відповідальності за те, що відбувається з ними на інших людей, тим самим посилюючи свою позицію жертви.

Далі проаналізуємо кореляційні зв'язки самотності з показниками соціально-психологічних особливостей **жінок-киянок**, результати представлені у таблиці 5.6.

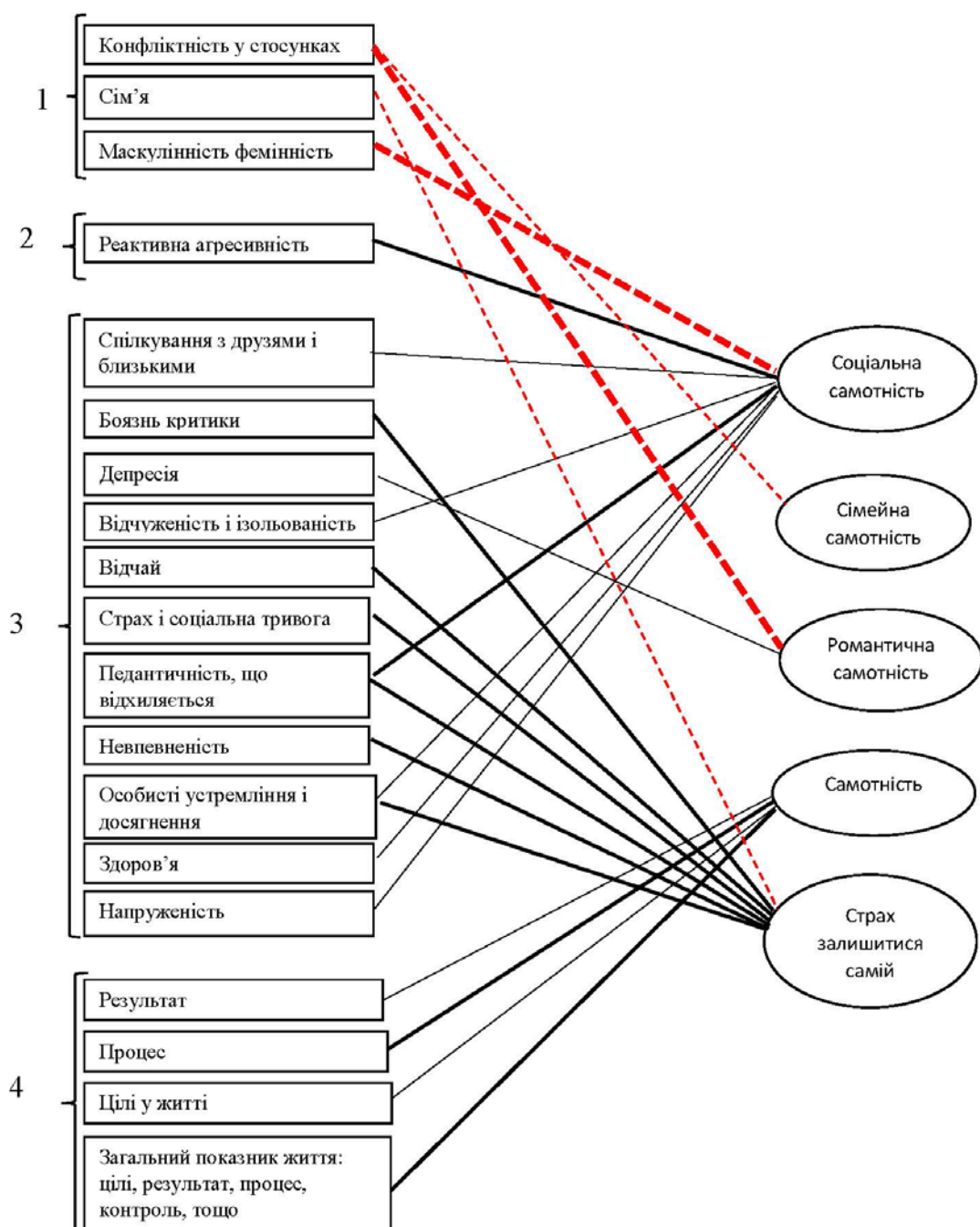
Також наведемо графічне зображення сили кореляційних зав'язків між показниками самотності і соціально-психологічними особливостями жінок-киянок (Рис.5.6.).

Таблиця 5.6.

Значення коефіцієнтів кореляції між самотністю і показниками міжособистісних стосунків, індивідуально-особистісними рисами, мотивами і потребами групи жінок-киянок.

Показники	Соціальна самотність	Сімейна самотність	Романтична самотність	Самотність	Страх залишитися самій
Показники міжособистісних стосунків					
Дружба					
Конфліктність у стосунках		-0,44*	-0,58**		
Сім'я					-0,36*
Маскуліність та фемінність	-0,49**				
Індивідуально-особистісні риси (соціально-психологічна характеристика)					
Реактивна агресивність	0,47**				
Причини та установки					
Спілкування з друзями і близькими	0,37*				
Боязнь критики					0,54**
Депресія			0,40*		
Відчуженість та ізолюваність	0,41*				
Відчай					0,89**
Боязкість і соціальна тривога					0,61**
Відхиляюча педантичність	0,49**				0,69**
Невпевненість					0,65**
Особисті устремління і досягнення	0,41*				0,49**
Здоров'я	0,42*				
Напруженість	0,46*				
Мотиви та потреби					
Результат				0,39*	
Процес				0,52**	
Цілі у житті				0,39*	
Загальний показник життя (ОЖ) (цілі, результат, процес, контроль тощо)				0,47**	

Note: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$



Примітка:

- виражена кореляція негативна ($p < 0,01$)
- помірно виражена кореляція негативна ($p < 0,05$)
- ===== виражена кореляція позитивна ($p < 0,01$)
- ===== помірно виражена кореляція позитивна ($p < 0,05$)

1 – показники міжособистісних стосунків; 2 – показники індивідуально-особистісних рис;
3 – показники причин та установок; 4 – показники мотивів та потреб.

Рис. 5.6. Взаємозв'язок показників самотності з міжособистісними стосунками, індивідуально-особистісними рисами, причинами та установками, мотивами і потребами жінок-киянок

Як видно з рисунку 5.6., у жінок-киянок найсильніше виражені позитивні кореляційні зв'язки виявлені між «страхом залишитися самій» і «причинами та установками». Це свідчить про те, що «страх залишитися самій» у жінок-киянок пов'язаний із незадоволеністю своїм саморозвитком і самореалізацією, що робить їх більш невпевненими у собі та у своїх можливостях досягати певних цілей щодо майбутнього. Маючи страх негативних оцінок, критики з боку інших, а також бути відторгнутою референтною групою, вимагає від них більшої вимогливості до себе.

Були виявлені виражені і помірно виражені позитивні кореляційні зв'язки між показниками «*соціальною самотністю*» і «*причинами та установками*», що свідчить про те, що соціальна самотність жінок-киянок передусім обумовлена їх надмірною вимогливістю до себе і незадоволеністю власними досягненнями у самореалізації, що позначається на їх напруженості, агресивності, імпульсивності і на стані здоров'я взагалі. Відчуття незадоволеності собою робить їх більш усамітненими в соціумі, ускладнюючи спілкування з друзями і близькими.

Також виражені і помірно виражені позитивні кореляційні зв'язки, виявлені між показником «*самотність*» і «*мотивами та потребами*», що свідчить про незадоволеність своїм життям, своєю самореалізацією, результатом власної діяльності, продуктивністю.

Варто підкреслити, що виражені і помірно виражені негативні кореляційні зв'язки між показниками рис.5.6., свідчать про те, що чим більше у жінок-киянок домінуватимуть жіночі якості: потреба у сімейних теплих стосунках і компромісним вирішенням питань у життєвих ситуаціях, тим менше вони будуть відчувати себе самотніми.

Отже, результати кореляційного аналізу (табл. 5.6., рис.5.6.) дають можливість говорити про те, що самотність жінок-киянок цілком пов'язана з їх незадоволеним «Я- образом» (соціальними ролями, набором власних рис), який потребує постійного розвитку і самореалізації. Отримуючи певний результат, вони не зупиняються на ньому, а вимагають від себе ще більшого розвитку свого

особистісного потенціалу, можливостей, здібностей, прискіпливо дотримуючись правил, педантичні у виконанні справ. У разі не набуття очікуваного результату, може спостерігатися тимчасове самовідсторонення від соціуму. Ця незадоволеність особистісними досягненнями має зв'язок з їхнім страхом і тривогою, очікування від оточення негативної критики, що викликає в них напруженість і невпевненість, які стають двигуном їх особистісного розвитку. Їхнє прагнення до домінування, може носити агресивний характер по відношенню до оточуючого середовища. Також треба зазначити, що переживання соціальної самотності жінок-княнок, також має зв'язок із незадоволеністю у спілкуванні з друзями та близькими.

Отже, аналіз отриманих кореляційних взаємозв'язків дозволить нам говорити про те, що:

– *у мешканок тимчасово окупованої території самотність (соціальна, романтична, сімейна) пов'язані з дефіцитом і незадоволеністю міжособистісними стосунками у сім'ї та з партнером (значущим іншим), які обумовлені напруженістю та демографічною відстанню між членами сім'ї внаслідок їх вимушеного переселення для забезпечення власної безпеки. Їх «страх залишитись самій» найбільше пов'язаний із індивідуально-особистісними особливостями (рисами) (мовчазністю, серйозністю, імпульсивністю, агресією, емоційною нестійкістю, наявністю розбіжності між реальним і ідеальним «Я», наявності складнощів бути самій собою) і причинами та установками такими, як страх негативних оцінок з боку оточення, втрата надії на майбутню перспективу, незадоволеність власними ресурсами у самоактуалізації для подолання життєвих стресів, що призводить до внутрішніх конфліктів та депресії, а також обмеженість можливостей вільного вибору, що відповідав би бажанням і потребам їх особистості. Отже, результати кореляційного аналізу показників самотності виявили, що не тільки суб'єктивні чинники мають зв'язок із самотністю жінок, які проживають на тимчасово окупованій території, а й об'єктивні чинники: тимчасове обмеження кордонів, демографічна відстань між членами сім'ї і близьким оточенням, внаслідок*

вимушеного переселення, що обумовлені діями, які відбуваються на території Донбасу.

– *у релігійних жінок* самотність у соціумі, сім'ї, з партнером, обумовлені зв'язком із порушенням емоційної інтеріоризації жіночо-чоловічої гендерної ролі, яка є наслідком негативної оцінки свого образу, і відмови від своєї явно вираженої гендерної ідентичності (жіночності). Їх самотність у міжособистісних стосунках пов'язана з домінуючим орієнтиром психологічної дихотомії в основі формування спільності «Ми-Вони», яка виступає чинником від'єднання, та відокремлення себе від загального середовища з прагненням до духовності, високої моралі і любові у єднанні з Богом. Виявлено, що на суб'єктивний чинник «страх залишитися самій», впливає об'єктивний чинник – страх втрати релігійної спільноти, який виступає ресурсом психологічної захищеності і підтримки особистості жінки. Релігійні правила поведінки – моральність, тобто «ти повинен» – як «етичний чинник», являються регулятором поведінки, формуючи соціально пасивну, схильну до конформізму, «Богоугодну» поведінку особистості жінки. Виявлений зв'язок між самотністю та індивідуально-особистісними рисами: з некімтливістю, недружністю, відчаєм і розгубленістю, які є наслідком замкнутості та усамітнення у соціальному середовищі. Виявлено, що потреби і мотиви віруючих жінок у безпеці, в повазі з боку інших, та в умінні співвідносити свої бажання, можливості та прагнення до здійснення мети, задовольняються тільки в спілці релігійних осіб. Показаний взаємозв'язок між самотністю в цілому та причинами і установками, де страх і тривога виступають бар'єром у спілкуванні, саморозкритті, взаєморозумінні, у повазі, емоційних контактах, у відкритості – можливості іншим зрозуміти і прийняти їх. А пригніченість і нереалізованість цих потреб блокує особистісне зростання і становлення самосвідомості, ідентифікація особистості, об'єктивізація самооцінки, спричиняючи виникнення психологічних проблем таких, як депресія, відчай, бажання ізолюватися від оточуючих. Отже, компенсаторною функцією виступає релігія, де підпорядковуючись загальним нормам та вимогам моральності, присвячуючи своє життя Богу, жінка втрачає саму себе, свою

унікальність, тим самим отримуючи від спілки релігійних людей підтримку і розуміння, знижуючи переживання страху, тривоги, депресії тощо. Таким чином, результати кореляційного аналізу показників самотності виявили, що не тільки суб'єктивні чинники впливають на самотність релігійних жінок, а й об'єктивні (соціальні) чинники – спілка релігійних людей із встановленими нормами, установками, духовно-моральними ідеалами моральності.

Закономірно, що чим менше релігійні жінки відчують напруженість у стосунках і мають задоволену потреб у приналежності до референтної групи, де їх поважають і цінують, тим менше вони відчують самотність.

– *у жінок, які перебувають у виправній колонії (ВК)* самотність і страх залишитися самій взаємопов'язані з незадоволеністю міжособистісними стосунками, причинами та установками. Свій страх залишитися самій ув'язнені жінки пов'язують не тільки з причинами незадоволеності власним життям взагалі (процесом, життєвими цілями, результатом, самореалізацією, недостатністю контролю над власним життям, спілкуванням, безпекою) і страхом довіритись іншим, а й з індивідуально-особистісними рисами: спонтанною агресивністю, ворожістю, закритістю, емоційною нестійкістю. Ці риси обумовлені власною реакцією на самотність: відчаєм, страхом і соціальною тривогою, пасивним відходом у песимізм або активною агресивною боротьбою з домінуючими чоловічими якостями і формами поведінки у міжособистісних стосунках. Їх джерелом є соціально закрита структура виправної установи зі всіма її жорсткими вимогами, нормами, обмеженнями. Виявлено, що спонтанні агресивні прояви жінок (конфлікт, бійка, суїцид і та інш.) обумовлені впливом соціального оточення у виправній установі, яка є стресогенним фактором, що включає напругу, контроль, тривогу і страх. В цілому результати кореляційного аналізу показали, що почуття самотності жінок-ув'язнених породжується не тільки під впливом суб'єктивних факторів, а й соціального – по суті соціально закритої структури місця позбавлення волі з вимушеним оточенням кримінального контингенту. Закономірно, що чим більше ув'язнені жінки відчують себе психологічно і фізично здоровими, спрямовані на товариські

відкриті стосунки з іншими, оптимістичні і мають цілі на майбутнє життя, тим менше вони відчуваються самотніми.

– *у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території* переживання соціальної самотності пов'язане із міжособистісними стосунками, в яких спостерігається протиріччя, конфліктність із населенням, що приймає, де кожен, орієнтуючись на свої інтереси, прагне нав'язати свою думку, а також з відсутністю близьких друзів та оточення, що підтримувало, та яке було втрачено під час вимушеного переселення. Виявлений взаємозв'язок між самотністю і песимістичним сприйняттям реальності, і власного «Я» щодо майбутніх перспектив, наявності сумнівів продовжувати боротьбу за досягнення важливих цілей у житті, почуттям втрати важливих можливостей у житті і неможливість надолужити згаяне, почуттям обмеженості у виборі, ворожістю, агресивністю, конфліктністю і закритістю від соціального середовища, що приймає, та схильністю до асоціальної поведінки. Встановлено, що самотність і страх залишитися самій мають зв'язок із особистісними *причинами і установками*, як образа і гіркота, які є наслідком вимушеного переселення, де більшість з них втратили свої будинки, роботу і близьке коло друзів, з якими вони спілкувалися. У жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території незадоволені *потреби*, які мають зв'язок із самотністю, стосуються їхнього життя в цілому: невизначеність цілей, низький результат, матеріальні труднощі, неможливість самореалізуватися, недостатність у міжособистісних стосунках. Закономірно, що чим більше сформовані гармонійні, відкриті стосунки з урахуванням індивідуально-особистісних особливостей іншого, тим менше відчуття самотності з'являється у жінок.

– *у жінок з особливими потребами, а саме з вадами слуху (глухонімі)* самотність пов'язана не тільки з міжособистісними стосунками, що складаються у них з соціумом, сім'єю і партнером, а й з їх індивідуально-особистісними рисами, установками, прагненнями і потребами. Джерелом роздратованості і емоційної нестійкості жінок з особливими потребами, виявляється наявність вираженої потреби в соціокультурній комунікації, яка

недостатньо задоволена, а також наявність гендерного конфлікту між партнерами, які обумовлені соціальними стереотипами, існуючими в суспільстві і гендерною нерівністю. Жінки мають виражену внутрішню спрямованість мотивації на задоволення власних потреб: у визнанні, у повазі, особливо з боку значущого іншого (партнера, членів сім'ї). Виразність екстернального локусу контролю є поясненням їх пасивної позиції, наявності відчуття себе в ролі жертви, перекладання відповідальності за те, що відбувається з ними на інших людей. Основною причиною почуття самотності у жінок з особливими потребами є страх самотності, залежності, відкидання іншими як в міжособистісних, так і в суспільних відносинах, а також соціально-комунікативна тривога. Варто підкреслити, що чим більше жінка з особливими потребами має впевненості щодо контролю над власним життям, впевненості в тому, що її розуміють інші, наявності бажання встановлювати близькі, чуттєві, довірчі, інтимні стосунки із значущим іншим, тим менше вона відчуває самотність.

– у *жінок-киянок* самотність цілком пов'язана з їх незадоволеним «Я-образом» (соціальними ролями, набором власних рис), який потребує постійного розвитку і самореалізації. Незадоволеність особистісними досягненнями зумовлена їх страхом і тривогою щодо отримання від оточення негативної критики, що викликає напруженість і невпевненість, які стають двигуном їх особистісного розвитку, і ще більшого прискіпливого дотримування правил та акуратності у виконанні справ. У разі не набуття очікуваного результату, може спостерігатися тимчасове самовідсторонення від соціуму. Їх прагнення до домінування, може набирати агресивний характер по відношенню до оточуючого середовища. Також однією з причин переживання самотності жінками-киянками є незадоволеність у спілкуванні з близькими і друзями, яка може бути обумовлена різними причинами і мати тимчасовий характер. Закономірно, що чим більше у жінок-киянок домінуватимуть жіночі якості, потреба у сімейних теплих стосунках і компромісних вирішеннях питань у життєвих ситуаціях, тим менше вони будуть відчувати себе самотніми.

Варто зазначити, що отримані взаємозв'язки змістовного наповнення чинників, які пов'язані із самотністю жінок, мають певні відмінності в залежності від групової приналежності.

5.2. Аналіз структурних чинників самотності жінок.

Протягом останніх років вчені стверджують, що людина у ХХІ ст. відчувається все більш ізольованою, відчуженою, відірваною від оточення. Найбільшою мірою почуття соціальної самотності загострюється в часи переломних періодів у соціумі, що обумовлено трансформацією соціальної структури суспільства загалом та окремих соціальних груп зокрема. Це зумовлено руйнуванням зв'язків як окремого індивіда, так і соціальних груп з оточенням, в якому вони жили, усвідомлюючи себе повноцінними членами суспільства. При цьому актуалізується проблема самотності з ускладненим процесом соціальної адаптації індивіда (Hawkley & Casio, 2010). Отже, самотність як переживання, яке згодом може перейти у стан, зумовлюється значною кількістю причин об'єктивного і суб'єктивного характеру, які, у свою чергу, залежать як від мікро, так і макросередовища.

Отже, наступним кроком нашого дослідження є вивчення факторів, які обумовлюють самотність жінок загалом по вибірці і жінок з урахуванням їхньої групової приналежності. Щоб з'ясувати психологічні чинники, які спричиняють жіночу самотність, було використано 14 методик, які включали 84 показника: Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (форма В) (Fahrenberg, Hampel & Selg, 1963); особистісний опитувальник емоційного ставлення А. Т. Джерсайлда; методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) (Фетискин, Козлов & Мануйлов, 2002); опитувальник базових прагнень Моткова; методика актуальності основних потреб в модифікації І. О. Акіндінової; діагностика спрямованості особистості на мотивацію до успіху та до уникнення невдач Т. Елерса; тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва; диференційована шкала Шмідт DLS (Differential Loneliness Scale);

шкала соціальної і емоційної самотності SELSA (Di Tommaso & Spinner, 1993); методика суб'єктивної оцінки міжособистісних стосунків COMO; методика маскулінності – фемінності С. Бем; шкала інтимності Бернса та індекс якості життя Р.С. Еліота.

Для виявлення інтегральних показників самотності жінок ми використовували факторний аналіз із залученням методу максимальної правдоподібності з промакс обертанням (косокутним), який допускає можливу кореляцію факторів, а також дає меншу похибку і велику близькість чинників до вихідних параметрів.

Аналіз адекватності факторної моделі, а саме критерій сферичності Бартлета ($p < 0,001$) має статистичну значущість і вказує на те, що змінні між собою корелюють, також отримана міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкіна (КМО) (0,754) є високою.

На основі факторного аналізу виокремлено шість факторів, які пояснюють 42,9% сумісної дисперсії кумулятивного показника. Такий відсоток не є високим, але в такого роду дослідженнях саме подібний відсоток пояснення дисперсії зустрічається найчастіше. Після обертання на перший фактор припало 3,1%, на другий – 3,1%, третій – 3,3%, четвертий – 2,7%, п'ятий – 2,7% і на шостий – 1,1%. Важливо відзначити, що обране обертання «промакс» забезпечує можливість корелювання факторів, тому отримана сума по кожному фактору в цілому не дорівнюватиме отриманому відсотку поясненої дисперсії.

Щоб перевірити правильність виокремлення на підставі критерію Кайзера шести факторів, використовувався критерій «кам'янистого осипу» Кеттела (рис.5.7).

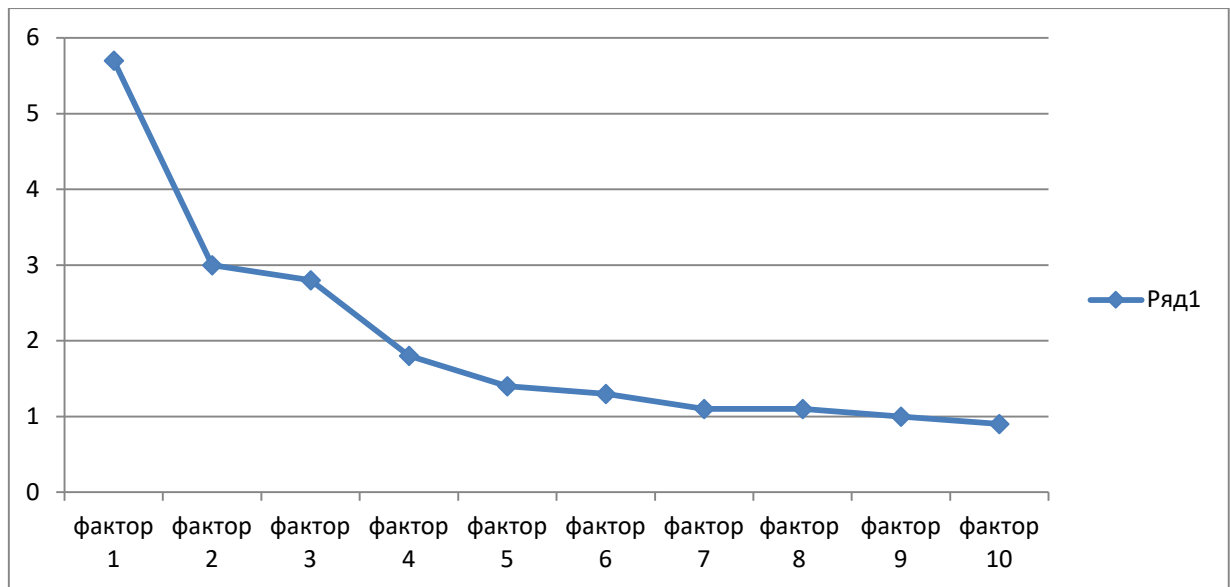


Рис.5.7. Графік власних значень

На *рис. 5.7.* простежуються перші шість факторів, у яких власне значення перевищує одиницю. Таким чином, критерій осипу Кеттелла не суперечить критерію Кайзера і дозволяє зупинитися на шести факторах, а всі наступні компоненти не використовувати.

Також слід зазначити, що отриманий у дослідженні критерій узгодження Пірсона має значущість вищу за $p > 0,005$, а саме $p = 0,852$; це означає, що за допомогою факторного аналізу з виокремленням шести факторів можна задовільно пояснити кореляції одержаних змінних.

Отже, в структурі соціально-психологічних чинників жіночої самотності було визначено 6 факторів:

- 1) «соціальність-асоціальність»;
- 2) «займана позиція особистості щодо себе й інших»;
- 3) «комунікабельність»;
- 4) «міжособистісні взаємини»;
- 5) «особистісний потенціал»;
- 6) «типи поведінки».

Фактор 1. «Соціальність-асоціальність» (3.1 % дисперсія). Цей фактор включає ряд характеристик (табл. 5.7.) і дає можливість побачити риси та якості особистості, які сприяють появі почуття самотності.

Таблиця 5.7.

Факторні навантаження показників, які впливають на жіночу самотність

Фактор 1. Соціальність-асоціальність (n=270)

Факторне навантаження	Фактор 1. Соціальність-асоціальність	
0,748	Педантичність, що відхиляється	безцеремонність
0,566	досконала любов	реальне уявлення про любов
0,540	боязнь критики	впевненість у собі, схвалення
0,525	образа і гіркота	радість, вміння прощати
0,484	низька самооцінка	висока самооцінка
0,401	депресія	ентузіазм, активність
0,342	страх саморозкриття	відкритість, довіра
0,322	страх зв'язку і полону	відсутність страху стосунків
0,276	відчуженість та ізолюваність	залученість і громадськість

Назва першого фактора «Соціальність-асоціальність» обґрунтовується тим, що змінні, які його складають, відносяться до особистісних якостей індивіда, які припускають переживання негативних емоцій, включаючи низьку самооцінку з підвищеними вимогами як до себе, так і до інших: депресію, страх і тривогу, невпевненість, а також емоційну нестабільність. Отже, жінки, які схильні до асоціальності, зіштовхуються з почуттям незадоволеності своїх внутрішніх бажань і потреб, що в свою чергу викликає в них почуття неповноцінності, моральний та емоційний дискомфорт. Вони часто потрапляють у стресові або несприятливі ситуації, в яких відчувають свою повну непристосованість до соціального оточення, що викликає почуття відчуженості й ізолюваності. Таким чином, можна говорити про те, що наявність асоціальності сприяє появі соціальної байдужості, недовірі до інших, формуванню ненормативної поведінки, агресії і почуттю самотності у жінок. І навпаки, особистісні якості, зокрема відкритість і довіра, впевненість у собі, висока самооцінка, радість, активність тощо, сприяють емоційній стабільності і вибудовуванню

конструктивних взаємин у соціумі, а отже, у таких жінок не виявляється переживання почуття самотності.

Фактор 2. «Займана позиція особистості щодо себе й інших» (3.1 % дисперсія) включає характеристики (табл.5.8.), які стосуються обраної спрямованості позиції жінкою та впливають на переживання почуття самотності.

Таблиця 5.8.

Факторні навантаження показників, які впливають на жіночу самотність

Фактор 2. Займана позиція особистості щодо себе й інших (n=270)

Факторне навантаження	Фактор 2. Займана позиція особистості щодо себе й інших: агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива	
0,673	безглуздість існування	наявність сенсу в житті
0,574	реактивна агресивність	проактивний спокій (добродушність)
0,496	самотність	суспільство, соціальність
0,490	спонтанна агресивність	спокій (врівноваженість)
0,469	почуття неприкаяності, бездомність	безтурботність, визначеність
0,425	свобода волі	вибірковість у виборі
0,414	розбіжність між реальним та ідеальним «Я»	узгодженість «Я-концепції»
0,326	відносини з більшими групами, соціумом	стосунки з малою групою (родина, друзі)
- 0,262	уникнення невдач	неуспішність

Другий фактор «Займана позиція особистості щодо себе й інших (соціально адаптований або дезадаптований)» спирається на працях із соціальної психології, в яких позиція — це постійна система ставлення людини до соціального середовища і до самої себе, готовність особистості реалізувати ці відносини в конкретній діяльності, які постійно розвиваються. Тобто обрана жінками позиція виступає способом включення в життєдіяльність суспільства: сукупність поглядів, установок і переконань, поведінкові реакції, емоційні прояви, вміння та відповідні їм дії, які реалізують її ставлення до навколишнього світу. Важливо

відзначити, що обрана позиція також впливає на становлення системи «Я-концепції» і визначає місце жінки в системі суспільних відносин.

Аналізуючи змінні даного фактора, можна помітити, що, з одного боку, простежується агресивно-негативна позиція (антисупільна), яка носить негативний характер ставлення як до оточуючих, так і до самої себе; з іншого — позитивно-поблажлива, яка відображає інтегральну активно моральну якість особистості, толерантну позицію і готовність до конструктивної взаємодії з людьми і групою. Отже, обрана жінками позиція (агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива) впливає на їхню соціальну адаптацію або дезадаптацію в соціумі. Це дає можливість стверджувати, що одним з факторів, який дезадаптує особистість жінки в соціумі і робить її самотньою, є саме агресивно-негативна позиція.

Фактор 3. «Комунікабельність» (3,3% дисперсія) містить характеристики, які забезпечують конструктивність або деструктивність спілкування жінки (табл.5.9.).

Таблиця 5.9.

Факторні навантаження показників, які впливають на жіночу самотність

Фактор 3. Комунікабельність (n=270)

Факторне навантаження	Фактор 3. Комунікабельність (конструктивне або деструктивне спілкування)	
0,713	оптимістичність	песимістичність
0,609	підтримка	перешкоджання
- 0,603	негативні емоції	позитивні емоції
0,564	спілкування з друзями і близькими	відстороненість від близьких, замкнутість
0,517	самоконтроль	відсутність контролю

Фактор «комунікабельність» (конструктивне або деструктивне спілкування) обґрунтовується готовністю і вмінням жінки легко встановлювати, підтримувати і зберігати позитивні контакти як у спілкуванні, так і у взаємодії з оточуючими.

Змінні, які увійшли в даний фактор (табл.3), свідчать про форми і особливості міжособистісних контактів, які в разі деструктивного спілкування негативно позначаються на співрозмовниках, викликаючи негативні емоції, а також ускладнюють процес взаєморозуміння, тим самим руйнуючи ці стосунки. При конструктивному спілкуванні взаємодія жінок-співрозмовниць спрямована на досягнення міжособистісного взаєморозуміння, за якого вони здатні почути і зрозуміти один одного, досягти позитивного результату. Важливим є і те, що жінкам, для яких характерне конструктивне спілкування, властива здатність контролювати свої емоції, думки і поведінку. Отже, можна говорити про те, що одним з факторів, який впливає на жіночу самотність, є деструктивне спілкування.

Фактор 4. «Міжособистісні стосунки» (2,7 % дисперсія) пояснює, завдяки чому у жінок з'являється переживання почуття самотності в міжособистісних стосунках (табл.5.10).

Таблиця 5.10

Факторні навантаження показників, які впливають на жіночу самотність

Фактор 4. Міжособистісні стосунки (n=270)

Факторне навантаження	Фактор 4. Міжособистісні стосунки (гармонійність (комфорт) або дисгармонійність (дискомфорт))	
0,582	напруженість у стосунках	легкість у стосунках
0,515	агресія в стосунках	безпека в стосунках (захист)
0,452	відчуженість у стосунках	зацікавленість стосунками
- 0,362	потреба в повазі з боку інших	індиферентність (байдужість) до громадської думки
-0,290	потреба в самореалізації	бездіяльність, відсутність розвитку свого особистого потенціалу

Перед тим, як аналізувати четвертий фактор, важливо позначити, що під міжособистісними стосунками розуміються суб'єктивно пережиті взаємозв'язки між людьми, які об'єктивно проявляються в характері і способах міжособистісної взаємодії, тобто взаємні впливи, що надаються людьми один на одного в процесі

спільної діяльності і спілкування. Міжособистісні стосунки управляються почуттями та емоціями (двосторонні відношення партнерів один до одного), але задаються рамками (соціальна дистанція) соціальних шаблонів і стереотипів. Зміна дистанції відбивається на характері міжособистісних стосунків, де надмірне скорочення або збільшення дистанції, призводить до незадоволеності і дискомфорту цими стосунками.

Як зазначає А.Б. Купрейченко, дистанція в міжособистісних стосунках визначається в основному їх симпатіями і взаєморозумінням. А в якості факторів, що впливають на категоризацію на міжособистісному рівні значущих стосунків, більшість науковців виділяють такі, як: «близькість-віддаленість», «симпатія-антипатія», «повага-неповага». Вони показали, що основні типи значущих стосунків, розташовуються в трьох координатах:

1. Дистанція між учасниками визначається ступенем психологічної близькості і роллю, яку вони грають у стосунках.
2. Позиція — рівень, який займає в ієрархії кожний учасник стосунків: позиція підпорядкування, рівності або домінування.
3. Валентність — знак стосунків, відповідно до якого вони можуть бути позитивними, негативними і нейтральними. Ці типи відповідають крайнім точкам простору відносин.

Отже, змінні, які увійшли до четвертого фактору, розташовуються в трьох координатах значущих стосунків, де **дистанція** (близькість — віддаленість) визначається відчуженістю і зацікавленістю стосунками; **позиція** (повага — неповага) обумовлюється потребою в самореалізації, в повазі з боку інших або ж бездіяльністю, відсутністю розвитку свого особистого потенціалу, індіферентністю (байдужістю) до громадської думки; **валентність** (симпатія — антипатія) визначається агресією, напруженістю у стосунках або ж легкістю та почуттям безпеки в них. Це означає, що гармонійність і комфорт в міжособистісних стосунках і рівень переживання почуття самотності залежить від займаної жінкою позиції, дистанції і валентності в них.

Фактор 5. «Особистісний потенціал» (2,7% дисперсія) дозволяє побачити, як мотивація жінок до самореалізації може впливати на їхнє переживання почуття самотності (табл.5.11.).

Таблиця 5.11

Факторні навантаження показників, які впливають на жіночу самотність

Фактор 5. Особистісний потенціал (n=270)

Факторне навантаження	Фактор 5. Особистісний потенціал (наявність або відсутність мотивації для самореалізації (успішний або неуспішний))	
0,652	робота і кар'єра	неробство, деградація
0,615	здоров'я	хвороба
-0,331	соціальна самотність	соціальна включеність, зацікавленість (громадськість)
-0,215	потреба в міжособистісних зв'язках	достатність міжособистісних зв'язків
0,128	комунікабельність	замкнутість

Перш ніж аналізувати таблицю 5.11, важливо уточнити визначення «особистісного потенціалу». Дослідник Д.О. Леонтьєв визначає його як інтегральну характеристику рівня особистісної зрілості, де формою прояву є феномен самодетермінації особистості, що відображає міру подолання особистістю заданих обставин (подолання самого себе, а саме міру прикладених зусиль по роботі над самим собою і над обставинами свого життя). Саме поняття «особистісний потенціал» означає здатність людини до множення своїх внутрішніх можливостей і в першу чергу — здатність до розвитку. Потенціал особистості — це можливість жити багатим внутрішнім життям і ефективно взаємодіяти з оточенням, бути продуктивним, ефективно впливати, успішно рости і розвиватися.

Отже, змінні, які увійшли у таблицю 48, — фактор «Особистісний потенціал» (наявність або відсутність мотивації для самореалізації (успішний або неуспішний), перекликаються зі структурою особистісних потенціалів,

запропонованою М.С. Каганом (1972), який розглядав особистість через призму її соціальної діяльності.

Проводячи аналогію між отриманими даними і запропонованою структурою особистості науковцем, можна простежити, що жінкам з високим потенціалом характерні комунікабельність і пізнавальність (гносеологічний компонент), ціннісні орієнтації, набуті в процесі соціалізації (аксіологічний компонент), самостійно отримані і вироблені уміння і здатності до праці, до саморозвитку, до дій і реалізації цих здібностей, як у професійній сфері, так і в соціумі в цілому (творчий компонент), наявність потреб, їх інтенсивність, зміст, досягнення і задоволення (художній компонент). Важливо відзначити, що в даному факторі міститься ще один компонент, який відсутній у структурі особистості науковця, але має цінність для розвитку особистісного потенціалу. Це здоров'я, як психологічне, так і фізичне. Таким чином, можна говорити про те, що жінка, яка має високий особистісний потенціал, є перспективною особистістю і менш схильна переживати почуття самотності, ніж жінка, яка має низький рівень особистісного потенціалу.

Фактор 6. «Типи поведінки» (1,1% дисперсія) дає можливість показати, як обраний тип поведінки може сприяти появі почуття самотності (табл. 5.12).

Таблиця 5.12

Факторні навантаження показників, які впливають на жіночу самотність

Фактор 5. Типи поведінки (n=270)

Факторне навантаження	Фактор 6. Типи поведінки жінок: пригнічено-агресивний і активно-врівноважений	
0,434	страх залишитися самій	впевненість у собі, своїй значущості, цінності
0,360	конфліктність у стосунках	узгодженість у стосунках
0,303	сімейна самотність	наявність партнера, включеність у сім'ю
-0,219	врівноваженість	нестійкість, агресивність

Найвищі значення в змінних, які входять у шостий фактор, мають страх і конфліктність. Страх є однією з базових емоційних реакцій, які поєднують в собі високу напругу, імпульсивність і активність (К. Ізард). Отже, на поведінковому рівні переживання страху призводить до підвищеної емоційності, деструктивної активності, конфліктної і агресивної поведінки, тобто до ослаблення механізмів регуляції поведінки. Це викликає велике бажання, з одного боку, уникнути травмуючих переживань, вдаючись до захисного типу поведінки – «уникнення», а з іншого – видалити об'єкт, який викликає страх шляхом руйнування і придушення. Обидва засоби є деструктивними і спрямовуються як на соціальне оточення, так і на себе, що призводить до міжгрупових і внутрішньогрупових конфліктів. Тому можна зробити висновок, що страх і агресія безпосередньо впливають на розвиток певного типу поведінки у жінок, а саме пригнічено-агресивного, який призводить до соціальної дезадаптації.

І навпаки, у жінки, в яких спостерігається активно-врівноважений тип поведінки, стикаючись з певною життєвою проблемою чи небезпекою, використовують конструктивний тип реагування, який характеризується станом особистісної мобілізації, упевненістю в собі і активною спрямованістю на її вирішення шляхом задоволення потреб без деструктивних (руйнівних) наслідків для себе і соціуму.

Таким чином, конструктивна поведінка, а саме активно-врівноважений тип поведінки жінок, сприяє налагодженню взаємодії як в середині групи, так і з членами інших груп, тим самим зводячи нанівець виникнення почуття самотності.

Отже, проведене дослідження дало змогу виявити шість структурних факторів, які сприяють переживанню почуття самотності у жінок. Показано, що кожен фактор має протилежний вектор напрямку спрямованості, і залежно від того, який напрям властивий жінці, залежатиме її соціальність та інтенсивність переживання почуття самотності.

Виявлено, що переживанню почуття самотності жінкою сприяють фактори:

1) **соціальність-асоціальність** – особистісні якості, які свідчать про відсутність соціальної спрямованості у будь-якій діяльності, а також байдужості до громадської думки і життя.

2) **займана позиція жінки щодо себе й інших: агресивно-негативна**, яка носить антисупільний характер і сприяє соціальній дезадаптації, чи **позитивно-поблажлива**, яка включає інтегральний характер з морально-толерантною позицією і готовністю до конструктивної взаємодії з соціумом, роблячи жінку соціально адаптованою і зменшуючи ризик появи почуття самотності;

3) **комунікабельність** (*конструктивне або деструктивне спілкування*), а саме готовність і вміння жінки легко встановлювати, підтримувати і зберігати позитивні контакти, як у спілкуванні, так і у взаємодії з оточенням;

4) **міжособистісні стосунки** (*гармонійні (комфорт) або дисгармонійні (дискомфорт)*), які розташовуються в трьох координатах значущих відносин: дистанція (близькість – віддаленість), позиція (повага – неповага), валентність (симпатія – антипатія);

5) **особистісний потенціал** (*наявність або відсутність мотивації до самореалізації (успішний або неуспішний)*), який пов'язаний з гносеологічним, аксіологічним, творчим, художнім компонентами та компонентом здоров'я;

6) **типи поведінки**, що формують почуття самотності у жінок: **пригнічено-агресивний** – *деструктивний* (страх, напруга, конфлікт, агресія тощо), який сприяє зростанню рівня переживання почуття самотності, і **активно-врівноважений** – *продуктивний* (особистісна мобілізація, впевненість у собі спрямованість на задоволення потреб, узгодженість у стосунках), який знижує прояви переживання почуття самотності.

Отже, розглядаючи фактори переживання самотності жінками з різних соціальних груп встановлено, що особистісні якості, які передбачають переживання негативних емоцій, включаючи низьку самооцінку та підвищені вимоги як до себе, так і до інших, депресію, страх і тривогу, невпевненість, емоційну нестабільність, сприяють появі асоціальності (соціальної байдужості)

та почуттю самотності. А агресивно-негативна позиція і деструктивне спілкування дезадаптують особистість жінки в соціумі і роблять її самотньою.

Також можна стверджувати, що гармонійність і комфорт в міжособистісних стосунках і рівень почуття самотності залежать від займаної жінкою позиції, дистанції та валентності в них.

Встановлено, що жінки, які мають високий особистісний потенціал, є перспективними особистостями і меншою мірою схильні переживати почуття самотності, ніж жінки, яким властивий низький рівень особистісного потенціалу.

Показано, що страх і агресія безпосередньо впливають на розвиток пригнічено-агресивного типу поведінки у жінок, який призводить до соціальної дезадаптації, що дозволяє розуміти причину страху самотності і механізм формування в них почуття самотності.

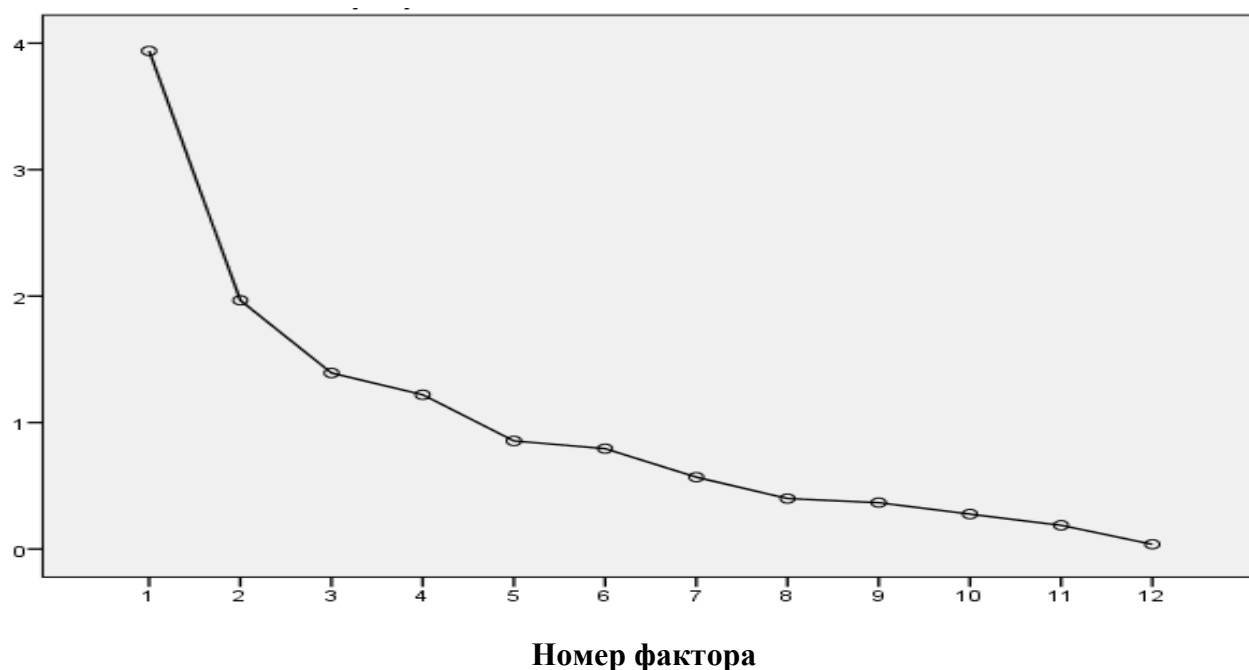
5.3. Фактори самотності жінок з урахуванням їхньої групової приналежності

Визначивши шість факторів для жінок загалом по вибірці, які обумовлюють самотність жінок взагалі, вважаємо доречним дослідити особливості структури самотності жінок, визначивши додатково для кожної групи окремо інтегральні показники, враховуючи їх групову приналежність.

У результаті факторного аналізу у структурі властивостей, які найбільш забезпечують самотність особистості **мешканок тимчасово окупованої території**, було виділено чотири фактори, які пояснюють 71% сумісної дисперсії кумулятивного показника. Після обертання на перший фактор припало -3,7%, на другий – 2,2%, на третій – 2,4%, на четвертий – 1,5%. Важливо зазначити, що обране обертання «промакс» забезпечує можливість корелювання факторів, тому отримана сума по кожному фактору в цілому не дорівнюватиме отриманому відсотку поясненої дисперсії. Показник міри адекватності КМО 0,698: Sig критерію сферичності Бартлетта ($p < 0,001$) має статистичну значущість і вказує на те, що змінні між собою корелюють.

Щоб перевірити правильність виокремлення на підставі критерію Кайзера 4 факторів, використовувався критерій «кам'янистого осипу» Кеттелла (рис.5.8).

Графік власних значень



На рис.5.8. простежуються перші чотири фактори, де власне значення перевищує одиницю. Таким чином, критерій осипу Кеттелла не суперечить критерію Кайзера і дозволяє зупинитися на чотирьох факторах, а всі інші компоненти не використовувати.

Отримані результати факторного аналізу структури самотності мешканок тимчасово окупованої території представлені у табл. 5.13., проаналізуємо виокремлені фактори.

Таблиця 5.13

Фактори самотності мешканок тимчасово окупованої території (n=45)

Факторне навантаження (%)		Параметри, що утворюють фактори
1	32,8	Сором'язливість (0,98), комунікабельність, товариськість (-0,94), емоційна лабільність (0,86), депресивність (0,81)
2	16,4	Маскулінізм/фемінізм (0,80), спонтанна агресивність (0,77), відкритість (0,70), матеріальне положення (-0,51)
3	11,6	Соціальна самотність (0,93), страх і соціальна тривога (0,68)
4	10,2	Свобода волі (0,84), низька самооцінка (0,32)

Фактор 1. Емоційна нестійкість. Включає в себе всі змінні, які характеризують властивості особистості. Визначає схильність до стресового реагування у звичайних життєвих обставинах, яке протікає за пасивно-оборонним типом. Наявність нестійкого емоційного стану: тривожність, підвищена збудливість, роздратованість, невпевненість у собі, недостатня саморегуляція є наслідками труднощів у соціальних контактах. Незадоволена потреба у спілкуванні має прояви соціальної замкненості та пасивності особистості у соціумі. Ймовірно це обумовлює наявність ознак депресивності, які виражаються через самотавлення до себе і поведінку у стосунках із соціумом.

Фактор 2. Гендерна властивість особистості. Поєднання параметрів, що утворюють цей фактор, характеризують властивості особистості жінок, які притаманні чоловікам. На основі незадоволеності якістю власного життя і підвищеним рівнем психопатизації, що створює передумови для імпульсивної поведінки жінок у соціальному оточенні. У таких жінок виражена домінантна-агресивна тенденція у стосунках із соціальним оточенням, що свідчить про низький рівень самокритичності.

Фактор 3. Соціальне неблагополуччя. Цей фактор характеризує передусім порушення соціальних зав'язків, а саме гармонійності стосунків між жінкою і групою. Негативні переживання, які виникають у жінок в результаті незадоволення таких потреб: у поділі емоцій та почуттів, у відсутності достатнього кола спілкування, нерозуміння іншими, втрата або дефіцит міжособистісних стосунків з почуттям соціальної неповноцінності призводить до порушення соціальних стосунків і породження почуття безнадії щодо майбутнього. Підвищена тривога і страх, а також особливості соціального самопочуття на рівні великих соціальних груп може мати серйозні наслідки соціальної взаємодії, виступаючи деструктивним стимулом для формування поведінки «повної бездіяльності». Їхня тривога супроводжується негативними емоціями власної невизначеності в очікуванні негативних подій, тому вони бояться зробити щось неправильно, відчувати себе приниженою, негативно

оціненою або розкритикованою перед іншими, бути неприйнятною референтною групою або співрозмовником. Недостатнє почуття власної приналежності до суспільства, страх невизнання групою, розрив або втрата зав'язків із соціумом чи повна дефіцитарність цих зав'язків, тобто втрата почуття спільності «МИ» сприймається жінкою як загрозливий стан, який пов'язаний з вимушеною ізоляції.

Фактор 4. *Невпевненість у собі.* Означає здатність жінок відчувати обмеженість своїх можливостей аби робити вільний вибір поза залежність від певних життєвих обставин. Відчуття власної незначущості і незадоволеність своїми успіхами закликає жінок бачити світ у негативних барвах, а негативні переконання спонукають до самокритичності, що в свою чергу негативно позначаються на самопочутті і нездатності приймати виклики від життя. Схильність порівнювати себе з оточуючими позначається на відчутті себе незначним із суттєвою перевагою оточуючих в якостях, поведінці, можливостях. Маючи внутрішній страх, що оточуючі не приймуть і не зрозуміють їх, жінки змушені уникати речей, які, на їх думку, здаються складними, щоб почуватися себе безпечніше, або звертаються по допомогу у вирішення власних життєвих проблем до інших людей, таким чином перекладаючи відповідальність за результат на інших. Жінкам здається, що дуже важливо виправдати власні очікування або очікування інших, тому сильно залежать від думки оточуючих людей.

Результати факторного аналізу структури властивостей **релігійних жінок** виявили, що показник міри адекватності КМО 0,639; Sig критерію сферичності Бартлетта ($p < 0,05$) має статистичну значущість і вказує на те, що змінні між собою корелюють. Отже, отриманий факторний аналіз можемо вважати достовірним. На основі факторного аналізу в структурі властивостей, які впливають на самотність релігійних жінок, було виділено чотири фактори, внесок яких у сумісну дисперсію даних становить 65,3% кумулятивного показника. Після обертання на перший фактор припало -2,6%, на другий – 2,2%, на третій – 1,8%, на четвертий – 1,9%. Важливо зазначити, що обране обертання

«промакс» забезпечує можливість корелювання факторів, тому отримана сума по кожному фактору в цілому не дорівнюватиме отриманому відсотку поясненої дисперсії.

Щоб перевірити правильність виокремлення на підставі критерію Кайзера 4 факторів, використовувався критерій «кам'янистого осипу» Кеттелла (*рис.5.9.*)



На *рис.5.9.* простежуються перші чотири фактори, де власне значення перевищує одиницю. Таким чином, критерій осипу Кеттелла не суперечить критерію Кайзера і дозволяє зупинитися на чотирьох факторах, а всі інші компоненти не використовувати.

Отже, отримані результати факторного аналізу наведені в табл. 5.14. Проаналізуємо виокремлені фактори.

Таблиця 5.14

Фактори самотності релігійних жінок (n=45)

Факторне навантаження (%)		Параметри, що утворюють фактори
1	24,8	Відкритість (-0,78), потреба у безпеці (0,72), емоційна лабільність (-0,69), комунікабельність, товариськість (0,59)
2	17,3	Стосунки з великими групами (соціум) (0,81), сім'я (0,73), екстраверсія/ інтроверсія (-0,67)
3	13,9	Соціальна самотність (0,94), безнадія (0,67)
4	9,3	Низька самооцінка (0,88), дружба (-0,50), маскулінізм/фемінізм (0,50)

Фактор 1. *Захисний*. Цей фактор засвідчує, що релігійні жінки ставляться до соціального оточення з недовірою, а у стосунках з іншими достатньо закриті, приховують своїх справжніх почуттів та емоцій в силу різних причин хоча і проявляють соціальну активність у спілкуванні. Ймовірно, це свідчить про порушення базової довіри до світу (безпеки), яка є основою складової буття, світогляду людини у життєдіяльності. Вони шукають в оточуючому середовищі можливість задовольнити внутрішню потребу бути у безпеці, бути захищеною і мати стабільність, з метою безпечного функціонування та розвитку, тому намагаються робити вчинки і дії, які відповідають ідеальним соціальним зразкам і моделям. Але незадоволена потреба у безпеці надає серйозний вплив на формування їхньої поведінки і на нестійкий емоційний стан, який має прояви у зміні настрою, підвищеній дратівливості, недостатній саморегуляції.

Фактор 2. *Незадоволеність суспільними стосунками*. В цьому факторі поєднується незадоволені потреби релігійних жінок щодо недостатності значущих зав'язків, спілкування, взаємодії, підтримки і порозуміння з боку соціального і сімейного оточення. Суб'єктивна незадоволеність власним результатом діяльності, роллю і соціальним статусом у житті, а також невідповідність між фактичними і бажаними міжособистісними стосунками, формують у релігійних жінок, пригнічуючи взаємини, які тримаються на негативних установках, руйнуючи групові і рольові функції, які мають достатньо чіткі межі і жорсткі регламентації. Все це робить їх замкнутими, невпевненими у собі, інфантильними і залежними від інших у вирішенні будь-яких життєвих питань. Обираючи стратегію поведінки усамітнення, вони відчують порожнечу, що викликає ще більший дискомфорт у соціальних стосунках.

Фактор 3. *Соціальне не благополуччя (соціальна пасивність ь)*. Цей фактор означає порушення соціальних зав'язків (спілкування, недостатність міжособистісних стосунків, підтримки, порозуміння), яке супроводжується тяжким відчуттям самотності, станом безнадійності, песимістичним сприйманням реальності власного Я і майбутніх перспектив, причому перебуваючи серед людей. Жінкам властиві негативні переживання втрати

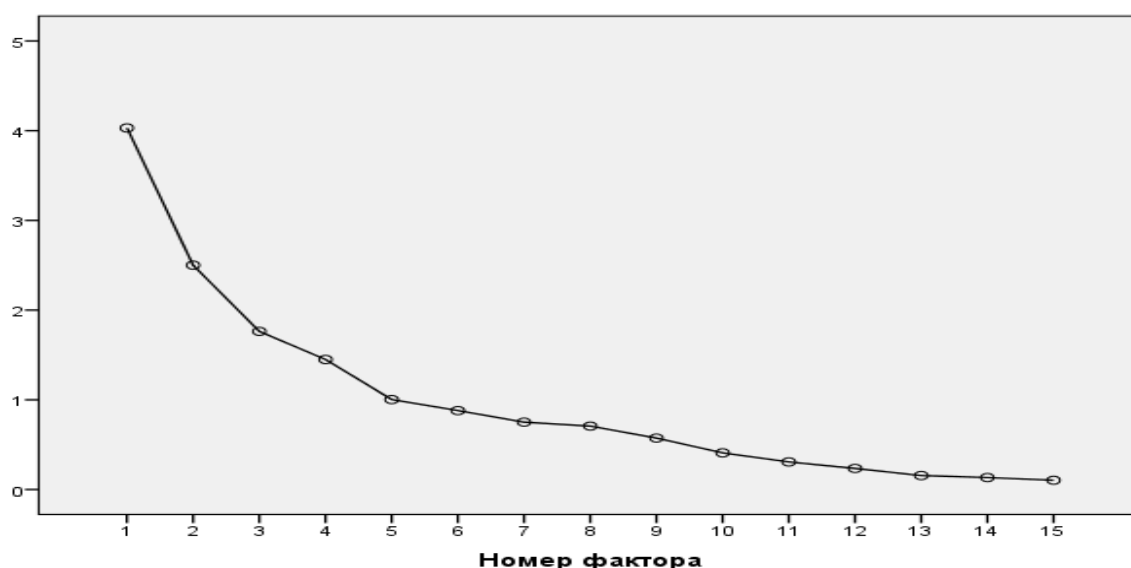
важливих можливостей у минулому житті, які неможливо навестати, тому вони перебувають у сумнівах щодо необхідності продовжувати боротьбу за досягнення життєвоважливих цілей.

Фактор 4. Низька самооцінка. Засвідчує, що низька самооцінка безумовно впливає на соціальну поведінку і на стосунки з оточуючими. Релігійні жінки постійно порівнюють себе з іншими, знаходячи в собі недоліки, і надзвичайно чутливі до критики, вважаючи її підтвердженням своєї неповноцінності. Вони схильні до пасивності і навіювання, тому їм так важко дається приймати самостійно рішення, ризикувати, встановлювати нові стосунки і спиратися на позитивний зворотний зв'язок від оточуючих. Усвідомлення неповноцінності власних соціальних стосунків супроводжується відчуттям недостатності спільного проведення часу з інтересом у товариських стосунках, дефіцитом підтримки і допомоги, відданості і довіри у відвертому міжособистісному спілкуванні, викликаючи переживання нікчемності, відірваності від групи та самотність, понижуючи почуття власної гідності. В цілому, низька самооцінка у релігійних жінок втілюється у самопринизливій свідомості і поведінці, що спотворює соціальну компетентність, яка призводить їх до прийняття негативної установки щодо себе та заперечення почуття власної гідності, наражаючи жінок на самотність.

У результаті факторного аналізу у структурі властивостей, які найбільш забезпечують самотність особистості жінок, які перебувають у виправній колонії, було виділено чотири фактори, які пояснюють 52,3 сумісної дисперсії кумулятивного показника. Після обертання на перший фактор припало -3,7%, на другий – 1,8%, на третій – 1,8 %, на четвертий – 1,3 %. Важливо зазначити, що обране обертання «промакс» забезпечує можливість корелювання факторів, тому отримана сума по кожному фактору в цілому не дорівнюватиме отриманому відсотку поясненої дисперсії. Показник міри адекватності КМО 633: Sig критерію сферичності Бартлетта ($p < 0,001$) має статистичну значущість і вказує на те, що змінні між собою корелюють. Отже, отриманий факторний аналіз можемо вважати достовірним.

Щоб перевірити правильність виокремлення на підставі критерію Кайзера 4 факторів, використовувався критерій «кам'янистого осипу» Кеттелла (рис.5.10)

Графік власних значень



На рис.5.10 простежуються перші чотири фактори, де власне значення перевищує одиницю. Таким чином, критерій осипу Кеттелла не суперечить критерію Кайзера і дозволяє зупинитися на чотирьох факторах, а всі інші компоненти не використовувати.

Отримані результати факторного аналізу структури самотності жінок, які перебувають у виправній колонії, наведені у табл. 5.15, проаналізуємо виокремлені фактори.

Таблиця 5.15

Фактори самотності жінок, які перебувають у виправній колонії (n=45)

Факторне навантаження (%)		Параметри, що утворюють фактори
1	22,7	Робота і кар'єра (0,903), сім'я (0,880), самоконтроль (0,712), напруженість у стосунках (0,708), негативні емоції (0,693), здоров'я (0,617), страх залишитись самій (0,325)
2	14,8	Відчуженість та ізолюваність (0,829), реактивна агресивність (0,453)
3	9,1	Емоційна лабільність (0,543), низька самооцінка (-0,384), сімейна самотність (-0,358)
4	5,7	Стосунки з великими групами (-0,623), підтримка (0,575), безглуздість існування (-0,499)

Фактор 1. Суб'єктивне неблагополуччя. Поєднання параметрів, які утворюють цей фактор характеризують, що жінки-ув'язнені незадоволені якістю власного життя, своєю самореалізацією, що відчувається жінкою у фізичних, ментальних та соціальних ситуаціях, у яких є певний дефіцит. Їх незадоволеність власними професійними досягненнями обумовлено втратою змісту трудової активності, а сімейні і міжособистісні стосунки — емоційним дефіцитом і втратою самоконтролю, який викликає психологічний дискомфорт, впливаючи на психологічне (душевне, соматичне) здоров'я. Підвищена занепокоєність і зайва зосередженість та поглиненість стосунками, які є нестійкими, що спричиняють занепокоєння та дискомфорт, супроводжуючись проявами різкості та грубості по відношенню до інших, зумовлені їх страхом самоти.

Фактор 2. Захисний. Означає, що ув'язнені жінки у міжособистісних стосунках займають агресивну домінантну позицію. Вони завжди перебувають у процесі протиставлення іншим людям, групі, суспільству загалом, сприймаючи їх як чужих і ворожих собі, відкидаючи всі встановлені соціальні норми, закони та розпорядження, причому відчують певну міру власної ізольованості від оточуючих. Ускладнене спілкування перешкоджає встановленню довірливо-особистісних стосунків, формуючи в ув'язнених жінок негативний тип самосприйняття, власної нікчемності, некомпетентності, непотрібності, призводячи до психологічної ізоляції та відходу від дійсності у світ мрії. З одного боку усунення жінок від інших або припинення з різким скороченням соціальних контактів і взаємодії має усвідомлений намір зняття напруження, а з іншого — жінки суб'єктивно переживають відкидання іншими, що викликає девіантну поведінку.

Фактор 3. Низька самооцінка (самоставлення). Цей фактор свідчить про особистісну неблагонадійність ув'язнених жінок, яка не дозволяє їм підтримувати почуття власної гідності, бути впевненими, отримувати повагу від інших, будувати відкриті і чесні стосунки. Їхня емоційна нестійкість з підвищеною збудливістю, недостатня саморегуляція, низька самооцінка зі спотвореною самокритичністю впливають на їхні складнощі у встановленні будь-

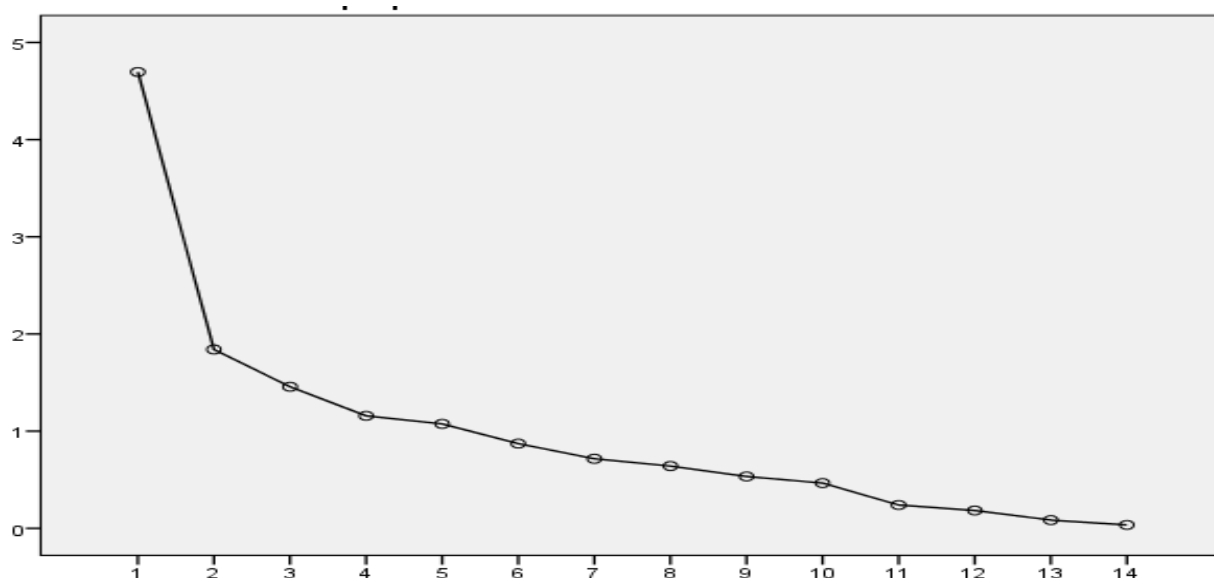
яких стосунків. В них завжди присутні негативні глибинні переконання себе, які з'явилися в процесі їх життєвого досвіду (покарання, заборони, образи, зневага), де особливого впливу надало усвідомлення відсутності підтримки від близької людини, сім'ї. Тому вони вкрай болісно реагує на критику і насилу можуть спиратися на інших.

Фактор 4. Соціальна дезадаптація. Засвідчує, що ув'язнені жінки мають незадоволеність соціальними зав'язками у своєму житті. Соціальна група, у якій вони перебувають у виправному закладі, має особливі специфічні умови соціальної структури: норми, правила, ієрархію (нерівність) та ціннісні орієнтації, до яких важко пристосуватися. Не маючи достатнього забезпечення основних форм життєдіяльності у встановлені довірливих стосунків, відкритого спілкування, захисту і підтримки, всі події, які відбуваються у їх житті стають незначущими і неважливими. Жінкам важко пристосуватися до субкультури соціального оточення, що сприяє порушенню соціальних особистісних якостей, динаміки їх особистостей у процесі відбування терміну покарання та їх поведінки, яка характеризує приналежність до злочинного світу. Тому їх соціальні стосунки мають деструктивний, незадоволений характер.

Результати факторного аналізу структури властивостей *ж інок-внут рішньо переміщених осіб* показали, що показник міри адекватності КМО 0,733; Sig критерію сферичності Бартлетта ($p < 0,001$) має статистичну значущість і вказує на те, що змінні між собою корелюють. Отже, отриманий факторний аналіз можемо вважати достовірним. На основі факторного аналізу в структурі властивостей, які впливають на самотність внутрішньо переміщених осіб, було виділено чотири фактори, внесок яких у сумісну дисперсію даних становить 65,4 % кумулятивного показника. Після обертання на перший фактор припало -4,5%, на другий – 2,1%, на третій – 1,8 %, на четвертий – 1,8. Важливо зазначити, що обране обертання «промакс» забезпечує можливість корелювання факторів, тому отримана сума по кожному фактору в цілому не дорівнюватиме отриманому відсотку поясненої дисперсії.

Щоб перевірити правильність виокремлення на підставі критерію Кайзера 4 факторів, використовувався критерій «кам'янистого осипу» Кеттелла (рис.5.11.)

Графік власних значень



Номер фактора

На рис.5.11. простежуються перші чотири фактори, де власне значення перевищує одиницю. Таким чином, критерій осипу Кеттелла не суперечить критерію Кайзера і дозволяє зупинитися на чотирьох факторах, а всі інші компоненти не використовувати.

Отже, аналіз отриманих факторів, що характеризують структуру властивостей, яка впливає на самотність внутрішньо переміщених осіб, наведені у таблиці 5.16

Таблиця 5.16

Фактори самотності внутрішньо переміщених осіб (n=45)

Факторне навантаження (%)		Параметри, що утворюють фактори
1	33,5	Дратівливість (0,97), спонтанна агресія (0,94), депресивність (0,90), емоційна лабільність (0,85), відкритість (0,84)
2	13,2	Страх критики (-0,73), свобода вибору щодо авторитету (0,56), уникнення невдач (0,42),
3	10,4	Відчуженість та ізолюваність (0,75), почуття неприкаяності, бездомність (-0,72), особисті досягнення (-0,57)
4	8,3	Невротичність (0,74), страх бути самій (0,72), образа і гіркота (0,54)

Фактор 1. *Властивості особистості.* Поєднання параметрів, що утворюють цей фактор, характеризує емоційну нестійкість жінок, яка має схильність до афективних реагувань з імпульсивною поведінкою. У жінок простежується наявність ознаки депресивного стану по відношенню до себе і до соціального оточення, з яким вони намагаються побудувати довірливо відкриті стосунки. Незважаючи на високий рівень самокритичності, який являється ознакою гармонійної і розвинутої особистості, внутрішньо переміщені особи іноді перетворюють її на самобичування, самоїдство, які надають руйнівну і деградує дію на їх особистість (зниження самооцінки, невпевненість, апатичність, токсичний сором, почуття провини, втрата значних соціальних контактів, нездатність робити вибір тощо).

Фактор 2. *Захисний.* Поєднання у цьому факторі свідчить про те, що внутрішньо переміщені особи дуже чутливі до критики та засуджень з боку соціального оточення. Зіштовхуючись із критикою різного роду, яка, здебільшого буває неадекватною, жінки схильні відчувати деякі труднощі і обмеження в тому, щоб відчувати себе настільки вільною, щоб бути завжди самій собою у стосунках з іншими, особливо якщо людина займає вище положення. Для них дуже важлива позитивна оцінка їхньої особистості, тому вони завжди намагаються контролювати себе і уникати невдалих ситуацій, але інколи відчують труднощі у необхідності захистити себе, свої бажання і думки, які не відповідають позиціям інших.

Фактор 3. *Втрата сенсу життя.* Поєднання параметрів, що утворюють цей фактор, означає виражений стан дезорганізації особистості жінок-внутрішньо перемішених осіб, що виникає внаслідок їх дезорієнтації. Причиною є вимушене переселення в нове соціальне оточення, у якому жінка переживає стан бездомності у фізичному та психологічному сенсі зіштовхується з нормами, правилами і вимогами оточуючого простору, намагаючись побудувати нові соціальні зав'язки і стосунки. Маючи певні протиріччя у суспільстві, в яке вона інтегрується, жінка відчуває відчуженість від подій, що відбуваються навколо неї. Її стосунки з оточуючими стають поверхневими, зникає потреба у

довірливо-відкритому спілкуванні. Все це сприяє випадінню із соціальних зав'язків на особистісному рівні, супроводжуючись почуттям безсилля і безглуздості перед повсякденними проблемами, які відбуваються у їхньому житті, почуттям недостатньої цінності власного потенціалу, особистої включеності у роботу і дефіцитом міжособистісного спілкування.

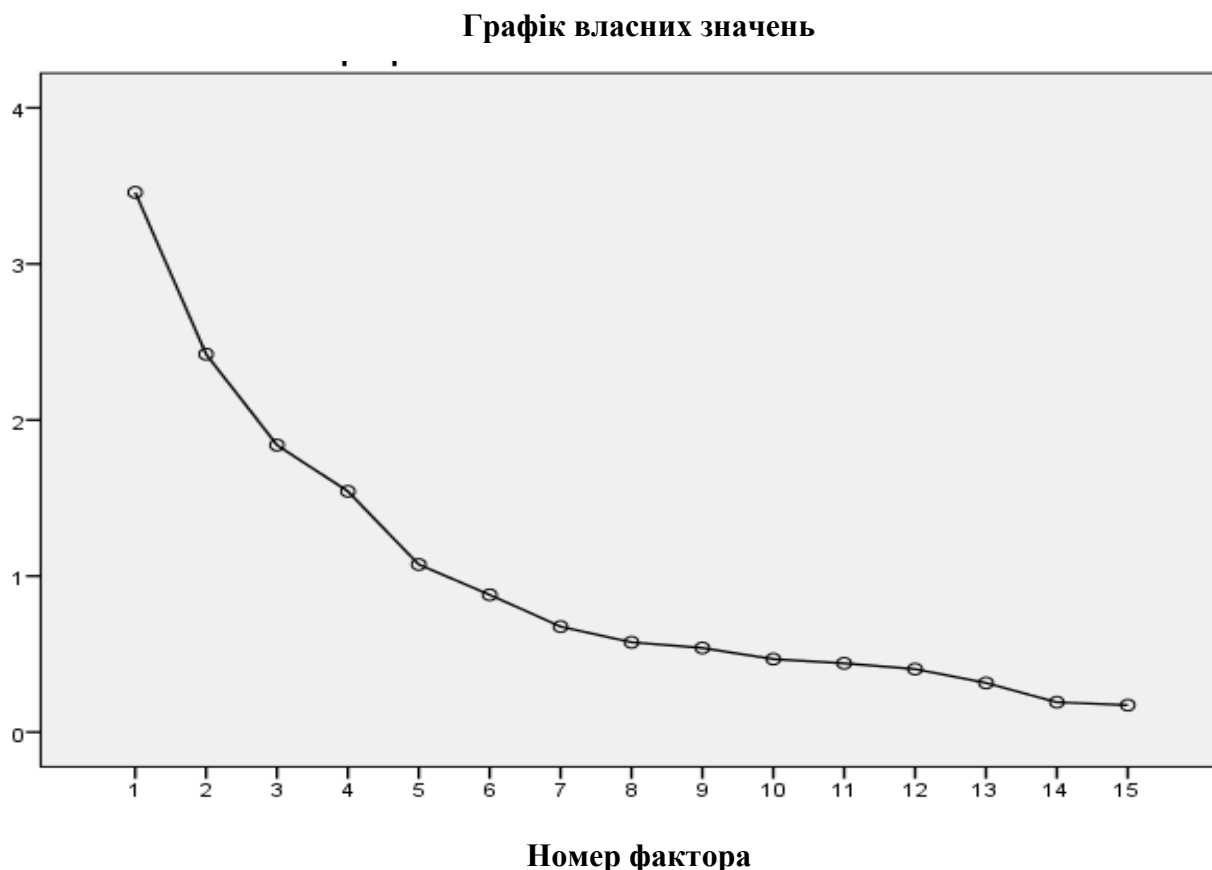
Фактор 4. *Страх самотності*. Означає, що, ймовірно, певні життєві обставини жінок-внутрішньо перемішених осіб, які пережили втрату власних домівок, знайомого кола друзів і звичного оточення сприяли розвитку почуттів образи, гіркоти і страху залишитись самій на самоті. Власне почуття самотності викликає в них сильний дискомфорт і часто не дає їм можливості адекватно сприймати дійсність та приймати правильні рішення у будь-яких життєвих обставинах. Страх бути відторгнутою, знеціненою новим соціальним суспільством, в якому вони намагаються побудувати стосунки, налагодити контакти і спілкування (формальне і неформальне), сприяють розвитку невротичних рис їх особистості таких, як: егоцентризм (все повинно крутитися навколо мене), інфантильність (зняття відповідальності за свої вчинки), категоричність, схильність до перебільшення, ригідність мислення, екстрапунітивна позиція (у всьому винні вони) та емоційна нестійкість. Це означає, що наявність страху залишитись самій у жінок-внутрішньо перемішених осіб, впливає не тільки на їх поведінку, а й на їх соціалізацію взагалі, при чому може навпаки стати бар'єром для їх благополучної інтеграції у нове соціальне суспільство.

Результати факторного аналізу структури властивостей ***жінок з особливими потребами*** показали, що показник міри адекватності КМО 0,612; Sig критерію сферичності Бартлетта ($p < 0,5$) має статистичну значущість і вказує на те, що змінні між собою корелюють.

Отже, отриманий факторний аналіз можемо вважати достовірним. На основі факторного аналізу в структурі властивостей, які впливають на самотність жінок з особливими потребами, було виділено чотири фактори, внесок яких у сумісну дисперсію даних становить 61,7% кумулятивного показника. Після обертання на

перший фактор припало -2,8 %, на другий – 2,4 %, на третій – 2,4 %, на четвертий – 2,4%. Важливо зазначити, що обране обертання «промакс» забезпечує можливість корелювання факторів, тому отримана сума по кожному фактору в цілому не дорівнюватиме отриманому відсотку поясненої дисперсії.

Щоб перевірити правильність виокремлення на підставі критерію Кайзера 4 факторів, використовувався критерій «кам'янистого осипу» Кеттелла, графік представлений на *рисунку 5.12*



На *рис.5.12* простежуються перші чотири фактори, де власне значення перевищує одиницю. Таким чином, критерій осипу Кеттелла не суперечить критерію Кайзера і дозволяє зупинитися на чотирьох факторах, а всі інші компоненти не використовувати.

Отже, аналіз отриманих факторів, що характеризують структуру властивостей, яка впливає на самотність жінок з особливими потребами, наведені у таблиці 5.17.

Таблиця 5.17

Фактори самотності жінок з особливими потребами (n=45)

Факторне навантаження (%)		Параметри, що утворюють фактори
1	23,1	Безнадійність (0,80), страх і соціальна тривога (0,76), страх зв'язку і підкореності (-0,76), емоційна лабільність (0,66), романтична самотність (0,58)
2	16,1	Відчай (0,84), рівень цілісних показників базової особистості А і Б (0,78), досконала любов (-0,65), спонтанна агресивність (-0,48)
3	12,3	Страх бути самій (0,78), комунікабельність, товариськість (0,73), конфліктність у стосунках (-0,65), реактивна агресивність (0,40)
4	10,3	Потреба у безпеці (0,90), екстраверсія/ інтроверсія (-0,54)

Фактор 1. Страх довіри у міжособистісних стосунках. Поєднання параметрів, що утворюють цей фактор свідчать, що жінки-інваліди відчують страх стосунків із партнером (значущим іншим), страх і тривогу бути залежною від іншого у близьких стосунках, відкритися, довіряти, спиратися у складних життєвих ситуаціях. Песимістичне сприйняття реальності, власного «Я» та майбутніх перспектив супроводжується почуттям втрати важливих можливостей у минулому житті та неможливості надолужити втрачене. Постійні сумніви щодо влаштування свого особистого життя викликають почуття безнадійності, супроводжуючись частими коливаннями настрою, підвищеною збудливістю, дратівливістю, недостатньою саморегуляцією поведінки.

Фактор 2. Негативні прагнення. Цей фактор засвідчує, що наявність у жінок-інвалідів домінуючої життєпригніченої тенденції, що блокує прогресивний розвиток та самореалізацію їх особистості, пригнічує мотивацію, інтереси, здоров'я, викликаючи стан відчаю, який супроводжується низькою самооцінкою, негативними думками про майбутнє, імпульсивною поведінкою, прискіпливим відношення до значущого іншого (партнера). Власне негативні прагнення особистості жінок з особливими потребами, безсумнівно, позначаються на процесі їх життя в цілому.

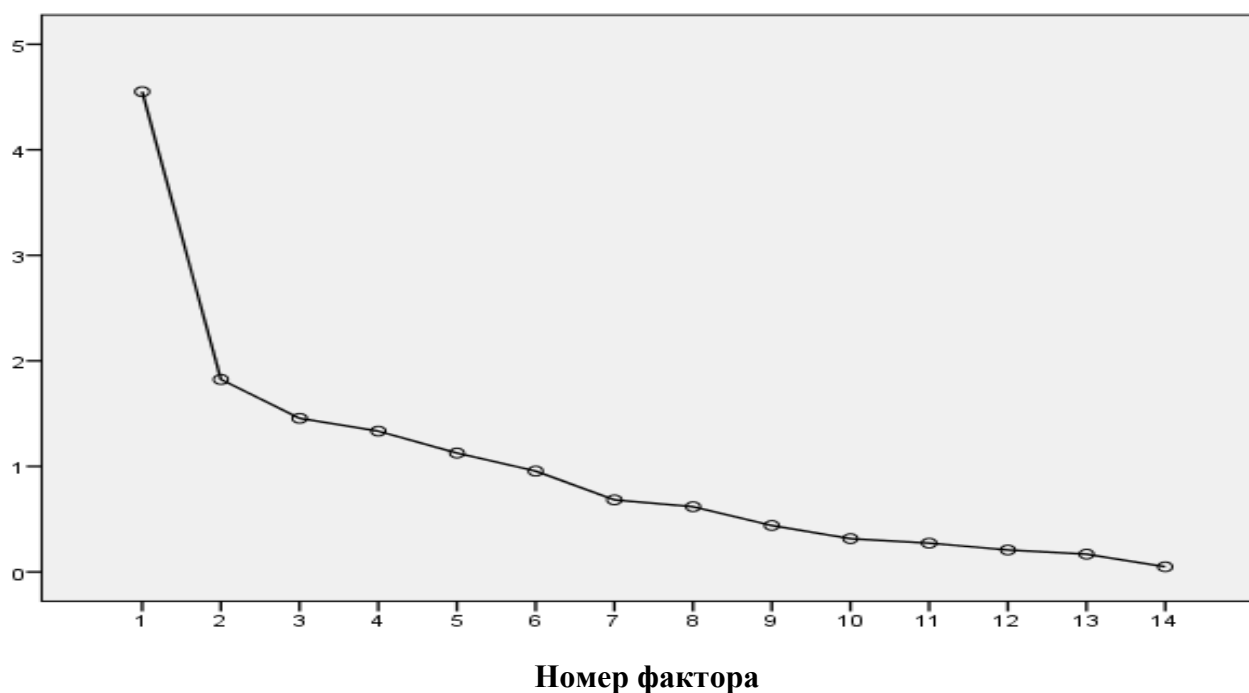
Фактор 3. Автономність. Означає, що жінки-інваліди, відчуваючи страх залишитись самій і бути відстороненими соціальним оточенням, не маючи групової приналежності, прагнуть до більшої соціальної активності у спілкуванні, взаємодії, у міжособистісних стосунках. Але наявність протиріч і протистоянь у стосунках з іншими, де кожен орієнтується на власні інтереси, жінки з особливими потребами намагаються зайняти домінуючу позицію та відстояти власну точку зору, нав'язуючи її іншим. Відкрита боротьба за власні інтереси часто супроводжується агресивною поведінкою по відношенню до оточуючих, що негативно впливає на подальші їх соціальні стосунки.

Фактор 4. Захисний. Засвідчує важливість безпечної власної взаємодії з навколишнім оточенням, від якого жінка з особливими потребами, захищаючи свій внутрішній світ, фокусується більше на власних переживаннях і відчуттях, тим самим дистанціюючись від активного спілкування, ретельно та прискіпливо обираючи співрозмовника. Нові знайомства розцінюються як небезпечні, тому частіше обирається самотність і тиша.

Результати факторного аналізу структури властивостей **ЖІНОК-КИЯНОК** показали, що показник міри адекватності КМО 0,705; Sig критерію сферичності Бартлетта ($p < 0,001$) має статистичну значущість і вказує на те, що змінні між собою корелюють. Отже, отриманий факторний аналіз можемо вважати достовірним. На основі факторного аналізу в структурі властивостей, які впливають на самотність жінок-киянок, було виділено чотири фактори, внесок яких у сумісну дисперсію даних становить 65,5% кумулятивного показника. Після обертання на перший фактор припало –3,0 %, на другий – 2,7 %, на третій – 1,9 %, на четвертий – 1,6 %. Важливо зазначити, що обране обертання «промакс» забезпечує можливість корелювання факторів, тому отримана сума по кожному фактору в цілому не дорівнюватиме отриманому відсотку поясненої дисперсії.

Щоб перевірити правильність виокремлення на підставі критерію Кайзера 4 факторів, використовувався критерій «кам'янистого осипу» Кеттелла (рис.5.13)

Графік власних значень



На *рис.5.13.* простежуються перші чотири фактори, де власне значення перевищує одиницю. Таким чином, критерій осипу Кеттела не суперечить критерію Кайзера і дозволяє зупинитися на чотирьох факторах, а всі інші компоненти не використовувати.

Отже, аналіз отриманих факторів, що характеризують структуру властивостей, яка впливає на самотність жінок-киянок, наведені у таблиці 5.18

Таблиця 5.18

Фактори самотності жінок-киянок (n=45)

Факторне навантаження (%)		Параметри, що утворюють фактори
1	32,5	Депресивність (0,78), дратівливість (0,74), реактивна агресивність (0,73), результат (-0,69), депресія (0,52)
2	13,0	Спонтанна агресивність (0,87), відкритість (0,86), врівноваженість (-0,60)
3	10,4	Особисті досягнення (0,88), соціальна самотність (0,66), образа і гіркота (0,52), відчай (0,50)
4	9,5	Гендерний конфлікт (0,78), сімейна самотність (0,73)

Фактор 1. Самоактуалізація. Поєднання параметрів, що утворюють цей фактор, характеризує, що жінки-киянки незважаючи на те, що мають виражену тенденцію до домінування в соціальному оточенні, незадоволені результатом

власної самореалізації у житті. Особиста оцінка власних досягнень і відчуття того, наскільки продуктивною та осмисленою була прожита їх частина життя, – все це, безсумнівно, відбивається на їхньому нестійкому емоційному стані, яке має прояви афективних реагувань з агресивними реакціями або проявляється у депресії чи ознаках депресивності у поведінці по відношенню до себе і до соціального оточення.

Фактор 2. Життєстійкість. Поєднання параметрів, що утворюють даний фактор, означає нестійкість жінок до стресу. Цей фактор засвідчує, що жінки у життєвих ситуаціях мають погану захищеність до впливу стрес-факторів, що відбивається на їх особистості, на невпевненості у собі, песимістичному настрої, пасивності або навпаки підвищують рівень психопатизації, створюючи передумови для імпульсної поведінки у соціальному оточенні. Вони прагнуть до довірливо-відкритих стосунків із оточуючими людьми, маючи високий рівень самокритичності, що свідчить про зрілість розвинутої особистості, яка самотійно аналізує власні помилки у поведінці і в розумовій сфері. Але інколи рефлексивне сприйняття власного життя набирає обертів самобичування, самоїдства, що надають руйнівну і деградує дію на їх особистість, сприяючи більшій вразливості до життєвих стрес-факторів.

Фактор 3. Самореалізація. Характеризує суб'єктивно незадоволену потребу жінок у реалізації власного потенціалу і самоактуалізації особистісних ресурсів для подолання життєвих стресів. Маючи певну незадоволеність особистісними досягненнями, які не в достатній мірі відповідають їхнім цілям та устремлінням, особливо в тих ситуаціях, коли досягнення результату залежало від дій іншого, жінки стають дуже вразливими, ображаються та гостро реагують емоційними станами дистанціюючись від соціального оточення. Перебуваючи в ображеному стані жінка немов бере паузу для зрозуміння та усвідомлення на самоті, чого їй не вистачає для задоволення власного розвитку, що їй заважає, щоб віддатися повністю процесу і справлятися із завданнями, самотійно отримуючи почуття задоволеності, встановлюючи нові правила взаємодії з іншими. У разі не знайдення відповідного рішення щодо реалізації власного

потенціалу через певну діяльність, у жінок виникає переживання внутрішнього конфлікту, який негативно впливає на самосприйняття себе та інших загалом. Часто такі переживання супроводжуються гіркотою, розчаруваннями і втратою будь-якої мотивації щодо майбутнього, стаючи причиною соціальної самотності.

Фактор 4. Сімейно-гендерні стереотипи. Цей фактор засвідчує, що суттєву роль у міжособистісних стосунках сім'ї відіграє гендерний конфлікт викликаний потребою у розподілі жіночо-чоловічих ролей. Саме емоційно забарвлені форми поведінки, сукупність характерних рис і цінностей узагальнюють жіночі та чоловічі якості, створюючи у жінок повний облік фемінності чи маскулінності. Так як жінка має індивідуальні характеристики, думки і почуття, вона вступає у протиборство і конкуренцію із чоловіком з приводу особистісних чи майнових питань. Саме зіткнення цих інтересів, цілей і спрямованостей, які мають домінуючу позицію у сім'ї (матріархат), де жінка намагається встановити власний авторитет у прийнятті будь-яких рішень відстоюючи свій інтерес на збиток інтересам іншого, призводить до виникнення конфліктів, кризи і різноспрямованих особистісних зіткнень між партнерами, сприяючи появі почуття самотності у сімейних стосунках. Отже, коли особисті риси та виконувані сімейні ролі одного з партнерів не співпадають з уявою і очікуваннями іншого партнера, виникають гендерні конфлікти, які сприяють насамперед сімейним конфліктам (аж до розлучення), переходячи до порушення сімейних стосунків і самотності в них.

Отже, аналізуючи змістовне наповнення факторів, які найбільш забезпечують самотність особистості жінок, зазначимо, що:

– факторна структура показників **мешканок, які проживають на тимчасово окупованій території**, свідчить, що чинники, які найбільш забезпечують самотність їх особистості, – це **емоційна нестійкість**, яка позначається на труднощах у спілкуванні, супроводжуючись пасивно-обороним типом реагувань з наявністю ознак депресивності щодо самоставлення; **гендерні властивості особистості** жінок, які виражені у чоловічих якостях; **соціальне неблагополуччя**, яке позначається на порушенні соціальних зав'язків,

супроводжуючись негативними переживаннями у разі незадоволеності потреб у міжособистісних стосунках, страхом і соціальною тривогою бути відторгнутою і соціально ізольованою референтною групою; *невпевненість у собі*, яка супроводжується низькою самооцінкою, відчуттям власної незначущості і обмеженості робити вільний вибір поза залежності від певних життєвих обставин.

– факторна структура показників **релігійних жінок** свідчить, що чинники які найбільш забезпечують самотність їх особистості, – це *захисний*, який обумовлений недовірою до соціального оточення, у якому вони не відчують безпеку власної особистості; *незадоволеність у суспільними стосунками*, у яких виникає дискомфорт щодо недостатності значущих зав'язків, спілкування, підтримки, порозуміння з боку соціального і сімейного оточення, що робить їх більш інтровертованими і усамітненими; *соціальне неблагополуччя (соціальна пасивність)*, що обумовлена почуттям соціальної самотності і безнадії щодо майбутніх перспектив; *низька самооцінка*, яка безумовно впливає на соціальну поведінку і на стосунки з оточуючими.

– факторна структура показників **жінок, які перебувають у виправній колонії**, свідчить, що чинники, які найбільш забезпечують самотність їх особистості, – це *суб'єктивне неблагополуччя*, яке свідчить про незадоволеність якістю власного життя загалом (самореалізацією, професійними досягненнями, сімейними і міжособистісними стосунками, недостатньо розвинутими навичками самоконтролю), викликаючи страх залишитись самій; *захисний*, що супроводжується агресивно-домінантною позицією стосовно оточуючого середовища, сприймаючи їх як чужих і ворожих собі, з певною мірою відчуття власної ізольованості і відчуженості; *низька самооцінка (самоствавлення)*, яка свідчить про особистісну неблагополучність ув'язнених жінок, про власну негідність, непевненість і відсутність поваги і підтримки від близьких; *соціальна дезадаптація* яка обумовлена складністю взаємодії і відсутності підтримки у соціальних стосунках виправного закладу, призводячи до того, що всі події, які

відбуваються у їх житті, стають незначущими і неважливими, а соціальні стосунки мають деструктивний, незадоволений характер.

– факторна структура показників **внутрішньо перемішених осіб** свідчить, що чинники, які найбільш забезпечують самотність їх особистості, – це **власна і особиста** такі, як емоційна нестійкість жінок, яка має схильність до афективних реагувань з імпульсивною поведінкою, депресивність і самобичування; **захисний**, що обумовлений страхом критики від соціального оточення, впливаючи на їх відчуття обмеженості бути самій собою у стосунках; **втрата сенсу життя**, що обумовлена станом дезорганізації особистості жінок внаслідок їхньої дезорієнтації у новому соціальному оточенні, куди вони вимушено переїхали, супроводжуючись станом відчуженості, ізоляваності, неприкаяності і бездомності у фізичному та психологічному сенсі; страх самотності, який супроводжується почуттям образи і гіркоти внаслідок певних воєнно-життєвих обставин.

– факторна структура показників **жінок з особливими потребами** свідчить, що чинники, які найбільш забезпечують самотність їх особистості, – це **страх довіри у міжособистісних стосунках**, який супроводжується страхом і тривогою бути залежною від партнера, відкритися, довіряти, спиратися у складних життєвих ситуаціях; **негативні прагнення**, які блокують прогресивний розвиток та самореалізацію особистості жінок, пригнічуючи мотивацію, інтереси, здоров'я, викликаючи стан відчаю, який супроводжується низькою самооцінкою, негативними думками про майбутнє, імпульсивною поведінкою, прискіпливим ставленням до значущого іншого (партнера); **автономність** пов'язана з уникненням страху залишитись самій, проявляючись у бажанні зайняти домінуючу позицію серед оточуючих з наявністю власних переконань, з якими всі повинні погоджуватись, що часто супроводжується агресивною поведінкою; **захисний**, де жінка перевагу надає усамітненню і тиші, розцінюючи взаємодію і стосунки з навколишнім середовищем як небезпечні для неї.

– факторна структура показників **жінок-киянок** свідчить, що чинники, які найбільш забезпечують самотність їх особистості, – це незадоволеність власною

самоактуалізацією, яка супроводжується агресивно-депресивними станами; *життєстійкість*, що говорить про вразливість жінок-княнок до стрес-факторів у житті, які відбиваються на їх особистості (невпевненості, песимізмі, пасивності, імпульсивності, підвищеної самокритичності, самобичуванні); *самореалізація*, що характеризується суб'єктивною незадоволеністю, відчаєм, образою і гіркотою жінок у реалізації власного потенціалу і самоактуалізації особистісних ресурсів; *сімейно-гендерні стереотипи*, які супроводжуються незадоволеністю розподілу жіночо-чоловічих ролей.

5.4. Особливості переживання почуття самотності жінками з різних соціальних груп.

Незважаючи на те що проблемі самотності присвячена досить велика кількість праць, ця тема залишається актуальною та недостатньо повно дослідженою. Особливо це стосується сутності, чинників та особливостей переживання самотності жінками, які належать до різних соціальних груп.

Щоб проаналізувати психологічні чинники особливостей переживання почуття самотності у жінок, які належать до різних соціальних груп, а також визначити, що на рівень переживання почуття самотності жінок впливає специфіка групи членства у ході емпіричного дослідження використовувались 14 методик, які включали 84 показника, а також 6 (шість) виявлених факторів, які були отримані в результаті факторного аналізу для жінок загалом по вибірці.

Для статистичної обробки даних використовувався багатфакторний дисперсійний аналіз. Залежною змінною виступила «самотність», двома незалежними змінними:

- 1) соціальна група, до якої належить жінка;
- 2) наявність чи відсутність у неї дітей.

Це дозволило об'єднати групи за подібністю середніх показників і виявити статистично значущі відмінності між ними (табл. 5.19).

Таблиця 5.19

**Описові дані груп жінок, які перебувають у різних соціальних
групах залежно від наявності або відсутності дітей**

(залежна змінна: самотність)

Незалежна змінна		Середні	Тьюки В	F	Значущість	Часткова ета-квadrat
1	Жінки тимчасово окупованої території	,2000	1	13,941***	,000	,293
	Релігійні жінки	1,4000	2			
	Жінки-ув'язнені	2,9333	3			
2	Внутрішньо переміщені особи	,7000	1	2,147	,145	,013
	Жінки з особливими потребами	3,0333	3			
	Киянки	1,8000	2			
	Наявність дітей	1,6061				
	Відсутність дітей	1,8750				
Взаємодія між незалежними змінними				,614	,689	,018

Примітка: $p < ,001^{***}$, $p < ,01^{**}$, $p < ,005^{*}$

При порівнянні середніх показників за двома незалежними змінними з урахуванням ступеня свободи (F) і значущості можна помітити, що перша незалежна змінна (групи жінок) має показник $F = 13,941$ і статистичну значущість $p < ,001$. Це означає, що самотність має статистично значущу різницю між групами за першою незалежною змінною, тобто можна говорити про наявність значущих відмінностей у показниках самотності в різних досліджуваних групах (29,3% варіації, часткова ета-квadrat). Друга незалежна змінна (наявність або відсутність дітей у досліджуваних жінок) має ступінь свободи $F = 2,147$, а значущість $p < ,145$, отже, статистично значуща відмінність

відсутня, тобто наявність чи відсутність дітей суттєво не впливає на прояви почуття самотності.

Статистична взаємодія двох незалежних змінних ($F = 614, p < 0,001$) свідчить про те, що взаємозв'язок між групою, до якої належить жінка, із самотністю не змінюється залежно від значення другої незалежної змінної (наявність чи відсутність дітей у жінок). Інтерації тут не виявлено. Це означає, що кожна з двох незалежних змінних (1. соціальна група, до якої належить жінка; 2. наявність або відсутність дітей), впливає на залежну змінну (самотність) сама по собі, не модулюючи вплив одна на одну.

Таким чином, можна говорити про те, що на жіночу «самотність» впливає тільки приналежність до соціальної групи, де кожна з них має різний вплив на самотність і визначається ними по-різному. Також важливо зазначити, що дана незалежна змінна (соціальна група, до якої належить жінка), на 29,3% визначає дисперсію нашої залежної змінної – самотності.

Спираючись на отриманий критерій рівності дисперсій Лівіня ($p < 0,001$), який показав, що виконані умови для дисперсійного аналізу, застосовувався критерій попарного порівняння Тьюки В однорідні підмножини до шістьох досліджуваних груп жінок при розгляді їх середніх показників (табл. 5.19).

Результати свідчать про низькі показники самотності у групі жінок, які перебувають на тимчасово окупованій території, і у жінок-внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території. Середні значення показників самотності виявлено в групі релігійних жінок і киянок. Високий рівень показника самотності, зафіксовано у жінок, які перебувають у виправній колонії, та в жінок з особливими потребами (глухонімі). Тому можна говорити про подібність проявів самотності у жінок, які належать до певних соціальних груп.

Використання дисперсійного аналізу дало змогу поділити досліджуваних на чотири підгрупи.

**Критерій попарного порівняння Тьюкі В груп жінок,
які знаходяться в різних соціальних групах**

Групи жінок	Підгрупи			
	1	2	3	4
Жінки, які перебувають на тимчасово окупованій території	,2000			
Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	,7000			
Релігійні жінки		1,4000		
Жінки-кияни			1,8000	
Жінки, які перебувають у виправній колонії				2,9333
Жінки з особливими потребами				3,0333

Аналізуючи дані табл. 5.20, наголосимо, що групи жінок, які знаходяться на тимчасово окупованій території і внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території значуще не відрізняються за середнім значенням показника самотності і об'єднані в одну підгрупу (перша). Важливо тут відзначити, що внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території також належать і до іншої підгрупи, об'єднуючись з групою релігійних жінок, їхні середні значення показника самотності значуще не відрізняються (друга підгрупа). Разом з тим, група релігійних жінок за рівнем прояву самотності подібні до групи киянок (третя підгрупа).

Таким чином, можна говорити про те, що групи жінок-внутрішньо переміщені осіб і релігійних жінок можуть мати різний рівень переживання почуття самотності. А ось групи жінок, які перебувають у виправній колонії, і жінки з особливими потребами за рівнем переживання почуття самотності потрапили до четвертої підгрупи. Це дозволяє говорити про те, що в групі жінок, які перебувають у виправній колонії, і в жінок з особливими потребами рівень переживання самотності подібний і значуще відрізняється від досліджуваних інших груп.

На наступному етапі використовувався множинний регресійний дисперсійний аналіз з включенням у нього психологічних чинників (незалежних

змінних), які безперервно впливають на самотність. Одержані результати представлено в табл. 5.21.

Таблиця 5.21

Критерії міжгрупових ефектів з включенням психологічних чинників самотності жінок, які належать до різних соціальних груп (залежна змінна: самотність)

Джерело	F	Статистична значущість
Життєрадісність / безнадійність	9,442	,002
Фактор 2. Займана позиція особистості щодо себе і до інших: агресивно-негативна або позитивно-поблажлива (соціально-адаптований або дезадаптований)	29,223	,000
Фактор 5. Особистісний потенціал (успішний чи ні) та наявність або відсутність мотивації на самореалізацію	6,720	,010
Групи жінок	1,405	,225
Діти (наявність чи відсутність)	2,082	,151
Групи жінок та дітей (наявність чи відсутність)	,352	,880

З табл. 5.21 видно, що статистично значущими психологічними чинниками залежної змінної виступають життєрадісність/безнадійність ($F = 9,442$, $p < ,005$), фактор 2 – займана позиція особистості щодо себе й інших: агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива (соціально адаптований або дезадаптований) ($F = 29,223$, $p < ,001$) і фактор 5 – особистісний потенціал (успішний чи ні) та наявність або відсутність мотивації на самореалізацію ($F = 6,720$, $p \leq ,01$).

Проте значущість групових відмінностей виявилася вищою прийнятного рівня $\alpha = 0,05$. Це дозволяє говорити про те, що дані психологічні чинники значуще впливають на переживання самотності у всіх жіночих групах, не розділяючи їх за соціальними відмінностями (об'єктивні чинники), а також за наявністю чи відсутністю дітей.

Оцінки параметрів побудованої моделі наводяться в наступній таблиці 5.22.

Таблиця 5.22

**Оцінки параметрів та порівняння жінок, які належать
до різних соціальних груп (залежна змінна: самотність)**

Параметр	В	Т-критерій Стьюдента	Значущість
Життєрадісність/безнадійність	-,125	-3,073	,002
Фактор 2. Займана позиція особистості щодо себе й інших: агресивно-негативна або позитивно-поблажлива (соціально адаптований або дезадаптований)	1,080	5,406	,000
Фактор 5. Особистісний потенціал (успішний чи ні) та наявність або відсутність мотивації на самореалізацію	-,373	-2,592	,010
Жінки, які знаходяться на тимчасово окупованій території	-,651	-,879	,381
Жінки-киянки	,240	,276	,783
Жінки релігійні	-,395	-,550	,583
Жінки, які перебувають у виправній колонії	-,639	-1,267	,207
Жінки-внутрішньо переміщені особи з тимчасово окупованої території	-,473	-,524	,601
Жінки з особливими потребами	0 ^a		
Наявність дітей	,791	1,598	,112
Відсутність дітей	0 ^a		

Приміт ка: а. параметр зі значенням нуль присвоєний групі, де параметр самотності є надмірним і є основою для порівняння рівня почуття самотності між групами. **б.** В – нестандартизований коефіцієнт регресії.

Аналізуючи дані таблиці 5.22, можна говорити про те, що найвищий рівень переживання самотності виявляється в групі жінок з особливими потребами, а найнижчий – у групі жінок, які знаходяться на тимчасово окупованій території. Але статистичної значущості ці значення не мають, тому ці відмінності між групами на рівні тенденції.

Проте варто зазначити, що показники по-різному впливають на рівень переживання жінками почуття самотності. Негативний зв'язок спостерігається між самотністю і життєрадісністю/безнадійністю ($B = -,125$, $p < ,001$), а також між самотністю і фактором 5 – особистісний потенціал (успішний або

неуспішній) та наявність або відсутність мотивації на самореалізацію ($B = -,373, p \leq ,01$). Позитивний зв'язок виявлено між самотністю і фактором 2 – займана позиція особистості щодо себе й інших: агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива (соціально адаптований або дезадаптований) ($B = 1,080, p < ,001$). Таким чином, можна говорити про те, що чим більше у жінок спостерігається агресивно-негативна особистісна позиція щодо себе й інших та відсутня мотивація на успіх і самореалізацію, тим більше вони соціально дезадаптовані в соціумі і тим вищий у них рівень прояву почуття самотності і безнадійності. І навпаки, якщо жінки займають позицію позитивно-поблажливу щодо себе й інших, життєрадісні з наявністю мотивації на самореалізацію та успіх, тим більше вони соціально адаптовані і тим нижчий рівень прояву почуття самотності мають.

Далі наведено графік порівняння маргінальних середніх в моделі (рис.5.14).

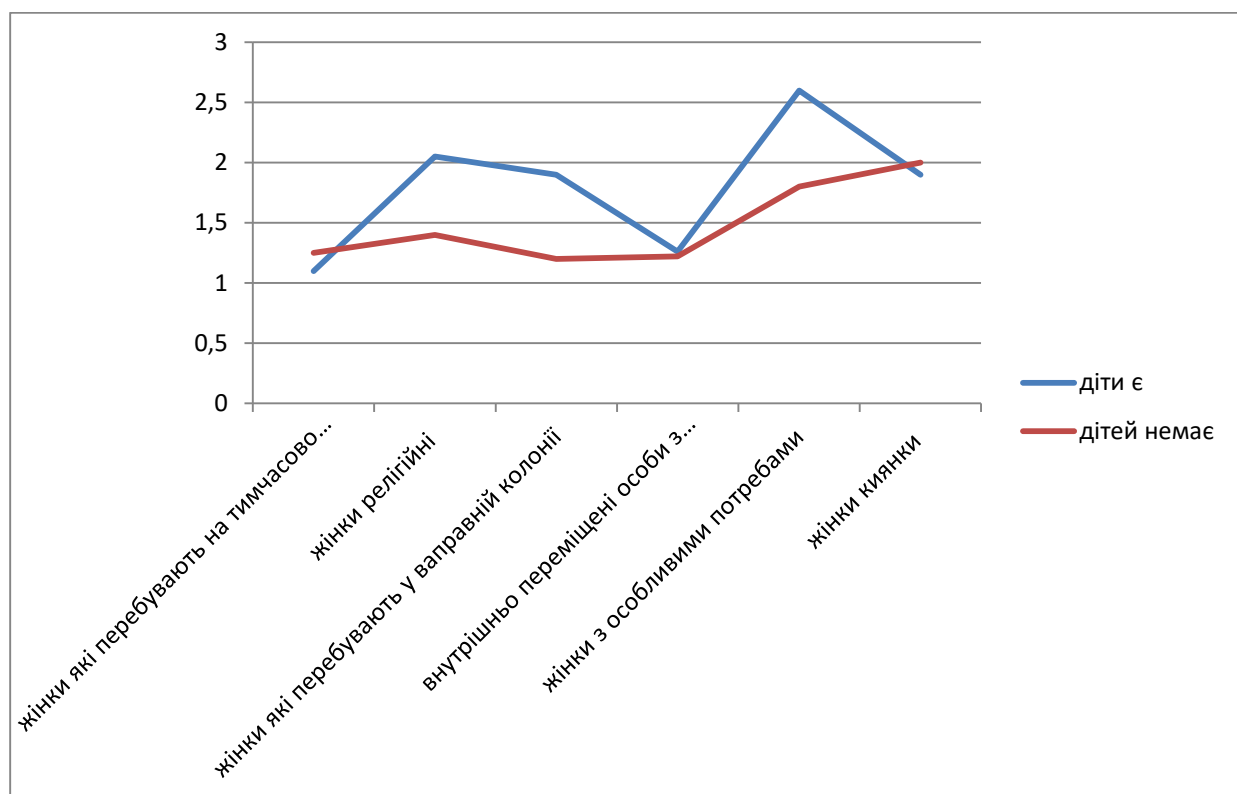


Рис.5.14. Графік профілів груп жінок

Розглядаючи профілі рис.5.14., можна помітити, як наявність чи відсутність дітей впливає на рівень самотності у різних групах жінок. Видно, що жінки, які

перебувають на тимчасово окупованій території, жінки-внутрішньо переміщені особи та киянки мають подібність значень двох незалежних змінних, на що вказує у графіку збіг ліній. Це означає, що наявність чи відсутність дітей в цих групах не впливає на рівень прояву почуття самотності. Відмінності впливу спостерігаються в групах жінок релігійних, тих, що перебувають у виправній колонії (ВК), та у жінок з особливими потребами, на що вказують розбіжності ліній у графіку. Це означає, що жінки цих груп, які не мають дітей, більшою мірою відчують почуття самотності, ніж ті жінки, які мають дітей. Разом з тим, неможливо стверджувати про наявність взаємодії між двома незалежними змінними (група жінок та наявність чи відсутність дітей) та самотністю. Це означає, що наявність чи відсутність дітей суттєво не впливає на прояви почуття самотності.

Отримані в ході дослідження результати розкривають особливості переживання почуття самотності у жінок, які належать до різних соціальних груп, а також виявляють зв'язки між психологічними чинниками та рівнем переживання самотності.

Доведено, що на переживання почуття самотності у жінок впливає приналежність до певних соціальних груп, а наявність чи відсутність дітей суттєвого впливу на це переживання не має.

Виявлена подібність проявів самотності та різний рівень переживання цього почуття у жінок, які належать до певних соціальних груп. Група з низьким рівнем – жінки, які перебувають на тимчасово окупованій території. Середній рівень переживання самотності виявлено в групі киянок. Високий рівень показник самотності зафіксовано у жінок, які перебувають у виправній колонії, і в жінок з особливими потребами. Окрім того, встановлено, що жінки-внутрішньо переміщені особи можуть мати як низький, так і середній рівень переживання самотності, а група релігійних жінок – середній та високий рівень.

На рівні тенденції показано, що найвищий рівень переживання самотності виявляється в групі жінок з особливими потребами, а найнижчий – у групі жінок, які знаходяться на тимчасово окупованій території.

Також емпірично встановлено, що чинниками переживання почуття самотності у жінок з різних соціальних груп є життєрадісність/безнадійність, займана позиція особистості щодо себе й інших та особистісний потенціал. Вони дозволяють стверджувати, що чим довше у жінок спостерігається агресивно-негативна особистісна позиція щодо себе й інших та відсутня мотивація на успіх і самореалізацію, тим більше вони соціально дезадаптовані в соціумі і тим вищий їхній рівень почуття самотності і безнадійності. І навпаки, якщо жінки займають позицію позитивно-поблажливу щодо себе й інших, життєрадісні та мають мотивацію на самореалізацію та успіх, тим більше вони соціально адаптовані і тим нижчий у них рівень переживання почуття самотності.

Висновки

1. Аналіз соціальної взаємодії **жінок з урахуванням їхньої групової приналежності** засвідчив зв'язки між самотністю і соціально-психологічними особливостями особистості жінок, які мають певні відмінності, враховуючи групову приналежність. Доведено що:

– *у мешканок тимчасово окупованої території*, найміцніші зв'язки виявлені між «соціальною самотністю» і міжособистісними стосунками, між «страхом залишитися самій» та індивідуально-особистісними особливостями, причинами та установками. Такі взаємозв'язки характерні для людей, які мають незадоволеність соціальними стосунками з відчуттям недостатньої власної значущості в них, незадоволені власним образом «Я», вони не завжди можуть контролювати власні емоції та поведінку, мають певні складнощі у саморозкритті, можуть проявляти імпульсивність і агресію по відношенню до інших, інколи не в змозі контролювати власне життя вважаючи, що більшою мірою залежить від зовнішніх обставин (окупація), тому, втрачаючи надію на безпечне життя, вони переживають безглуздість власного існування і депресію, замикаючись у собі.

– *у релігійних жінок* показники «самотності» взаємопов'язані між собою і свідчать про повну незадоволеність міжособистісними стосунками, де головними індикаторами є страх і соціальна тривога, які виступають бар'єром у спілкуванні, саморозкритті, взаєморозумінні, у повазі і підтримці з боку інших. Це сприяє виникнення психологічних проблем із особистісним зростанням, становленням самоідентичності, об'єктивізацією самооцінки, спонукаючи релігійних жінок закритися та ізолюватися від оточуючих. Результати засвідчують, що чим більша у цих жінок напруженість у стосунках і незадоволена потреба у приналежності до референтної групи, де їх поважають і цінують, тим більше вони відчують самотність.

– *у жінок, які перебувають у виправній колонії (ВК)*, «самотність» має міцні кореляційні зв'язки із міжособистісними стосунками, мотивами та потребами, причинами і установками, а також із гендерною ідентичністю. Результати засвідчують, що цілковита незадоволеність власним життям, наявність страху довіритись іншим, індивідуально-особистісні риси, як агресія, ворожість, закритість і емоційна нестійкість, а також домінування чоловічих якостей у поведінці, має певний взаємозв'язок із самотністю жінок, які перебувають у виправній колонії.

– *у жінок-внутрішньо перемішених осіб з тимчасово окупованої території* «самотність» першочергово пов'язана із конфліктністю у стосунках із населенням, що приймає, а також із відсутністю близьких друзів та підтримуючого оточення, які залишились на окупованих територіях. З причин вимушеного переселення, «самотність і страх залишитися самій» жінок має міцні кореляційні зв'язки із відчуттям неприкаяності, бездомністю, образою і гіркотою, з потребою самореалізовуватися у новому соціальному оточенні, де не завжди вони мають вільний вибір. Все це є сильним стресогенним чинником, який безпосередньо має зв'язок із проявами асоціальної поведінки (нервові зриви).

– *у жінок з особливими потребами (глухонімі)* кореляційні зв'язки свідчать про те, що стосунки, які складаються у групі, в суспільстві і в сім'ї

розглядаються через призму соціальної незадоволеності, дефіциту в спілкування та невідповідності між фактичними і бажаними стосунками, що безпосередньо пов'язане із самотністю. Головні індикатори $\square$ це конфліктність, емоційна нестійкість і незадоволена потреба у повазі з боку інших. Їх «страх залишитися самій» має міцний зв'язок із недовірою і страхом саморозкриттям.

– у жінок-киянок показник «самотність» має міцні кореляційні зв'язки із мотивами та потребами, а «соціальна самотність» і «страх залишитися самій» з причинами та установками. Результати засвідчують ставлення особистості жінок до власного життя, до результату діяльності і продуктивності, до своєї самореалізації, якими вони не задоволені. Їх успішність міцно пов'язана із соціальною оцінкою і критикою їх особистості. У разі невдачі чи незадоволеність власним результатом, виникає невпевненість, напруженість, відчай і спрямоване бажання ізолюватися або відокремитися від оточення. Надмірно концентруючись на власній самореалізації вони власноруч породжують дефіцит у спілкуванні із близькими та друзями.

2. У структурі самотності жінок **загалом по вибірці** визначено **шість факторів**, які мають протилежний вектор напрямку, від якого залежить інтенсивність переживання самотності, — це *соціальність-асоціальність*; *займана позиція особистості щодо себе й інших*: агресивно-негативна чи позитивно-поблажлива; *комунікабельність*: конструктивне або деструктивне спілкування; *між особистісні стосунки*: гармонійні (комфортні) або дисгармонійні (дискомфортні); *особистісний потенціал*: наявність або відсутність мотивації для самореалізації (успішний чи неуспішний); *типи поведінки жінок*: пригнічено-агресивний і активно-врівноважений. Така характеристика факторів дає пояснення психологічній основі самотності жінок, оскільки сукупність параметрів, які піддавалися факторному аналізу, були визначені на основі обґрунтованих компонентів структури особистісних характеристик, які визначають самотність особистості.

3. Додатково було визначено у структурі самотності жінок по 4 фактори, які найбільше властиві жінкам, враховуючи їх групову приналежність. Встановлено,

що факторну структуру показника самотності у *мешканок тимчасово окупованої території* становлять такі особистісні параметри: емоційна нестійкість, гендерна властивість особистості, соціальне неблагополуччя, невпевненість у собі; у *релігійних жінок* : захисний, незадоволеність суспільними стосунками, соціальне неблагополуччя (соціальна пасивність), низька самооцінка; у *жінок, які перебувають у виправній колонії* : суб'єктивне неблагополуччя, захисний, низька самооцінка (самоствавлення), соціальна дезадаптація; у *внутрішньо переміщених осіб* : властивості особистості, захисний, втрата сенсу життя, страх самотності; у *жінок з особливими потребами* : страх довіри у міжособистісних стосунках, негативні прагнення, автономність, захисний; у *жінок-киянок* : самоактуалізація, життєстійкість, самореалізація, сімейно-гендерні стереотипи. Різноманітність чинників жінок в залежності від групової приналежності підтверджує гіпотезу, що суб'єктивні чинники переживання самотності обумовлюють об'єктивні чинники.

4. За допомогою **багатофакторного дисперсійного аналізу** доведено, що на переживання почуття самотності у жінок впливає приналежність до певних соціальних груп, а наявність чи відсутність дітей суттєвого впливу не має.

Виявлено, що **низький рівень** самотності спостерігається у *мешканок тимчасово окупованих територій* ; **середній рівень** – у *киянок* ; **високий рівень** – у *жінок з особливими потребами і ув'язнених з виправної колонії* ; **низький** та **середній** – у *внутрішньо переміщених осіб* ; **середній** та **високий** – у релігійних жінок.

Встановлено, що безумовними чинниками переживання почуття самотності жінок є життєрадісність/безнадійність, займана позиція особистості щодо себе й інших та особистісний потенціал. Тобто чим більше у жінок спостерігається агресивно-негативна позиція щодо себе й інших, відсутня мотивація на успіх і самореалізацію, тим більше вона неадаптована у соціумі і тим вищий рівень в неї почуття самотності і безнадійності.

ВИСНОВКИ

1. У монографії наведено узагальнення *феномену самотності* як екзистенціалу, який концентрує сенсожиттєву проблематику на особистісному «Я», набуваючи *усвідомленого чи неусвідомленого, вимушеного чи невимушеного* дистанціювання особистості від соціуму в цілому. Тим самим набуваючи або *негативно-деструктивного (бар'єр)* забарвлення (дефіцит спілкування, ізолюваність, відсутність соціальних контактів, підтримки тощо), сягаючи корінням у дитячі переживання, як стверджують представники психоаналітичного підходу, або *позитивно-ресурсного*, у разі явної потреби людини побути наодинці із собою (усамітнення) для самопізнання, саморозвитку, самовідновлення сил (духовних, фізичних та психічних), для розуміння власної унікальності та усвідомлення свого буття.

Варто підкреслити, що незадоволена потреба час від часу побути наодинці із самим собою безпосередньо стає основою психологічного вигорання, втоми, напруги, роздратування, агресії, конфліктів, зривів і неврозів. Тому це дає підстави стверджувати, що самотність може виступати не тільки як бар'єр, а і як необхідний ресурс для розвитку особистості.

Аналізуючи *самотність*, можна побачити, що вона супроводжується різними індивідуально-особистісними переживаннями, емоціями та почуттями, досягаючи певного психічного стану (властивості, процеси, реакції), який за певних умов і життєвих ситуацій може переходити з одного стану (явища) в інший, тим самим викликаючи різні переживання, почуття та емоції, і виступати з різних позицій: як почуття, як процес, як стан, як ставлення, як життєва позиція і як результат.

Проаналізувавши наукові праці про феномен самотності, ми погоджуємося з тим, що самотність є суб'єктивним переживанням. Людина може жити і бути фізично сама, але при цьому не почуватися самотньою за рахунок свого зв'язку з іншими людьми (ідеї, цінності, соціальні стандарти та норми, погляди, етнічна приналежність тощо), тобто всього того, що дає їй почуття спільності

(приналежності до інших), соціальної єдності. І навпаки, людина може жити в сім'ї, перебувати серед інших, навіть у центрі уваги, задовольняти свої фізіологічні потреби, і при цьому відчувати себе самотньою та ізольованою, переживаючи гострий дефіцит емоційного спілкування, зв'язку з навколишнім світом, причетності. І саме такі переживання, як стверджують науковці, здатні призвести до руйнування особистості.

Самотність як феномен у житті часто набуває різного змісту, який пов'язаний із проблемою підмінності поняттями-аналогами такими, як: ізоляція, усамітнення, відчуження, відокремлення, аномія, депресія. Але, як показав зроблений нами теоретичний аналіз, виокремлені основні поняття-аналоги феномену самотності, насправді не є аналогами, а являються особливістю переживання самотності, тобто явищами, що відображають різні боки і глибину, набуваючи різного сенсу для людини.

Визначені головні підходи щодо тлумачення самотності, які стають базовими для подальшого дослідження, показали, що вчені трактують цей феномен неоднозначно, але, узагальнивши їхні думки, можна говорити про те, що причинами самотності є не тільки сама особистість, а й соціум, тобто суспільство, яке оточує людину, та її умови життя. Отже, виходить, що самотність є суб'єктивним переживанням особистості, яке є невід'ємним від контексту життєвих стосунків та зв'язків, тобто від об'єктивних чинників.

Оскільки феномен самотності є складним, багатоаспектним соціально-психологічним, а почасти і філософським явищем, він може бути адекватно репрезентований тільки за допомогою багатовимірних і багаторівневих класифікацій. Тому на основі проведеного теоретичного аналізу самотності як багатовимірного конструкту були виділені виміри самотності: якість, топологія, хронологія, генетичність і соціальний вимір (культура, гендер, етнічність, професія тощо), який був запропонований нами, що описує тип суспільної єдності (спільноти).

2. Розглянуті та проаналізовані об'єктивні й суб'єктивні причини жіночої самотності, дали змогу побачити, що самотність є не тільки проблемою самої жінки, але й проблемою суспільства в цілому.

3. Здійснений нами теоретичний аналіз особливостей групової приналежності жінок дав змогу виділити специфіку кожної групи окремо, зазначивши ключові проблеми, які безпосередньо мають зв'язок із самотністю, а саме: наявність порушення слуху, що впливає на соціальний, емоційний та когнітивний розвиток особистості, викликаючи певні труднощі у соціальній адаптації та інтеграції в навколишнє середовище; релігійна соціалізація породжує особливий тип світосприйняття, відображуючись на психіці людини, що її прийняла, сприяючи розвитку залежності від групи; невирішений політичний конфлікт з воєнними діями на тимчасово окупованих територіях призводить до психологічної, психоемоційної травматизації людини з розвитком синдрому АТО; складнощі процесу соціально-психологічної адаптації вимушених внутрішньо перемішених осіб; проблема деформації особистості жінки в умовах соціальної ізоляції, де одним із основних чинників є самотність, яка безпосередньо впливає на міжособистісну інтеракцію в умовах групової ізоляції в пенітенціарних установах, а також на їх адаптацію та ресоціалізацію.

4. Враховуючи результати теоретико-методологічного аналізу, сутність концепції самотності жінок з урахуванням їхньої групової приналежності полягає першочергово в тому, що поняття **самотності** ми визначаємо – як психоемоційний стан людини, який впливає на соціальне, психологічне та емоційне благополуччя і зумовлений індивідуально-особистісними особливостями, суб'єктивним ставленням, набутим досвідом у дитячо-батьківських і міжособистісних стосунках, що має суб'єктивні переживання, зумовлені об'єктивними чинниками.

Насамперед **самотність** набуває значення – **«почуття»** (психоемоційний процес), яке супроводжує **«переживання»** (сутнісна характеристика особистості) і призводить до **«стану»** самотності (**результат процесу**), що визначається як тимчасове психічне явище завершеного переживання на даний

момент, тривалість якого обумовлюють «*суб'єктивні*» та «*об'єктивні*» (умови, бар'єри та ресурси макро, мезо і мікросередовища) чинники, а також здатність особистості жінок до *рефлексії*. Ці чинники можуть бути як *ресурсом*, так і *бар'єром*, призводячи до деякого певного *результату*. Самотність як *почуття* і самотність як *стан* поєднує «*процес*», а саме психічне явище у динаміці (*реакція, механізм самотності* (механізм зворотного зв'язку), *напруженість механізмів психологічного захисту*), яке нерозривно пов'язане із *соціалізацією, індивідуалізацією і асоціальністю* особистості. Від спрямованості процесу залежить *результат самотності* (*усвідомлена чи неусвідомлена, добровільна чи вимушена, негативна чи позитивна*), який супроводжується особливостями переживання одного з явищ: *депресія, аномія, усамітнення, відчуження, відокремлення, ізоляція*, завдяки яким самотність набуває для людини різного змісту. Отже, «самотність як процес» свідчить не тільки про суб'єктивні емоції і почуття, які переживає індивід, а й про відображення та усвідомлення людиною впливу навколишньої дійсності.

Резюмуючи викладені у монографії результати емпіричного дослідження, окреслимо найважливіші узагальнення і факти:

5. Аналіз суб'єктивного ставлення жінок до самотності дозволив визначити, що самотність як життєва ситуація *переживається часто і має різні форми протікання*. Визначено, що *релігійні жінки, ув'язнені і жінки з особливими потребами частіше*, ніж інші групи жінок переживають самотність; за *тривалістю* самотність у *релігійних жінок*—довгий процес, що може переходити в хронічну форму, *у всіх інших жінок має ситуативний характер* і переживається за тривалістю по-різному, в залежності від життєвих обставин і особистісних характеристик індивіда;

Дослідження «*об'єктивної міри самотності*» особистості жінки за трьома критеріями: комунікативним, емоційно-афіліативним та духовно-афіліативним, показало, що жінки відчують більшу самотність у взаємодії із соціальним оточенням, особливо в незнайомому, що проявляється у дефіциті встановлених контактів, взаємному обміні інформацією та спілкуванні. Найрідше самотність

відчувають у довірливих та інтимних стосунках з близькими людьми (сім'я, друзі, партнер). За груповою приналежністю найбільшу міру об'єктивної самотності: комунікативну, емоційну і духовну відчувають *жінки-ув'язнені*, комунікативну і духовну – *жінки з особливими потребами*, комунікативну – *внутрішньо переміщені особи*.

Визначено, що більшість жінок на *суб'єктивному рівні* не вважають себе самотніми, але намагаються уникнути її цілком, що на рівні *тенденції* дає можливість говорити про те, що активне уникнення самотності зменшує ймовірність її появи. За груповою приналежністю найбільша кількість жінок, які суб'єктивно вважають себе самотніми, – це *жінки з особливими потребами і ув'язнені з виправної колонії (ВК)*. Повне заперечення самотності у житті *мешканок тимчасово окупованої території* дає можливість на рівні тенденції говорити про захисну поведінку – заперечення. Більшість жінок схильні обирати самотність добровільно, розцінюючи її не тільки як негативний, а і як позитивний чинник (ресурс). За груповою приналежністю це визначається у *жінках, внутрішньо переміщених осіб і мешканок тимчасово окупованої території*. *Жінки з особливими потребами і релігійні жінки* розцінюють її як проблему та вимушеність і роблять все, щоб уникнути. *Жінки-ув'язнені* – тільки як проблему і часто не намагаються уникати.

Диференціація почуттів та емоцій на суб'єктивному рівні показала, що негативний фон домінує над позитивним. *Позитивними станами* (добровільно обрані) самотності жінки називають спокій, захопленість, умиротворення, можливість переосмислення, вільний час, відпочинок, зайнятість та активність, зосередженість, задоволеність, радість, впевненість, час для творчості або для улюбленого заняття, самоаналіз, саморозвиток, самостійність, відсутність контролю. А *негативними (вимушеними)* – поганий настрій, туга за конкретною людиною, смуток, роздратування та образа, спустошеність, безнадійність, тривога, розпач, відчай, депресія, непотрібність, безглуздість існування, страх, замкнутість, недовіра, бракує співрозмовника чи близького друга, відсутність підтримки, нудьга, апатія. Більшою мірою вони

пов'язують **негативну** стору самотності і із дефіцитом у міжособистісних стосунках, а **позитивну** – з особистісним розвитком.

Визначено, що **головними причинами**, з якими жінки пов'язують власну самотність, – це незадоволеність спілкуванням, міжособистісними стосунками та індивідуально-особистісними властивостями. Повна незадоволеність виявилась у жінок з особливими потребами та жінок-ув'язнених.

Було показано, що жінки більшою мірою використовують конструктивні засоби для подолання самотності, окрім *жінок з особливими потребами, у яких* одним із засобів уникнення самотності є «замикання у собі, відчуженість і відстороненість», який набуває пасивного і деструктивного характеру.

У процесі дослідження суб'єктивного ставлення жінок до самотності, було визначено, що найбільший відсоток жінок з особливими потребами і жінок-ув'язнених, **перекладають відповідальність** за своє життя на інших людей. Що може на рівні тенденції свідчити про те, що самотня жінка намагається уникнути відповідальності за своє життя, тим самим займаючи позицію «жертви», звинувачуючи інших у своєму стані.

Було показано, що більшість досліджуваних жінок вважають, що людина може стати не самотньою, якщо буде розвивати навички спілкування, знайде партнера і друга, змінить своє життя або знайде сенс у ньому, налагодить взаємини із оточуючими (соціумом), знайде віру в Бога (релігійні жінки), зможе прийняти себе і подолати сором серед оточуючих (жінки з особливими потребами).

6. У процесі дослідження стосунків між батьками і дитиною, які пов'язані із формуванням і переживанням почуття самотності у дорослому віці, показано, що 90% жінок вважають, що людина може відчувати себе самотньою у сім'ї, з яких внутрішньо переміщені особи і мешканки тимчасово окупованої території вважають, що частіше дорослі відчують самотність, киянки і релігійні жінки – діти і дорослі, а жінки з особливими потребами і ув'язнені вважають, що діти. Такі отримані дані тільки підтверджують нашу гіпотезу, що чим раніше у

дитинстві набувається досвід дитиною самотності у сім'ї, тим більший ризик переживати цей стан у дорослому віці.

Було визначено, що суб'єктивні уявлення причини самотності в сім'ї мають виключно негативний, вимушений характер і зумовлені порушеннями у міжособистісних стосунках такими, як: недостатність чи повна відсутність у прийнятті, підтримці, любові та спілкуванні, як від одного з батьків, так і від обох. Найбільша складність у стосунках спостерігається у *жінок з особливими потребами, жінок, які перебувають у виправній колонії, та в релігійних жінок*, що підтверджується відсутністю бажання співпрацювати і взаємодіяти з батьками, відстоюючи свою позицію поруч з ними, реагуючи протестом, конфліктом або образою.

7. Аналіз соціально-психологічних особливостей **жінок** дозволив визначити такі особливості:

- Жінки *відчувають самотність* у всіх життєвих сферах міжособистісних стосунків, але *найбільше — у соціумі та в сім'ї*. В залежності від групової приналежності, рівень самотності має відмінності. Якщо *релігійні жінки, мешканки тимчасово окупованої території та жінки з особливими потребами* найбільше відчувають самотність у сімейних стосунках, *внутрішньо переміщені особи* – у соціумі, то *ув'язнені жінки* відчувають на високому рівні самотність у всіх життєвих сферах (соціум, сім'я, партнерські й дружні стосунки). Киянкам притаманно відчувати самотність тимчасово-ситуативно, але їх самотність у міжособистісних стосунках не набуває високого рівня переживання, що вказує на конструктивні засоби вирішення життєвих проблем і труднощів, в яких вони опинилися. Отже, це свідчить про те, що соціальна група, до якої належить жінка, і життєві обставини, в яких вона опинилася, тобто об'єктивні чинники, певною мірою відбиваються на переживанні самотності жінок у міжособистісних стосунках.

– *Індикаторами дисгармонії з оточуючими в міжособистісних стосунках виступають: у мешканок тимчасово окупованої території – напруженість, відчуженість і обережність у встановленні контактів; у релігійних жінок –*

напруженість, емоційна нестійкість, підвищена втомлюваність, зайва зосередженість на стосунках, які є нестійкими; в *ув'язнених жінок* – конфліктність, злість, агресивність, ізолюваність, сором і образа, провина та каяття, заздрість та неприязнь, суперечливість, протистояння у стосунках, деструктивна поведінка, маскуліність; у *внутрішньо переміщених осіб* – суперечлива поведінка (відкритість, дружність, налаштованість на співпрацю, домінування, контроль, різкість, грубість, агресивність); у *жінок з особливими потребами* – напруженість, конфліктність, емоційна нестійкість, стомлюваність, гнітючі почуття, зайва зосередженість на стосунках, які є нестійкими, протиріччя і протистояння, орієнтир тільки на власні бажання і інтереси; у *жінок-киянок* – конфліктність, орієнтація на свої інтереси, прагнення відстояти свою думку, нав'язати власну точку зору, андрогенність. Всі індикатори дисгармонії є індивідуально-особистісними властивостями жінок. Таким чином, це доводить, що і об'єктивні, й суб'єктивні чинники впливають на самотність жінок у міжособистісних стосунках.

– У *мешканок тимчасово окупованої території, внутрішньо переміщених осіб, у жінок з особливими потребами і киянок* позитивний рівень життєстверджуючих базових прагнень домінують над негативними; у *релігійних жінок* спостерігаються певні протиріччя у прагненнях, які зумовлені поєднанням релігійних і соціальних норм; в *ув'язнених жінок* – потенційно переважають дезадаптуючі, життєпригнічуючі тенденції.

– Виявлені потреби-мотиватори жінок, які мають незадоволений характер: у *мешканок тимчасово окупованої території і жінок-внутрішньо переміщених осіб* – це матеріальне забезпечення, безпека і самореалізація; у *жінок з особливими потребами* – потреба у безпеці та самореалізації; у *релігійних жінок* – потреба у безпеці, страх втрати релігійної спільноти; у *жінок, які перебувають у виправній колонії* – потреба у міжособистісних стосунках, яка зумовлена вимушеною соціальною ізоляцією; у *киянок* – потреба у самореалізації.

– Їх особисті властивості, що сприяють почуттю самотності: у *мешканок тимчасово окупованої території* – це андрогенність, тривожність,

невпевненість, песимізм і приниження власної значущості, почуття втрати перспектив і неможливість надолужити згаяне; у *релігійних жінок* – інтровертність, депресивність, невротичність зі значними соматичними порушеннями, втрата самоконтролю і емоційна нестійкість з прихильністю до афективних, пасивно-оборонних типів реагувань, неорганізованість, тривожність, непевненість, почуття втрати перспектив і неможливість надолужити згаяне, орієнтація у прийнятті рішень виключно на себе; у *жінок ув'язнених* – маскуліність, домінування, емоційна нестійкість, схильність до афективних реагувань, психопатичність з агресивним ставленням до соціального оточення, обмеженість у власному виборі, труднощі бути самій собою у навколишньому середовищі, відсутність навичок конструктивно захищати та відстоювати себе, відчуття недостатньої власної значущості, відчуженість, соціальне оточення визначає їх поведінку; у *жінок внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованої території* – непевненість у собі, вразливість до стрес-факторів, самокритичність, песимізм, пасивність у діяльності, відчуття недостатньої власної значущості, незадоволеність отриманим результатом, обмеженість вибору, труднощі у саморозкритті бути собою, складнощі у відстоюванні власної позиції конструктивним засобом; у *жінок з особливими потребами* – це емоційна лабільність, агресивна поведінка, уразливість до стрес-факторів, домінування, почуття ізоляваності, незадоволеність спілкуванням і близькими стосунками, незадоволеність результатом власного життя, складнощі у встановленні нових контактів, втрата самовладання, відкрите демонстрування неприязні до іншого; у *жінок-кіянок* – андрогенність, домінування, агресивна поведінка, пасивно-оборонний тип реагувань на стрес-фактори, тривога, скутість, непевненість.

– *Причини*, які викликають найбільший дискомфорт, виявилися такі: у *мешканок тимчасово окупованої території* – чуттєва досконалість; у *релігійних жінок* – занижена самооцінка, непевненість у собі, чуттєва досконалість, страх критики та засуджень з боку оточення, страх залишитися самій, потреба у досконалій любові, відхиляюча педантичність; в *ув'язнених жінок* – страх

саморозкриття, боязнь критики, відхиляюча педантичність, потреба у досконалій любові; у *внутрішньо переміщених осіб* – чуттєва досконалість, тривожність, соціальна тривога, боязнь критики, страх зв'язку і залежності; у *жінок з особливими потребами* – боязнь критики, залежність від соціуму, страх залишитися на самоті, невпевненість у собі, чуттєва досконалість; у *княнок* – чуттєва досконалість, тривожність, боязнь критики.

– Встановлено, що найбільша втрата самоконтролю над своїми емоціями, поведінкою та негативними думками спостерігається у групах релігійних жінок, жінок з особливими потребами і жінок, які перебувають у виправній колонії.

– Доведено, що ув'язнені жінки, на відміну від інших груп, мають низьку мотивацію, депресивний, пригнічено-негативний стан, у якому вони переживають психічну напруженість та незадоволеність якістю свого життя.

Виявлені відмінності у соціально-психологічних особливостях жінок свідчать про те, що групова приналежність жінок, безумовно, позначається на особливостях, властивостях, причинах і рівнях переживання самотності.

8. Було доведено, що на переживання почуття самотності у жінок впливає приналежність до певних соціальних груп, а наявність чи відсутність дітей суттєвого впливу не мають.

Визначено, що **високий рівень** самотності належить *жінкам з особливими потребами, ув'язнених з виправної колонії та релігійним*. Всі інші групи жінок переживають самотність або на середньому або на низькому рівні, що свідчить про тимчасовість та ситуативність.

9. Аналіз **чинників** самотності **жінок** показав, що інтенсивність переживання залежить від вектору спрямованості напру: буде вона соціальна чи асоціальна, яку позицію буде займати щодо себе та інших (агресивно-негативну чи позитивно-поблажливу), від її рівня і навичок комунікабельності (конструктивне чи деструктивне спілкування), які в неї міжособистісні стосунки: гармонійні чи дисгармонійні; наскільки вона задоволена особистісним потенціалом (успішна чи неуспішна), а також яка характерна для неї поведінка, тобто її тип поведінки: пригнічено-агресивний чи активно-врівноважений. Саме

такі чинники дають пояснення психологічній основі самотності жінок. Але безумовними чинниками переживання почуття самотності жінок було встановлено: життєрадісність/безнадійність, займана позиція особистості щодо себе та інших, особистісний потенціал. Тобто, чим більше у жінок спостерігається агресивно-негативна позиція щодо себе й інших, відсутня мотивація на успіх і самореалізацію, тим більше вона неадаптована у соціумі, і тим вищий рівень в неї почуття самотності і безнадійності.

Аналіз структури самотності дав змогу визначити не тільки загальні чинники, які пояснюють стан самотності, а й визначити по 4 (чотири) чинника, які властиві саме соціальним групам, до яких належать жінки. У *мешканок тимчасово окупованої території* – це емоційна нестійкість, гендерна властивість особистості, соціальне неблагополуччя, невпевненість у собі; у *релігійних жінок* – захисний, незадоволеність суспільними стосунками, соціальне неблагополуччя, низька самооцінка; у *жінок, які перебувають у виправній колонії*, – суб'єктивне неблагополуччя, захисний, низька самооцінка (самоствавлення), соціальна дезадаптація; у *внутрішньо перемішених осіб* – властивості особистості, захисний, втрата сенсу життя, страх самотності; у *жінок з особливими потребами* – страх довіри у міжособистісних стосунках, негативні прагнення, автономність, захисний; у *жінок-киянок* – самоактуалізація, життєстійкість, самореалізація, сімейно-гендерні стереотипи.

10. Аналіз взаємозв'язків показників складових соціально-психологічних особливостей особистості жінок та самотності, показав вираженість тісних внутрішніх структурних взаємозв'язків і взаємозалежностей, що свідчить про необхідність розуміння важливості і сучасної проблеми жінок, яку варто усунути для збереження покращення людського благополуччя (якість життя, задоволеність міжособистісними стосунками, розвиток особистісного потенціалу тощо).

Отже, на підставі отриманих результатів дослідження ми можемо стверджувати, що висунуті нами гіпотези знайшли певне підтвердження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Агаларова К. А.* Словник основних термінів з курсу "Соціологія" : для студ. усіх спец. / К. А. Агаларова, В. В. Бурега, Г.-М. М. Саппа ; ред. В. В. Бурега. – Харків: НТУ "ХПІ", 2015. – 44 с.
2. *Александров Ю.В.* Кримінологія: курс лекцій / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К.: Міжрегіональна академія управління персоналом, 2002. – 295 с.
3. *Аушева О.С.* Релігійність як соціально-психологічний феномен. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць інституту психології ім. Г.С. Костюка. Кив, 2013. Том 11. Вип. 8.– С.60-64.
4. *Белей Л.* Старослов'янсько-український словник – Львів: Монастир Монахів Студит. Уставу : Свічадо, 2001. – 317, [11] с.
5. *Болтівець С. І.* Практична психологія. Методи вивчення особистості / Болтівець С. І., Бастуй Н. А., Васьківська С. В. – Вип. І. – Суми : Мрія, 1992. – 440 с.
6. *Бугайова Н. М.* Аналіз впливу довготривалої соціальної ізоляції на психіку людини / Усамітнення та самотність в житті особистості. / Збірник тези за матеріалами круглого столу (on-line, 24 квітня 2020 р.). под ред. Моляко В.О., Карамушка Л.М та ін. ред. кол.– Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. С. 8-12.
7. *Варава Л. А.* Особливості переживання особистістю почуття самотності у стані соціальної депривації: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2009. 20 с.
8. *Васютинський В.О.* Імпліцитний зміст ставлення українців до війни на Донбасі. Український психологічний журнал. 2017 № 3 (5). – С. 42–53. https://otherreferats.allbest.ru/psychology/01002417_0.html
9. *Вернік О. Л.* Соціально-психологічні ознаки ситуації сумісної вимушеної соціальної ізоляції / / Усамітнення та самотність в житті особистості.

/ Збірник тези за матеріалами круглого столу (on-line, 24 квітня 2020 р.). под ред. Моляко В.О., Карамушка Л.М та ін. ред. кол.– Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. С. 12-15.

10. *Виноградова С.О.* Виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками (правовий аспект) / Питання кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права. Право і суспільство. К. 2015. №5. С.169-173.

11. *Власова О.І.* Педагогічна психологія: Навч. посібник – К.: Либідь, 2005. - 400 с. [кПедПсих-Власова-05 z Psycholog] 725000 197 str ukr 13-04-2006

12. *Войнівська О.О.* Психологічні особливості особистісної релігійності: автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд.. психол. наук.: 19.00.01. Одеса, 2007.– 20с.

13. В Україні зросла кількість незареєстрованих релігійних громад – статистика КИП. ІРС: веб-сайт. URL:<https://irs.in.ua/statistics-of-religious-organizations-in-ukraine-2020> (дата звернення 12.06.2020)

14. *Гасанова П.Г., Омарова М.К.* Психология одиночества / Общество с ограниченной ответственностью «Финансовая Рада Украины» Киев, 2017. 94с.

15. *Говорун Т.В., Кікінеджі О.М.* Гендерна психологія: Навч. посіб. – К.: Академія, 2004. – 308 с.

16. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Психология человеческого взаимопонимания. Киев: Политиздат, 1989.–189с.

17. *Горностай П.П.* Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії тендеру: Навч. посібник. – К.: ”К.І.С.”, 2004. – С. 132-157.

18. *Голіна В.В.* Кримінально-виконавче право. Х.: Одиссей, 2005. – 222с.

19. *Губеладзе І.Г.* Психологічна дистанція між членами родини як чинник підтримання родинних зв'язків у умовах воєнного конфлікту. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід,перспективи:матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах

війни і миру: проблеми. Досвід, перспективи»– К.: КНУ імені Тараса Шевченка 2017.– С.57-59.

20. *Губеладзе І.Г.* Психологія реалізації особистістю почуття власності в соціальних практиках: дисс. На здобуття наукового ступеня доктора наук – 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ 2021.– 491с.

21. *Гусейнова, Н. О.* Самотність як ресурс особистісного розвитку / Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди : зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 31, дод. 4: Міжнародні психолого-педагогічні питання.–Т. 1 (9). – С. 132-138.

22. *Данильчук Л.О.* Самотність особистості у віртуальному світі. Усамітнення та самотність в житті особистості. / Збірник тези за матеріалами круглого столу (on-line, 24 квітня 2020 р.). – Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. С.25-28.

23. Демографічний щорічник населення Укаріїни 2020 / Держстат України. – Київ 2021. – 186с.

24. *Дмитриковська А.С. Дрозач О.В.* Статеві особливості переживання ПТСР Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід,перспективи: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми. досвід, перспективи» - К.: КНУ імені Тараса Шевченка 2018.– С.56-58.

25. *Довбій Т.Ю.* Проблема самотності в західній психологічній науці / Проблеми екстремальної та кризової психології. К. 2011. Вип.9 С.80-89.

26. *Дубравська Д. М.* Основи психології: навч. посібник / Дубравська Д. М. – Львів : Світ, 2001. – 296 с.

27. *Дуткевич Т. В.* Конфліктологія з основами психології управління: навч. посібник / Дуткевич Т. В. – К. : Центр навч. літератури, 2005. – 456 с.

28. *Завацька Н.Є., Боярин Л.В., Бриль М.М., Спицька Л.В.* Психологія соціально дезадаптованої по-ведінки підлітків із дистантних сімей та її корекція

: монографія / під ред.Н.Є.Завацької. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2015.– 227 с.

29. Загальна психологія : підручник / За заг. ред. Максименка С. Д. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 704 с.

30. Загальна психологія: підручник / Скрипченко О. В., Долинська Л. В. , Огороднійчук З. В. та ін. – К. : Либідь, 2005. – 464 с.

31. *Задорожна О.Ю.* Особливості прояву жіночої самотності та її причини. Матеріали VII Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів. Актуальні задачі сучасних технологій – Тернопіль 28-29 листопада 2018. С 173-174.

32. Загальна психологія: Підручник / [О.В.Скрипченко, Л.В. Волинська, З.В. Огороднійчук та ін.]. – К.: Либідь, 2005. – 464 с. – С. 219 – 243.

33. *Занюк С. С.* Психологія мотивації та емоцій: навч. посібник / Занюк С. С. – Луцьк: Вид. Волинського держ. університету, 1997. – 180 с.

34. *Ілларіонова О.П.* Роль соціального оточення постраждалих в поданні травми війни. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід,перспективи: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми. Досвід, перспективи» - К.: КНУ імені Тараса Шевченка 2019.– С.80-85

35. *Іляшко О.О.* Соціальні права мешканців тимчасово окупованих територій: проблема реалізації. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2019. Том 30 (69) №2. – С.34-37

36. *Ішмуратов А. Т.* Конфлікт і згода / Ішмуратов А. Т. – К. : Наукова думка, 1996. – 190 с.

37. *Кандиба М.О.* Психологічні аспекти відношення жінок до самотності та її вплив на особистість / зб. наук. праць К-ПНУ ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / Проблеми сучасної психології.– К. 2012. Вип.16. С.431-439.

38. *Карнегі Д.* Як завойовувати друзів та впливати на людей . – Харків: Промінь, 2001. – 560 с.

39. *Кириленко Т. С.* Психологія: емоційна сфера особистості: навч. посібник / Кириленко Т. С. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
40. *Коваленко А.Б., Корнєв М.Н.* Соціальна психологія: Підручник. – К., 2006. – 400с.
41. *Кон И. С.* Многоликое одиночество // Знание – сила. Харьков. 1986. №12.– С.34-40.
42. *Кон И.С.* Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире / Введение в гендерные исследования: учеб. пособ. / под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков: Алетея, 2001. Ч.1.– С. 562-605.
43. *Копин В.В.* Синдром АТО: ризики емоційного травмування. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід,перспективи: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми. досвід, перспективи» - К.: КНУ імені Тараса Шевченка 2018.– С.76-77.
44. *Ковальчук З.* Самотність як детермінанта девіантної поведінки підлітка. Психологія особистості. Івано-Франківськ: ДВНЗ«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. Т. 11. №1.С.59–66. DOI: 10.15330/ps.11.1.59-66
45. *Коkun О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Малхазов О.Р.* Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: Методичний посібник. – К.:НДЦ ГП ЗСУ, 2011.–281 с.
46. *Криворотько Г.С.* Психологічна природа й чинники самотності моряків далекого плавання / Питання психології/ Вісник Національного університету оборони України 2 (33) / 2013.– С. 229-234.
47. Кримінологія : навч. посіб. / Федоров М. П. ; Укоопспілка, Львів. комерц. акад. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2015. – 351 с.
48. *Леонгард К.* Акцентуированные личности / Леонгард К. – К. : Эксмо-Пресс, 2001.– 544 с.

49. *Леонова І.М.* Особливості дитячо-батьківських стосунків підлітків-учнів школи-інтернат: дис..канд.психол.наук: 19.00.05/ Київський нац.. ун-т ім.. Т. Шевченка. Київ, 2013.–216с.

50. *Леонова І.М.* Особливості переживання почуття самотності жінками з різних соціальних груп. Український психологічний журнал: збірник наукових праць. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2020. 1(13).– С.139-157.

51. *Леонова І.М.* Особливості переживання почуття самотності жінками-мешканками тимчасово окупованої території і жінками-внутрішньо переміщеними особами. Теоретичні і прикладні проблеми психології: збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім.. В.Даля / за ред.. Н.Є. Завацька [та ін.]. – Сєверодонецьк, 2020 - №3 (53) Том 3,– 239с.

52. *Леонова І.М.* Теоретичний аналіз самотності як багатовимірного конструкту / Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць/ Загальна психологія, Історична психологія, Етнічна психологія/ Інституту психології Г.С. Костюка. – Київ, 2016. – Том 9. Вип.10. С.187-200.

53. *Леонова І.М.* Загальні підходи до аналізу проблеми самотності особистості / Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології Г.С. Костюка. – Київ, 2013. – Том 11. Вип.8. С.581-589.

54. *Максименко С. Д.* Психологія у соціальній та педагогічній практиці / Максименко С. Д. – К., 1998. – 536 с.

55. *Мельник Л. А., Остапчук Г. В., Пилипас Ю. В., Семенко І. М. та ін.* Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України. / Л. С. Волинець (Ред.). Київ : ТОВ Видавничий дім «Калита» 2015.– 37с.

56. *Миронець М.Г.* Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці / Психологія. Наука і освіта №1-2, К. 2013 С.66-68

57. *Михайлов Б.В.* Посттравматичні стресові розлади: навчальний посібник / Б.В. Михайлов, В.В. Чугунов, В.О. Курило, С.Н. Саржевський [під заг.

Ред.. проф.. Б.В. Михайлова]. – Вид.2-е, перероблене та доповненне. – Х.: ХМАПО, 2014. – 223с.

58. *Мовчан М. М.* Осмислення феномена самотності як проблеми суспільного буття особистості. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. 2005. Вип. 13. С.141-156.

59. *Мосейко В.В.* Психологічна реабілітація постраждалих від ПТСР. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід,перспективи: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми. Досвід, перспективи» - К.: КНУ імені Тараса Шевченка 2019.– С.156-158.

60. *Москаленко В.В.* Соціалізація особистості: монографія / В. Москаленко. – К. Фенікс, 2013. 540с.

61. *Мяленко В. В.* Конструктивна та деструктивна складові в становленні до внутрішньо переміщених осіб / В. В. Мяленко // Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи». – К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. – С. 126-127.

62. *М'ясоїд П.А.* Загальна психологія: Навч. посіб. – 2-ге вид., допов. / М'ясоїд П.А. – К.: Вища шк., 2001. – 487 с. – С. 357 – 375.

63. *Найда Ю.М., Ткаченко Л.М.* Стандарти громадсько-активної школи, соціальна інклюзія» навчально-методичний посібник / під ред. Даниленко Л.І. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. – 68с.

64. Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / *І.Г. Богатирьова, Є.М. Бодюл та інші.*, за заг. ред. док. юрид. наук, проф. І.Г. Богатирьова. – К.: Атіка, 2010. – 560с.

65. *Олейник Н. О.* Факторна модель переживання самотності / Психологічні перспективи // СНУ імені Лесі Українки. – Луцьк. Вип. 27., 2016. С. 125-136.

66. Основи психології : навч. посібник / *Веракіс А. І., Завалевський Ю. І., Левківський К. М.* – Х. – К., 2005. – 416 с.
67. Основи психології : підручник / За заг. ред. *Киричука О. В., Роменця В. А.* – К. : Либідь, 2002. – 632 с.
68. Психологічний словник / Авт.-уклад. *В.В.Синявський, О.П.Сергєєнкова* / За ред.. *Н.А.Побірченко*. К. 2007. 336с.
69. Психологічний словник /за ред. *В.І.Войтка*. – Київ, “Вища школа”, 1982. 215с.
70. Психологія: Підручник / *Ю.Л. Трофімов* та ін. – К., 1999. – 386с.
71. Психологія: Підручник / [*Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.*; за ред. *Ю.Л. Трофімова*]. – К.: Либідь, 2001. – 560 с. – С. 357–364.
72. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник *О.М.Степанов*. Сер. Енциклопедія ерудита. Київ. Вид. Академвидав. 424с.
73. *Помазова О.В.* Самотність як психологічний феномен / *О.В. Помазова*. – Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – К. Вип. 23. – 2013. – С. 206-214.
74. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти: Методичний посібник / [Упор.: *Д.Д. Рмановська, О. В. Ілащук*]. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 133с.
75. *Сіляєва В.І.* Порівняльний аналіз образу Я самотніх чоловіків і жінок / Актуальні проблеми психології. – Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: Міленіум. 2003. Ч. 9.– С. 51–53.
76. *Соловей Т., Сова М.* Динаміка психічних станів осіб, які відбувають кримінальне покарання в місцях позбавлення волі / Збірник наукових праць. Національна академія Державної Прикордонної служби України. 2016. №1 (3). С.210- 219.

77. Соціологія: словник термінів і понять / упоряд. Є.А.Біленький, М.А.Козловець, В.О.Федоренко /за заг.ред.М.А.Козловця. К. 2003. 236с.
78. Стулов О.О. Характеристика злочинності засуджених в установах виконання покарань / Держава та регіони. Серія: Право. – 2009 - №4. С.126-130.
79. Табачук Ю.В Деякі психологічні аспекти становлення релігійної свідомості особистості в молодшому шкільному віці. *Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С. Костюка*, 19-20 квітня 2010 р. Київ, 2010. Т.І.– С.228.
80. Тимченко О.В. Самотність як соціально-психологічне явище: основні моделі та сучасні тенденції /Теорія і практика сучасної психології. К. 2018 №2 С.70-73
101. Уварова С.Г., Бойченко Н.Г., Гришкан С.О., Улько Н.М. Психологічна допомога в кризових ситуаціях – К. :ПВНЗ МІГП, 2016. – 248с.
102. Улько Н. Втрати як наслідок емоційної травматизації особистості / методи і технології загальної і соціальної психології та психотерапії в умовах сучасного суспільства. Матеріали III науково-практичної конференції з міжнародною участю. – Київ. – 2018. – С.151-154
103. Усамітнення та самотність в житті особистості. / Збірник тези за матеріалами круглого столу (on-line, 24 квітня 2020 р.). под ред. Моляко В.О., Карамушка Л.М та ін. ред. кол.– Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. – 100 с.
104. Філософський словник. /за ред. В.І.Шинкарука, Друге видання, - Київ, Головна редакція Української Енциклопедії, 1986.- 763 с. 22.
105. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедия / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. - Київ : Абрис, 2002. - 742 с. ; 24см. - ISBN 966-531-128-X
106. Фрейд З. Будущее одной иллюзии. Украина: Фолио, 2013.– 160с.
107. Фурдуй Ф.И. Стресс и одиночество / Стресс и здоровье. – Молдава. Кишинев, 1990. – С. 74-84.

108. *Хамитов Н. В.* Одиночество женское и мужское. Киев: Научная мысль, 1995.–318 с.

109. *Хамитов Н.* Самотність // Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В.І. Шинкарук. – Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрикос, 2002. – 742 с.

110. *Хамитов Н.В.* Философия одиночества. Опыт вживания в проблему. Одиночество женское и мужское. / Н.В. Хамитов. – К.: Наук. думка, 1995. – 170 с.

111. *Хачатурян Ю.Х.* Вплив травмуючи ситуацій на особистість. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід,перспективи: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми. Досвід, перспективи» - К.: КНУ імені Тараса Шевченка 2018.– С.163-165.

112. *Хайдеггер М.* Бытие и время / Пер. с нем. В.В. Бибихина – Харьков: «Фолио», 2003. – 503с.

113. *Харченко Т. Г.* Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 – Київ, 2016. – 20 с.

114. *Чала Ю.М., Шахрайчук А.М.* Психодіагностика: навчальний посібник / Ю.М. Чала, А.М. Шахрайчук.–Харків: НТУ «ХП», 2018. — 246 с.

115. *Чернобай В.А.* Богословське осмислення феномена самотності / дис.канд. ф. н., 09.00.12 –богослов'я. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2020. 270с.

116. *Шапар В. Б.* Сучасний тлумачний психологічний словник. — Х.: Прапор, 2007.— 640 с.

117. *Швалб Ю. М., Данчева О. В.* Одиночество: социально-психологические проблемы. Киев, издательство "Україна", 1991,— 270 с.

118. *Якимчук Т. В.* Негативні психічні стани особистості в установах виконання покарань та їх психокорекція: дис. канд. психол. наук: 19.00.09. – Хмельницький, 2003. – 63 с.

119. Ягунов Д.В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування: Монографія. Видання друге, перероблене і доповнене – Черкаси: Видавництво Ю.А. Чабаненко, 2008. – 342 с.
120. Adams B. Leaving the Lonely Labyrinth / *Colloquium Press*, Elm Mott, Texas. 2015. 491p.
121. Adams Jr. J. P., Kaufman A. V., & Dressler W. W. Predictors of social isolation in older southern adults: A cross-racial analysis. *Journal of Applied Gerontology*, 1989. Vol. 8, 365–381.
122. Acharya A. Depression, Loneliness And Insecurity Feelings Among the Elderly Female Living in Old Age Homes of Agatala. *Indian J of Gerontology*. 2012. Vol. 26(4) pp.524–36
123. Andriyenko O. The phenomenon of loneliness in the context of the ontology of a modern metropolis / *PARADIGM OF KNOWLEDGE*. Vol 5, No 43 (2020)
124. Anderson C. A., Miller R. S., Riger A. L., Dill J. C., & Sedikides C. Behavioral and characterological attributional styles as predictors of depression and loneliness: Review, refinement, and test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1994. Vol. 66, pp. 549-558.
125. Anomie and deviant behavior. *A discussion and critique* / Ed. by Clinard M.B. New York – London: The Free Press, 1966. P. 24–27, 290–313.
126. Argyle M. Psychology and religion an introduction: *Library of Congress Cataloging in Publication Data*. Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge. 2000. 233p.
127. Archer, J., Ireland, J., Amos, S-L., Broad, H., Currid, L. (1998). Derivation of a homesickness scale. *Br J Psychol*, 89, 205–221. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1998.tb02681.x>
128. Atkin, K. & Ahmad, W.I.U. Family caregiving and chronic illness: how parents cope with a child with a sickle cell disorder or thalassaemia. *Health and Social Care in the Community*, 2000. 8 (1), 57–69.

129. *Baranauskiene I.* Psychological factors influencing the feeling of loneliness in female students with hearing impairments. Special education. / I.Baranauskiene, A.Kovalenko, I. Leonova – 2020. Vol 1, No 41 DOI: <http://dx.doi.org/10.21277/se.v1i41.557>

130. *Bandura A.* Principles of Behavior Modification. New York; London; Holt, Rinehart & Winston, 1969. 677p. Beck A. T., Rush A. J., Shaw B., & Emery G. Cognitive therapy of depression. New York: Guilford Press. 1979. DOI: 10.1046/j.1440-1614.2002.t01-4-01015.x

131. *Barreto M., Victor C., Hammond C., Eccles A., Richins Matt T., Qualter P.* Loneliness around the world: Age, gender, and cultural differences in loneliness. Personality and Individual Differences / Vol. 169, 2021, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110066>

132. *Baum A., Garofalo J. P., Yali A. M.* Socioeconomic status and chronic stress. Does stress account for SES effects on health? 1999. 896:131-44. doi: 10.1111/j.1749-6632.1999.tb08111.x.

133. *Bolmsjö I., Tengland Per-Anders, and Rämngård M.* Existential loneliness: An attempt at an analysis of the concept and the phenomenon. Nursing Ethics. 2018. V. 26, Issue 5 <https://doi.org/10.1177/0969733017748480>

134. *Borys S., Perlman D.* Gender differences in loneliness. Pers. & Social Psych. Bull., Vol.11 .1985, pp. 63-74.

135. *Berry, J.W., Sam, D.L.* Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation. Appleid Psychology. 2006. P.303-332 <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x>

136. *Benn, L., Harvey, J.E., Gilbert, P., Irons, C.* Social rank, interpersonal trust and recall of parental rearing in relation to homesickness. Pers Indiv Diff , 2005. Vol.38, P.1813–1822. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.11.010>

137. *Beck A. T.* Cognitive therapy and the emotional disorders. New York:International Universities Press, 1976. - P. 32 - 38.

138. *Berger, P. L., Luckmann, T.* The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. 1966. 165p.

139. *Berg J.H.* A different existence: principles of Phenomenological Psychopathology. Duquesne University Press.1972. 141p.
140. *Beeson R.A.* Loneliness and depression in spousal caregivers of Alzheimer's disease versus non-caregivers spouses. *Archives of Psychiatric Nursing*, 17 (3) (2003), pp. 135-143
141. *Bizumic B.* On the (In) Compatibility of Attitudes Toward Peace and War [Electronic resource] / *Political Psychology*. 2013. No 34. P. 673–693. URL: doi:10.1111/pops.12032.
142. *Bossaert G., Colpin H., Pijl S.P., & Petry K.* (2011). Loneliness among students with special educational needs in mainstream seventh grade, *Research in Developmental Disabilities*, 2011. Vol. 33, P.1888-1897.
143. *Bragg M.E.* A comparative study of loneliness and depression // *Dissertation Abstracts International*. – Los Angeles: University of California, 1979. – P. 79-137.
144. *Brennan T.* Loneliness at Adolescence / *Loneliness. A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy* / Ed. by L.A. Peplau & Perlman. – A Wiley Interscience Publication, 1982. Pp. 269–290.
145. *Burns D. D.* Intimate connections. 1985. P.25
146. *Bowman C.C.* Loneliness and social change. *Am J Psychiatry*. 1955 Sep;112(3):194-8. doi: 10.1176/ajp.112.3.194.
147. *Cacioppo, J.T., Ernst, J.M. & Burleson, M.H.* Lonely traits and concomitant physiological processes. *The MacArthur social neuroscience studies*. *Int J Psychophysiol*. 2000. Vol. 35, P. 143–154.
148. *Cacioppo J., Hughes M.E., Waite L.J., Hawkley L., & Thisted R.* Loneliness as a Specific Risk Factor for Depressive Symptoms: Cross-Sectional and Longitudinal Analyses. *Psychology and Aging* 2006. №21(1):140-51 DOI: 10.1037/0882-7974.21.1.140
149. *Cacioppo, J.T. & Hawkley, L.C.* Perceived social isolation and cognition. *Trends in Cognitive Sciences*. 2009. Vol. 13, P.447–454.

150. Cacioppo J.T., Hawkley L.C., Crawford L.E., Ernst J.M., Burleson M.H., Kowalewski R.B. Loneliness and health: Potential mechanisms. *Psychosomatic Medicine*, 2002. Vol. 64, P. 407–417.
151. Caspi A., Harrington H., Moffitt T.E., Milne B.J., Poulton R. Socially isolated children 20 years later. *Archives of Pediatric Adolescent Medicine*, 2006. Vol. 160, P. 805–811.
152. Cattan, M., & Ingold, K. (2003). Implementing change: The alleviation of social isolation and loneliness among older people in Leeds. *Journal of Mental Health Promotion*, 2(3), 2003, 1219p.
153. Chapdelaine R.F., Alexitch L.R. Social skills difficulty: model of acculturative stress for international graduate students. *J Coll Stud Develop*. 2004. Vol. 45(2). P. 167–184. [https://doi.org/ 10.1353/csd.2004.0021](https://doi.org/10.1353/csd.2004.0021)
154. Chatters L.M. Religion and health: public health research and practice. *Annu. Rev. Public Health*. 2000. 21. P. 335–67. DOI:10.1146/annurev.publhealth.21.1.335
155. Christiansen J. R., Lund P. Qualter et al., Loneliness, Social Isolation, and Chronic Disease Outcomes. *Annals of Behavioral Medicine*, Volume 55, Issue 3, March 2021, Pages 203–215, <https://doi.org/10.1093/abm/kaaa044>
156. Collins, N. L. (1996). Working models of attachment: Implications for explanation, emotion, and behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 810 – 832.
157. Cronk G. The philosophical anthropology of George Herbert Mead. New York, 1987. P. 12-43.
158. Cutrona C. E. Transition to college: Loneliness and the process of social adjustment. In L. A. Peplau, & D. Pearlman, Eds., *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and practice* New York: Wiley Interscience. 1982. pp. 291-309.
159. Dahlberg, L. & McKee, K. J. Correlates of social and emotional loneliness in older people: evidence from an English community study. *Aging & Mental Health*. 2014. 18 (4), 504–514.
160. Davie G. Religion in Britain since 1945. Oxford: Blackwell. 1994. 244p.

161. DiTommaso E. and Spinner B. The Development and Initial Validation of Social and Emotional Loneliness Scale for Adults (SELSA) // *Personality and individual Differences*. – 1993. Vol. 14. No. I. P. 127–134.
162. Distel M. A., Rebollo-Mesa I., Abdellaoui A., Derom C. A., Willemsen G., Cacioppo J. T. & Boomsma D. I. Familial Resemblance for Loneliness. Springer Link. 2010 № 40, p. 480–494. doi: [10.1007/s10519-010-9341-5](https://doi.org/10.1007/s10519-010-9341-5)
163. Deci, E.L., & Ryan R.M. Self-Determination Theory: A macrotheory of human motivation, development, and health. *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne*, 2008. 49(3), P. 182-185. <https://doi.org/10.1037/a0012801>
164. Deci, E.L., & Ryan, R.M. The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 2000, 11, P. 227-268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
165. Doyle D.M., Barreto M. Racial stigma salience causes loneliness. 2019. P. 87-122.
166. Donaldson M. *Childrens Minds* /M. Donaldson. – New York, 1978. 156 p.
167. Donais T. *Peacebuilding and local ownership: post-conflict consensus building. Associate Professor of Global Studies at Wilfrid Laurier University in Waterloo, Canada.* Routledge; 1st edition (November 8, 2013). 192p.
168. Douglas N., Plugge E., Fitzpatrick R. The impact of imprisonment on health – What dowomen prisoners say? *Journal of Epidemiology and Community Health*, BMJ Publishing Group, 2009. 63 (9), pp.749-n/a. [ff10.1136/jech.2008.080713](https://doi.org/10.1136/jech.2008.080713)ff. ffhal-00477873f
169. Dupuis E. C. A New Scale to Measure War Attitudes: Construction and Predictors [Electronic resource] / *Journal of Psychological Arts and Sciences*. 2011. No 14. URL: http://scholars.unh.edu/psych_facpub/14.
170. Dykstra P. A. & Fokkema T. Social and Emotional Loneliness Among Divorced and Married Men and Women: Comparing the Deficit and Cognitive Perspectives. *Basic and Applied Social Psychology*. Vol. 29, 2007 <https://doi.org/10.1080/01973530701330843>

171. *Dykstra P.A.* Older adult loneliness: Myths and realities. *Eur. J. of Ageing*, 6. 2009, pp. 91-100
172. *Durkheim E.* (1897/1951). *Suicide: A Study in Sociology*. *Glencoe, IL: Free Press*. Translated by J. A. Spaulding and G. Simpson. London and New York. 427p.
173. *Ekehammar B.* Interactionism in personaliti from a historical perspective. *Psychologikal Bulletin / B. Ekehammar* – 1974. Vol 81 (12) 1026-1048.
174. *Elbing, E.* (1991). *Einsamkeit. Psychologische Konzepte, Forschungsansätze und Treatmentansätze* [Loneliness: Concepts, research, and treatment]. Göttingen: Hogrefe
175. *Eliot R. S.* *From Stress to Strength*. N.Y, 1994. 267p.
176. *Ellis, B. J., Bianchi, J., Griskevicius, V., & Frankenhuis, W. E.* (2017). Beyond risk and protective factors: An adaptationbased approach to resilience. *Perspectives on Psychological Science*, 12, 561–587. doi:10.1177/1745691617693054.
177. *Emmons R.A. & Paloutzian R. F.* The Psychology of Religion. *Annual Review of Psychology*. 2003. Vol. 54 P.377-402.
<https://doi.org/10.1146/annurev.psych.54.101601.145024>
178. *Emmons R.A., McCullough M.E., eds.* Religion in the Psychology of Personality. *J. Personal.* 1999. 67(6) p. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00076>
179. *Encyclopedia of psychology*. Second. end. Consini, Yol. 1-4, - N. – Y. Ete., 1994. -541 c. 23.
180. *Eurelings-Bontekoe, E.H.M. Brouwers, E.P.M., Verschuur, M.J.* Homesickness among foreign employees of a multinational high-tech company in the Netherlands. *Environ Behav*. 2000. 32(3), P.443–456.
<https://doi.org/10.1177/0013916510361872>
181. *Fahrenberg J.* Das Freiburger Persoenlichkeitsinventar FPI-R. Handanweisung (Freiburg Personality Inventory Manual). 8th ed. / J. Fahrenberg, R. Hampel, H. Selg. – Goettingen: Hogrefe, 2010. pp.23-56.

182. *Feuerbach L.* Lectures on the Essence of Religion. 1851. Translated by Ralph Mannheim, 1967, 27p.
183. *Foley S., Linnehan F., Greenhaus H. J., Christy H.* The Impact of Gender Similarity, Racial Similarity, and Work Culture on Family-Supportive Supervision. *First Published Group & Organization Management*. August 2006. p. 420–441.
184. *Frankl V. E.* Man's Search for Meaning. 3 ed., rev. and enl. N.Y., Simon and Schuster, 1984, 211p.
185. *Frankl V.* Psychotherapy and existentialism. New York: Simon and Schuster. 1967. P 45-77.
186. *Frankl V.* The will to meaning. New York: New American Library. 1969. 208p.
187. *Frankl V.* Recollections. New York: Perseus, 2008. 352p.
188. *Fromm-Reichmann F.* On Loneliness. In Bullard, D. (Ed), *Psychoanalysis and Psychotherapy – Selected Papers*. Chicago: *The University of Chicago Press*. 1959. pp. 12; 325-336
189. *Fellinger, J.* Mental health of deaf people. *Lancet*. / J. Fellinger, D. Holzinger, R. Pollard – 2012. –379, 1037–44. DOI: 10.1016/S0140-6736(11)61143-4
190. *Flanders J.P.* A general Systems approach to loneliness // *Loneliness. A Sourcebook of Current and Therapy* / Ed. L.A. Peplau & D. Perlman. – NY: John Wiley&Sons, 1982. – P. 166-179
191. *Freud S.* Civilization and its discontents. Standard Edition, 21, London: *Hogarth Press*, 1930. P. 59-145
192. *Freud S.* Civilization and his discontents. New York : W.W. Norton, 1961. 109p.
193. *Freud S.* A General Introduction to Psychoanalysis. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016. 216p.
194. *Freud S.* Introductory lectures on psychoanalysis. WW Norton & Company. 1977. 546p.
195. *Freud S.* Civilization and Its Discontents. Penguin Classic, 2002. 176p.

196. *Freud S., J. Strachey (ed.), The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XXI (1927-1931), 2001. 160 p.*
197. *Fromm E. Escape from Freedom, New-York, Holt, Rinehart & Winston, 1941. 271 p.*
198. *Fromm E. FLYKTEN FRAN FREEDOM. DEN REVOLUTIONARA KARAKTAREN. Philosophical arkiv, Sweden, 2016. 233p.*
199. *Gaev. D. The psychology of loneliness. Adams Press; 1st edition. Language: English · Unknown Binding . Chicago, 1976. 160p.*
200. *Glucck S. and Glueck E. Delinquents and Mondelinguents in Perspektivc. - Gambrige: Yarward University Press / Sh. Glucck and E. Glueck – 1968. – 267 p.*
201. *Grazia S. de. The political community: A study of anomie. Chicago: Chicago University Press, 1948. Esp. P. 8–20, 115–122.*
202. *Greenland, K., Brown, R. Acculturation and contact in Japanese students studying in the United Kingdom. J Soc Psychol. 2005. Vol. 145(4). P. 373–389. DOI: [10.3200/SOCP.145.4.373-390](https://doi.org/10.3200/SOCP.145.4.373-390)*
203. *Grossman G. The Political Legacies of Combat: Attitudes toward War and Pease Among Israeli Ex-Combatants [Electronic resource] // International Organisation. 2015. No 69 (4). P. 981–1009. URL: doi: 10.1017/S002081831500020X.*
204. *Hamilton S., Jo H., Statman M. Doing Well While Doing Good? The Investment Performance of Socially Responsible Mutual Funds. The Financial Analysts Journal, 1993. 49(6) pp.62-66. DOI:10.2469/faj.v49.n6.62*
205. *Hawkley, L. C., Cacioppo, J. T., (2010). Loneliness Matters: A Theoretical and Empirical Review of Consequences and Mechanisms. Annals of Behavioral Medicine, Volume 40, Issue 2, P. 218–227, <https://doi.org/10.1007/s12160-010-9210-8>*
206. *Hawkley L.C., Masi C.M., Berry J.D., Cacioppo J.T. Loneliness is a unique predictor of age-related differences in systolic blood pressure. Psychology and Aging, 2006. Vol. 21, P. 152–164.*

207. Hawkey L. C., Caciopp J. T. Aging and Loneliness: Downhill Quickly? 2007. doi.org/10.1111/j.1467-8721.2007.00501.x

208. Hawkey L. C., Browne M. W., Cacioppo J. T. How can I connect with thee? Let me count the ways. 2005. 16 (10) P.798-804. doi: 10.1111/j.1467-9280.2005.01617.x.

209. Hauser, P.C, O'Hearn, A, McKee, M, Steider, A. & Thew D. (2010). Deaf epistemology: deafhood and deafness. *Am Ann Deaf* 2010; 154, 486–96.

210. Hawkey, L.C., Hughes, M.E., Waite, L.J., et al. (2008). From social structure factors to perceptions of relationship quality and loneliness: The Chicago Health, Aging, and Social Relations Study. *Journal of Gerontology: Social Sciences*. 63,375–384.

211. Hammond M. Emile Durkheim's *The Division of Labor in Society* as a classic in human biosociology. *Journal of Social and Biological Structures*, Volume 6, Issue 2, April 1983, Pages 123-134. [https://doi.org/10.1016/S0140-1750\(83\)80003-7](https://doi.org/10.1016/S0140-1750(83)80003-7)

212. Heikkinen, R., & Kauppinen, M. Depressive Symptoms in Late Life: A 10-Year Follow-Up. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 2004. Vol. 38, P. 239-250. <http://dx.doi.org/10.1016/j.archger.2003.10.004>

213. Heu L.C., Zomeren M., Hansen N. Lonely alone or lonely together? A cultural-psychological examination of individualism-collectivism and loneliness in five European countries. *Pers. & Social Psych. Bull.*, 45. 2018, pp. 780-793

214. Hau T. F. Psychology and psychopathology of loneliness. *Z Psychosom Med Psychoanal*. 1973, 19(3):265-71.

215. Hollway W. The importance of relational thinking in the practice of psychosocial research: ontology, epistemology, methodology and ethics. In: Clarke, Simon; Hoggett P. and Hahn, H. (eds.) *Object relations and social relations: The implications of the relational turn in psychoanalysis*. Exploring psycho-social studies. London, UK: Karnac, 2008. pp. 137-162.

216. Horney K. *Pioneer Of feminine Psychology (Women in medicine)*. Chelsea House Pub, 2004. 118p.

217. *Horney K. Feminine Psychology* (Norton Library (Paperback)). W.W. Norton & Company, 1993. 270p.
218. *Heidegger M., Seminar in Le Thor*, 1969. P.123-151.
219. *Heidegger M. Being and Time* (Harper Perennial Modern Thought) Paperback – July 22, 2008. 608p.
220. *Heidegger M. Being and Time: Ad Marginem*, 1997г. 451p.
221. *Heidegger M. Sein und Zeit*. 7-te unvetad Hufl. Tübingen, Niemeyer, 1953. P. 126-127.
222. *Horowitz L. M., French R. S. & Anderson C. A.* The prototype of a lonely person. In L. A. Peplau & D. Perlman (Eds.), *Loneliness: A sourcebook of current theory, and therapy*. New York: John Wiley & Sons, 1982. P.183-205.
223. *Hubeladze I. H.* Psychological peculiarities of maintaining a family relationship in conditions of military conflict / I. H. Hubeladze // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. - К.: Міленіум, 2016. - Вип. 4 (18). - С. 15-23.
224. *Jersild A. T. Child Psychology (Third Edition)*. New York: Prentice-Hall, 1947. 623 pp.
225. *Janet P.* Fear of action as an essential element in the sentiment of melancholia // *Feelings and emotions* / ed. by M.L. Reymert. – Worcester, 1950. – P. 297–309
226. *Jasinskaja-Lahti, I., Liebkind, K., Horenczyk. G., Schmitz, P.* The interactive nature of acculturation: perceived discrimination, acculturation attitudes and stress among young ethnic repatriates in Finland, Israel, and Germany. *Int J Intercult Relat.* 2003. Vol. 27(1), P. 79–97. [https://doi.org/10.1016/S0147-1767\(02\)00061-5](https://doi.org/10.1016/S0147-1767(02)00061-5)
227. *Jung C.G. Memories, Dreams, Reflections*. Harper Collins Publishers, 1995. 448p.
228. *Jung C.G.* The Undiscovered Self: The Dilemma of the individual in Modern Society. Berkley, 2006. 128p.

229. *Jong-Gierveld J., Tilburg T.G., Dykstra P.A.* Loneliness and social isolation. D. Perlman, A. Vangelisti (Eds.), *The Cambridge handbook of personal relationships*, Cambridge University Press, Cambridge (2006), pp. 420-500

230. *Karin Dahlberg* (2007) The enigmatic phenomenon of loneliness, *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 2:4, 195-207, DOI: 10.1080/17482620701626117

231. *Keniston K.* The Uncommitted Alienated Youth in American Society – N.Y, 1965. P. 453-464.

232. *Kohlberg, L. A. Maccoby E.E. (ed.)* Cognitive — developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes. The development of sex differences. *Stanford University Press*, 1966.

233. *Kral, A., O'Donoghue, G.M.* Profound deafness in childhood. N .Engl. J. Med. / A. Kral, G.M. O'Donoghue – 2010. – 363, 1438–1450. DOI: 10.1056/NEJMra0911225

234. *Kuo B.C.H., Roysircar, G.* An exploratory study of crosscultural adaptation of adolescent Taiwanese unaccompanied sojourners in Canada. *Int J Intercult Relat*, 2006. Vol.30, P. 159–183.
<https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2005.07.007>

235. *Lakan J.* In: *La Psychanalyse*. - Paris, P.U.F. IV. - P. 1-50.

236. *Laura R. Green, D.S. Richardson, T. Lago* Network et al.. Correlates of Social and Emotional Loneliness in Young and Older Adults / Network Correlates of Social and Emotional Loneliness in Young and Older Adults. Florida Atlantic University. First Published March 1, 2001.Vol. 27 issue: 3, p. 281–288.

237. *Leidermann, P.H.* (1980). A psychodynamic interpretation. In: *The anatomy of loneliness*. P.377-393

238. *Lewinsohn P.M., Gregory N. C, Hyman H., Andrews J.* Cognitive-behavioral treatment for depressed adolescents. *Behavior Therapy*. 1990, Vol.21, Issue 4, P. 385-401. [https://doi.org/10.1016/S0005-7894\(05\)80353-3](https://doi.org/10.1016/S0005-7894(05)80353-3)

239. Lindberg M., Forsberg L., Karlberg H.. Gender dimensions in women's networking for social innovation. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2016. 29(4). p. 410–423.

240. Linden V. N., Leys C., Klein O., Bouchat P. Are attitudes toward peace and war the two sides of the same coin? Evidence to the contrary from a French validation of the Attitudes Toward Peace and War Scale [*Electronic resource*]. 2017 Sep 11;12(9):e0184001. doi: 10.1371/journal.pone.0184001. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/28892500>.

241. Levin K. Principles of Topological Psychology. Translated by Fritz and Heider. New York: McGraw-Hill, 1936. 231p.
<https://doi.org/10.1080/08856559.1939.10533843>

242. Long C. R. Solitude: An exploration of benefits of being alone / C. R. Long, J. R. Averill. // *Journal for the Theory of Social Behavior*. – 2003. – №33. P. 8-45

243. Lopez, F. G. Contemporary attachment theory: An introduction with implications for counseling psychology. *The Counseling Psychologist*, 1995. Vol.23, P.395– 416. <https://doi.org/10.1177/0011000095233001>

244. Lopez, F. G., & Brennan, K. A. Dynamic processes underlying adult attachment organization: Toward an attachment theoretical perspective on the healthy and effective self. *Journal of Counseling Psychology*, 2000. Vol.47 (3), P. 283–300.

245. Lopez, F. G., Mitchell, P., & Gormley, B. Adult attachment orientations and college student distress: Test of a mediational model. *Journal of Counseling Psychology*, 2002. Vol. 49(4), P. 460–467. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.49.4.460>

246. Lopez, F. G., Mauricio, A. M., Gormley, B., Simko, T., & Berger, E. Adult attachment orientations and college student distress: The mediating role of problem coping styles. *Journal of Counseling & Development*, 2001. Vol. 79, P.459 – 464. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6676.2001.tb01993.x>

247. Lee K., Ashton M.C., Griep Y., Edmonds M. Personality, Religion, and Politics: An Investigation in 33 Countries. *European Journal of Personality*. 2018. <https://doi.org/10.1002/per.2142>

248. *Leung, C.* The sociocultural and psychological adaptation of Chinese migrant adolescents in Australia and Canada. *Int J Psychol* , 2001. 36, P. 8–19. <https://doi.org/10.1080/00207590042000047>

249. *Leonova I.M., Kiz O. B., Dobrovolska N. A., Chyzhyk K. O., Hovorun T. V.* Cognitive Models of Loneliness in Women in Early and Middle Adulthood / *BRAIN Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience* / Vol. 12, No 4. 2021.

250. *Lowe C.M. and Damankos F.J.* Psychological and sociological dimensions of anomie in a psychiatric population. *The Journal of Social Psychology*. 1968, Vol. 74, 65-74. <https://doi.org/10.1080/00224545.1968.9919802>

251. Loneliness and Social Isolation Among Older Irish People / *Treacy P., Butler M., Byrne A., et. al.* – Dublin, 2004. – 233 p.

252. *Lower RB.* Psychoanal Q. Depersonalization and the masochistic wish. 1971; 40(4). pp.584-602.

253. *Luhmann, M. & Hawkley, L. C.* (2016). Age differences in loneliness from late adolescence to oldest old age. *Developmental Psychology* 52(6), 943-59.

254. *Makarova, O. A , Shagivaleeva, G. R.* Affiliative and communicative personal qualities and loneliness of university students / *Journal of Organizational Culture, Communications and Conflict*. Vol. 20, (2016): 198-203.

255. *McAdam, J.* ‘Planned Relocations in the Context of Climate Change: Unpacking the Legal and Conceptual Issues’ / *J. McAdam, and E. Ferris* // *Cambridge Journal of International and Comparative Law*. – 2015 – 4 (1) – p. 137–166.

256. *MacDonald* Spirituality: description, measurement, and relation to the five factor model of personality. 2000. Vol. 68. P.153–197. DOI: 10.1111/1467-6494.t01-1-00094

257. *Maurice Merleau-Ponty.* Phenomenology of Perception *International library of philosophy and scientific method*. Routledge. Classics Series Routledge, 1962 – 466 p.

258. *Mallinckrodt, B.* Attachment, social competencies, social support, and interpersonal process in psychotherapy. *Psychotherapy Research*, 2000. 10, P. 239 – 266. <https://doi.org/10.1093/ptr/10.3.239>

259. *Margulis S.T., Derlega V.J., Winstead B.A.* Implications of social psychological concepts for a Theory of Loneliness, 1984. P. 133-160.
260. *Maslow A.H.* Motivation and personality. Reprinted from the English Edition by Harper & Row, Publishers, 1954. 399 p.
261. *Mc Comb S. E., Goldberg J. O., Flett G. L. and Rose A. L.* The Double Jeopardy of Feeling Lonely and Unimportant: State and Trait Loneliness and Feelings and Fears of Not Mattering / Department of Psychology, York University, Toronto, ON / Personality and Social Psychology. Vol. 11 - 2020. 2020. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.563420>
262. *Merleau-Ponty M.* Le Visible et l'invisible. Paris, 1964. 361p.
263. *Merton R.K.* Social Theory and social structure. Glencoe, 111.: The Free Press, 1968. P. 185—199.
264. *Merton R.K.* Social structure and anomie // *Frontier (almanac of social research)*. 1992. № 2-4. C. 89-105.
265. *Michela J. L., Peplau L. A., & Weeks D. G.* Perceived dimensions of attributions for loneliness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1982. 43(5), 929–936. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.43.5.929>
266. *Michael A.* Psychology and Religion. 2000. London and New York. 233p.
267. *Mijuskovic B. L.* (1979). Loneliness in philosophy, psychology, and literature. Assen: Van Gorcum. / Printed in the United States of America. Copyright 2012. 307p.
268. *Moore J. A. & Sermat V.* Relationship between loneliness and interpersonal relationships / *Canadian Counsellor*, 1974. Vol. 8, - P. 84- 89.
269. *Moustakas C.E.* Loneliness. Prentice-Hall, 1961. 107p.
270. *Moustakas C.E.* Loneliness and love. *Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall*, 1972. 146 p.
271. *Moustakas C.E.* Portraits of Loneliness and Love. - *Englewood Cliffs, N.J.:Prentice-Hall*, 1995. 95 p.
272. *Moustakas C. E.* Loneliness and love. *Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall*, 1992. - 284 p.

273. *Moustakas C.E.* Portraits of Loneliness and Love. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1974. 95 p.
274. *Motkov O.I.* The "Basic Aspirations" method. *Gas. "School. psychologist"*, 1998, P. 7-9.
275. *Movallali G., Musavi,Z. & Hakimi-Rad,E.* (2018). Feeling of Loneliness in Deaf Adolescents: the Effect of an Online Life Skills Program. *European Journal of Social Science Education and Research January-April*, 5. DOI: 10.26417/ejser.v5i1.p121-129.
276. *Mumford D.B.* Culture shock young British volunteers working abroad: predictors, risk factors and outcome. *Transcult Psychiatry*. 2000. Vol. 37(1). P. 73–87. <https://doi.org/10.1177/136346150003700104>
277. *Mumford D.B.* (1998). The measurement of culture shock. *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol*, 33, 149–154. <https://doi.org/10.1007/s001270050037>
278. *Mushtaq R., Shoib S., Shah T., and Mushtaq S.* Relationship Between Loneliness, Psychiatric Disorders and Physical Health / A Review on the Psychological Aspects of Loneliness. *PubMed Central*. 2014. doi: [10.7860/JCDR/2014/10077.4828](https://doi.org/10.7860/JCDR/2014/10077.4828)
279. *Neale M. C., Kessler R. C., Heath A. C., Eaves L. J.* A longitudinal twin study of personality and major depression in women. *Arch Gen Psychiatry*. 1993. 50(11) pp. 853-62. doi: 10.1001/archpsyc.1993.01820230023002.
280. *Neumoeva-Kolchedantseva E. V.* Loneliness as a Psychic Phenomenon and Resource of Personality Growth for Teenagers, 2011. 42p.
281. *Nemov R.S.* Psycho-diagnostics. Introduction to scientific psychological research with elements of mathematical statistics: studies. for students of higher ped. edu. institutions. M.: Humanitarian Edition centre VLADOS. 2016. Psychology: in 3 vol.3 pp. 34-133.
282. *Nilsson B.* Is loneliness a psychological dysfunction? A literary study of the phenomenon of loneliness. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*. 2006. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6712.2006.00386.x>
283. *Orru M.* Anomie: History and meanings. Boston etc.: Allen & Unwin, 1987. P. 127, 139–140; 125–126.

284. O'Reilly, M., & Parker, N. (2013). 'Unsatisfactory Saturation': A critical exploration of the notion of saturated sample sizes in qualitative research. *Qualitative Research*, 13 (2), 190–197. <https://doi.org/10.1177/1468794112446106>
285. Padden, C. & Humphries, T. (2006). *Inside deaf culture*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
286. Paloutzian R.F., Kirkpatrick L.A., eds. Religious influences on personal and societal well-being. *The Journal of Social Issues*. 1995. 51 (2). pp. 1-11.
287. Paloutzian R. F. & Ellison C. W. Loneliness, spiritual well-being and the quality of life / R. F. Paloutzian & C. W. Ellison. - In: *Loneliness. A Source book of Current Theory, Research and Therapy*. Ed. L. A. Peplau D.Perlman. A Wiley-Interscience Publication. John Wiley & Sons, 1982. - P. 224 - 237.
288. Papastergiadis N. Dialogues in the Diaspora: Essays and Conversations on Cultural Identity / N. Papastergiadis – London: River Oram Press, 1998. – 228 pp.. <https://doi.org/10.1177/03058298980270040803>
289. Parke R.D. Introduction to the special section on families and religion: a call for a recommitment by researchers, practitioners, and policymakers. *J. Fam. Psychol.* 2001.15 (4). P.555–8.
290. Parsons T. Deviant behavior // *Social deviance. Philadelphia etc.*: J.B. Lippincott, 1975. P. 156–166.
291. Paz O., Kemp L. The Labyrinth of Solitude / life and thought in Mexico. 1962, P.212
292. Pirkis J., & Blood R. W. Suicide and the media: Part 1. Reportage in nonfictional media. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention* / J. Pirkis, & R. W. Blood –2001. Vol. 22(4). P. 146-154. <https://doi.org/10.1027/0227-5910.22.4.146>
293. Penn J. V., Esposito, C. L., Schaeffer, L. E., Fritz G. K. & Spirito A. Suicide attempts and self-mutilative behavior in a juvenile correctional facility. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry* / J. V. Penn, C. L. Esposito – 2003. Vol. 42(7), P. 762-769 <https://doi.org/10.1097/01.CHI.0000046869.56865.46>

294. *Peplau, L. A., & Perlman, D. (1982a). Perspectives on loneliness. In L. A. Peplau & D. Perlman (Eds.), Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy (pp. 1–18). New York: Wiley.*
295. *Peplau, L. A., & Perlman, D. (1982b). Theoretical Approaches to Loneliness. In L. A. Peplau & D. Perlman (Eds.), Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy (pp. 123-134). New York: Wiley.*
296. *Peplau L. A., Perlman D. Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy, 1982, 302p.*
297. *Perman, D., Peplau, L.A. Toward a social psychology of loneliness. 1981. P. 31-32.*
298. *Peplau L. A. & Perlman D. Blueprint for a social psychological theory of loneliness. In: M. Cook & G. Wilson (Eds.). 1979. – 348 p.*
299. *Peterson C, Seligman M.E.P. The VIA Taxonomy of Human Strengths and Virtues. Washington, DC: Am. Psychol. Assoc. 2002.*
300. *Piedmont R.L. Does spirituality represent the sixth factor of personality? Spiritual transcendence and the five-factor model. 1999. Vol. 67. P. 985–1014. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.00080>*
301. *Pierce J.L., Jussila I., & Li, D. (2018). Development and Validation of an Instrument for Assessing Collective Psychological Ownership in Organizational Field Settings. *Journal of Management & Organization*, 24(6), 776-792. doi: 10.1017/jmo.2016.66.*
302. *Pinquart M. & Sorensen S. (2001). *Influences on loneliness in older adults: A meta-analysis. Basic and Applied Social Psychology. 23, 245–266.**
303. *Pinquart M., & Sörensen S. Differences between caregivers and noncaregivers in psychological health and physical health: A meta-analysis. *Psychology and Aging*, 2003. Vol. 18(2), P. 250–267. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.18.2.250>*
304. *Phinney, J., Horenczyk, G., Liebkind, K., Vedder, P. Ethnic identity, immigration, and well-being: an interactional perspective. J Soc Issues, 2001. 57, P. 493–510. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00225>*

305. Ponizovsky, A., Ritsner, M., Modai I. (1999). Suicidal ideation and suicide attempts among immigrant adolescents from the Former Soviet Union in Israel. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 1999. 38(11), P. 1433–1441. DOI: 10.1097/00004583-199911000-00019

306. Pomazova O. V. Psychological features of self-concept of the teenagers with subjective experience of loneliness / Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. Вип. 61 P.135 <https://doi.org/10.34142/23129387.2019.61.08>

307. Pyszczynski T., Sheldon S., Greenberg J. A Terror Management Theory of Social Behavior: The Psychological Functions of Self-Esteem and Cultural Worldviews. *Advances in Experimental Social Psychology*. 1991. Vol. 24 pp.93-15. DOI:10.1016/S0065-2601(08)60328-7

308. Rakusa I. Studien zum Motiv der Einsamkeit in der russischen Literatur. Luzern Bucher, 1971. P. 13-14

309. Rogers C. The loneliness of contemporary man as seen in the «case of Ellen West» / C. Rogers // *Annals in Psychiatry*. - 1961. - P. 3 - 18.

310. Richman N.E., Sokolove R.L. The experience of aloneness, object representation, and evocative memory in borderline and neurotic patients. *Psychoanalytic Psychology*. 1992; Vol. 9 pp.77–91.

311. Risman D. The lonely crowd / D. Risman, R. Denney & N. Glazer. – New Haven: Yale University Press, 2001. – 307 p.

312. Risman D. The lonely crowd / D. Risman, R. Denney & N. Glazer. – New Haven: Yale University Press, 1995. – 412p.

313. Riesman D., Denney R. & Glazer N. The lonely crowd: a study of the changing American character. *New Haven, CT: Yale Univ. Press*, 1950. 386 p.

314. Robert S. Weiss R.S. Loneliness: The experience of emotional and social isolation.–*Cambridge,MA:MITPress*,1973.236p.
<https://lib.ugent.be/catalog/rug01:000032461>

315. Roysircar-Sodowsky, G., & Maestas, M.V. Acculturation, ethnic identity, and acculturative stress: Evidence and measurement. In R. H. Dana (Ed.), *Handbook*

of crosscultural and multicultural personality assessment. Mahwah, NJ: Erlbaum. 2000. P. 131-172.

316. *Rubinstein S.L.* Probleme der Allgemeinen Psychologie: 14 (Psychologie und Gesellschaft,14). Steinkopff, German, 1981. 258p.

319. Rubenstein, C. M., & Shaver, P. Loneliness in two northeastern cities. In J. Hartog, J. R. Audy, & Y. A. Cohen (Eds.), *The anatomy of loneliness / New York: International Universities Press.* 1980. pp. 319–337.

320. *Rubenstein C., and Shaver P.* In search of intimacy: Surprising conclusions from a nationwide survey on loneliness & what to do about it Hardcover. 1982. Pp.245-344.

321. *Riesman, D., Glazer, N. & Denney, R.* (1975). *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character.* New Haven: Yale University Press. (Original Published 1950). 386p.

322. *Rubin A.* Research and Therapy. New York: Wiley; 1982. Children without friends, in Peplau LA, Perlman D (eds): *Loneliness: A Sourcebook of Current Theory*; pp. 255–68

323. *Russell D., Peplau L. A. & Ferguson M.* (1978). Developing a measure of loneliness. *Journal of Personality Assessment*, 42 (3), P.290-294.

324. *Russell, D., & McAuley, E.* (1986). Causal attributions, causal dimensions, and affective reactions to success and failure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(6), 1174–1185. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.50.6.1174>

325. *Russell D. W., Cutrona C. E., de la Mora A., & Wallace R. B.* Loneliness and nursing home admission among rural older adults. *Psychology and Aging*, 1997. Vol.12(4), P. 574–589. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.12.4.574>

326. *Ryan R. M., Deci E. L., & Grolnic W.S.* (1995). Autonomy, relatedness, and the Self: their relation to development and psychopathology. *Developmental psychopathology*, 1 Vol., 618-655.

327. *Sadler W.A. Jr.* Creative existence: Play as pathway to personal freedom and community//*Humanitas*. 1969. N 5. P. 57-80.

328. *Sadler W.A., Jonson T.B.* From loneliness to anomie. New York: 1980.– 617 p.
329. *Saroglou V.* Religion and the five factors of personality: a meta-analytic review. *Personal. Individ. Differ.* 2002. Vol. 32. P.15–25. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00233-6](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00233-6)
330. *Sartre J.P.* Existentialism & Humanism. Methuen Publishing Ltd, 2007. 124p.
331. *Sartre J.P.* The Essential. The Emotions and Essays in Aesthetics. 188p.
332. *Savikko N., Routasalo P., Tilvis R. S., Strandberg T. E., Pitkälä K. H.* Predictors and subjective causes of loneliness in an aged population. 2005. 41(3), P. 223-233. doi: 10.1016/j.archger.2005.03.002.
333. *Shagivaleeva G. R. Makarova O. A.* Journal of Organizational Culture, Communications and Conflict; Arden Tom 20, 2016 pp.198-203.
334. *Shagivaleeva G.* Loneliness as a social and psychological phenomenon. World Applied Sciences Journal. 2014 vol.30 N2, pages 226-231
335. *Scheier M. F., Carver C. S. & Bridges M. W.* Distinguishing optimism from neuroticism (and trait anxiety, self-mastery, and self-esteem): A reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1994.67(6), 1063–1078. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.6.1063>
336. *Shaver P.* (1982). The experience of loneliness. In L. A. Peplau & D. Perlman (Eds.), *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy*. 1982. pp. 206–223. New York: Wiley.
337. *Schmidt N., Sermatt. V.* Measuring loneliness in different relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 1983. p. 1038-1047.
338. *Schmidt N., & Sermat V.* (1983). Measuring loneliness in different relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(5), 1038–1047. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.44.5.1038>
339. *Seligman M.E. & Csikszentmihalyi M.* (2000). Positive psychology. *American psychologist*, 1(55), 5–14. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.5>

340. Seeman M. Empirical Alienation Studies. An Overview. – In: Geyer R.F., Schweitzer D. R. (eds). *Theories of Alienation*. Leiden, 1976. – P. 268.

341. Semenova N.D. Women and mental health. *International Journal of Culture and Mental Health*. Vol.11, Issue. 2017. P.102-108

<https://doi.org/10.1080/17542863.2017.1394675>

342. Sermat V. “Some Situational and Personality Correlates of Loneliness.” In *The Anatomy of Loneliness*, edited by Joseph Hartog, Ralph J. Audy, Yehudi A. Cohen, New York: International Universities press, 1980. 308 p.

343. Silberman I. Religion as a meaning system Implications for the New Millennium. *J. Soc. Issues*. 2005. Vol. 61. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2005.00425.x>

344. Sinnott J.D. Introduction: special issue on spirituality and adult development, Part I. *J. Adult Dev*. 2001.8(4).

345. Slater P. The pursuit of loneliness / P. Slater. Boston: Beacon Press, 1996. - 294 p.

346. Slater P. The pursuit of loneliness. Boston: Beacon Press, 1970.

347. Snodgrass M. A. The relationships of differential loneliness, intimacy, and characterological attributional style to duration of loneliness. In Hojat, M., Crandall, R. (Eds.), *Loneliness: theory, research and applications [Special issue]*. *Journal of Social Behavior and Personality*, 1987. 2, P.173–186.

348. Strack S. & Coyne J. Social confirmation of dysphoria: Shared and private reactions to depression. *Journal of Personality and Social Pshihology*, 1983. Vol. 44, pp. 798-806.

349. Stravynski A., & Boyer R. Loneliness in relation to suicide ideation and parasuicide: A population-wide study. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 2001. 31(1), 32 – 40. <https://doi.org/10.1521/suli.31.1.32.21312>

350. Stroebe M., van Vliet T., Hewstone M., Willis H. Homesickness among students in two cultures: antecedents and consequences. *Br J Psychol*. 2002. Vol. 93. P. 147–168. DOI: [10.1348/000712602162508](https://doi.org/10.1348/000712602162508)

351. Sum S. Mathews M. et al.. Internet Use and Loneliness in Older Adults / Cyber Psychology & Behavior. 2008. Vol. 11, № 2. P. 208–211.
352. Tartakovsky E. A longitudinal study of acculturative stress and homesickness: high-school adolescents immigrating from Russia and Ukraine to Israel without parents. Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol, 2007. Vol.42, P. 485–494 <https://doi.org/10.1007/s00127-007-0184-1>
353. Tanner I. J. Loneliness: The fear of love / I. J. Tanner. New York: Harper and Row.–1997.–403 p.
354. Tanskanen J. & Anttila T. (2016) A Prospective Study of Social Isolation, Loneliness, and Mortality in Finland. *American Journal of Public Health*. 106 (11), pp. 2042-2048.
355. Taylor G. Empowerment, Identity and Participatory Research: Using social action research to challenge isolation for deaf and hard of hearing people from minority ethnic communities. *Disability & Society*, 1999. 14 (3). pp. 369-384.
356. Tikhonov G.M. Sociocultural aspects of studying loneliness // Bulletin of Udmurt University. Sociology. Political science. International relations. 2018. Vol. 2. No. 3. Pp. 313-323.
357. Thomas K. Religion and the Decline of Magic: *Studies in Popular Beliefs in Sixteenth-and Seventeenth-Century England*. London: Weidenfeld & Nicolson. 2003. 853 p.
358. Tedeschi R. G., & Calhoun L. G. The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 1996. Vol. 9(3), P. 455–471. doi: 10.1007/bf02103658
359. Tsytsarev S., Krichmar L. Relationship of perceived acculturative stress, length of stay in the United States, depression, and self-esteem in elderly Russian-speaking immigrants. J Soc Distress Homel. 2000.Vol. 9(1), P. 35–49. <https://doi.org/10.1023/A:1009458513910>
360. Van Oudenhoven J.P., Ward C., Masgoret A-M. (2006). Patterns of relations between immigrants and host societies. *Int J Intercult Relat*, 2006. Vol.30, P. 637–651. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2006.09.001>

361. Victor C. R. & Bowling A. (2012). A Longitudinal Analysis of Loneliness Among Older People in Great Britain. *The Journal of Psychology*: 146(3), pp. 313–331.

362. Victor C.R., Scambler S., Bowling A., Bond J. The prevalence of and risk factors for, loneliness in later life: a survey of older people in Great Britain. *Ageing and Society*, 2005. №25 (6) P. 357 - 375. DOI:10.1017/S0144686X04003332

363. Von Witzleben, H.D. On loneliness. *Psychiatry*. 1958, Vol. 21. P.37-43.

364. Ward C., Bochner S., Furnham A. The psychology of culture shock, 2nd edn. Routledge, London. 2001. 384 p. <https://doi.org/10.4324/9780203992258>

365. Ward, C., Okura, Y., Kennedy, A., Kojima, T. The U-curve on trial: a longitudinal study of psychological and socio-cultural adjustment during cross-cultural transition. *Int J Intercult Relat*. 1998. 22(3), 277–291. [https://doi.org/10.1016/S0147-1767\(98\)00008-X](https://doi.org/10.1016/S0147-1767(98)00008-X)

366. Warren J.I., Burnette M., South S.C., Chauhan P., et al.. Personality disorders and violence among female prison inmates. *Journal of American Academic Psychiatry and Law* / J.I.Warren, M. Burnette, S.C.South.– 2002. Vol 30, P. 502–509.

367. Warner K. ‘National Adaptation Plans and Human Mobility. Disasters and Displacement in a Changing Climate’. *Forced Migration Review* 49 / K.Warner, W. Kalin, S. Martin, Y. Nassef. – 2015 – p. 8–9.

368. Wagner, P. E., & Tangney, J. P. (1991). Affective style, aspects of the self, and psychological symptoms. Unpublished manuscript, Department of Psychology, George Mason University

369. Wei, M., Shaffer, P. A., Young, S. K., & Zakalik, R. A. (2005). Adult Attachment, Shame, Depression, and Loneliness: The Mediation Role of Basic Psychological Needs Satisfaction. *Journal of Counseling Psychology*, 52(4), 591–601. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.52.4.591>

370. Wei, M., Heppner, P. P., & Mallinckrodt, B. (2003). Perceived coping as a mediator between attachment and psychological distress: A structural equation modeling approach. *Journal of Counseling Psychology*, 50(4), 438–447. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.50.4.438>

371. Wei, M., Mallinckrodt, B., Russell, D. W., & Abraham, W. T. (2004). Maladaptive Perfectionism as a Mediator and Moderator Between Adult Attachment and Depressive Mood. *Journal of Counseling Psychology*, 51(2), 201–212. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.51.2.201>
372. Weiner B., Russell D., Lerman D. Affective consequences of causal ascriptions. Erlbaum. *New Directions in Attribution Research*. 1978. 32p.
373. Weiss R. The Provisions of Social Relationships. In: Rubin, Z., Ed., *Doing unto Others*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1974. P.17-26.
374. Weiss R.S. Loneliness: the experience of emotional and social isolation / Robert Stuart Weiss. - Cambridge, MA: MIT Press, 1973. - 236 p.
375. Weitzman L. Sex role socialization: A focus on women. V. 12. Palo Alto, Cal., 1979. 105 p.
376. Weeks D.G., Michela J.L., Peplau L.A.& Bragg M.E. Relation between loneliness and depression: A structural equation analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1980. 39(6), 1238–1244. <https://doi.org/10.1037/h0077709>
377. Wilson R. S., Krueger K. R., Arnold S. E., Schneider J.A., Kelly J. F., Barnes L. L., Tang Y., Bennett D. A. Loneliness and risk of Alzheimer disease. 2007. № 64(2) P. 234-240. doi: 10.1001/archpsyc.64.2.234.
378. Winnicott D.W. Die Fähigkeit zum Alleinsein. in ders. Reifungsprozess und fördernde Umwelt . – München, 1974. – P. 36.
379. West Donald A, Kellner Robert, Moore-West Maggi. The Effects of Loneliness: A Review of the Literature. *Comprehensive Psychiafry*. 1986;27(4):351–83.
380. Wörterbuch der Psychologie. VEB Bibliographisches Institut, - Leipzig, 1976. – 658 p.
381. Wood J. V., Saltzberg J. A. & Goldsamt, L. A. Does affect induce self-focused attention? *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990. Vol. 58, pp. 899–908.
382. Yalom I. Existential psychotherapy. New York: Basic Books, 1980. 544p.
383. Yalom I. Love's executioner. New York: Basic Books, 1987.

384. Zilboorg, C. (1938). Loneliness. P. 45-54

385. Ye, J. An examination of acculturative stress, interpersonal social support, and use of online ethnic social support groups among Chinese international students. *Howard J Commun*, 2006. Vol.17, P. 1–20.

<https://doi.org/10.1080/10646170500487764>

386. Yeh, J.C., Inose, M. International students' reported English fluency, social support satisfaction, and social connectedness as predictors of acculturative stress. *Couns Psychol Q*, 2003. 16(1), P. 15–28.

<https://doi.org/10.1080/0951507031000114058>

387. Ying, Yu-Wen. Variation in acculturative stressors over time: a study of Taiwanese students in the United States. *Int J Intercult Relat*, 2005. Vol. 29, P. 59–71.

<https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2005.04.003>

388. Young J. E. . Loneliness, depression, and cognitive therapy: Theory and application. In L. A. Peplau & D. Perlman (Eds.), *Loneliness: A sourcebook of current theory, research, and therapy*. New York: Wiley. 1982. pp. 1-18; 379-405.

389. Young J.E. Loneliness, depression and cognitive therape: Theory and application. – In: Peplau L.A. and Perlman D. (Eds.) *Loneliness*. 1978. – P. 250-405.

390. Young J. E. An instrument for measuring loneliness // Paper presented at the annual meeting of the American Psychological association. New York, 1979. Pp. 75-90.

391. Zakahi W. R. & Duran R. L. All the lonely people: The relationship among loneliness, communicative competence, and communication anxiety. *Browse journals by subject*. 2009. P. 203-209. <https://doi.org/10.1080/01463378209369450>

392. Антропологія філософська / В. Г. Табачковський // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / ред. кол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-43062>

393. Електронний ресурс: <https://kp.rusneb.ru/item/reader/leksikon-treyazychnyy-sirech-recheniy-slavenskih-ellinogrecheskih-i-latinskih-sokrovishche>

394. Електронний ресурс: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/deafness-and-hearing-loss>

395. Електронний ресурс: <https://emotsijno-osobistisnij-rozvitok-ditej-v-umovakh-sim-ji.webnode.com.ua/vpravi-na-viznachennya-emotsijnogo-stanu-vashoji-ditini/>

396. Міністерство соціальної політики України Обліковано: веб-сайт.
URL: <https://www.msp.gov.ua/news/19676.html> (дата: 22.02. 2021).

Монографія

Леонова Інна Михайлівна

ПСИХОЛОГІЯ ЖІНОЧОЇ САМОТНОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ГЕНЕРНИЙ ПІДХІД